

Франц
Кафка

Жараён

ЯНГИ АСР АВЛОДИ
ТОШКЕНТ
2016

УЎК: 821.512.133-3

КБК: 84(4Нем)

К – 30

Кафка, Франц

Жараён. Франц Кафка / Роман. Таржимон ва сўнгсўз муаллифи В.Файзуллоҳ, Сўзбоши муаллифи Х.Дўстмуҳаммад. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. – 448 б.

ISBN 978-9943-27-696-3

Нашриётимиз номига келган мактублар орасида Франц Кафка ижодига қизиқувчилар талайгина эканлиги, очиғи, бизни ҳайратга содди. Демак, ўзига хос фавқулодда истеъдод эгаси бўлган, ёзганларини англашга интилишимиз мутолаага қайта ва яна қайта «мажбур» қиладиган адиб асарлари ўзбек китобхонининг ҳам қалбига яқин. Бундан бошимиз кўкка етди.

Вафо Файзуллоҳ таржимаси асосида нашрга тайёрланган мазкур китоб Кафканинг дунё китобхонлари қалбини ларзага солган икки асари – «Жараён» ва «Отамга хат»ни ўз ичига олган.

Ҳар иккала асар ҳақида ўқувчига қисқача маълумот бериш жуда қийин ва айни пайтда жуда масъулиятли иш. Чунки улардаги моҳиятни бир қолипга сиғдириб бўлмайди.

Инсониятнинг қисмати, яшаш ҳуқуқи, эрки, қадр-қиммати, дахлсизлиги тўғрисида унинг ўзи билганларидан ташқари яна ҳам мураккаброқ, яна ҳам чигалроқ мулоҳазалар борки, улар ҳақида тақдим этилаётган ҳар иккала асарда ўқиймиз.

УЎК: 821.512.133-3

КБК: 84(4Нем)

Таржимон

Вафо ФАЙЗУЛЛОҲ

ISBN 978-9943-27-696-3

© Франц Кафка, «Жараён». «Янги аср авлоди», 2016 йил.

ҲАРАКАТДАН ТЎХТАГАН ЖАРАЁН ҚИССАСИ

Эссе-муқаддима

«Афтидан кимдир Йозеф К.га туҳмат қилган чоғи, ахир у ҳеч кимга ёмонлик қилмаган, бирон-бир ножўя иш ҳам содир этмаганди, шунга қарамай уни ҳибсга олишди».

Кимдир ҳибсга олиними, демак, ҳадемай суд жараёни бошланади. Суд жараёни асносида, одатда қандайдир ҳақиқатларга ойдинлик кири-тилади. Асарнинг номланиши ўқувчини биринчи навбатда шундай хаёлга ундайди. У ўзини суд жараёни ҳақидаги тафсилотларни ўқишга чоғлайди. Бироқ...

Йозеф К.нинг ҳибсга олиниши ҳақидаги хабар билан бошланган «Жараён» биринчи марта 1925 йили нашр этилган бўлса-да, айрим маълумотларга кўра, у 1914–1915 йилда, бошқа маълумотларга қараганда эса 1918–1919 йилда ёзилган. Ҳарқалай, Франц Кафка «Жараён»ни ёзганида 30–35 ёш орасида бўлган. Шу ёшдаги одам ҳаётнинг бу қадар мураккаб синоатларини қандай қилиб бир роман қаҳрамони тимсолида мужассам қила олди экан, – деган савол ҳали-ҳануз дунёдаги кўплаб адибларни, мутахассисларни, адабиёт ихлосмандларини қизиқтириб келади, ўйга толдиради. Баҳсга чорлайди. Мунозарага ундайди.

Тугал ечим, тугал ҳулоса эса топилмайди.

Борди-ю топилганда, борди-ю роман бир ўқишда кўнгилга, шуурга тўласича жо бўлиб қўя

қолганида, уни иккинчи, бешинчи, еттинчи марта ўқиш ҳожати қолмаганида «Жараён» деган асар Франц Кафка деган исмга қўшилиб аллақачон унутилиб кетган бўлар эди.

«Жараён» бир ўтиришда, бир кечада ўқиладиган роман эмас. Уни ўқиш хийла қийин. Бир боб ўқиб, орқага қайтишингиз, хаёл қочиб, ўқиётган тафсилотларингизни тушунмай қолишингиз, гап нима ҳақда бораётганини илғашга қийналиб, калаванинг учини йўқотиб қўйишингиз ҳеч гап эмас. Жумла тузилиши, гап қурилмаси, фикрни ифода этиш услуби эзмаликка, ҳатто мижғовликка мойил. Бошқача, ўзгача, ғалати.

«Ўзгача», «ғалати» сифатлари «Жараён»тагина эмас, адибнинг бутун ижодига энг ихчам ва лўнда таъриф дейиш мумкин (адибнинг кундаликларида «Ёзганларим ҳам ғалати», деган жумла келади). Ғайритабиий тасвир, ғайритабиий одамлар образи. Чунки адибнинг, адиб шахсининг, Франц Кафка деган инсон зуваласининг ўзи ғайритабиий. Шуларнинг маҳсули ўлароқ, ёзувчининг бадий тафаккури ғоятда ғайритабиий эканлигидан ажабланмасак ҳам бўлади.

Романнинг бошламасига эътибор бердингизми? Ҳеч бир кимсага ёмонлик қилмаган, ҳеч бир ноҳўя ишга қўл урмаган Йозеф К.ни нима сабабдан ҳибсга олишди? Шунинг ўзи ғалатиликнинг бошланиши эмасми?

Шу ғалатилик ўқувчини мафтун этади, у мазкур савол жавобини топаман, деган хаёлда ўқийверади, ўқийверади. Жавобдан эса дарак йўқ. Устига-устак саҳна ошгани сайин саволларнинг сони ортаверади.

«Жараён» – савол, «Қалъа» – савол, «Америка» – савол, бири-биридан ноёб новеллалар, Франц

Кафканинг ўзи, унинг ижоди яхлит бир савол. Ҳар бир давр, ҳар бир ижтимоий ҳолат, ҳар бир тафаккур тарбиясида тарбия топган авлод китобхонлар ўзича, ўзгача жавоб топадиган, лекин сира тугал тўхтамга кела олмайдиган саволлар мажмуаси.

Роман мутолаасига киришган китобхон, ҳадемай бошланажак жараёнга руҳан ҳозирлик кўради. Ҳозирча муқаддима. Қаҳрамон ўзини ҳимоя қилиш ҳаракатида юрибди. Бу табиий ҳол. Фақат... фақат Йозеф К.нинг дам меҳмонхона бекаси Фрау Грубахга, дам фройлейн Бюстнерга, дам фройлейн Монтагга йўлиқиб, ўзининг ҳибсга олинганлиги ҳақида гап қўзғашлари, нималарнидир сўраб-суриштиришлари, алланималарни уларга уқтиришга уринишлари ўзини ҳимоя қилмоқчи бўлган одамнинг безовталикларига ўхшамайди.

Жараён бошланишидан эса ҳамон дарак йўқ. Сабаб?

Кафканинг асарлари ҳужайра-ҳужайрасигача саволлардан тўқилган дедик. Аввало, қалашиб келадиган катта-кичик саволларнинг ҳаммасини батафсил илғаш қийин, қолаверса, ўзингиз илғаган, тушуниб етган саволларга жавоб топиш, улар ҳақида мулоҳаза юритиш китобхондан етарли даражада билим, малака ва жасорат талаб қилади. Зеро, ҳаётда одам ўзи у ёки бу даражада билиб-англаб етган ҳақиқатлари юзасидан ҳам очиқ-ойдин мушоҳада юритишдан, тайинли хулоса чиқаришдан ўзини тийиб туради, кўпинча. Бунга юраги бетламайди. Кафканинг қаҳрамонлари эса ўзини тиймайди, улар ҳар қандай аччиқ ҳақиқатлар ҳақида юрак ютиб мулоҳаза юритаверади. Энг изтиробли, энг қалтис ҳолатларга мардонавор кириб бораверади ва муҳими, ҳеч бир жойда кўз ёши қилиб ўтирмай-

ди. Дарвоқе, Кафканинг қаҳрамонлари ҳеч бир жойда йиғлоқилик қилмайди, улар китобхонни бўлар-бўлмас кўз ёши тўкишга «мажбурламайди».

Франц Кафканинг асарлари фақат саволлардан иборат десак янглишамиз. Саволлар адиб асарларининг алоҳида бир маъно қатламини ташкил этади, холос. Бу маъно қатламидан кейин жавоб ва ҳукм қатламлари ҳам келади. Савол-жавоб, ҳукм ва яна савол қоришиб кетади.

Романнинг бошланғич жумласини ўқидик. Ҳеч бир ноҳўя иш қилмаган одамнинг ҳибсга олинishi ғалати туюлди, шунақа ҳам бўлар эканми, деб кўнгилда савол туғилди ҳам. Саволнинг бир «чеккаси»дан мўралаб турган жавоб – ҳукм ҳам мавжуд. Яъни, ҳа, ҳаётда нималар бўлмайди дейсиз, одам ҳеч нарсадан ҳеч нарса қамоққа олиниши ҳам мумкин!

Зиёли инсон борки, бирор аниқликдан хабар топса, индамай қўя қолмайди. Нега, нима учун, нима сабабдан дея суриштиришга киришади. Шу боис у Йозеф К.нинг ҳибсга олиншини тушунолмайди. «Ия, – дейди у ажабланганини яширмай, – бу юртда қонун-қоида, тартиб-интизом борми, ўзи?» деб баралла сўрайди. Шундай деб турганида биринчи бобнинг ўзидаёқ саволига аниқ-лўнда жавоб ҳам келади. *«Ахир у (Йозеф К. – Х.Д.) ҳамманинг ҳуқуқлари кафолатланган, осойишталик ҳукмрон давлатда яшаяпти-ку, бунда қонунлар бузилмаслиги даркор эмасми?»* Афсуски, воқеалар оқими хатарли тус олади. Қаҳрамонимиз жиддийроқ ҳаракатга тушади. Анчадан буён кўринмай кетган амакиси унинг жонига ора киришга тутинади. Ахир у Йозефнинг устида ўлиб қолишга шай, бунинг устига у ўзини Йозефнинг валинеъмати деб билади. Пи-

ровардида, амаки жиянини мактабдош дўсти бўлмиш бообрў адвокат Гульднинг ҳузурига етаклаб боради.

Гульд кўпни кўрган, суд маҳкамасидаги казо-казолар орасида таниш-билишлари сероб. Шу ўринда ўзбек китобхони кўнгли бирдан хотиржам тортади, чунки шу қадар тажрибали адвокат ишни босди-босди қилиб юборишига умид боғлайди. Демак, жараён бошланмай тугайди, ношуд Йозеф К. бошига тушган кулфатлардан халос бўлади-қўяди. Бироқ «Адвокат. Фабрикачи. Рассом» деб номланган бобда адвокатга боғланган умидлар шу қадар рўёга айланадики, асти қўяверасиз. Ушбу бобдаги адвокатура хизмати, адвокатлар номаъи аъмоли ҳақидаги ҳикояни романнинг энг гўзал саҳифалари дейиш мумкин. Шу ўринда адибга хос аччиқ киноя, пичинг-пичинда авж пардага кўтарилади.

Адвокатлар идораси бир ҳолатда, бу идора соҳибларининг суд жараёнларида кўрсатадиган кароматлари ҳам шундан афзал эмас аслида, лекин улар ўзларини соҳибкаромат одамлар деб кўз-кўз қиладилар. Йозеф К. адвокатлар дунёси билан ичдан таниша боргани сайин бу тоифа кимсалардан у дунёю бу дунё ёруғлик чиқмаслигини ёрқинроқ англай боради, шу ерда дуч келган фабрикант, сўнг рассом йигит унинг кўзини мошдай очишади. *«Қонунда айбсиз киши оқланади, деб ёзиб қўйилгани билан, – дейди рассом, – бироқ мен ўз тажрибамдан шуни яхши биламанки, ҳаммасининг тескарисини қилишади».*

Йозеф К. хаёлга берилиб, суд девонхонасининг бурнига келиб қолганидан хавфсирамайди, уни бошқа нарса – «суд ишларидаги жаҳолат, нодонлик даҳшатга солар эди». Рассом йигитнинг:

«Менимча, бу ёруг оламда бирорта ҳам одам ўз таъсир кучи билан мутлақ оқланишга эриша олмаса керак», деган гапи Йозефни ўйлантириб қўяди. У кўп ўйланади, ҳардамхаёл бўлади. Ўзининг аҳволидан тегишли хулоса ясайди. «Иккиланиб турган одам ҳеч қачон адолатли ҳукм чиқариши мумкин эмас».

Лекин у нима қилсин?

Қаҳрамонимиз шу саволга жавоб тополмайди, дам «Гўё у бу ёруг оламда ёлғиз ўзи қолгандай...» бўлса, дам «Омон қолиш учун фақатгина курашиш керак», деган қарорга келади.

Курашиш учун эса... жараёндан дарак йўқ, жараён бошланадими-йўқми, ўзи? (Ахир муаллиф романи «Жараён» деб атаган-ку, қани, ўша жараён?!)

Йозеф К. лоақал ўзининг вазиятини англаб етолмай хуноб, қаерда қандай макон, қандай муҳитда, оёғини қаерга қўйиб турибди у? Шуларни билиш, ҳис этиб туриш ҳар бир инсон учун муҳим эмасми?

У шулар хусусида бош қотираётиб бошқа жиддийроқ муаммога дуч келади: у-ку, битга одам, холос. Жамият-чи, жамиятнинг ўрни, қиёфаси, шакл-шамойли аниқми? Фуқаро вазиятининг аниқлиги жамият вазиятининг аниқлигидан бошланмайдими?

Шу тариқа Йозеф К. саволлар, жумбоқлар гирдобига ғарқ бўла боради. Юзаки қараганда, у мужмал вазиятлардан қутулиб кетиш чорасини излаётгандек туюлади, аслида у жасоратда гаввос янглиғ ҳеч қандай мушкулотдан тап тортмайди, балки жонини тикиб энг хатарли ҳолатларга тиккасига кириб боради.

Йозеф К. ҳаддан ташқари фикрчан одам. Мабодо у фикрга бу қадар ташна бўлмаганда,

гўдакларча билиш мақсадида ҳар ерга тумшуғини суқавермаганида шунча балога гирифтор бўлмасди ҳам. Афсуски, у ақллилик балосига учраган. Ваҳоланки, воқеаларнинг бошланишидаёқ, яъни Йозефга қоровулликка қўйилган соқчилардан бири унга энг «доно» маслаҳатни беради. *«Ҳа, бизнинг сизга берадиган маслаҳатимиз шу: кучингизни бемаъни мулоҳазалар юритишга сарфлаб ўтирманг, яхшиси, имкон қадар, бирон-бир фикр юритишдан тийилинг. Сиздан талаб қилинадиган энг катта вазифа шу»*, – дейди у. *«Яна ўзингизнинг айбсизлигингизни пеш қилавериб, ҳудда-беҳудага қичқираверманг»*, – дейди бошқаси.

Кўряпсизми, соқчилар учун маҳбуснинг фикрламагани маъқул, улар учун мулоҳазакор одам хавфли.

Худо ақл-идрокдан қисмаган бўлса, миядаги тафаккур чўғлари сўнмаган бўлса, қандоқ қилиб фикр юритишдан тийилади одам? Қандай қилиб ва нима учун айбсизлигини пеш қилмаслиги керак? Айбдор киши ўз кирдикорларини дoston қилмайди, буни тушуниш мумкин, лекин ҳеч бир асоссиз ҳибсга олинган ҳақсиз одам ўзининг айбсизлигини пеш қилишдан ортиқ нимага ҳам ярайди? Яна қандай бошқа чора қолади унда? Ёхуд айбсиз ўзининг айбсизлигини пеш қилиш ҳуқуқидан ҳам маҳрумми?

Йозеф К. нажотни фикрлашда деб билади. Унинг фикрлаши ҳақсизликни маҳв этиш учун қилич яланғочлаб чиқмайди. У ҳеч кимсага, ҳеч бир калондимоғликка, ҳеч бир кибр-ҳавога, ҳеч бир ёлғонга очиқдан-очиқ зарба бермайди. У яна шундай разолат манзаралари мавжудлигидан одамларни огоҳ этади, уларни фош этади. Унинг фош этиши исёнга, чорага айланади.

Эҳтимол, ана шу фош этиш биз кутган жараён-дир? Фош этиш жараёнидир?

Устоз Озод Шарафиддинов кўплаб китобсеварларнинг онахони Баҳри Ғуломовани хотирлаб ёзган мақоласида 30–40 йил муқаддам дўконлардан керакли китобларни излаб, суриштириб юриш ода-ти борлигини ёзибди. Уни ўқий туриб ўзим «Жараён»ни излаганларим ёдимга тушиб кетди.

Ўрта мактабни битираётган кезларим уч-тўрт кутубхонага аъзо эдим, кўзимга ёқимли кўринган китобни ўқийверганман. Эндиликда уларнинг жуда ози ёдда қолган. Мен учун китоб тўла жа-вондан гўзалроқ манзара йўқ эди. Кўчамизнинг юқорирогига ҳар сафар йўлим тушганида пастак деразадан бирига мўралаб ўтишни канда қилмас-дим. Яқин-атрофда шу хонадон соҳибидан кўра бахтлироқ, бадавлатроқ инсон йўқ эди, назаримда.

Журналистика факультетида жаҳон адабиёти-ни ўқиганмиз, лекин модернизм ва унинг атрофи-даги хилма-хил оқимлар, уларга мансуб шоир ва адиблар, файласуфлару психологлар номи тилга олинганми-йўқми зинҳор эсимда йўқ. Эҳтимол, домлаларимиз бир қур экскурс қилиб ўтса ўтган-дир, лекин талабалик кезлари экзистенциализм, сюрреализм ва ҳоказо «изм»ларни тушунадиган аҳволда бўлмаганмиз. Кейинроқ сездимки, шу ва шу сингари оқимга мансуб санъат асарларидан таъсирланадиган хос бир кайфият туғилмагуни-ча улар сизга ёт ва бегона бўлиб қолаверади.

Таъсирланмаган одам ҳазми офир асарни илғашга уриниши у ёқда турсин, тушунишни ҳам истамайди. Вақт-соати келганда эса... бир хил хасталикка учраган беморларгина бир-бири-ни осон ва тўқис тушунадилар, деган гапни ўқи-гандим.

Ёдимда йўқ, дўстларимиздан бирининг қўлида «Превращение» деб номланган ҳикояни кўриб қолдим. Муаллифи Франц Кафка.

– «Превращение» нима дегани? Ўзбекчада нима бўлади? – деб сўрадим тушунмай.

– «Эврилиш», – деди у.

Ҳикоя матни машинкада кўчирилган, биринчи жумласи сира ёдимдан чиқмайди. *«Проснувшись однажды утром после беспокойного сна, Грегор Замза обнаружил, что он у себя в постеле превратился в страшное насекомое».*

Эртақларимизни, афсонаю ривоятларимизни ўқиб улғайганлар учун бундай гапларнинг фавқуллодлик жойи йўқ. У ҳолда не боисдан «Эврилиш» дунё ҳикоячилиги тарихида фавқуллодлик воқеага айланди? Нимаси билан у ҳикоянавислик маҳоратини янги поғонага кўтара олди?

Энг муҳими, Франц Кафка инсондан ҳашаротга айланиб қолиш ҳодисасига эртақ, афсона, фантастика деб эмас, реал воқелик сифатида ёндашди. Бу ҳолатни сира иккиланмай том маънодаги ҳаётий воқеа сифатида реалистик ҳикоя тарзига олиб кирди.

Хуллас, машинкада терилган ҳикояни бир кунга, аниқроғи, эрталаб қайтариш шарти билан олиб кетдим.

– Ҳар кимга кўрсатаверманг, – деди дўстимиз.

Шу огоҳлантириш сабаб бўлдими, биринчи жумладан таъсирландимми, туни билан ҳижжа-лаб ўқиб чиқдим «Эврилиш»ни. Ҳозир ҳар қадам, ҳар идорада муҳайё нусха кўчириш ускунаси юртимизга энди-энди кириб келаётган пайтлар эди, эрталабдан шуларнинг бирига бориб, юз таваллою ёлвориш билан «Превращение»дан бир нусха кўчиртириб олдим.

– Ҳеч кимга кўрсатмадим, – деб ёлгон гапирдим, олган нусхани эгасига қайтараётиб.

Франц Кафка билан биринчи танишув шу тариқа юз берган. Сўнг бу адиб ижодига доир нимаики мақола бўлса, топиб ўқишга ҳаракат қилдим. «Жараён» романини ернинг тагидан бўлсам топаман деб ўзимга аҳд қилдим. Бироқ у мана-ман деган китобийгарлардан ҳам, ернинг тагидан ҳам топилмади. Ўзиям Франц Кафканинг рус тилида бор-йўғи битта китоби нашр этилган экан, у ҳам кейин кўрсам, адади кўрсатилмаган. Чамаси, шўро ҳукумати мафкурасига зид деб ҳисобланган бу адибнинг китоби хорижликлар назари учунгина номига чоп этилган. Лекин қани, ўша китоб?

Кунларнинг бирида автобусдан тушиб кўчамизга бурилсам, икки қўлидаги оғир ип тўрвани инқилаб кўтариб келаётган аёлга кўзим тушди. Юрагим «жиз» этиб кетди. Ўйламай-нетмай аёлга етиб олдим, бир қўлидаги тўрвани олдим. «Йўлимиз бир, мен ҳам шу ёққа боряпман», – дедим. Аёл ҳайрон. Мен эса иккинчи тўрвани ҳам кўтаришга жон деб турибман. Аёлнинг ҳайронлиги баттар ошди.

– Сизни танийман, – дедим. – Қўшниман. Нарироқда яшаймиз. Сизнинг уйингизга деразадан кўп қарайман.

– Да-а... – деди опа ажабланиш-ажабланмаслигини билмай. Сўнг сўради: – Нимасига қарайсиз уйни?

– Китобларга. Ҳавасим келади.

– Ҳавасингиз келса, марҳамат, уйга кириңг. Китобларни кўриңг.

Опа шу қадар самимий гапирдики, нақ бир йилдан буён излаб юрган китобимни қўлга киритгандек қувониб кетдим. Орадан ўн дақиқа

ўтар-ўтмас Франц Кафканинг қора жилдли, семизгина китоби қўлимда турарди! Янги танишган қўшни аёл – Тамара Сергеевна Никонорова-ни ўпиб олай дедим!

– Бемалол ўқийверинг, кейин қайтарарсиз, – деди хонадон соҳибаси.

Ўша дамда мендан бахтли инсон йўқ эди, атрофимда!

Орадан чорак аср ўтди, мана бугун «Процесс» ўзбекчага «Жараён» деб ўтирилиб, ниҳоят китоб ҳолида чиқиб турибди! Марҳамат, уни ўзбек тилида ўқиш имкони туғилди. Бу – ўзбек адабиёти тарихида алоҳида воқеа! Ҳамонки, адабиёт инсоншунослик экан, «Жараён» ҳар қандай миллий адабиётнинг маънавий мулки ҳисобланади. Ҳар қандай миллий адабиётнинг нуфузи «Жараён» ўша тилга ўтирилган-ўтирилмаганлиги билан ҳам белгиланади, десам муболаға бўлмайди. Жаҳон адабиёти тарихи Франц Кафкагача ва ундан кейинги даврга бўлинади, дейишади. Миллий адабиётлар ҳам Кафканинг асарлари ўша тилга ўтирилгунига қадар ва ундан кейинги даврга ажралади.

Адабиётимиз «Жараён» она тилимизга таржима қилингандан кейинги ўзбек адабиёти деган шарафли номга сазовор бўлди! Истеъдодли шоир ва заҳматкаш таржимон Вафо Файзуллоҳ саъй-ҳаракати билан Йозеф К. ўзининг бутун мураккаб дунёси билан ўзбек адабиётига кириб келди. Ваҳоланки, қаҳрамонимизнинг бошига тушган ташвиш оламшумул муаммо ҳам эмас, кўрсатадиган қаҳрамонликлари муҳокама қилиб ўтиришга арзимади ҳам. У бор-йўғи ҳибсга олинган, ўзи шуни тушуна олмай, гарангсиз юрибди, холос. Фақат ғалати ва қизиқ жойи шундаки, Йозеф К. қамоққа олингану хизмат вазифасини давом эттириши мумкин.

Буни қандоқ тушунамиз. Ижарахона бекаси Фрау Грубахнинг таъбирига қаранг: *«Сизнинг қамоққа олинишингизда эса қандайдир ҳикмат бордай»*, – дейди у Йозефни юпатиб.

Гарчи Йозеф К. ўзининг ҳибсга олинишида ҳикмат тугул оддий тайинли мантиқнинг ўзи йўқ деб ҳисобласа-да, Грубахнинг фикрига қўшилмай иложи йўқ. Зеро, Йозеф К. қисматини, мана, салкам бир асрким, китобни ўқиган киши турлича талқин этмоқда, талқин эса тугайдиганга ўхшамайди. Шу эмасми, романдаги, аниқроғи, роман қаҳрамонининг ҳибсга олинишидаги ҳикмат?! XX асрнинг улкан файласуфларидан Эрих Фромм Йозеф К.нинг ҳибсга олинишини рамзий маънода «тўхтаб қолиш» деб талқин этади. Яъни, Йозеф К. жисман эмас, фикран тўхтатиб қолинди. У энди ҳаётий жараёндан мосуво. Аслида ҳам у ўтакетган диққинафас ҳаёт кечираётган эди – кунлари туссиз, бефайз – номигагина ётиб-туришлар, хўжакўрсинга хизматга бориб-қайтишлар, «йилт» этган равшанликдан дарак йўқ. Олдинда рўшнолик йўқ. Ҳамма нарса тўхтаб қолгандек эди, мана, Йозеф К. ҳам тўхтади, уни тўхтатиб қўйишди. Франц Кафкага хос аччиқ ва тагдор киноя романнинг атамасида мужассам, яъни, гарчи асар «Жараён» деб аталса-да, ҳаётда ҳеч қандай жараён аломати сезилмайди. Жараён дегани ҳаракат дегани-ку, романда эса буткул ҳаракатсизлик, маҳдудлик. Фикр ўлган, мушоҳада чекланган тубан муҳитда жараён кечмоқда дейишнинг ўзи бориб турган сурбетлик. Романда ана шундай жараёнсизлик, яъни тўхтатиб қўйилган вақтнинг тўхтаб қолган воқеалари тасвирланган. (Адабиётшунос дўстларимиздан бири роман атамасининг энг аниқ мазмуни ўзбек тилида муаллиф ўйлаганидан ҳам мукамалроқ жаранглайди, бу-

нинг учун «Жар аён» деб ўқилиши керак, деганида ҳам чуқур мазмун бор.) Кафканинг бетакрорлиги ҳам шунда!

Эрих Фромм «Жараён»ни энг узун туш, деб таърифлаган. Бундай тўғри хулоса бежиз эмас эди. Зеро, Йозеф тўхтаб қолган вақтнинг ҳаракатланиши, яъни жонланиб, чинакам жараёнга айланишида нажотни тушдан излайди ва топади. Франц Кафка ҳам, унинг қаҳрамонлари ҳам туш ва хуш оралигидаги реалликда яшайдилар. Ўзининг ҳибсга олинганини «Бу қанақа маҳбуслик?» деб тўла тушуниб етмаган асар қаҳрамони ўзида туғилган бу саволга жавобни ҳаёт реаллигидан эмас, туш реаллигидан излайди. Франц Кафка ана шу икки реалликдан-да, боқий реаллик – ўзининг уч романи, ҳикоялари ва кундаликларида акс этган бадий реаллигини яратади!

Ёзувчилар уюшмасидаги йиғинлардан бирида дурустгина адибларимиздан бири: «Ҳа, энди Кафка деганлари касал бир одам-да», – деган эди бурнини жийриб беписандлик билан, аслида бу жуда топиб айтилган таъриф эди, ахир, чиндан касал бўлмаган одам ёзувчилик қиладимиз, қўлидан қаламни қўймай ҳеч кимникига ўхшамаган ўз бадий дунёсини яратадимиз? Кафка сингари ижодкорларни жоҳилларча пессимистликда, хасталикда, бемаъниликда айблашлар шўро даврида оддий ҳол эди. Афсуски, тафаккуримиздаги бундай чекланиш «Жараён»дек роман ўзбек тилида эълон қилинган бугунги дориломон кунларга келиб ҳам буткул унутилганича йўқ. «Декаденс, модернизм фарёд санъати», – деб ёзади ажойиб адабиётшунослардан бири Игор Гарин мана шундай қарашларга жавобан. – Чорасизлик ва фарёднинг қалбни ўртовчи ҳайқириғи.

Буни санъат кризиси деб талқин этмаслик керак. Зеро, бу кризис санъатидир. Декаденс, модернизм шу!»

Шу маънода Франц Кафка дунё адабиётида энг оғир «беморлардан» саналади.

Кўплаб адабиётшунослар, психологлар унинг ва унга ўхшаш адибларнинг асарларини абсурд адабиёт сифатида тадқиқ этганлар. Бундай мунозарага ўзбек мутахассислари ҳам бош қўшишга уриниб кўришди. Ваҳоланки, Франц Кафка абсурд адабиёт яратиш хаёлида роман ёзмаган, у – ҳаётнинг ўзини, инсон умрининг ўзини абсурд деб тушунган.

Йозеф К.нинг бесабабдан-бесабаб ҳибсга олиниши ҳам абсурд. Унинг назарида, ҳар банда ҳибсга тушиш эҳтимоли бор, ўша банда шўрлик шунга лойиқ гуноҳга йўл қўйганми-йўқми, бу бошқа масала. Ҳар неки бандани ҳибсга олувчи қаттол куч ҳам бор, ўша куч бундай қабихликка нечоғли маънавий ҳақ-ҳуқуқи бор – бу ҳам бўлак муаммо.

Йозефнинг ҳолати, иш фаолияти, ётиш-туриши, атрофидагилари – ҳаммасининг турган-битгани мужмал, дардисар. Китобхон «Йозеф К.ни нима учун ҳибсга олишди?» деган саволига романни ўқиб тугатгунга қадар жавоб излайди, лекин жавоб... Жавоб излашга уриниш жараёни китобхоннинг қалб ва шуурига кўчади! Роман номининг моҳияти, фалсафаси, унинг тағ-заминига яширилган қуввати мана шу!

Йозеф К. бошини не-не эшикларга урмади, кимлардан нажот кутмади! Жуда кўпчилик унинг мушкулини осон қилмоққа чоғланди, ёрдам қўлини чўзгандек бўлди, илло, бирор кимса амалда унинг жонига ора кирмади, киролмади. Инсон – ўз тақдири, қисмати олдида ёлғиз!

Йозеф К. образи, умуман Кафка яратган кўпгина қаҳрамонларнинг ҳаёт йўли, ҳаёт йўлида кашф этган фалсафаси, ҳаётгий ақидаси мана шундай ғоятда аччиқ, лекин ўта ҳаққоний хулосага келтиради кишини!

Ҳаётда шундай ҳолатлар юз берадики, инсон ўзи дуч келган муаммоларнинг асл сабабларини ташқаридан ёки ўзгалардан эмас, ўзидан, ўз қалби ва онгининг шу вақтига қадар назар ташлаб кўрмаган, назар ташлашга юраги бетламаган туб қатламларидан излаб топгиси келади. Лекин уммон қаърига шўнғийдиган ғаввосликнинг ўзига яраша асбоб-анжомми, маҳорат сирлари бўлгани каби, ўз қалбининг нигоҳ илғамас пучмоқларига сафар қилиш учун ҳам махсус анжомлар, услублар, воситалар даркор.

«Жараён» сингари романлар, Франц Кафка тоифасидаги адиблар яратган боқий асарлар эса худди шундай маънавий сафар анжомми, воситаси вазифасини ўтайди.

Қадимги итальян мутафаккирларидан бири Худо инсонни яратгани билан киши ҳақиқий инсон мақомига етишмоғи учун ўз-ўзини кашф этмоғи, қайта яратмоғи керак деган. Франц Кафка қаҳрамонлари ўзини қайта яратишга мубтало инсонлар образи. Унинг қаҳрамонлари учун ўз «мен»идан ўзга дунё йўқ, улар дунёни фақат ўз «мен»лари орқали кўрадилар, дунё савдоларини ўз «мен»лари манфаатига бўйсундирадилар ва шу йўл билан дунёни, инсон ҳақидаги шу вақтгача бўлган тушунча ва билимларни ўз «мен»лари ҳисобига бойитадилар. «Мен – уйғониш даври яратган янги миф», деган эди А. Лосев. Франц Кафка қаҳрамонларининг ҳар бири ўзича мифга айланган. Дарвоқе, рус файласуфи готика санъати фалсафаси

ҳақида сўз юрита туриб айтган қуйидаги таърифи «Жараён» қаҳрамонини тушунишга ёрдам беради: «Воқеликдан изтироб чекиб, табиий ечимлар топа олмагач, у янада олийроқ воқеликка, ўта таъсирчан дунёга интилади. Ва шу тариқа қандай бўлмасин, ўз шахсияти, нафсонияти поймол этилишига маҳкум эмаслигини, ўткинчи мустабид тузум иморати қурилишига ишлатилаётган бир гиштчадан кўра қадрлироқ бўлишга ҳақли эканини кўрсатади». Яна бир хулоса шуки, Йозеф К. ҳукм сураётган жараёнсизлик учун айбни муҳитга ағдармайди, балки ўша муҳитга қаршилиқ кўрсата олмаган ўзидаги заифликка тавқи-лаънат ўқийди. Жирканч ва тубан муҳитда ўзининг инсон сифатида мавжудлиги учун ўзини айбдор, гуноҳкор ҳисоблайди. «Жараён»нинг бош маъноси шу» (А. Гарин).

1991 йил «Ёш куч» журналининг 6-сониде эълон қилинган «Инсон изтиробларига таъзим» мақоласи Франц Кафка шахси ва ижодиға бағишланган ўзбек тилидаги биринчи чиқиш эди. (Ўтган йиллар мобайнида адибнинг ҳикоялари, хатлари тилимизга таржима қилинди. Бу борада айниқса фидойи олим, профессор Акмал Саидов томонидан тайёрланган ва чоп этилган «Эврилиш» ҳамда «Кафка – юрист» китоблари ўзбек кафкашунослигида алоҳида воқеа бўлганини эътироф этмоқ зарур.) «Жараён»ға қисқача таъриф талаб қилинса, мен уни совуқ ҳокимиятга нафис қалбнинг оташин лаънатномаси деб атаган бўлар эдим», деб ёзган эди мақола муаллифи Мирзакалон Жўраев. Бу ҳам фикр, мулоҳаза. Роман ва унинг қаҳрамони ҳақида яна кўп-кўп мулоҳазалар туғилаверади, мунозаралар давом этаверади.

Хуршид ДЎСТМУҲАММАД

Жараён

Роман

**ҲИБС. ФРАУ ГРУБАХ,
СЎНГРА ФРОЙЛЕЙН БЮРСТНЕР
БИЛАН СУҲБАТ**

Афтидан кимдир Йозеф К.га туҳмат қилган чоғи, бировга ёмонлик қилмагани, бирон-бир ножўя иш содир этмаганига қарамай, уни ҳибсга олишди. Ҳар куни соат саккизга яқин унга нонушта олиб кирадиган ижарахона бекаси Фрау Грубахнинг ошпази ҳам, бугун негадир қорасини кўрсатмади. Бунақаси ҳали бўлмаганди. К. ўрнидан қўзғалмасдан шу алпозда рўпарада яшайдиган кампирчани кузатди – кампирча ҳам шу пайтгача кўрилмаган ажабтовур қизиқиш билан ойнадан уни томоша қиларди – охири бир қадар таажжуб ва очлик ҳиссидан толиқиб, қўнғироқни чалди. Айни шу дамда эшик тақиллаб, хонага алақандай киши кирди. К. уни бу хонадонда аввал сира кўрмаганди. У ориқ бўлишига қарамай чайиргина, эғнидаги қоп-қора, йўл кийимига ўхшаш, ҳисобсиз чоклар билан бежалган, ҳолбуки, нимага кераклиги номаълум, орқасини белбанду турли-туман тўқалар, чўнтаклар ва пистонлар қоплаган костюми ўзига ёпишиб, соҳибига ишчан қиёфа бағишлар эди.

– Ким бўласиз? – дея сўради К. каравотдан қаддини ростларкан.

Нотаниш киши ташрифи мутлақ қонунийлигига ишонганидек саволни жавобсиз қолдирди ва эснаш оҳангида деди:

– Сиз қўнғироқ чаадингизми?

– Анна менга нонушта келтирсин, – К. ўтган ишга салавот қабилида, шундай деди-ю, ким ўзи бу, турган-битгани шуми, дегандай нотаниш кимсага разм солиб, нималарнидир чамалади, гап ни-мада эканини англашга уринди. Бироқ «меҳмон» ўзини миридан-сиригача разм солишларига йўл бермади, эшикка йўналди, уни қия очиб, афтидан, шундай остонада турган бировга қарата:

– Анна унга нонушта киритиб берсинмиш, – деди.

Қўшни хонадан қисқа кулги эшитилди; қўшни хонада бир кишими ёки қўпчиликми – овозга қараб фарқлаш амри маҳол эди. Нотаниш киши у ёқдан ўзи учун янги бирон-бир тайинли гап эшитганига қарамай, расмий оҳангда К.га шуни маълум қилди:

– Бунга ҳаққингиз йўқ!

– Шу янгилик етмай турувди! – дея каравотдан ирғиб турган К., апил-тапил шимини кия бошлади. – Қўшни хонада қанақа кишилар юрибди ўзи, ҳозир кўриб оламан. Кўрамиз, бу босқинчиликни Фрау Грубах қандай изоҳлар экан!

Ногаҳон у, кўнглида кечганлари овоз чиқариб айтишга арзимади-ку, деган хаёлга борди ва бу билан нотаниш кимсанинг ўзи устидан назорат қилиш ҳуқуқини қай бир даражада тан олгандек бўлишини тушуниб қолди. Айни пайтда бундай андишага ўрин бўлмаса-да, киши унинг хаёлида-гини худди шундай ўқиб олиб, дарров сўз қотди:

– Шу ерда тура турсангиз сизга дурустмиди?

– Кимлигингизни айтмас экансиз, бу ерда қолиш-ни ҳам, сиз билан гаплашишни ҳам истамайман.

– Беҳудага аччиқланияпсиз, – дея нотанишнинг ўзи бориб эшикни очди.

К. ўлганнинг кунидан қўшни хонага судралиб ўтди ва биринчи бор қараганда, хона кечагидай,

ҳеч нимаси ўзгармагандай кўринди. Бу Фрау Грубахнинг мебеллару гиламлар, чиннилару суратлар жой талашгудек тирбанд меҳмонхонаси эди; бир қарашда пайқаш қийин ҳолат, хона саҳни анчайин кенгайгандек кўринар, энг ҳал қилувчи, ўзгарганига асос берадиган фавқулодда ҳодиса – хонада алақандай бир киши турарди. Қўлида китоб ушлаганча, очиқ дераза олдида ўтирган бу кимса К. хонага кирган заҳоти нигоҳини узиб деди:

– Сиз ўз хонангиздан чиқмаслигингиз керак! Ҳали Франц сизга ҳеч нарса демадимиз?

– Гапни чўзгим йўқ, сизга ўзи нима керак? – дер экан, К. дам Франц деб атаган янги танишига (у эшик ёнида турарди), дам биринчи кимсага аланглаб қарарди. Очиқ деразадан эса ҳамон ҳалиги кампирчанинг хатти-ҳаракати кўзга ташланиб турар, у кексаларга хос жазавали томошатаалаблик билан бир деразадан иккинчисига ҳовлиқиб ўтар экан, охири нима билан тугаркан, дегандек, кўзлари олмакесак терар эди.

– Ҳозироқ буларнинг барини Фрау Грубаждан суриштириб биламан, – тутақди К. У ногаҳон тутқун сингари, ҳалигиларнинг қўлидан қутулмоқчидек, шиддатли бир ҳаракат қилганди, эшик олдига бориб қолди.

– Бунақаси кетмайди, – дераза ёнидаги кимса шундай деркан, китобни столга улоқтирди ва жойидан сакраб турди. – Кетишингиз мумкин эмас. Тушунсангиз-чи, ахир, ҳибсга олингансиз.

– Шунга ўхшаб қолди, – фулдиради К. – Айбим нима экан?

– Тушунтириш беришга бизнинг ваколатимиз йўқ. Хонангизга ўтинг-да, сабр билан кутинг. Ҳозир сиз учун бундан яхши йўл йўқ. Пайти келса, ҳаммасини ипидан-игнасигача билиб оласиз.

Мен шундай ҳам, сизга дўстона муносабатда бўлиб, хизмат тартибига хилоф иш тутдим, берилган ваколат доирасидан чиқиб кетдим. Францдан бўлак ҳеч ким гапимизни эшитмайди, деб умид қиламан, унинг ўзи бўлса, ҳар қанақа амру фармойишларга қарамасдан, сизни жуда сийлаяпти. Ишингизни давомида ҳам бизлардек яхши одамларга дуч келиб қолсангиз, омадингиз чопгани шу. Унда бирор ташвишга ўрин қолмайди.

К. қаергадир ўтиришни хоҳлар, бироқ хонада дераза олдидагидан бошқа оромкурси кўринмас, унга ўтиришнинг эса ҳеч иложи йўқ эди.

– Нақадар холис сўзлаётганимизни тушуниб етасиз ҳали.

Франц шундай деркан, бирданига шериги ҳамроҳлигида ташлангудек унга яқинлашди.

Францнинг шериги К.га нисбатан анча найнов эди. У К.нинг елкасига қоқиб-қоқиб қўйди. Улар К.нинг тунги либосларини пайпаслаб чиқишди ва кийимлари унга энди асқатмаслиги, у ёқда қўпол энгилошлар эгнига илишини иш билан банд бўлгандай ўзларини кўрсатиб, гапларига қистириб ўтишди, охири булар қаторида бошқа кийим-кечакларини ҳам йиғиб олишлари лозимлигини ва фақат иш фойдасига ўзгарсагина латта-путталари қайтариб берилишини маълум қилдилар.

– Бу кийим-кечакларингизни омборга топширгунча, бизга бера қолинг, – дейишди улар. – Омборхонада кийимларни алмаштириб қўйишадди, ҳатто жараён тугаши ё тугамаслигидан қатъи назар, уларни пуллаб юборишади. Бундай жараёнлар, қанчалар узоқ чўзилишини билсангиз эди, айниқса, ҳозирги замонда! Албатта, омбордагилар ҳеч бўлмаса сизга нарсаларингиз баҳосини тўлашса, ажаб эмас. Лекин аввало, уларга арзи-

маган сариқ чақа тўлашади, чунки баҳолашда кийимнинг қиймати эмас, бериладиган поранинг мўмайлиги ҳисобга олинади. Йиллар давомида кийимлар неча-неча қўлдан ўтади, оқибат уларнинг пули сувга тушган тошдек йўқолиб кетади.

Ҳозир К.нинг қулоғига ҳеч нарса кирмасди, нима ҳақида гапиришмасин, лоқайд, гўё ҳали нарсалар ўзига тегишлидай, идора қилиш ҳуқуқи кимда бўлиши унинг учун муҳим эмасди; унга ҳозир ҳаммасидан муҳими ўзининг мажҳул ҳолатини аниқлаштириб олиш эди; бироқ бу кутилмаган меҳмонлар олдида фикрини ҳеч жамлай олмасди: ким ўзи булар, ҳеч ҳам қўриқчига ўхшамайди-ку! Иккинчи қўриқчи қаппайган қорни билан К.ни дўстона туртар, бироқ К. нигоҳини ердан узган заҳоти бунинг тамомила акси бўлган, қоқсуяк, бурундор ялпоқ башарага дуч келар, у ҳар гал шериги билан унинг боши оша кўз уриштириб, вазиятни муҳокама қилиб ўтирганига гувоҳ бўларди. Булар қандай одамлар ўзи, нима ҳақда бунчалик куйиб-пишиб гапиряптилар? Улар қайси маҳкамадан келган бўлишса экан? Ахир у ҳуқуқлар кафолатланган, осойишталик ҳукмрон давлатда яшаяпти-ку, бунда қонунлар бузилмаслиги даркор, шундай экан, дабдурустдан ётоғига бостириб киришга кимнинг ҳаққи бор? У ҳаминша кутилмаган вазиятларда осонгина мослашмоққа уринар, иш чатоқлигига иқрор бўлганда ҳам, ҳатто таҳдид қилишганда ҳам, хотиржамлигини йуқотмас, ўйламай, шошма-шошарлик билан бирон-бир ножўя хатти-ҳаракат қилмасди. Айни дамда эса буларнинг бари унга англашилмовчиликдай туюлар, шунданмикан, рўй бераётган воқеаларнинг ҳаммаси қалтис ҳазилга ўхшар, ҳақиқатан ҳам жуда ҳам беўхшов-да, балки

Ўттизга тўлгани муносабати билан банкдаги ҳам-касблари у билан ўйнашмоқчи бўлишдимикан? Тўғри, худди шундай; унда нега бу қўриқчиларни чехрасини очиб, юзида шунчаки кулги билан қаршиламади; шундай қилса улар ҳам унга қўшилиб кулишармиди; шундай, булар бор-йўғи хабарчилар-да, қойил, жуда ўхшабди, лекин нега унда К. Франц деганига биринчи қарашдаёқ, буларга сира ён бермайман дея кўнглига тутди? К. ҳозир ҳазилни тушунмайдиган тантиққа ўхшаб қолишдан қарийб қўрқмасди. Ҳолбуки, у ўз тажрибасидан билар эдики, айрим арзимас воқеаларни ҳисобга олмаганда, эҳтиётсизлик оқибатида дўстларидан ажралиб қолар, улардан илтифотсизлик кўрар, бу оғир ботиб, ўз ёғига ўзи қоврилар эди. Агар бу ростдан ҳам янги бир комедия бўлса, у ҳам анавиларга қўшилиб, сал-пал муқом қилди, бўлди, етар, энди уни ортиқча давом эттиришнинг ҳожа-ти қолмади. Қолаверса, у ҳозирча озод.

– Рухсат этсангиз, – К. шундай деб, уларнинг ёнидан яшин тезлигида ўтиб, хонасига йўналар экан, орқасидан шу сўзлар янгради:

– Ғалчалигини қаранг.

У хонасига кирибоқ стол ғаладонларини титкилашга тушди; унда ҳамма нарса тартибига гап йўқ, жой-жойида, фақат ҳозир ҳаяжонданми шахсий гувоҳномасини ҳеч топа олмасди. Ниҳоят гувоҳномани велосипед сумкачасидан топди-да, чошиб бориб кўрсатмоқчи бўлди ва бирдан ўйла-ниб қолди, шу бир парча қоғоз унга ишончсиз, шахсини тасдиқлаш учун етарли эмасдай туюлди, яна анча-мунча уриниб, туғилганлик ҳақидаги гувоҳномасини топиш пайида бўлди.

У ортга қайтиб қўшни хонага кираётганда рўпарадаги эшик очилиб, Фрау Грубах чиқди.

Бироқ аёл К.ни кўргач, талмовсираб эшиклар орасида тўхтади, кечирим сўраганча жуда эҳтиёткорлик билан эшикни қия беркитди.

– Кирсангиз-чи! – К. унга аранг шу сўзни айтишга улгурди.

Сўнг, ёпилган эшикка умидвор термилиб, қўлидаги қоғоз билан хона ўртасида узоқ туриб қолди. Фақат қўриқчиларнинг овози уни ҳушига келтирди – улар очиқ дераза олдидаги стол теварагида ўтириб, К. нинг нонуштасини паққос туширишар эди.

– Нега у кирмади? – сўради К.

– Рухсат этилмаган, – найнов жавоб қилди. – Сиз ахир ҳибсга олингансиз-да.

– Бу қанақа ҳибс бўлсин? Сира ўхшамайди-ку?

– Сиз яна ўзингизникини маъқуллайсиз-а, – найнов унга сўзлар экан, қўлидаги нонини асали идишга ботирди. – Биз бунақа саволларга жавоб бермаймиз.

– Жавоб беришингизга тўғри келади, – деди К. – Мана, менинг ҳужжатларим. Сизники қани? Аввало, марҳамат қилиб ҳибсга олиш рухсатномасини кўрсатсангиз.

– Ё Раббий, хоҳиш-иродангдан-эй! – деди найнов. – Нега ўз ҳолатингизни тушунай демайсиз? Кўрслик билан бирон-бир натижага эришиб бўладими, беҳуда чиранишдан нима наф? Ҳозир, билсангиз, дунёда биздан яқинроқ кишингиз йўқ.

– Худди шундай, – деди Франц. – Менга ишонаверинг, – у қўлида қаҳвали финжонни ушлаганча юқоридан К.га сермаъно, шу билан бирга, мавҳум нигоҳ билан узоқ тикилиб турди. К. ҳам бу нигоҳга мажҳул, аммо тагдор жавоб қилди. Ва ҳужжатларига имо қилганча деди:

– Мана менинг ҳужжатларим.

– Буларингизни бошимизга урамизми?! – ўшқирди найнов. – Яшанг-е, ўзингизни бир мишиқи боладан ҳам баттар тутяпсиз. Нима истайсиз, ўзи? Наҳотки, қўриқчилар билан талашиб-тортишиб, ҳар қанақа ҳужжат-пужжатни, ҳибсга олиш ҳақидаги қоғозларни кўрсатишни дастак қилиб, бошларини қотираверсам, шундай даҳшатли даҳмаза осонгина ниҳоя топади, деб ўйлаяпсизми? Билиб қўйинг, бизлар жуда кичик одамлармиз, ҳужжат ғалваси билан ишимиз йўқ, вазифамиз ҳар куни ўн соат сизни қўриқлаш, бизга шунинг учун ҳақ тўлашади. Биз шунга ваколатлимиз, албатта, қолаверса бутунасига имонимиз комилки, қайсики, амрини ижро этадиганимиз юқори ҳокимият ҳибсга олиш учун фармоёиш беришдан олдин сабабини ва ҳибсга олинувчининг шахсини ипидан-игнасигача ўрганадилар, аниқ-тиниқ биладилар. Бунда ҳеч қанақа хато қилинмайди. Бизнинг идора – менинг фикри ожизимча, зеро, унда кичкина амалдорчалар орасидагина таниш-билишларимиз бор-да, – етган маълумотларга кўра, аҳоли орасидан ҳеч қачон айбдорлар изламайди: қонунда ёзиб қўйилганидек, содир этилган жиноятнинг ўзи ўзини адолатли суднинг эътиборига ҳавола қилади, шундан сўнггина ҳокимият биз қўриқчиларни йўллайди. Бу қонун билан белгилаб қўйилган. Бунинг қаерида хатолик бўлиши мумкин?

– Мен бундай қонунни билмайман, – деди К.

– Бу сиз учун яна ҳам ёмон, – жавоб қайтарди найнов.

– Ҳа, буларнинг бари сизнинг бошингизга ўрнашиб олган тасаввурлар, холос, – кесатди К. У қўриқчилар фикридан ниманидир билиб-илғаб олишни, уни ўз фойдасига ўзгартиришни жуда

хоҳлар, лоақаал ўзи шуни чуқур ҳис қилишни дилига туккан эди. Бироқ найнов лўнда қилиб қўяқолди:

– Қонун кучини ҳис қилганда биласиз.

Баҳсга Франц аралашди:

– Кўрдингми, Виллем, у қонунни билмаслигини тан олди. Яна ўзича айбсизлигини исботламоқчи ҳам бўлади.

Ёнидаги унинг гапини қувватлади:

– Сен мутлақо ҳақсан, тушунмаса нима дейсан!

К. улар билан ортиқ тортишиб ўтирмади; наҳотки, мен мана бу, ўзларини майда амалдорлар деб атаган лақма шотирларга бутун эмин-ихтиёримни бериб ўтирсам, деб ўйларди у. Ахир улар билмаган нарсалари ҳақида, кўр-кўрона сўзлаяптилар-ку! Кеккайишлари эса шунчаки, нодонликларидан. Ўзимга мос тузукроқ одамлар бўлса экан, масала бир қадар равшанлашармиди? К. шу ўйлар билан хонанинг у бошидан бу бошига бориб келар экан, қарама-қарши уйдаги кампирча энди мункиллаган бир чолни зўрлагудек судраб дераза олдига олиб келганини кўрди. Бу томошага чек қўйиш зарур эди.

– Мени бошлиқларингиз олдига олиб боринг, – талаб қилди К.

– Фақат бошлиқлар чақирганда борасиз, – деди қўриқчиларнинг Виллем деб аталгани. – Энди бўлса, сизга берадиган маслаҳатим битта: ими-жимида хонангизга ўтинг-да, қисматингиз нима бўлишини хотиржам кутинг, шу сиз учун кони фойда бўлади. Ўзингизни бемаъни мулоҳазалар билан зўриқтирманг. Каллангизни жойига қўйинг, илло, бошингизга бало орттирасиз. Яхшиси, бирон-бир фикр юритишдан тийилинг. Худди ножўя бир иш содир этгандек бизга бу-

нақа муомала қилманг. Сизга қилган чиройли муомаламизга жавобингиз шуми? Афтидан унутган кўринасиз, биз ким бўлишимиздан қатъи назар, сизга солиштирганда, эрки ўзида бўлган озод кишилармиз, бу эса ҳазилакам устунлик эмас. Шунга қарамай, пулингиз бўлса, нонушта учун рўпарадаги ошхонадан бирон-бир егулик келтириб беришга тайёрмиз.

К. бир мунча вақт жим қолди, аммо бу таклифга жавоб бермади. Агар у қўшни хона эшигини очса ёки даҳлизга юзланса, бу иккиси уни тўхтатиб қолишга журъат қилмаслиги мумкин; ёки тиккасига соливорсамикан? Бирдан ёпишиб кетишса-чи? Кейин иззат нафсига тегишганида ҳам чидашга тўғри келади ва оқибатда улар олдидаги руҳий устунлигига путур етиши тайин. Кўриниб турган муомала-муносабатга кўра, ҳозирча иззати ўзида деса бўлади. Энг тўғриси, оқибатини кутиб, сабр қилгани маъқул, воқеаларнинг табиий маромига қараб улар бирор-бир қарорга келадилар-ку. К. шундай ўйлар билан соқчиларга бир сўз демасдан, хонасига ўтиб кетди.

У қўл ювгич устидаги ял-ял олмани олиб, ўзини каравотига отди, бу олмани кеча кечқуруноқ нонушта учун захирага асраб қўйганди. Қолаверса, ҳозирча унга бошқа бирор егуликнинг ўзи ҳам йўқ, К. олманинг катта бўлагини қарсиллатиб тишларкан, қўриқчиларнинг марҳамати билан қаршидаги исқирт тунги майхонадан олиб келинадиган нонуштадан унинг минг карра ортиқлигига амин бўлди. У ўзини бардам ва хотиржам ҳис қилди, тўғри, банкка ярим кун кечикиб борадиган бўлди, бироқ унинг анчайин нуфузли лавозими, керакли ходимлигини ҳисобга олишиб, кечикишини кечиришар. Ишхонасига ҳақиқатни

билдирсамикан? Бўлди, шундай қилади. Мабо-до унга ишонишмасалар-чи, буни кутса бўлади, унда Фрау Грубахни ёки иккала дераза ортидан мўралаб юрган мана бу қарияларни гувоҳ қилади. К. қўриқчиларнинг муносабатларидан жуда ажабланди, ажабланишга ҳақли ҳам эди. Улар қайси калла билан уни нариги хонага ҳайдаб, ўзини ёлғиз ташлаб қўйишди, ахир К. жонига қасд қилиш учун юз фоиз имконият-ку бу! Аммо шу лаҳзада қай сабабга кўра жонимга қасд қилишим мумкин, деб ўйлади у. Икки безбет илтифотсизларча нонуштасини тортиб олгани учунми? Ҳар не бўлганда ҳам жонига қасд қилиш ҳаддан ташқари ақлсизлик, у бундай бемаъни ишни қилиши душвор. Ҳа, аён бўлганидек, қўриқчилар шунақа нодон бўлмаганларида бу каби хавф-хатарларни ҳисобга олган бўлишарди, афтидан бундай фикр уларни ташвишга солмаганки, К.нинг ўзини ёлғиз қолдиришди. Энди улар К.нинг шкафчадан аъло навли коньякни қандай олганини, кетма-кет икки қадах: бирини нонушта ўрнида, иккинчисини эса дадиллик учун кўтарганини кўришганда эди, дарвоқе, дадилликнинг ҳам ўрни бор, аммо бу ерда бирон-бир иш чиқариши даргумон.

Бироқ шу пайт у қўшни хонадаги ўкирикдан тиши ойналардек гижирлаб, қаттиқ чўчиб тушди.

– Сизни назоратчи чорлайди!

Уни айнан ана шу лўнда, буйруқ оҳангидаги ҳарбийча қичқириқ қўрқитди, ҳолбуки, у Францнинг овози бунақа йўғон деб ўйламаганди. Илло, унинг ўзи шундай хабарга интиқлигидан шодланиб кетди.

– Хайрият-э! – К. ҳам беихтиёр ҳайқариб юборди ва шкафча тавақасини ёпиб, меҳмонхонага

шошилди. Бироқ унинг йўлини икки соқчи тўсди, тартиб шундай чоғи, шу заҳоти ўз хонасига қайтаришди.

– Нима бало, ақдан озганмисиз?! – ўшқиритди улар.

– Назоратчининг олдига ҳеч бўлмаса қўйлак кийиб чиқилади-да! Бу қилиғингиз учун у сизни савалашга амр этади, бизни ҳам қуруқ қўймайди.

– Ўз ҳолимга қўйинг-е мени, жин ургурлар! – бақирди К. Бу пайт қўриқчилар уни кийимлари илинган шкаф олдигача сиқиб боришган эди. – Кишининг ётоғига бостириб киришади-ю, яна фракда бўлиши кераклигини талаб қилишади!

– Нима ҳам қилардинг! – вишиллади барава-рига иккиси ҳам, шунга қарамай, К. шовқин кўтарганда, улар бутунлай хотиржам эмас, ҳатто қанақадир ғамгин бўлиб қолишиб, уни куч билан уриб чиқарадигандек эдилар, ҳарқалай, охир-оқибат ўзларини қўлга ола билишди.

– Бу қандай масхарабозлик! – у шундай дея стул суянчигига ташланган камзулини олиб, қўриқчиларга, шу маъқулми, дегандек намоёиш қилди. Улар бош чайқаб рад этишди.

– Қора камзул кийиш керак.

К. камзулини полга ирғитди ва нима мақсадда гапираётганлигини ўзи ҳам билмасдан шитоб билан деди:

– Ҳарқалай ҳозироқ иш тингланмаса керак?

Қоровуллар иршайиб қўйишди, аммо ўжарлик билан яна аввалги гапларини қайтардилар:

– Қора камзулни кийиш зарур.

– Шу билан иш жадаллашиб кета қолса, мен қарши эмасман, – деди К. ва ўзи шкафни очиб, кийим-кечагини узоқ титкилади, охири улар орасидан энг кўримли бўлган бир жуфт қора ранг-

лисини танлади – аломат, танишларининг кўзини ўйнатар даражада ярашиб тушиши бегумон эди – у даставвал гард юкмаган кўйлагини олди ва берилиб кийина бошлади. Энди ушлаб туриш, куттиришлар бўлмайди, қўриқчилар ўзини тамоман унутишган чоғи, ҳатто ваннага кириб чиқишга ҳам зўрлаб ўтиришмади, дея хуфёна ўйлади у. К. уларни кузатаркан, ҳали замон эслаб қолишлари тайин, деган хаёлга борди, эҳтимол, бу каллаларига келмаган чиқар, ҳолбуки, Виллем К.нинг кийина бошлагани хабарини етказиш учун Францни назоратчининг олдига юборишни унутмаганди.

К. оби-тобида кийиниб бўлгач, Виллемнинг орқасидан соядай эргашди, у уни бўм-бўш меҳмонхона орқали, аллақачон эшиклари ланг очиб қўйилган қўшни хонага олиб ўтди. Яқингинада бу хонага аллақандай машинкачи қиз, фройлейн Бюрстнер кўчиб кирганини К. аниқ биларди; қиз саҳармардонда ишига кетиб, алламаҳал уйга қайтар, у қиз билан тузук-қуруқ танишиб ҳам олмаган, муносабатлари салом-алиқдан нарига ўтмаган эди. Энди эса унинг тунги столчаси тергов учун хонанинг ўртасига сурилиб, олдида назоратчи ўтирарди. У оёқларини чалиштирганча, бир қўлини ўриндиқ суянчигига ташлаб олганди.

Хона бурчагида уч йигит деворга осиб гиламга қадалганларича, фройлейн Бюрстнернинг фотосуратларини томоша қилишарди. Очиқ дераза дастагида эса қизнинг оппоқ блузкаси осилганча турибди. Қарама-қарши уйнинг ойнаси олдида турган ҳалиги қариялар гавдаларининг ярмидан кўпини ташқарига чиқаришганча ҳангоматалаблик қилишар, томошабинлар сони ҳам ортган эди; қариялар орқасида тоғдай бир эркак кўк-

рагини керганча, ёқавайрон турар, пайдар-пай қирмиз соқолини пастдан юқорига, юқоридан пастга силагани силаган эди.

– Йозеф К. деганлари сизми? – деб сўраркан, афтидан назоратчи паришонхотир К.нинг диққатини ўзига қаратмоқчи бўлди.

К. сомёларча бош эгди.

– Албатта, сизни бугун эрталаб юз берган воқеа ҳайрон қолдирган бўлса керак? – деб у иккала қўли билан столдаги нарсаларни – гугурти билан бирга шамни, китобча, тўғнағичлар учун ёстиқчани ўзига бир оз тортди, гўё бу арзимас лаш-лушлар тергов учун сув ва ҳаводай зарур эди.

– Албатта, – К. шундай деркан, уни ёқимли бир кайфият чулғаб олди: мана, ниҳоят у бамаъни бир кишига йўлиқиб турибди, энди ўзининг ишлари борасида муфассал, юракдан гаплашиб олса бўлади. – Албатта, мен ажабланмадим десам ёлгон бўлади, бироқ, нафсиламрини айтганда, бу воқеа мени унчалик ҳайрон қолдиргани ҳам йўқ.

– Унчалик ҳам, деганингиз нимаси? – назоратчи шамни столчанинг ўртасига суриб қўйди ва қолган анжомларни унинг теграcига териb чиқди.

– Мени яхши тушунмадингиз чоғи, – шошилиб деди К. – Мен фақат шуни айтмоқчиманки... – унинг гапи оғзида қолди ва бирдан ўтириш учун жой излаб, атрофга олазараk қаради. – Мумкинми ўтирсам? – сўради у.

– Буни хаёлингизга ҳам келтирманг, – жеркиb берди назоратчи.

– Мен фақат шуни айтмоқчи эдимки, – К. пайдар-пай гапира кетди, – албатта, қўққисдан юз берган воқеа мени жуда ҳайратга солди, бироқ бу ёруғ оламда ўтгиз йил яшаганингдан кейин, айниқса, ҳаётда турли қийинчиликларга дуч кела-

вергач, одам чор-ночор ҳар қанақа тасодифларга ҳам одатланиб қолар, ҳар нарсадан сиқилмаслик, юрагига яқин олмаслик пайида бўлар экан. Айниқса, бугунгига ўхшаганини.

– Нима учун айниқса бугунгига ўхшаганини?

– Йўқ, буларнинг барини ҳазил, деб айтмоқчимасман, менимча, унинг ҳазиллиги қолмади. Пансионда яшовчиларнинг бари, устига-устак сизларнинг иштирокингиз бу ҳазиллар энг сўнги нуқтага етганини кўрсатади. Шунинг учун ҳам мен буни шунчаки ҳазил деб ўйламайман.

– Тўғри ўйлабсиз, – назоратчи шундай дея гургурт қутисига, қанча дона қолганини билмоқчи бўлиб разм солди.

– Бироқ бошқа томондан эса, – К. бу ерда ҳозир бўлганларнинг барчасига мурожаат қилиб, сўзини давом эттирди, айниқса, у фотосуратларни томоша қилаётган анави уч йигитнинг диққатини ўзига қаратишни истарди, – ҳа, бошқа томондан барига алоҳида маъно бериб ўтириш шарт эмас. Булардан англаганим шуки, нима учундир мени айбдор ҳисоблашяпти, аммо мен ўзимда заррача ҳам айб борлигини ҳис қилаётганим йўқ. Майли, бунинг аҳамияти йўқ, – асосий муаммо бошқа – ким мени айблаётир? Қайси идора бу ишни ўз зиммасига олган? Сизлар ўша идора хизматчиларимисиз? Бироқ сизларнинг эгнингизда форма ҳам йўқ-ку; агар сиз менинг камзулим-чи, демоқчи бўлсангиз – шу ерда у Францга юзланди – Мени кечирасизу, бу ҳам форма ўрнига ўтмайди, тўғриси ундан кўча-кўйда киядиган коржома беҳроқ. Мен ана шу масалада ойдинлик бўлишини талаб қиламан ва буларнинг бари аён бўлгач, биз ҳеч шубҳасиз, тил топишиб, дўстлашиб кетишимизга астойдил ишонаман.

Шу пайт назоратчи «тақ» этказиб гугурт қути-
сини столга қўйди.

– Сиз қаттиқ янглишаётирсиз, – чўрт кесди у.
– Мен ҳам, мана бу жаноблар ҳам – ҳеч қайсимиз
сизнинг устингиздан қўзгатилган жиноий ишга
алоқамиз йўқ. Қолаверса, биз бу ҳақда қарийб
ҳеч нарса билмаймиз. Бизнинг ҳақиқий форма-
ни тақиб келишимиз қийин эмас, аммо бу билан
ишингиз жўнашиб қолармиди. Мен ҳатто нима-
да айбланаётганингизни айтиб беришим душвор,
тўғриси, бу ҳақда менга ҳеч нарса маълум эмас.
Гапнинг пўскаллеси, қамоққа олинганингизни
биламан, холос, бошқаси менга қоронғи. Эҳти-
мол, сизга қўриқчилар у-бу деб лақиллаб қўйган
бўлишлари мумкин, лекин буларнинг бари беҳу-
да сафсатадан бошқа нарса эмас. Мен сизнинг
саволларингизга жавоб қилмасам-да, биргина
маслаҳат бера олишим мумкин: биз ҳақимизда,
у ёқда сизни нима қутаётгани ҳақида камроқ
ўйланг, яхшиси, ўзингизни қандоқ тутишингиз
хусусида чуқурроқ мулоҳаза қилинг. Айбсизли-
гингизни ҳуда-беҳудага пеш қилавериб, қичқи-
раверманг, бу сиз ҳақингиздаги умумий, дуруст-
гина, таассуротга соя солади. Умуман, гапдан
тийилиброқ турганингиз тузук. Сиз бўлсангиз,
оғзингизга келганини қайтармай, сўзлаб ётиб-
сиз, ҳолбуки, шуларсиз ҳам икки оғиз гапингиз-
дан феъл-атворингиз маълум, шундай, экан бу-
ларнинг барчасидан сизга нима наф.

К. назоратчига таажжубланиб қаради. Кўнг-
лидагини очиқ-ойдин тўккани учун уни мактаб
болани койигандек койимоқда, яна ким денг?
Ёши ўзидан кичик, она сути оғзидан кетмаган
бир тирранча. Уни нега ҳибсга олишди, ҳибсга
олишга ким буюрди – бу ҳақда бир оғиз гап йўқ.

У ташвишга тушиб, хонада у ёқдан-бу ёққа бориб келаркан, ҳеч ким бу билан иши бўлмади. У қадама енгларини тортиб, тўғрилади, очилиб қолган кўксидаги тугмаларини ўтказди, сочларини текислаб, уч йигитчанинг ёнидан ўта туриб: «Қандай бемаънилик!» – деганида улар ўзига ярқ этиб, аммо афсуслангандай қараганларига кўзи тушди-ю, бурилиб, назоратчининг столчаси олдига бориб тўхтади.

– Прокурор Гастерер эски ошнам бўлади, – деди у, – унга қўнғироқ қилсам бўладими?

– Албатта, – жавоб қилди назоратчи, – лекин билмадим, шахсий ишингизни биз билан гаплашмоқчи бўлиб турганингизда, бунда қанақа маъно бўлиши мумкин?

– Қанақа маъно дейсизми? – К. аччиқланиб ҳайқирди, бир зум ўтмай ўрнини ночорлик эгаллади. – Кимсиз ўзи? Ўйлаб-нетиб ўтирмай, аллақандай бемаъни бир даҳмазани чиқарасиз-да, ундан мантиқ ҳам излаб топмоқчи бўласиз. Бунақада тош ҳам дод деворади-да. Аввалига бу жаноблар хонамга бостириб кириб, менинг ҳаловатимни бузишди, энди эса чалаётган ноғорамизга қандай ўйнар экан деб бир жойда тўдалашиб олганча, қизиқсиниб қараганларингиз қараган. Сиз ҳибсга олиндингиз деб айтасизу яна прокурорга қўнғироқ қилайми десам, нима учун деб сўраб-суриштирасиз ҳам. Бўпти, мен қўнғироқ қилмайман!

– Нега энди? – назоратчи шундай деркан, қўлини олдинга – телефон гўшаги осилган жойга чўзди. – Марҳамат, қўнғироқ қилаверинг.

– Йўқ, энди буни ўзим ҳам хоҳламайман, – К. шундай деб дераза олдига борди.

Шунда қаршидаги уйнинг деразасида терилиб ўтирган томошатаалабларнинг тинчи бузилди. Қа-

риялар ўринларидан қўзғалмоқчи бўлишди, бироқ орқаларида турган эркак уларни тинчлантирди.

– Мана, буларга қаранг, томоша қилиб ётишибди? – у назоратчига қараб бақирди ва бармоғи билан деразани урди:

– Қани, бу ердан йўқолинглар, – дераза тавақасидан бошини чиқариб ўшқирди у.

Учовлари ҳам ортга тисарилиб, ўзларини ичкарига олишди, ҳатто қариялар бесўнақай кишининг гавдаси ортига паналамоқчи бўлдилар. Эркакнинг лаби-лабига тегмасдан уларга нима нидир тушунтираётгани билиниб турар, лекин оралиқ узоқ бўлгани учун нима деяётганини фаҳмлаб олиш жуда ҳам мушкул эди. Бироқ улар кетиб кетишмади, ҳали замон уларга эътибор берилмай қўйилгандан кейин яна дераза олдига келиб, воқеани маза қилиб томоша қилмоққа ҳозирланиб туришарди гўё.

– Шунақа ҳам шилқим, беандиша бўладими одам дегани? – К. аччиқланганча деразадан нари кетди.

К. назоратчига илинж билан қараган эди, гапига у ҳам қўшилгандай кўринди, ҳеч бўлмаганда унга шундай туюлди. Аслида эса бу пайтда назоратчи уни эшитмаган бўлиши ҳам мумкин, чунки у бутун столи маҳкам қучоқлаб олганча, гуё столнинг узунлигини қулочи билан ўлчаётгандек эди. Соқчилар эса сандиқ устида ўтирганларича, гиламчадаги гўзалликни пана қилишган тиззаларини уқалашарди. Уч йигитча ҳам қўлларини белларига тираб, аланг-жалаанг тўрт томонга бемақсад термилишарди. Пансионат ғариб бир идорадай сокин бўлиб қолди.

– Қани бўлмаса, жаноблар! – К. хитоб қилар экан, унга ҳаммаси учун ўзи жавоб бериши ке-

ракдай туюлди. – Сизларнинг бу ўтиришларингизга қараб, ишимни хотималаб қўйса ҳам бўлар дейман. Менимча, келинлар, яхшиси, сизлар содир этган бу воқеа ўзини оқлайдимиз ёки йўқми, ҳеч нарсани муҳокама қилиб ўтирмасдан, бир-биримизга дўстона қўл ташлайлик-да, тинчгина тарқалиб қўя қолайлик. Агар бу таклифга рози бўлсангизлар, сизлардан шуни сўрайманки... – К. столга яқинлашиб, назоратчига қўлини узатди.

Назоратчи нигоҳини ердан кўтариб, лабларини тишлаганча, узатилган қўлга разм солди. К. ҳозир у қўлимни сиқади, деб хаёл қилди. Аммо назоратчи дик этиб ўрнидан туриб, фройлейн Бюрстнернинг тўшаги устида ётган думалоқ дағал шляпасини қўлига олди ва жуда ҳам эҳтиёткорлик билан, гўё янги матоҳни ўзига лойиқлигини ўлчаб кўраётгандек икки қўли билан бошига оҳиста қўндирди.

– Сиз буларни намунча жўн тасаввур қилмасангиз, – деди, – демак, сизнингча, биз жимгина тарқалишимиз керак, шундайми? Йўқ, йўқ, бу билан иш битмайди. Аммо умидингизни узаверинг, демоқчи ҳам эмасман. Йўқ, ҳеч ҳам бунақа эмас. Сиз бор-йўғи ҳибсга олиндингиз, холос, бошқа ҳеч нарса юз бергани йўқ. Мен сизга буни маълум қилиб қўйишим керак эди, мана айтдим ҳам, уни қандай қабул қилганингизнинг гувоҳиям бўлдим. Бугунча етар, энди биз сиз билан хайрлашсак ҳам бўлади, фақат вақтинча. Эҳтимол, сиз ҳозир банкка бормоқни истарсиз?

– Банкка? – ҳайрон қолиб сўради К. – Қанақасига, мен ахир ҳибсга олинганман-ку!

К. бу сўзни бир оз даъваткорона руҳда айтди, айниқса назоратчи ўрнидан тургач, майли, қўлини сиқиб дўстона хайрлашишни рад этишган

бўлишса-да, у ўзини ҳаммадан кўра мана шу кишиларга камроқ тобелигини ҳис қилди. Бу одамлар билан бир ўйнашса, ўйнашибди-да. У ҳатто, агар бу одамлар кетадиган бўлса, дарвозагача улар ортидан югуриб бориб, ўзини қамоққа олиб кетишларини таклиф қилмоқни ҳам дилига тугди. Шунинг учун ҳам сўроғини яна қайтарди.

– Ҳибсга олинган эканман, қандай қилиб банкка бораман?

– Вой, буни қаранглар! – қарийб эшик ёнига бориб қолган назоратчи таажжубланди. – Афтидан, сиз мени умуман тушунмабсиз. Ҳа, сизнинг ҳибсга олинганингиз рост, аммо бу хизмат вазифангизни адо этишга халақит бермаслиги керак. Ва, умуман, бу сизнинг кундалик ҳаётингизга монелик қилмаслиги лозим...

– Демак, унда бу ҳибсга олишнинг ҳеч қанақа даҳшатли жойи йўқ экан, – К. шундай деб назоратчига астойдил яқинлашди.

– Мен ҳам бошқача ўйлаётганим йўқ, – деди назоратчи.

– У ҳолда ҳибсга олинганликни маълум қилиш ҳам ҳеч нарсага арзимайди. – К. янада назоратчига тақалиб борди.

Қолганлар ҳам уларга яқинлашиб келишди. Ҳамма шундоқ эшик олдида уймалашиб қолди.

– Буни маълум қилиш менинг вазифам эди, – деди назоратчи.

– Ғалати вазифа, – К. бўш келмади.

– Эҳтимол, – қўшилгандай бўлди назоратчи, – аммо вақтни бундай лақиллаб ўтиришга сарфлаш ярамайди. Менинг тахминимча, сиз банкка боришни хоҳлайсиз. Ҳар бир сўзга шундай аҳамият бераётган экансиз, гапимга яна шуни қўшимча қиламан: сизни банкка боринг деб зўрлолмайман,

ҳа, бу сизнинг ихтиёрингиз. Ишқилиб, бу кўзга ташланмас хатги-ҳаракатлар сизга монелик қилмаса, енгиллик туғдирса дейман, дарвоқе, сизга қараб юришни ҳамкасбларингиз бўлган мана бу уч жанобнинг зиммасига юкламоқчиман.

– Нима дедингиз? – К. ҳайратли нигоҳ билан йигитларга разм солиб қаради.

Биров назарига илmaidиган нимжон йигитчаларни у шу пайтгача бегона кишилар деб хаёл қилган, ҳолбуки, фотосуратларни кўриб ўтирганлар ҳақиқатан ҳам унинг банкида ишлашарди; бироқ ҳамкасбларидан эмас, бу жуда оширилган таъриф бўлиб, – назоратчи уларнинг ишларини чуқур билмаслигини исботлаган, – шунда ҳам гапида жон бор, булар у фаолият кўрсатаётган банкнинг кичик хизматчилари – югурдакларидан эди. К. уларни қандай қилиб таниёлмай қолди-я. У назоратчи ва кўриқчилар билан суҳбатга шу даражада андармон бўлганидан бу учовини таниёлмаганди! Булар – қоқчакак Рабенштейнер, кўзлари ичига ботган, ҳамиша қўлларини бир-бирига чалиштириб юрадиган малла Куллих ва ҳуда-беҳудага оғзининг таноби қочиб, иршяверганидан юзининг эти титраб турадиган Каменер эди.

– Хайрли тонг! – деди К. Дақиқа ўтмай, учови ҳам баодоблик билан эгилиб, унга қўл узатишди. – Сизларни ҳеч ҳам танимабман. Буни қаранг, энди биргаликда ишга отланар эканмиз-да?

Учови ҳам гўё буни кутиб ўтирганларидек, хандон-хушон муомала қилишди. К. ўз шляпасини излаб тополмаганида эса – у ўз хонасида қолганди, – улар бирин-кетин ўша ёққа оёқларини қўлларига олиб чопишди ва англашилганидек бир оз довдираб қолганликларини ҳам кўрсатишди. К. жойида турганича уларни тавақалари ланг

очиқ икки эшик оша кузатди, албатта, охирида ландовур Рабенштейнер борар, унинг нимадан-дир саросималангани қадам олишидан аён эди. Каменер шляпани келтирганида, банкда бу бола-пақирнинг, атайин қилмайдиган, аммо беўхшов иршайишлари К.нинг ёдига тушди.

Даҳлиздаги эшикни очиб, бутун тўда олдида пайдо бўлган Фрау Грубахнинг тусида ҳеч бир ўзгариш, бирон-бир айбдорлик излари, бесаранжомлик кўринмасди, К. одатига кўра, аёлнинг кўнглини султ кеттирадиган белига чирмашиб турган пешбанди боғичига суқланиб қараб қўйди. Кўчага чиққан К. соатига кўз ташлаб, такси ушлашга қарор қилди, у яна ярим соат кечикишни истамасди. Каменер такси тўхтатиш учун бурчакка югурди, қолган икки хизматчи ҳам К.нинг кўнглини олишга интилаётгани аниқ кўриниб турарди. Тўсатдан Куллик каттакон уй тарафдан ҳозиргина чиқиб келган баланд бўйли, тилларанг соқолли кишини кўрсатаркан, киши бўйи бастига мос келмаган хижолатли алпозда орқага чекинди ва ғовга суяниб олди. Афтидан, қариялар ҳали зинапоядан тушиб бўлганларича йўқ эди. К. Кулликдан ранжиган бўлса-да, бутун диққатини бу одамга қаратди, уни ҳали дераза олдида кўргандаёқ ташқарига чиқишини тахмин қилганди.

– У ёққа алангламанг, – узиб-узиб олди у, гапи катта кишиларга мурожаатда бир қадар ўринсиз эканлигига эътибор ҳам қилмай.

Кутилмаганда пайдо бўлган автомобиль, уни изоҳлашга имкон бермади, ҳаммалари унга ўтириб, жўнаб қолишди. Фақат шундагина К. яна бир хатога йўл қўйганини тушунди, у назоратчи ўз қўриқчилари билан қаёққа ғойиб бўлганидан беҳабар қолибди: аввал у назоратчи билан бўлиб,

бу уч хизматчини кўрмай қолганди, энди эса бу хизматчиларга хаёли кетди-ю, назоратчини бой бериб қўйди. Бу унинг руҳи парокандалигидан дарак берарди. К. аини шу борада ҳушёр бўлиши кераклигини дилига қаттиқ тугди.

Айни пайтда таксидан ғайриихтиёрий тарзда бошини чиқариб, назоратчи ва шерикларининг кетган-кетмаганлигига ишонч ҳосил қилмоқчи бўлди. Аммо беҳуда уринди холос, бор-йўғи бир чеккага кўзи тушди, аммо ҳалигиларни кўришнинг сира имкони бўлмади. Афтидан билинмаса ҳам, у аини шу дамда ким биландир дардлашмоқ истарди. Ҳамроҳлари эса ҳаддан ташқари ҳолдан тойган: Рабенштейнер ўнгга, Кулих эса чапга қараб олган, фақатгина Каменер ўзининг ҳамишаги ҳиринг-ҳиринги билан гап сотишга тайёрдай турар, афсуски, унинг шўрига шўрва тўкилган, шу пайтда инсонпарварлик юзасидан бирор нарсанинг устидан жўнгина кулишнинг – тегажоқлик қилишнинг ҳеч ҳам иложи йўқ эди.

К. бу баҳор оқшомларининг аксар қисмини шу тарзда ўтказарди: ишдан кейин яна бирпас вақти бўлса, жа чўзилиб кетса, кеч тўққизларгача идорада бўлар, бир ўзи ёки хизматчилардан бирортасини олиб айланиб юрар, сўнгра эса пивохонага йўл олар, қариялар тўдаси ўз улфатлари билан доимий банд қилган столнинг бир четида ўн бирларгача ўтирар эди. Гоҳо бу тартибни бузиб туришга ҳам тўғри келар, масалан, банк директори К.ни иқтидорли ва умидли ходим деб билгани учун, буни қадрловчи бошлиқ сифатида уни ўз автомобилида сайрга ёки дала ҳовлисида кечки овқатга таклиф қилар эди. Бундан ташқари, К. ҳафтада бир марта Эльза исмли куйдирмажон бир ойимтилланикига ҳам тушиб турар, Эльзахоним бутун тун – токи

тонггача ресторанда кельнерлик хизматидан тинка-мадори қуригани боис, кундузлари ҳеч бир андишага бормай, меҳмонларини ўз тўшагидан қўзғалмай қабул қиларди.

Бу оқшом – бутун кун босимли иш ташвишлари, боз устига туғилган куни муносабати билан изҳор қилинган ҳар турли дилга ёқадиган қутловлар билан билинмай ўтганига қарамай, – К. ишдан кейин тўғри уйга боришга қарор қилди. Иш орасидаги бир зумлик танаффусларда у қайта-қайта эрталабки воқеани ўйлаб кетарди: хаёлида эрталаб юз берган ноҳуш воқеа Фрау Грубах хонадонида ҳамма нарсани ағдар-тўнтар қилиб юборганидек ва буни ўзи бориб тартибга солиши керакдек туюларди. Тартиб тикланар экан, эрталабки воқеа изларидан асар ҳам қолмайди ва ҳаммаси асли қадимги ҳолига қайтади. Уч хизматчидан эса хавотирланишга ҳожат йўқ, улар банкнинг сонсиз хизматчилари уюми ичида зарра каби йўқолиб кетдилар ва эътиборга олса бўладиган бирор-бир ноҳўя хатти-ҳаракат содир этишмади. К. бир неча бор уларни синаб кўриш учун биргаликда ва якка-якка ҳолда чақириб кўрди ва ҳар сафар улардан бутунлай кўнгли тўлиб, ҳеч бир гумони қолмагач, жавобини берди.

У тўққиз яримларда уйига қайтаркан, йўлакда оёқларини кериб, тишлари орасига муштук қистириб олган бир йигитчага дуч келди.

– Сиз ким бўласиз? – К. унга яқин келиб ўсмоқчилаб сўради, ярим қоронғи йўлакда бирор-бир нарсани кўриш ниҳоятда мушкул эди.

– Мен эшик оғасининг ўғлиман, афандим, – деди йигит ва трубкасини оғзидан олиб, К. ўтадиган томоннинг йўлини бўшатди.

– Эшик оғасининг ўғлимисиз? – К. қайта сўраркан, сабрсизланиб ҳассаси билан ерни дўқиллатиб уриб қўйди.

– Эҳтимол, сизга бирор нарса керакдир? Отамни чақириб келайми?

– Йўқ, йўқ, – дер экан, гапи марҳамат кўртаётгандек бир оҳангда чиқди, гўё йигитча бирор ножўя иш содир қилгану у кечираётгандек эди. – Ҳаммаси жойида, – қўшимча қилиб К. олдга юрди. Аммо зиналардан кўтарилиш олдидан бари бир яна бир қур орқасига қараб қўйди.

У тўғри ўзининг хонасига йўл олса бўларди, бироқ унга Фрау Грубах билан гаплашиб олиш муҳимдай туюлди ва шу заҳоти хонимнинг қўнғироғини босди. У қўлида пайпоқлар билан стол ёнида ўтирар, олдида ҳам эски пайпоқлардан бир уюми ётарди. К. алламаҳалда безовта қилгани учун қизариб-бўзариб кечирим сўраган бўлди, Фрау Грубах эса уни очик юз билан қаршилаб, хижолат чекишга ўрин қолдирмади. К. учун хонимнинг эшиги ҳамиша очик, барча ижарачилари ичида энг яхшиси, энг севимлиси ўзи эканини К. жуда яхши билар эди. К. хонага зимдан разм солди: ҳамма нарса ўз жойида, дераза олдидаги столда эрталаб нонушта учун қўйилган идиш-товоқлар ҳам йиғиштириб олиниб, саранжом-сариншта қилинган эди. Аёл қўллари ҳамма нарсани сездирмай ҳозирлашга қодир, деб ўйлади у; эҳтимол унинг ўзи барча идиш-товоқни тезроқ йиғиштираман деб уриб-суриб бир ишкал чиқарар, аммо уларни бекаму кўст жойлаштиришнинг ҳеч эпини қилолмасди. У Фрау Грубахга миннатдорчилик туйғуси ила термилди.

– Алламаҳал бўлди-ку, нега дам олай демайсиз? – қизиқсиниб сўради у.

Ниҳоят иккови стол ёнида бақамти ўтириб олишди. К. вақти-вақти билан пайпоқ уюмини пайпаслар эди.

– Иш бошдан ошиб ётибди, – ёзғирди аёл. – Бутун кун ижарачиларга кетади, фақат тундагина ўз буюмларимни саришта қилишим мумкин.

– Устига-устак бугун мен ҳам сизга яна анча-мунча ташвиш орттирдим-а?

– Нимани айтяпсиз? – у шундай дер экан, жонланиб олди, пайпоқларни ҳам тиззалари устига ташлади.

– Эрталаб келган ҳалиги одамларни айтаман-да.

– Э, уларми, – аёл аввалгидек хотиржам овозда деди, – ўпкалангудек бирон-бир кўнгилсизлик бўлгани йўқ-ку.

Аёл яна пайпоқлари билан машғул бўлар экан, К. унга индамай разм солиб турди. Назаримда, бу ҳақда гап очганим уни ажаблантирди, ҳа, менинг бу ҳақида гапирганимни у нотўғри деб ҳисоблайди, ўйларди К. Ҳаммасидан ҳам муҳими буларнинг барини унга тўкиб солмоқ. Бахтга қарши мен бу қари аёлга барчасини айтолмайман.

– Йўқ, улар сизга беҳуда ташвиш орттиришди, – овоз чиқариб деди К. – Роса дардисар бўлишди. Аммо бу воқеа энди қайтарилмайди!

– Ҳа, бундай воқеа қайта содир бўлиши мумкин эмас, – аёл К.нинг гапини қўллар экан, унга гамгин табассум билан қараб қўйди.

– Ростдан ҳам сиз шунақа деб ўйлайсизми? – ўсмоқчилади К.

– Ҳа, албатта, – оҳиста жавоб қилди аёл. – Бироқ энг асосийси сиз бу воқеаларни кўнглингизга яқин олиб юрманг. Бу ёруғ оламда нималар бўлмайди дейсиз! Жаноб К. сиз мен билан бу-

нақа даражада юрагингизни очиб дардлашаётган экансиз, у-бу эшитган-билганларимга иқрор бўлсам бўлар: эшик ортида туриб баъзи гапларни эшитдим, қолаверса, қўриқчилар ҳам бу ҳақда менга жиндайгина гапнинг бир учини чиқаришди. Сиз ҳақингизда сўз борганда, қалбим шунақа тирналдики, сўраманг, ҳолбуки, бу иш учун бошимни қотирмасам ҳам бўлади, ахир мен сизнинг ҳеч кимингизман, бор-йўғи ижарахона бекасиман, холос. Ҳарқалай, эшитганларим жуда ҳам нохуш хабарлар экан деб айтолмайман. Йўқ, йўқ, мен бундай ҳам демоқчи эмасдим. Тўғри, сиз ҳибсга олингансиз, аммо бу бошқача, уни ўғрилар қўлга туширилиб, қамалишига ҳеч ҳам солиштириб бўлмайди. Ўғрилар қўлга тушдимиз, бу ёғига улар бирон-бир омонлик кутишмаса ҳам бўлади. Тамом, ишларининг пачаваси чиққани шу, бироқ сизнинг қамоққа олинишингиз эса... нима десам экан, унда қандайдир ҳикмат бордай. Тўғри, мен бунақа нарсаларга кам тушунаман, бироқ, менимча, буни тушуниш учун кўп нарса керак ҳам эмас.

– Мен ҳам фикрингизга қисман қўшиламан, Фрау Грубах. Ҳа, буни ҳаддан ташқари густоҳлик деб бўлмайди. Лекин мен бу ҳақда мулоҳаза юритаётганда, албатта, сизга қараганда унга ҳаддан ташқари жиддий қараганим учун бу ҳибсга олишда бирор-бир ҳикматгина эмас, балки оддий, тайинли мантиқнинг ўзи йўқ, деб биламан. Бор-йўғи менга қўққисдан таҳдид қилдилар, холос. Агар уйғонганимдан, шу заҳоти жойимдан турганимда, Анна мени йўқламаганига эътибор бермай, ҳеч нарсанинг ташвишини қилмасдан, бировга дуч келишимни ҳам ўйламай, тўғри сизга юзланганимда, бу сафар мустасно сифатида ошхонада нонушта қилиб, кийимларимни хонамдан келти-

риб беришингизни ўзингиздан илтимос қилардим, шу билан бошимизга тушажак барча балолар илдизи билан суғуриб олиниб, бунда ҳеч бир нохуш воқеа содир бўлмасди. Аммо бундай вазиятларда одам боласи шошиб, ноқулай аҳволга тушиб қолар экан. Хўш, масалан, банкда бунга ўхшаш воқеа юз бериши амри маҳол, ҳаммасига тайёргарлик кўриб қўйганман, хонамда гумаштам бўлади, столда ички ва шаҳар телефони уланган, ҳар лаҳза хонага хизматчилар ва мижозлар кириб туради, шунга қарамай, доим иш билан банд бўламан ва ҳаммаси учун жавобгарликни бўйнимга олиб айта оламанки, унда бунақа ҳодиса содир бўлганда ҳам менга фақат ҳузур-ҳаловат инъом этган бўларди, холос. Ҳечқиси йўқ, энди буларнинг ҳаммаси ниҳоя топадиган бўлди. Очиғини айтганда, мен ҳатто бу ҳақида гапиришни ҳам истамайман, фақатгина сиздек ақли бутун аёлнинг фикрини эшитмоқни истардим, қарангки, фикримиз бир жойдан чиқди, биз ҳар томонлама тил топиша билганимиздан беҳад хурсандман. Келинг, бунақа ҳамфикрликни мустаҳкамлаш учун қўлни қўлга ташлайлик.

Ажаб, у менга қўлини берармикин ёки йўқ? Назоратчи менга қўлини бермади, у шундай деб ўйларкан, бекага узоқ пайт синовчан нигоҳ билан қараб турди. Аёл ўрнидан тураркан, у ҳам билинар-билинемас қўзғалиб қўйди, бир озгина хижолатпазлик юз берган, аёл К.нинг ҳамма гапини тушунганга ўхшамасди. Худди шу талвасадан бўлса керак аёл бир нималар деб бидирлаб қўйди, аммо бу гапларнинг бири боғдан, бири тоғдан бўлиб, уларни жўяли деб бўлмасди.

– Жаноб К. бу ишлардан сиқилманг, – у ҳиқиллаган овозда таскин берган эса-да, қўл ташлашни унутиб қўйди.

– Албатта, сиқилишни хаёлимга ҳам келтирмайман, – К. шундай деркан бирдан қаттиқ ҳориганини ҳис этди ва бу аёлнинг ўз ғамига шерик бўлиши шарт эмаслигини тушунди.

У эшик олдида туриб суриштирди:

– Дарвоқе, фройлейн Бюрстнер хонасидами?

– Йўқ, – деркан, қуруқ чиққан жавобини Фрау Грубах кечикиб бўлса-да юмшатмоқ мақсадида ҳамдардларча табассум билан қўшимча қилди: – У театрда-да. Нима, у сизга керакми? Айтаверинг, эҳтимол, унга бирор-бир гапни етказиб қўйиш лозимдир?

– Йўқ, мен шунчаки у билан бир-икки оғиз гаплашиб олмақчи эдим, холос.

– Афсуски, мен унинг қачон қайтишини билмайман. Театрдан эса одатдагидек жуда кеч қайтади.

– Майли, ҳечқиси йўқ, – К. шундай деркан, бошини қуйи эгиб, эшикка қараб юрди. – Мен фақат бугун келганлар хонасидан фойдаланганлари учун қиздан кечирим сўраб қўймоқчи эдим.

– Жаноб К., бунинг ҳеч кераги йўқ, сиз намунча илтифотли бўлмасангиз, ахир хонимқизнинг ўзи эрталаб бу ерда йўқ эди, нима воқеа содир бўлганидан хабарсиз, мен унинг ҳамма нарсасини жой-жойига саранжом-сарипшта қилиб қўйдим, ишонмасангиз бир қаранг хонасига. Шундай бўлгач, бу гапни унга айтиб ўтириш шартми. – У фройлейн Бюрстнер хонасининг эшигини очди. – Мана, ўзингиз бир разм солинг.

– Керак эмас, мен шусиз ҳам сизга ишонаман, – К. шундай дейишга қарамай, очиқ эшикка яқинлашди. Нимқоронғи хона бир текисда ой нурида ёришиб турарди. Ҳақиқатан ҳам, хона тартибга келтирилган, паст-баландига қаралган, ҳамма нарса ўз жойида, ҳатто қизнинг зарнигор

блузкаси ҳам осилган жойи – дераза тутқичидан олиб қўйилган эди. Айниқса, қизнинг жойхобига қиялаб тушиб турган бир тутам ой нури уни баланддан, бошқача бир жилода мафтункор қилиб кўрсатарди.

– Ойимқиз ҳамиша шундай кеч қайтадиларми? – деб сўраркан К., бу учун Фрау Грубах жавобгардай унга қаради.

– Ёшлик – бебошлик-да! – Фрау Грубах гўё хи-жолат бўлаётгандай жавоб қилди.

– Ҳа, ҳа, албатта, – деб қўйди К. – Аммо бунинг охири бахайр бўлсин-да!

– Қани шундай бўлса эди! – бидирлаб кетди Фрау Грубах, – унда жаноб К., сиз мутлақо ҳақ бўлиб чиқар эдингиз. Мен фройлейн Бюрстнерни ғийбат қилишни истамайман, у бирам ёқимтой, истараси иссиқ, чехраси ҳам ойдек гўзал қиз, яна ишчан, тиришқоқлигини айтмайсизми, мен унинг бу фазилатларини жуда қадрлайман, лекин ишончим комилаки, озгина ўз шаънини ўйласа, бир оз тийилиброқ юрса, яхши бўлармиди. Мен шу оининг ўзида уни икки бор хилват кўчаларда кўриб қолдим, ҳар сафар бошқа эркак билан қўлтиқлашиб юрибди. Бу мен учун жуда ҳам кўнгилсиз. Тепамда Худо бор, фақат сизга айтяпман, аммо маълум бўлаётирки, бу ҳақида ойимтиланинг ўзи билан ҳам очикчасига гаплашиб олиш вақти келганга ўхшайди. Ҳа, мени шубҳа-гумонларга бошлаётган ҳодиса биргина бу эмас.

– Сиз фройлейн Бюрстнер ҳақида жуда ҳам қаттиқ янглишаётирсиз, – деди К. аччиқланиб, газабини аранг яширишга тиришиб, – ва умуман ойимқиз ҳақидаги гапларимни нотўғри талқин қилдингиз, мен ҳеч ҳам бундай демоқчи эмасдим. Сизга чин маслаҳатим: шубҳа-гумонларин-

гиз ҳақида унга асло айта кўрманг. Ҳа, ҳа, сиз янглишаётирсиз, мен уни жуда яхши биламан ва нима деган бўлсангиз ҳеч ҳам ҳақ эмассиз, деб ҳисоблайман! Эҳтимол, мен жуда ортиқча нарсани ўз зиммамга олиб юборгандирман, ким қўйибди менга бошқаларнинг ҳаётига тумшуқ суқишни. Унга нима демоқчи бўлсангиз, истаганингизни айтавермайсизми. Хайрли тун!

– Жаноб К., – Фрау Грубах ялинчоқ овозда шундай деб К.нинг ортидан югурганда у аллақачон хонаси эшигига етиб борган ва ҳатто уни очишга ҳам улгурганди, – ҳа, мен бу ҳақда ҳали ойимқиз билан гаплашиб олишга тайёрман, деб айтолмайман. Бунинг учун уни обдан кузатиб, бир қарорга келиб олишим керак, мен фақат сизга астойдил ишонганим боис бу ҳақида гапирдим. Хуллас калом, ошиёнимизга доғ тушмаса, у пок бўлса дейман, пансионда умргузаронлик қилаётган ҳар бир киши ҳам бу фикримга қўшилади ва шуни иташади, фақат шунинг учун қайғураман, бу ерни наҳс босиб кетмаслиги керак-да!

– Оҳ, покликмиш-а! – К.нинг дарғазаб овози эшик гичирига қўшилиб кетди. – Агар сиз пансионда покдомонлик бўлишини истар экансиз, бу ердан биринчи бўлиб мени қувишингиз керак бўлади, қани бўлмаса, шунинг тадоригини кўраве-ринг. – У эшигини жаҳл билан ёпди, эшик ортидан кўрқа-писа чертишларга умуман жавоб қилмади.

Бироқ К. ухлашни хаёлига ҳам келтиргани йўқ, ҳатто, бу сафар фройлейн Бюрстнер қачон қайтишини аниқ билмоқ мақсадида ухламасликка қарор қилди. Айни пайтда, бунинг мавриди эмаслигига қарамай, эҳтимол, қизга бир нималар дейишга муваффақ бўлар. У деразадан бошини чиқариб, уйқусизликдан қисилиб кетган кўзлари

билан атрофга термиларкан, Фрау Грубахнинг жазолашини эмас, балки фройлейн Бюрстнерни кўндириб, бу ердан бирга бутунлай бош олиб кетишни – ижарахонасини алмаштиришни хаёл қиларди. Аммо шу лаҳзада эрталабки воқеадан кейин шунчаки, ўз хоҳишига кўра ижарахонани алмаштириши вазиятни бўрттириши, у хусусидаги шубҳа-гумонларни ошириб-тошириб юбориши кўнглига келди. Ишқилиб, ҳеч қанақа бемаъни, айниқса, бемақсад ва ножўя ўй-хаёлларга бориб бўлмасди.

Охири, кимсасиз кўчага термилиб ўтириш унинг жонига теккач, ўзини ўриндиққа ташлади, аммо ундан олдин хонадонга ким кирганини ўрнидан турмасданоқ кўрмоқ мақсадида даҳлизга чиқадиган эшикни ярим очик қўйди. Ўн бирларгача ўрнида чўзилганча хотиржам тамаки тутатиб ётди. Кейин эса бунга ҳам сабри чидамади, ўзини ушлолмай даҳлизга чиқди, гўё бу ҳаракати билан фройлейн Бюрстнернинг уйга қайтишини тезлаштирадигандек эди. Аслида, қизни кўришдан унинг бирон-бир мақсади йўқ, ҳатто унинг бунга қандай қарашини ҳам аниқ-равшан кўз олдига келтира олмас, бироқ гаплашиб олмас бўлмаслиги кўриниб турарди. Унинг кечикаётгани йигитни газаблантирар, куннинг сўнгги ҳам шу боис нохуш ва бесаранжом бўлиб қолган эди. Буларнинг барчаси учун қизни айбдор санаб, кечки овқат ҳам қилмади, Эльзанинг олдига ўтиш вақтини ҳам ўтказиб юборди. Албатта, ҳали бу бой берилган фурсатнинг ўрнини тўлдириши, Эльза хизмат қилаётган қулинг ўргилсин ресторанчага йўл олиши мумкин. У фройлейн Бюрстнер билан суҳбатлашиб олгандан кейин шундай қилишни дилига тутиб қўйди.

Ўн бир яримларда зиналардан кимнингдир қадам товуши эшитилди. К. ўз хаёллари билан бўлиб худди хонасидагидек даҳлизга тапир-тупур қилиб юрганди, шошганча ўзини чеккага олди. Даҳлизга фройлейн Бюрстнер кирди. Эшик ёпиларкан, остонада елкаларига ипак рўмолини ташлаб олган нозик-ниҳол қиз жунжикканча турарди. Бир зумдан сўнг қиз ўз хонасига кириб кетар, қарабсизки, кейин бу ярим кечада К. унинг хонасига кира олмаслиги аниқ ва тушунарли. Демак, шунинг учун ҳам К. у билан шу лаҳзанинг ўзида гаплашиб олмаса бўлмасди; бахтга қарши у ўз хонасида чироқ ёқиб қўйишни ҳам унутибди, агар ҳозир шундоғича қоронғидан чиқса, бу қизга тажовуз қилишга ўхшаши мумкин. Нима бўлганда ҳам, қиз бундан жуда қўрқиб кетади. У саросима аралаш вақтни бой бермаслик пайида қўрқа-писа эшик тирқишидан шивирлади:

– Фройлейн Бюрстнер! – бу ялинчоқ овоз сира чорловга ўхшамасди.

– Ким у, – дея фройлейн Бюрстнер ҳуркиб чор атрофга аланглади.

– Бу менман, – К. шундай деб унинг олдига чиқиб борди.

– Вой, жаноб К., бу сизми? – фройлейн Бюрстнер табассум билан йигитга қўлини узатди: – Хайрли кеч!

– Рухсат берсангиз, сизга айтадиган бир оғиз гапим бор эди.

– Ҳозирми? – деди фройлейн Бюрстнер. – Ҳозирнинг ўзида-я? Ахир бу бир оз ғалати-ку, тўғри-ми гапим?

– Мен сизни соат тўққиздан буён кутиб ўтирибман.

– Бир оғиз огоҳлантириб қўйсангиз бўларди-ку, одатдагидек мен театрда эдим.

– Бироқ, гаплашиб олишимиз учун сабаб фақат бугун туғилиб қолди.

– Эҳ, сабил қолсин! Нафсиламрини айтганда, бунга қарши эмасман, фақат ҳозир ўлгудек чарчаганман. Майли, бир дақиқага олдимга кириш. Бу ерда гаплашиб ўтиришимиз яхши эмас, тамом уйдагиларнинг ширин уйқусини бузиб қўямиз, шўрликларга жабр қилмайлик, қолаверса, бу ўзимиз учун ҳам ноқулай. Шошманг, мен ҳозир хонамдаги чироқни ёқаман, сиз бундагини ўчиринг.

К. айтилгандек юмушни адо этиб, фройлейн Бюрстнер уни яна бир бор шивирлабгина ўз хонасига чорлашини интизорлик билан кутиб ўтирди.

– Ўтиринг, – қиз шундай деб унга диванни кўрсатди, чарчадим деганига қарамай, ўзи каравот олдида тик тураверди. Ҳатто ўзининг бежиримгина, инжа гуллар солиниб безалган шляпасини ҳам ечмади. – Сиз менга ниманидир айтмоқчисиз, шундайми? Очиғи, бу мен учун жуда қизиқ.

У оёқларини шарпасиз чалиштириб олди.

– Эҳтимол, сиз яна шуни ҳам айтмоқчидирсизки, – сўз бошлади К. – Бу иш жуда ҳам шошилиш эмас экан, уни муҳокама қилиб ўтиришга ҳаддан зиёд кеч эмасми. Бироқ...

– Бу кириш сўзи назаримда ҳамишагидек ортиқча, – деди фройлейн Бюрстнер.

– Бу вазифамни енгиллаштиради, – К. яна сўз бошлади. – Бутун эрталаб қисман менинг айбим билан хонангизга бегона кишилар кириб, бунда анча-мунча тартибсизлик қилишди, албатта, бу хоҳиш-иродамга қарши юз берса-да, эслатганимдек менинг айбим билан содир этилгани боис сиздан узр сўрамоқчиман.

– Менинг хонамга киришдими? – фройлейн Бюрстнер бу саволни қайта бераркан, олазарак

нигоҳ билан хонага эмас, балки К.нинг ўзига разм солиб қаради.

– Шунақа бўлди, – деди К. ва илк бор нигоҳлар тўқнашди. – Бироқ бўлиб ўтган воқеанинг сабаби гапиришга ҳам арзимайди.

– Бу ҳаммасидан ҳам ажабтовур-ку! – деб юборди фройлейн Бюрстнер.

– Унчалик эмас, – деди К.

– Унда нима бу, – янада қизиқди фройлейн Бюрстнер. – Мен сизнинг сирингизни бозор қилмоқчи эмасман, фақат сиз унинг ажаблантирадиган жиҳати йўқлигига мени ишонтира олсангиз бас, бунга қарши бирорта ҳам сўз айтиб ўтирмайман. Мен фақат бир нарсани сиздан астойдил сўрайманки, ахир ўзингиз ҳам шунинг учун кечирим сўрамоқчи бўляпсиз чоғи, ҳа, мен бу ерда ҳеч қанақа тартибсизликни кўрмайман.

Қиз ҳолсиз қўлларини белига маҳкам тираб, бутун хонани айланиб чиқди. Фақат фотосуратлар осилган бўйра олдида тўхтаб қолди.

– Буларга қаранг, – қичқириб юборди у. – Барча суратларимни аралаш-қуралаш қилиб ташлашибди-ку. Вой, шунақа ҳам песлик қилишадими! Демак, кимдир менинг хонамга кириб, хўжайинлик қилибди-да.

К. бошини ҳам қилиб ўтиришдан бошқа илож топа олмади, аммо ичида ландовур ва бефаҳм Каминерни ўзини тия билмаслиги, ҳовлиқмалиги учун яниб ўтирди.

– Ғалати, – деди фройлейн Бюрстнер. – Ғалатлиги шундаки, мен сизга тақиқлашим зарур бўлган нарсани, яъни хонамга менсиз киришни, сиз ҳам ўзингизга ман этишингиз лозим эди.

– Фройлейн, мен ахир буни сизга тушунтирдим-ку, – шундай деб К. фотосуратларга яқин

келди, – фотосуратларингизга мен текканим йўқ. Нега менга ишонишни истамайсиз, иқрорман, тергов гуруҳи қаторида банкимизнинг уч хизматчиси ҳам бу ерга келди, айниқса улардан бири фотосуратларингизга тирғалгани рост, мен уни биринчи имконият туғилиши биланоқ банкдан қуритиш пайида бўламан. – Фройлейн Бюрстнернинг савол назари билан қараб турганини кўриб, К. гапига қўшимча қилди, – ҳа, ҳа, бу ерда тергов гуруҳи бўлди.

– Сиз учунми? – қизиқсинди қиз.

– Ҳа, – жавоб берди К.

– Бўлиши мумкин эмас! – қиз ажабланиб хитоб қилар экан, тиржайиб ҳам қўйди.

– Мумкин экан, – деб қўйди К. – Наҳот, сиз менда ҳеч қанақа гуноҳ йўқ, деб ҳисоблайсиз?

– Ҳеч қанақа! Менинг айтарим шу – бу борада муфассал бир нарса дейишим эса амри маҳол, – жавоб қайтарди қиз. – Ҳозир ўз фикримни билдирмоқчи эмасман, чунки бунинг учун жиддий бир хулосага эга бўлиш керак-да, мен сизни тузук-қуруқ билмайман ҳам, аммо оғир бир жиноят содир этилган тақдирдагина бу ерга шошилиш тергов гуруҳи юборилади. Ҳолбуки, сиз озодликда юрибсиз, хотиржамлигингизга қараганда, қамокдан қочган одамга ҳам ўхшамайсиз, шундай экан, бирор жиноят ҳам қилмагансиз.

– Ҳа, – деди К., – бироқ менга тахмин билан тақалган айбни тергов гуруҳи рад этиши ёки ҳеч бўлмаганда, бу айб у даражада эмаслигини тасдиқлаши керак.

– Шундай бўлиши турган гап, – паришонхотирлик билан жавоб қилди фройлейн Бюрстнер.

– Мана кўряпсизми, – деди К. – Афтидан, сиз ҳам суд икир-чикирларини фарқига бормайдиган кўринасиз.

– Тўғри, унчалик билмайман, ваҳоланки, жиноят ишини текширишда миридан-сиригача воқиф бўлсам дейман, – тан олди фройлейн Бюрстнер. – Қўпинча билмаганимдан афсусланиб кетаман, лекин айнан судга оширилган жиноий иш жараёнини билишга ўлардай ўчман. Қолаверса, суд ишининг ўзи даҳшатли даражада ўзига тортадиган аломат соҳа-да, шундай эмасми? Бу соҳада мен ўз билимларимни тўла-тўкис қиёмига етказмасам бўлмайди: шунинг учун ҳам кейинги ойдан адвокатлар девонхонасига ишга кирмоқчиман.

– Жуда ҳам яхши-да! – деди К. – Унда устимдан олиб борилаётган суд жараёнида оз бўлса-да, ёрдамнингиз тегиб қолиши мумкин.

– Бўлмаса-чи, – фройлейн Бюрстнер ишонч билан деди. – Нимага ҳам бўлмасин? Мен ахир ўз билимларимни амалда синаб кўришни жуда-жуда истайман.

– Аммо менинг илтимосим жиддий, – деди К. – Ёки ҳеч бўлмаганда худди сизга ўхшаб ярим рост, ярим ҳазил қабилида айтяпман. Бу иш атайин адвокат ёллаб, уни овора қилишга арзитайди, аммо менга бир маслаҳатгўй жуда асқатиб қолиши мумкин.

– Майли, мен бу таклифингизга розиман, аммо маслаҳатчингиз бўлишимдан олдин, иш нимадан иборатлигидан хабардор бўлишим керак-да.

– Жумбоқ шундаки, – деди К, – бу ҳақда ўзим ҳам ҳеч нима билмайман.

– Бундан чиқди сиз мен билан ҳазиллашмоқчи бўлибсиз-да, – деди фройлейн Бюрстнер тарвузи қўлтигидан тушган оҳангда. – Бироқ ҳазиллашиш учун ярим кечани танлаш ҳам ақлли кишининг иши эмас. – Қиз девордаги фотосуратлар олдида елкама-елка турган К.нинг ёнидан кетмоқчи бўлди.

– Нима деяпсиз, қўйсангизчи, – ҳовлиқиб деди К. – Умуман ҳазиллашаётганим йўқ. Ажабо, сиз эса, менга заррача ишонмаётирсиз! Мен билганимнинг ҳаммасини сизга айтиб бердим. Ҳатто билганимдан ҳам кўпроқ нарсани гапириб қўйдим. Нафсиламрини айтганда, бу ерда ҳеч қанақа тергов гуруҳи ташриф буюргани йўқ, мен фақат бу ерга келганларни шундай таърифладим. Ва умуман, ҳали ҳеч қанақа тергов ҳам бўлгани йўқ, бор-йўғи мени ҳибсга олишди, холос. Бироқ бунинг учун бу ерга бутун бир тўда ташриф буюрди.

Фройлейн Бюрстнер диванга чўкаркан, яна жилмайиб қўйди.

– Буларнинг бари қандай содир бўлди? – суриштирди у.

– О, даҳшат! – К. кўпириб сўзларкан, бўлиб ўтган воқеа ҳақида қарийб ўйламас, балки диван ёстиқчасига тирсагини қўйиб бир қўлини энгагига тираб олган, иккинчиси билан гоҳ-гоҳ оҳистагина тиззасини силаётган фройлейн Бюрстнернинг ҳусни жамолига тамоман асир эди.

– Бу гапингиз менга ҳеч нарсани англаганича йўқ, – деб қўйди фройлейн Бюрстнер.

– Айнан нима ҳақида сўраяпсиз? – ўсмоқчиларди К., бироқ шу лаҳзадаёқ нима қилиш кераклигини англаб етиб сўради: – Сизга буни кўрсатиб берсам, қандай бўларкин? – У нима қилиб бўлса-да, шу хонадан кетмасам дерди.

– Мен жуда чарчадим, – деди фройлейн Бюрстнер.

– Ҳа, сиз жуда кеч қайтар экансиз, – жавоб қилди К.

– Мана, ниҳоят, энди ўпкалашга ўтилди. Бунга ҳам ўзим сабабчман, аслида хонамга киришин-

гизга рухсат бермаслигим керак эди. Маълум бўлдики, бу ерда айтарли бир ҳодиса юз бермаган.

– Йўқ, бўлганича бўлди, – эътироз билдирди К. – Ҳозир сиз ҳаммасини тушуниб оласиз, каравот олдидаги столни мана бу ёққа суриш мумкинми?

– Масхарабозликни қўйинг, – ажабланди фройлейн Бюрстнер. – Албатта, мумкин эмас!

– Унда мен сизга ҳеч нарсани кўрсата олмайман-ку, – К. бу гапни шунчалар аччиқланиш билан айтдики, уни гўё англаб бўлмас бир мусибат ўз домига тортиб кетаётгандай эди.

– Оҳ, бирон-бир нарсани ойдинлаштириб олиш учун агар сизга шу керак экан, столни хоҳлаган жойингизга суришингиз мумкин, – деди фройлейн Бюрстнер ва ожизона овозда қўшимча ҳам қилиб қўйди: – Шунақа ҳам чарчадимки, бу томошани давом эттиргандан кўра, жавобингизни бериб юборишни жон-жон деб истардим.

К. столни хонанинг ўртасига элтиб қўйди ва ёнига ўзи чўкди.

– Сиз ҳамма-ҳаммасини – бу кишилар бу ерга келиб қандай томоша кўрсатганлигини аниқ-тиник тасаввур қилишингиз керак, бу жуда қизиқ бўлди. Мени назоратчи деб тасаввур қилинг, ҳув анави сандиқнинг устида қоровулар ўтирибди, улар икки киши эди; фотосуратлар ёнида эса уч йигитча тизилиб олишди. Дераза дастагида эса – бунини хонаси келгани учун эслатяпман – яна оппоқ, ҳарир блузка ҳам осиқ турибди. Шундай қилиб, ҳаммаси бошланади. Э, мен ўзимни унутиб қўйибман-ку. Ваҳоланки, воқеанинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи мен, ҳув, столнинг олдида тураман. Назоратчи ўзига жуда қулай ҳолда курсига чўкканча, оёқларини чалиштириб, бир қўлини столнинг орқасига ташлаб олганча ўтиради, унинг шу афт-ангорига қараб такасалтанг десангиз ҳам кам.

Ва мана шундай ҳолатда ҳаммаси бошланади. Назоратчи мени олдига чақирар экан, гўё тошқотган уйқудан уйғотмоқчи бўлганидай нақ ўкириб овоз беради. Таассуфки, буларнинг ҳаммаси сизга кундек равшан бўлиши учун менинг ўзим ҳам овозимни кўтаришимга тўғри келади. Тўғри, у фақат менинг номимни тилга олгандагина бақирди.

Фройлейн Бюрстнер жилмайиб қўйди ва К. бақириб қўймасин деб бармоқларини лабига босди, лекин вақт ўтганди. «Йозеф К.», у шунчалик даражада роль ижросига киришиб кетгандики, овози бутун хона бўйлаб таралди. Бу бақирӣқ унчалик баланд бўлмаса-да, ниманидир ваъда қилаётгандай бўлиб, бир зумда бутун хонани эгаллади.

Шу заҳоти қўшни хона эшиги қисқа-қисқа, қаттиқ-қаттиқ, бир маромда тақиллади. Фройлейн Бюрстнернинг ранг-рўйи ўзгариб, юраги орқага тортиб кетди. К. бўлса эргалабки кўнгилсиз воқеани ҳамиша ўйлаб юрганидан бешбаттар қўрқди, у бор-йўғи бу воқеани фройлейн Бюрстнерга қандай бўлса, шундай кўрсатиб бермоқчи эди, холос. Бироқ тезда ўзини қўлга олиб қиз сари ёрдамга отиди ва унинг қўлларидан тутди.

– Ҳеч нарсадан қўрқманг, – шивирлаб деди у. – Мен ҳаммасининг иложини қиламан. Бироқ ким бўлди экан бу тақиллатган? Қўшни хона меҳмонхонами, унда ҳеч ким тунамайди-ку.

– Йўқ, тунайди, – фройлейн Бюрстнер унинг қулоғига пичирлаб деди. – Кечадан бошлаб унда Фрау Грубахнинг жияни, капитан ётадиган бўлган. Унинг учун бўш хона йўққа ўхшайди. Буни унутибман. Эй, сиз нега бунчалик бақирвордингиз! Мен мушкул аҳволга тушиб қолдим-ку.

– Беҳуда ташвишга тушяпсиз! – деркан, К. энгашиб ёстиқчага бошини қўйган қизнинг пешонасидан ўпиб олди.

– Бу нима қилганингиз, нима қилганингиз бу, а? – қиз шундай деркан шитоб билан қаддини ростлади. – Кетинг, йўқолинг, имкон қадар бу ердан тезроқ қорангиз ўчсин. У ахир эшикнинг орқасида туриб, қулоқ соляпти, ҳаммасини эшитиб олади. Одамни қийнаб юбордингиз-ку!

– Сиз тинчланмас экансиз, бу ердан ҳеч қаёққа кетмайман! Анави бурчакка юринг, у ерда ҳеч гап бегона қулоққа етмайди.

Қиз ўзини бурчакка олишга астойдил рози бўлди.

– Сиз бир нарсани унутган кўринасиз, – деди К. – Тўғри, эҳтимол, сиз учун бу ёқимсиздир, аммо ҳеч қанақа хавф сизга таҳдид сола олмайди. Сиз яхши биласизки, бу муаммони ҳал қилишда Фрау Грубах асосий роль ўйнайди, гапи гап, капитан унинг жон-жигари бўлишидан қатъи назар, буни ҳам яхши билсангиз керак, Фрау Грубах мени шу даражада ардоқлайдики, ҳеч бир эътирозсиз ҳар бир айтган гапимга ишонади. Ўрни келганда яна шуни ҳам айтай, олдимда тили қисик – унга катта миқдорда қарз ҳам берганман. Қолаверса, алламаҳалдаги бу учрашувимизни изоҳлаб берадиган ҳар қанақа таклифингизни қабул қилишга тайёрман, фақат у озгина ҳақиқатга тўғри келадиган бўлса, ишга масъуллигидан Фрау Грубах уни расмиятчилик учунгина қабул қила қолмайди, балки ҳеч бир гап-сўзсиз самимият ила унга ишонади ҳам. Мени аяб ўтирманг. Агар сизга мен шилқимлик қилганимга ўхшаш миш-мишлар тарқалиши маъқул бўлса, барини қандай бўлса шундайлигича Фрау Грубахга айта қоламан, у мени қанчалик ҳурматлаб, қадрлашига қарамай, ҳаммасини қабул қилади, ҳаммасига ишонади.

Фройлейн Бюрстнер жимиб қолди, елкаларини бўш ташлаб, нигоҳини ердан узмасди.

– Фрау Грубах сизга тегажоглик қилганимга нима учун ишонмаслиги керак экан? – қўшиб қўйди К.

Йигит қизнинг сочларига, фарқи очилганча, остидан таранг қилиб турмаклаб қўйилган тилларанг сочларига қаради. К. қиз ҳозир нигоҳини ердан узиб, менга қарайди, деб кутди, аммо у ҳолатини ўзгартирмасдан сўзлашга тушди.

– Мени афв этинг, аммо бу кутилмаган тақиллатишдан юрагим чиқиб кетди, майли, гап тақиллашда ҳам эмас, аммо капитани тушмагур бунни чигаллаштириб юбормаса эди, деб хавотирдаман. Ҳамма ёқ осуда бўлганида қўққисдан бақириб қолдингиз, ўша заҳоти эса у ёқдан тақиллаш эшитилди, ҳа, шундоқ эшикнинг ёнида эдим, тақиллаш ҳам худди эшикнинг оғзидан келди, худди шу нарса мени даҳшатга солди-да. Таклифингиз учун ташаккур, аммо мен уни қабул қила олмайман. Хонамда нима юз бермасин, кимнинг олдида бўлишидан қатъи назар ҳаммаси учун ўзим жавоб бераман. Ажабо, англамаганингизни қаранг, таклифингиздан қанчалар ранжитганимни билсангиз эди, ҳолбуки, бу кўйиб-ёнишларингиз бари яхши ниятда эканлигига заррача ҳам шубҳа қилмайман. Энди боринг, мени ёлғиз қолдиринг, бу мен учун аввалгига қараганда ҳам зарурроқ. Бир зумга вақтингизни оламан, дегандингиз, ҳолбуки, ярим соат бўлди, ҳатто ундан ҳам ўтиб кетди.

К. қизнинг кафтларидан тутди.

– Бироқ сиз мендан хафа бўлишингиз керак эмас-да!

Қиз қўлини тортиб олатуриб деди:

– Йўқ, йўқ, мен ҳеч кимдан, ҳеч қачон хафа бўлмайман.

Йигит яна унинг қўлларини олди, қиз бу сафар қаршилик кўрсатмади-ю, уни эшик сари бошлади. Йигит кетишга астойдил азму қарор қилди. Бироқ шундай ҳолатда чиқиб кетишни кутмагандек остонада тўхтаб қолди, бу дақиқадан фойдаланиб фройлейн Бюрстнер қўлини йигитнинг қўлидан бўшатиб олиб, эшикни очди, даҳлизга сирғалибгина ўтишаркан, шивирлади:

– Илтимос қиламан, тезроқ кетинг. Кўрдингизми? – қиз ёришиб турган капитаннинг хонасига имо қилди, – у чироқни ёқиб, бизни кузатиб ўтирибди.

– Кетяпман, кетяпман, – К. шундай деркан қизга қараб талпинди, ниҳоят уни қучоғига олиб, лабларига лабини босди ва жазаваси тутиб, қизнинг юз-кўзларини ўпичга кўмиб ташлади, гўё аллақандай бир ютоққан махлуқ кичик бир дарёчага дуч келиб, ундан ташналигини қондирар, тилларини чапиллатиб зилол сувни ютаётгандек эди. У охир қизнинг дудоқларидан бўйнига тушди-ю, узоқ пайт томоғидан лабларини ололмади. Уни фақат капитаннинг эшигидан келган шовқин бошини кўтаришга мажбур этди.

– Энди мен кетаман, – К. шундай деркан фройлейн Бюрстнерни исми шарифи бўйича чақирмоқчи бўлди, бироқ уни нима деб аташни билмади.

Қиз ҳорғин бош қимирлатиб, гўё бунинг унга дахли йўқдай, қиё боқмасдан қўлларини ўпич учун берди-да, хонасига равона бўлди. Бир зум ўтмай К. ҳам ўз ўрнида чўзилиб ётарди. Кўзи ҳам илина қолди, аммо уйқуга кетиш олдидан ўз хулқ-атвори ҳақида ўйга толди ва содир этган хатти-ҳаракатидан мамнунлик туйди, аммо бу мамнунлигидан кўнгли тўлмаганига ҳайрон қолди. Бундан ташқари, капитан боис фройлейн Бюрстнер бир балога қолмаса эди, деб ҳам астойдил ташвишланди.

ТЕРГОВНИНГ БОШЛАНИШИ

К.га телефон орқали олдинроқ келгуси якшанбада иши бўйича биринчи бор тергов белгиланганини маълум қилишди. Унга тергов бир маромда олиб борилишини, ҳар ҳолда, ҳар якшанбада бўлмаса ҳам, мавруди билан ҳали кўп бора чақиришларини алоҳида таъкидлаб қўйишди. Бир томондан барча диққат-эътиборни жалб қилиб, унинг ишини кўриб чиқиш жараёни қанча тез охирига етказилса, бундан ҳамма манфаатдор бўлади, бироқ бошқа томондан, терговда барча имкониятлар ишга солиниб, иш пухта ўрганилиши керак; фақатгина терговнинг талабича сўраб-суриштирувлар аччиқ, ичакдай чўзилиб, катта залвор остида жараён ҳаддан ташқари судралмаслиги керак. Мана шунинг учун ҳам терговлар мароми қисқа-қисқа, аммо тез-тез олиб борилиши маъқул кўрилган чиқар. Тергов азбаройи К.нинг хизмат вазифасига халақит бермаслиги учун якшанбага белгиланганди. Белгиланган бу тартибга К. рози бўлишини тахмин қилишган, мабодо бирон-бир муаммо туғилса ё бунга қарши бўлса, имкониятга қараб, учрашувга борилади, келишиб олинади. Масалан, терговни тунда олиб боришлари мумкин. Бу алламаҳалда эса, шубҳасиз, К. нинг калласи ғовлаган бўлади. Ишқилиб, ҳозирча, нима бўлишидан қатъи назар, К. қарши бўлмаса, якшанбани маъқул кўришяпти. Ал-

батта, ўз-ўзидан тушунарли, махфий учрашув жойига бориш унинг учун шарт, бу ҳақида эсла-тиб ўтириш ортиқча. Тергов олиб бориладиган уйнинг тартиб рақами айтилди, у шаҳар атрофи-даги чекка кўчалардан бирига жойлашган бўлиб, ҳозиргача К. у ерда бўлмаганди.

К. фармойишни тинглаб бўлиб, ҳеч бир жавоб қилмай, гўшакни жойига илиб қўйди ва шу заҳоти айтилган жойга якшанба куни боришга қарор қилди; мана, ниҳоят, жараён бошланибди, у катта бир маҳораба олдида турибди, бу илк тергов шак-шубҳасиз охиргиси бўлиши керак.

У паришонхотирлик билан телефон олдида ту-риб қолди, шунда унинг ортида қўнғироқ қилиб олиш учун кутиб қолган директор муовини овоз берди, К. уни телефондан тўсиб турарди.

– Нохуш хабарми? – муовин бепарво оҳангда, шунчаки гап ташлади, ишқилиб унга К. тезроқ телефон олдидан узоқлашса бўлгани эди.

– Йўқ, йўқ, – деркан К. ўзини сал четга олди, бироқ бу ердан кетмади.

Директор муовини гўшакни олди-да, улаб бе-ришларини кутиб турар экан, гўшак оша деди:

– Жаноб К., сиздан бир нарсани илтимос қил-моқчи эдим, якшанба куни яхтамда улфатлар билан ўтирмақчимиз, марҳаматингизни дариф тутмасдан, биз билан бирга бўла оласизми? Каттагина давра бўлади, эҳтимол, уларнинг орасида танишларингиз, масалан прокурор Гастерер ҳам бўлиши мумкин. Борасизми? Албатта, боринг!

К. директор муовинининг ҳар бир сўзини уқиб олмоқ пайида бўлди. Бу унинг учун жуда муҳим эди, шу боис ҳам муовиннинг таклифидан у ҳазилакам довдирамади, чунки К. каби банкда ўз чорифини ўзи тортиб юрадиган ходимга бу бир

илтифот, келишиб ишлаш учун кўрсатилаётган марҳамат эди; банкда иккинчи шахс ҳисобланган муовиннинг муносабатига ўзига яраша жавоб қилиш, ҳеч бўлмаганда бетараф қолиб, дилини ранжитмаслик кераклиги аён эди. Бу таклиф телефон олдида туриб, йўл-йўлакай айтилган, шунга яраша шунчаки мулозамат бўлиб эшитилди. К. эса директор муовинининг таклифини янада ерга ургандай қилиб деди:

– Ташаккур! Бахтга қарши, мен якшанба куни банд бўламан. Олдиндан келишиб қўйган учрашувим бор.

– Аттанг, – директор муовини шундай деб турганда телефонни улаб беришди.

Суҳбат узоқ давом этди, К. эса паришонхотирлиги тутиб, бу ерда яна анчагина туриб қолди. Фақатгина муовин гўшакни жойига қўяётганда бирдан чўчиб, ўзига келди ва ноўрин туриб қолганини бир офиз тушунтиришга тутинди:

– Менга ҳозиргина қўнғироқ қилишиб, бир жойга етиб боришимни сўрашди, аммо қайси пайтдалигини айтишни унутишибди.

– Унда сиз яна бир бор сим қоқинг, – маслаҳат берди директор муовини.

– Э, бу шарт эмас, – ўйламасдан К. шундай деркан, гўё ўтирган бутоғига ўзи болта ургандай бўлди.

Директор муовини кетиш олдидан бутунлай бошқа нарсалар ҳақида яна бир талай гапларни айтди. К. ўзини зўрлаб, бир нималар деб жавоб қайтарган бўлса-да, ўзининг муаммоси устида боши қотар, яхшиси, якшанба куни соат тўққизда айтилган жойга бора қолганим маъқул, бу пайтда бутун жиноят-қидирув бўлинмаси ҳаракатга тушиб, иш бошланган бўлади, деб режа тузарди.

Якшанба куни ҳавонинг авзойи бузилди. К. сал бўлмаса, ухлаб қолар экан, чунки қаҳвахона-

да ярим кечагача қолиб кетган, ҳар доимгидек базмча уюштиришиб, роса бити тўкилганди. У ҳар якшанбада бутун ҳафта давомида қиладиган ишлари режасини тузиб оларди, ҳозир эса на ўйлашга, на режалашга вақт қолдирмасдан, шошиб-пишиб кийинди, нонушта ҳам қилмасдан, шаҳар чеккасидаги айтилган жойга йўл олди. Ҳарқалай, унинг орқа-олдига қарашга вақти бўлмади, бироқ қанчалик ғайриоддий бўлмасин, йўлда ишига дахлдор уч амалдорча – Рабенштейнер, Куллик, Каменерга унинг кўзи тушиб қолди. Даставвал иккиси – Рабенштейнер билан Куллик трамвайда ёнгинасидан ўтиб кетди. К. қаҳвахона ёнидан чопқиллаб ўтаётганда қизиқувчанлик билан панжарадан пастга энгашдию, айвонда Каменерни кўриб қолди. Афтидан, уларнинг учови ҳам бошлиқлари қандай қилиб оёғини қўлига олиб югурётганидан ҳайратланаётганга ўхшарди.

Қанақадир ўжарлиги тутиб, К. боришни истамай қолди, у бу кечмишга кимлардир ўзларини бағишлагани, ҳатто бундан фойдаланиб қолиши имкони бўлганида ҳам, бегоналар унинг ишига заррача бўлса-да, тумшуқ суқишларини жини суймас, бунинг ҳар қанақа кўринишига қарши эди; хулласи калом, тергов ҳайъати олдида ўзини таҳқирлашга асло йўл қўймоқчи эмасди. Шунга қарамай, роппа-роса тўққизда айтилган жойда бўлиш учун яна ҳам шошилди, ҳолбуки, чақирилганда аниқ бир вақтни маълум қилишмаганди.

Унингча, қандайдир белгилари билан борар уйи узоқданоқ ажралиб турадигандек эди, бунинг у алоҳида бир аломатини кўз олдида келтира олмаса-да, жилла қурса кириш жойи ғала-говур, тирбанд бўлиши керак. Бироқ Юлиусштрасснинг бошланишидаёқ у сўррайиб, бир

оз туриб қолди, кўчанинг икки томонида ҳам кета кетганча қарийб бир хил: баланд, кулранг, даромади қашшоқ аҳоли яшайдиган уйлар қад ростлаган эди. Бу якшанба тонгида уйларнинг қарийб барча деразалари олдида одамлар кўри-нарди. Устига камзул илмаган эркаклар чеккан-ча ва ёки яримларини ташқарига чиқариб, дераза токчасидаги болачаларни маъюс ва эҳтиёт-корлик билан тутиб ўтиришарди. Бошқа дераза токчаларида эса кўрпа-тўшаклар солинтириб қўйилган, ёнида сочлари хурпайган аёлларнинг бошлари кўриниб қоларди. Юзма-юз уйдагилар-нинг аксарияти кўча оша бир-бирлари билан чақчақлашишар, шундай бақир-чақир билан ҳол сўрашлардан бири нақ К.нинг боши узра янграб, кучли кулги портловига сабаб бўлди. Бутун кўча бўйлаб бир хил масофада ярим ертўладагидек ҳолда баққоллик дўконлари жойлашган бўлиб, истаганига зиналар орқали тушавериш мумкин. Шу ердан уй бекалари кириб-чиқиб туришар, зинапояларга ўтириб олишиб, гап сотишарди. Ўзи юрар аравада мева сотувчи тепага қараганча ўз молларини мақташ билан овора бўлиб, парижонхотирлигидан К.нинг оёғини босиб олишига сал қолганда, улар бир-бирларига юзма-юз ҳолда бир зум анграйиб туришди. Қаердадир граммофон одамни жонидан тўйдирар даражада бўкириб ётар, ҳарқалай, ўзига тўқ мавзеларда унинг абжағи чиқарилгани аниқ эди.

К. вақти бемалолдек кўча бўйлаб секин қадам ташлаб борарди; гўё шунда қайси бир деразадан қараб турган терговчи К. бу ерга келганидан хабар топадигандек эди. Тўққиз ҳам бўлиб қолди. Уй эса ҳали анча олисда, ҳаддан ташқари узун тушган, айниқса дарвозаси жуда баланд ва тарвақайлаган эди. Афтидан, уни ҳар турли

молларни турфа омборлардан ташиб юради-ган соябон аравалар бемалол кириб чиқиш учун мўлжаллаб солишганди. Ҳозир ҳовлидаги барча омборлар бекик, К. уларнинг пештоқига ёзилган фирма номларига кўз ташлаб, аллақанчаси ўзининг банки билан иш битиришини билди. К. одатидан ташқари синчковлик ила атрофга назар солди, ҳатто ҳовлига кириш жойида тўхтаб ҳам олди. Ўзидан унча олис бўлмаган қути устида бир киши сарпойчан ҳолда ўтириб олиб, мукка тушганча рўзнома ўқирди. Икки болакай замбилғалтакни у ёқ бу ёққа суриб ўйнашарди. Бир устунда хилвиноқ тунги куйлакчада касалманд қизча турар, унинг кўзаси сувга тўлганича йўқ, ўзи бўлса К. дан ҳеч кўзини узмасди. Ҳовлининг бир чеккасидаги икки дераза орасига арқонда ювилган кийимлар осилганча турарди. Пастада эса бир киши тепадагиларга бақариб-чақариб ишбошилиқ қиларди.

К. терговчи хонасига кўтариладиган зиналарга етиб-етмай, бирдан тўхтаб қолди: бинога қадам қўйиш учун яна уч кириш жойи бор бўлиб, ҳовлининг тўрида иккинчи бир ҳовлига ўтадиган торгина йўлак ҳам кўзга ташланарди. Қайси гўрда экан айтилган хона, қаердан топади, белги-ланган жойнинг аниқ кўрсатилмагани уни хуноб қиларди; нима бўлганда ҳам, одамни ҳайрон қолдирадиган даражада унга лоқайд ва нописанд муносабатда бўлишди, у албатта буни дона-дона қилиб, истиҳолога бормаи, баланд овозда билдириб қўймоқни дилига тугди. Ниҳоят зиналардан юқорига кўтарилар экан, қоровуллардан бири Виллем таърифлаган: ҳар қандай айб ўз соҳибини муқаррар жазога бошлаб боради, фикрини хаёлан ўйлар, ўз савқи табиийсига кўра, тахминни тўғри чиқиши, у кўтарилаётган худди мана

шу зиналар айнан терговчининг хонасига олиб бориши шартдай эди.

У зиналардан кўтарила туриб, ўйнаётган болаларга ҳар дамда халақит берар, жужуқлар эса уни душман кўзи билан кузатиб қолишарди. Янаги сафар бу ерга келадиган бўлса, болаларни ўз томонига оғдириб олиш учун чўнтакка қанд-қурс солиб олиш ёки ўзига йўл очиш учун калтак-палтак кўтариб келиш керак бўлади, деб ўзича ғудраниб қўйди. Ҳатто иккинчи қаватда копток пастга сирғалиб тушгунча кутиб туришга ҳам мажбур бўлди: ашаддий безорилар каби кўринган икки болача шимига хиппа ёпишди; К. базўр уларнинг қўлини силтаб, куч билан бўшатар экан, бу болаларнинг жонини сал-пал оғритиб қўйсам, уйни бошларига кўтариб, дод-вой соладилар, деб жуда қўрқиб кетди.

Ҳаммаси иккинчи қаватдан бошланди. Ҳарна бўлганда ҳам у нима учундир, тергов ҳайъати қаерда жойлашган деб сўрашга ботина олмади ва шу ерда бирдан дурадгор Ланц номини ўйлаб топди, бу фамилия хаёлига қаердан келди дерсиз – Фрау Грубахнинг жияни капитанни шундай деб чақиришарди, бу номни танлар экан, ҳар бир хонадон эшигини бемалол тақиллатиб, бу ерда дурадгор Ланц яшамайдими, деб сўрайман ва шу баҳонада эшиги очилган хонадонга бир қур назар солиб оламан, – деб кўнглига тугди. Афтидан, бу баҳонасиз ҳам аксарият хонадонларга разм солиш мумкинга ўхшар, эшиклар ланг очик, болалар қувлашмачоқ ўйнаб, у хонадан бу хонага, бу хонадан у хонага ўтиб, чопқиллаб юришарди. Хоналарнинг кўпчилиги бир деразали, танг-тор, соҳибалари амал-тақал қилиб пишир-куйдир учун куймаланишарди. Кўпгина аёллар бир қў-

лида эмизикли гўдагини кўтариб олганча, иккинчиси билан плата устидаги юмушларини адо этардилар. Ҳаммадан ҳам ўспирин қизчалар беҳаловат физиллаб юришар, афтидан уларнинг эгнида пешбанддан бошқа ҳеч вақолари йўқ эди. Аксарият хоналардаги каравотларда одамлар бўлиб, уларнинг бири хаста, яна бири ҳали уйқудан уйғонмаган, бошқалари шунчаки бекорхўжа бўлганларидан кийимлари билан ағанаб ётишар эди. Берк хонадонлардагина К. эшикни тақиллатиб, дурадгор Ланц бу ерда яшамайдими? – деб сўрарди.

Аксарият эшикларни аёллар очишар, унинг саволини эшитгач, ичкарига бошларини буриб, каравотда чўзилиб ётган соҳиби хонадонга қараб муурожаат этардилар:

– Мана бу жаноб дурадгор Ланц қаерда яшайди, деб сўряпти?

– Дурадгор Ланцми? – қайтиб сўрарди ўринда чўзилган киши.

– Ҳа, – деб жавоб қилар экан К. кўрардики, ҳеч қанақа тергов ҳайъати йўқ ва бу ерда бошқа иши қолмагани аён бўларди.

Уларнинг кўпчилиги К. учун дурадгор Ланцни топиш жуда керак экан деган хаёлга борганларидан, узоқ ўйланиб туришар, нисбаси Ланц бўлмаган дурадгорларни эслаб тилга олишар ёки «Ланц» дея алоҳида оҳангда жарангловчи бу номни билиш-билмасликларини қўшниларидан суриштириб, К. ни кузатишар экан, бирон-бир чекка хонадонда янги бир киши ижарага ўтирган бўлиши мумкин деб, буни ўзларига қараганда яхши биладиган бошқа бировнинг манзилини айтишарди. Хулласи калом, қаватдан-қаватга изғиб тинка мадори қуриган К. бу сўраб-су-

риштиришлардан ҳеч бир иш чиқара олмади. Бошида жуда қулай, омадли кўринган бу уйдирмасидан охири унинг ихлоси қайтди. Олтинчи қаватга етай деганда у ёшгина ишчи билан саломлашиб, суриштираркан, яна бу истак ортидан юриб, қидирувни давом эттирмоқни бутунлай бас қилиш керак, деган қарорга келди, пастга тушадиган бўлди.

Бироқ шу жойда бу бемаъни тартиб-қоидалардан асаби кўзиб, у яна тепага кўтарилди ва олтинчи қаватда кўринган биринчи эшикни қоқди. Унинг каталакдек хонада кўрган биринчи нарсаси деворда осиқ каттакон соат бўлди, у роппа-роса ўнни кўрсатиб турарди.

– Бу ерда дурадгор Ланц яшамайдими?

– Кираверинг! – қора кўзлари чарақлаб турган ёшгина жувон унга жавоб қилар экан, – у боласининг кийимини тоғарага солганди, ҳўл, мағзавали кўллари билан эшиги очиқ қўшни хонани кўрсатди.

К. аввалига мажлис бораётган хонага кириб қолдим, деб ўйлади. Бу ерда ҳар қанақа кишилар гуруҳидан иборат оломон уймалашар, ўртача катталикдаги икки деразали хона одамга лиқ тўла, ҳатто қарийб шипгача галереяда ҳам гир айланасига терилиб олишган, бошлари тегмаслиги учун эгилибгина туришарди; уларнинг ҳеч бири эътибор билан К.га разм солмади. К.нинг нафаси қисиб хонадан чиқди ва мени тушунмагандир, деб ёш аёлга деди:

– Мен Ланц деган дурадгорни сўрадим.

– Яхши, – деди жувон, – марҳамат қилиб, ичкарига кираверинг!

Эҳтимол, шу гапдан кейин К. аёлни тинч қўйган бўларди, аммо жувоннинг ўзи яқин келиб, нозиккина кўлчалари билан эшик дастагидан ушлади-да, деди:

– Мен сизнинг орқангиздан эшикни маҳкамлашим керак, бошқа бировнинг бу ерга кириши мумкин эмас.

– Ақлли гап бўлди, – жавоб қилди К., – шунингсиз ҳам у ер одамга лиқ тўла. – Бироқ унинг ўзи ҳам шу хонага йўл олди. Нақ эшикнинг олдида икки эркак гурунглашиб ўтиришар: бири иккала қўлини қимирлатиб гўё пул санаётгандай ҳаракатлар қилар, иккинчиси диққат билан шеригининг кўзига тикилиб турарди; уларнинг орасидан алақандай қўлча чиқиб келиб, К.ни маҳкам тутди. Бу кичкинагина қизилмағиз болакайники экан.

– Юринг, юринг! – деди у.

К. ана шу тиғиз кишилар тўдаси орасидан ўтиш учун болага ихтиёрини топширди. Ҳарқалай, ўртадаги торгина йўлак кишиларни иккига ажратганди. К. биринчи қатордагилардан бирортасининг ҳам юзини кўра олмади, уларнинг бари ўтиш йўлагига орқа қилиб олишганча туришар, фақат ўз гуруҳининг гап-сўзлари билан андармон эди. Ҳаммалари байрамона, аммо тўзиган, ҳалпиллаган, қора камзулларда эдилар. Худди шу бир тусли кийимлар бўлмаганида, у қанақадир сиёсий ташкилотнинг туман миқёсидаги йиғилишига тушиб қолибман, деб ўйлаган бўларди.

К. бошлаб борилган залнинг у бошида пастгина, янада одамга тирбанд катларнинг бирида, қиялаб кичкина столча қўйилган бўлиб, унинг ортида ўша катнинг энг тўрида бир калтабақай бақалоқ харсилаб ўтирар, орқасида турган киши билан қисқа-қисқа гаплашар экан, баланд овозда хахолаб кулар, у оромкурсининг орқа чўпига бир тирсагини суяганча, оёқларини эса чалиштириб олганди. У баъзан кимгадир масхараомуз тақлид қилаётган-

дай қўлини юқорига кўтариб қўярди. К.ни етаклаб борган болакай бақалоққа бу ҳақида хабар бериши минг бир машаққат бўлди. Бола хабар беришга ошиқиб, икки бор оёқ учида турди, бироқ оромкурсидаги киши унга асло эътибор бермади. Фақат катда турганлардан бири унга болакайни кўрсатгачгина, у ўша томонга бурилиб, энгашганча боланинг паст овоздаги баёнотини тинглади. Ва шу заҳоти ён чўнтагидан соатини олди-да, шартта К.га разм солиб деди:

– Сиз роса бир соату беш дақиқа олдин шу ерда ҳозир бўлишингиз керак эди.

К. унга нимадир деб жавоб қилмоқчи эди, бироқ улгуролмади, бақалоқнинг луқмаси тугар-тугамас, залнинг ўнг тарафида кўтарилган овозлар ҳамма ёқни босиб кетди.

– Сиз роса бир соату беш дақиқа олдин шу ерда ҳозир бўлишингиз керак эди, – овозларни босиб бақалоқ гапини яна қайтарди ва шошиб-пишиб қуйига қаради. Оломон баттар гувиллади, аммо бақалоқ ҳеч нима демагач, ғала-ғовур секин-аста босилди. Залдагилар ҳам К. кирган пайтдагига қараганда анча хотиржам бўлиб қолишганди. Бироқ галереяда ўтирган кишилар ҳамон бир-бирлари билан гап таллашиб ётишарди. Бу ярим қоронғи, чанг-тўзонли, ис-тутунга тўла хонада бир нарса-ни кўриш жуда қийинлигига қарамай, улар пастдагиларга нисбатан афтода кийинганликларини фарқлаш унчалик қийин эмасди. Кўпчилиги ўзлари билан бирга тўшама шолчалар олиб келишган, пастдагиларнинг бошлари ва шифт оралиғида тердан пишиб, ишқилиб артилавериб, теримиз шилиниб кетмасин-да, дегандай турардилар.

К. гапиришдан кўра кўпроқ кузатишга қарор берди, ўзини оқлаш пайида ҳам бўлмади, фақатгина бир оғиз деди:

– Майли, мен кеч қолиб келган бўлай, бироқ айтилган жойга келиб турибман-ку.

Ўнг томондагилар чапаквозлик қилишди. Булар ўзларини намунча енгилтак тутмасалар, деб ўйлади К. Уни фақат иккинчи тарафдагиларнинг жимлиги довдиратиб қўйди, орқа тарафида яккам-дуккам чапак бўлди. Бу кишиларга у ниманидир шундай бир алпозда айтишим керакки, ишқилиб ҳамманинг диққатини жалб қилсин, агар бунинг имконияти йўқ экан, жилла қурса, вақтинча бўлса ҳам халойиқнинг иккинчи қисмини ўз томонига тутиб туришим керак, деб ўйларди у.

– Ҳим, шунақами, – деб садо берди катдаги киши, – бироқ энди мен сизни тергов қилишга бурчли эмасман... – Ва яна ҳамма ёқни ғала-ғовур тутиб кетди, бу сафар жуда ҳам ҳаддан ошилган эди, шунинг учун у норози бир имода пастга қараб тўхтади-да, сўзида давом этди: – Майли, бугунчалик истисно тариқасида олиб борганим бўлсин. Бироқ кечикиб келиш иккинчи бор қайтарилмаслиги керак. Қани энди яқинроқ келинг.

К. га жой бўшатиш учун кимдир катдан сакраб пастга тушди ва у ўша жойга кўтарилди. У терговчининг нақ пешонасига, стол олдига қисилиб турар эди, чунки орқасида кишилар оломони уймалашар, К. бу итаришларга қаршилиқ қилганча бардош бериб турарди, бўлмаса у терговчининг ўзини ҳам, столига қўшиб суриб юборган бўларди.

Аммо бундан терговчи асло безовталанмади, аксинча оромкурсига яна-да қулайроқ жойлашиб олди-да, орқасида турган киши билан гурунгини бамайлихотир ниҳоясига етказди, сўнг-ра столда турган ягона матоҳ – кичкинагина ён дафтарчасини қўлига олди. Мактабда тугиладиганга ўхшаб кетадиган ён дафтарча титкиланаверганидан эскириб, тўзғиб кетганди.

– Демак, бундай, – терговчи аввалига шунчаки мингирлаб қўйди, бир зумдан кейин эса сўроқдан кўра тасдиқ оҳангида К.га деди: – Сиз бўёқчимисиз?

– Йўқ, – деди К. – Мен йирик бир банкнинг катта иш юритувчисиман.

Унинг жавобидан ўнгдаги гуруҳнинг ҳаммаси қаҳқаҳа отишди, ҳатто завқи келганидан бу кулгига К.нинг ўзи ҳам қўшилди. Кишилар тўхтатиб бўлмайдиган йўталга чалингандай жазава билан қўлларини тиззаларига уриб, шапиллатишарди. Ҳатто галереяда ўтирганлардан ҳам кимдир қиқирлаб кулди. Бундан терговчининг астойдил аччиғи чиқди, пастда ўтирган кишиларга қарши бирон-бир ҳаракат қилишга у ожиз кўринар ва бу мушкул аҳволдан чиқиб кетиш учун ҳам юқоридагиларга қараб сапчиди; ўрнидан ирғиб турди-да, муштини гўдайтириб уларга дағдаға қилди, унинг бир қарашда кўзга ташланмайдиган қуюқ, қора, бароқ қошлари нақ қаншарига қўшилиб кетгудек бўлди.

Бироқ залнинг чап ярми ҳамон сув қуйгандек жимжит эди. Шундоқ ёнма-ён турган бу кишилар катларга юзма-юз ўтирганча, хотиржамгина тепадаги гуруннга ва ўнг ёқдаги шовқин-суронга қулоқ тутишарди; ҳатто вақт ўтган сари улардан бир қисми иккинчи гуруҳга қўшилиб кетаётганига ҳам қарамай, бирон-бир нарса дейишмасди. Чапдаги гуруҳ ўнгдагилардек кўпчиликни ташкил қилмас, нуфузлари ҳам шунга яраша ночор, шунга қарамай уларнинг хотиржамлиги муайян аҳамиятга моликдай эди. К. гапга тушар экан, бу гуруҳдагилар унинг фикрига сомедай кўринди.

– Жаноб терговчи, сизнинг саволингиз – мен бўёқчи эмасманми, куракда турмайди, қола-

верса, у эътирозсиз кўрилаётган ишнинг бутун шакл-шамойили бошиданоқ менга қарши қаратилганлигини исботлаб турибди. Сиз эҳтимол бунга эътироз билдирарсиз, ҳали ҳеч қанақа иш кўрилаётгани йўқ, ҳаммаси қонун асосида энди кўрилади, десангиз ва мен эътироф этсам – шундан сўнггина буни иш деб ҳисоблаш мумкин. Яхши, сизга марҳамат юзасидан, айни паллада истисно тариқасида шундай бўла қолсин, мен розиман. Ишда ҳам шунга яраша, лутф кўрсатилиб, фақат нима содир этилган бўлса, ҳаммаси, бошидан охиригача диққат билан ўрганиб чиқилса дейман. Кўрилаётган иш апил-тапил, чала-чулпа ёпиб қўйилиши ҳақида эса гап ҳам бўлиши мумкин эмас, буни аввало ўзингиз англаб етишингизни истар эдим.

Залга юзланган К.нинг чакаги очилди. У жўрттага кесиб-кесиб, кескин гапирар, бироқ бу гапларнинг барчаси ҳақиқат эди. У бу гаплари билан у ёки бу гуруҳ қўллаб-қувватлаши учун шубҳасиз анча-мунча иш кўрсатиб қўйди, бироқ ҳамма ёқ сув қуйгандек сокин, ҳамма бу ёғи нима бўларкин деб, орзиқиб кутишар, сукут охир-оқибат қаттиқ портлаш билан яқунланиши эҳтимолдан узоқ эмасди. Бироқ шу маҳал кутилмаганда эшик очилди ва залга ёшгина кирчи жувон қадам қўйди, у ўз ишини ниҳоясига етказган, афтидан, эҳтиёткорлик билан имкон қадар бошқаларнинг назарини жалб этмаслик пайида ҳаракат қилган бўлса-да, кўплар унга кўзларини лўқ қилиб, ҳарислик билан тикилишди. К. эса терговчининг нигоҳига кўзи тушиб, чинакамига хурсанд бўлиб кетди: назарида гаплари унга кор қилгандек туюлди. Терговчи тик оёқда туриб тинглаган, чунки юқори галереядагиларнинг по-

пугини пасайтириш учун бунгача у туриб олганди. Ниҳоят, бир зумлик тинчлик чўкканидан фойдаланиб, гўё буни ҳеч ким билишни истамагандек, терговчи оромкурсига секинлик билан ўтирди. Ва ўзининг ҳаяжонини ошкор этишдан қўрқиб бўлса керак, қўлига ҳалиги дафтарчасини олди.

– Жаноб терговчи, ҳеч нима сизга ёрдам беролмайди, – деб давом этди К., – ҳа, дафтарчангиздаги қайдлар ҳам фақат менинг сўзларимни тасдиқлайди.

Залда фақат унинг вазмин овозигина ҳукм-фармолик қилаётганидан буткул қониққан К. ҳатто ҳеч бир шамасиз терговчининг дафтарчасини олишга журъат этди ва ундан жиркангандек бармоғининг учи билан сарғайиб кетган, икки томони ҳам майда-чуйда ҳарфлар билан бўяб-ча-тиб ёзилган жойидан ушлаб кўтарди.

– Мана бу тергов ҳужжатлари деб аталади! – дея у дафтарчани беилтифотлик билан столга улоқтирди. – Жаноб терговчи, бу айбловларнинг қатор-қатор рўйхатини хотиржам ўқиш мумкинми? Ҳолбуки, улар мени ҳеч ҳам даҳшатга сололмайди, қолаверса танишиб чиқиш ҳам ортиқча, чунки бири иккинчисига икки томчи сувдек ўхшайди, шу боис мен бу тентакликка нима қиламан бориб, унга қўлимни ҳам теккизмаганим бўлсин. – Дафтарча столга келиб тушаркан, уни қўлга олган терговчи худди шу зумдан бу ерда тартиб ўрнатмоқчидек уни мукка тушиб ўқишга тутинди, эҳтимол бу юз берган вазият ўзини қаттиқ хўрлаш деб билганидан, ҳеч бўлмаганда аҳволни шунга яқинроқ қабул қилганидан эди.

К. пастдаги, унга синчковлик билан қараб турган биринчи қатордагиларнинг юзига беихтиёр кўзи тушди. Уларнинг аксарияти кўпни кўрган эр-

каклар бўлиб, ҳатто баъзи бирларининг соч-соқоли оқарган ҳам эди. Эҳтимол, улар ҳаммасини ўзлари-ча ҳал қилиб ва бошқаларга ҳам таъсир ўтказишга имконлари бордек, терговчининг изза бўлишига иштироксиз қараб тураверганлари каби, К. нутқ ирод этганда ҳам донг қотиб ўтиришарди.

– Менинг бошимга тушган бу кўргилик, – биринчи қатордагиларга жиддий назар ташлаб, бир оз хотиржам ҳолда К. гапини давом эттирар экан, унинг нутқи негадир узук-юлиқ чиқди. – Ҳа, менинг тақдиримда юз берган ҳодиса бор-йўғи жузъий бир ҳол бўлганда, ўз-ўзича ҳеч бир аҳамиятга эга бўлмас, ўзим ҳам гамга ботиб юрмасдим, бироқ бу воқеа бир намунаки, жуда кўпларнинг иши ана шундай телбаларча кўрилади. Ҳа, мен ўзим учунгина эмас, шундайларнинг бари учун ичим куюди.

К.нинг овози беихтиёр жаранглаб кетди. Шунда кимдир қўлларини баланд кўтариб, уни олқишлади ва бўкириб деди: – Яшавор азамат! Худди шундай қилиш керак эди. Офарин! – Охирида у яна бир бор гапини қайтарди: – Яшавор!

Олдинги қатордаги баъзи бировлар паришон-хотирлик билан соқолларини тутамлаб қўйишса-да, бу садога заррача ҳам эътибор қилишмади. К.нинг ўзи бу олқишдан анча руҳланди, аммо унга жуда кўп аҳамият бермади: у ҳатто бутун давра уни олқишлаб, қарсакбозлик қилиши шарт эмас деб ҳисоблар, фақатгина нима содир бўлаётгани хусусида йиғилганларнинг барчаси хаёлга толиб, ўйлаб кўрсалар, ёмон бўлмасди, ҳеч бўлмаса, улардан озгинасига ҳақлигини уқтиролса ва ўз томонига оғдиришга муваффақ бўлса, шунинг ўзи унга етарли деб биларди.

– Мен нотикликда муваффақият қозонмоқчи эмасман, – К. ўз ўйларига жавобан шундай

деди, – бу имкониятимдан хориждаги нарса. Эҳтимол, жаноб терговчи, менга нисбатан яхши гапирсалар керак, қолаверса, унинг касби ҳам чечанликни талаб этади. Мен фақат бир нарсани – қонунлар очиқдан-очиқ бузилаётганини ошкора муҳокама қилишни истайман. Ўзларинг хулоса чиқариб олинглар: бундан ўн кун олдин ҳибсга олиндим. Бу маълумотнинг ўзи мен учун кулгили туюлади, аммо ҳозир сўз бу ҳақда эмас. Эрта тонгда ҳали жойхобимдан турмасимданоқ, менга дахл қилишиб, қўлга олишди, эҳтимол, бу суд терговчисининг буйруғига кўра бўлгандир, лекин бу билан содир этилган нохушликдан кўз юмиб бўлмайди, – эҳтимол ўзимга ўхшаган бир бегуноҳ бўёқчини қўлга олиш керак бўлгандир, аммо бу кўргилик менинг бошимга тушди. Менга девор-дармиён бўлган қўшни хонани икки гўрсўхта – қўриқчилар эгаллаб олди. Гўёки мен каллакесар қароқчиману бунга енгил-елпи қарамаслик учун ҳаддан ташқари эҳтиёт чорасини кўришди. Бундан ташқари, бу кишилар ўтакетган бузуқбош фирибгарлар кўринади, қоп-қоп лақиллаб роса бошимни қотиришди, дўқ-пўписа билан бирон нарса ундирмоқчи бўлишди, ўзларича тўпланиб олишди-да, алақандай важ-корсонларни рўкач қилиб, кийим-кечагимни айёрлик билан ўзлаштирмоқчи бўлишди, менга нонушта келтириб бериш баҳонасида пул талаб қилдилар, бундан олдинроқ эса кўз олдимда безбетларча нонуштамни паққос туширишди. Бироқ бу ҳали ҳаммаси эмас. Мени учинчи бир хонага – назоратчилари олдига олиб ўтишди. Бу хонада мен ҳаддан ортиқ ҳурмат қиладиган бир хоним яшайди, гувоҳманки, менинг айбсиз айбим сабаб бу хонага назоратчи ва икки соқчи кириб хонани

булғади. Бунга тоқат қилиб бўлмасди. Аммо мен сабр-бардош билан бутунлай хотиржам оҳангда назоратчидан мени нега ҳибсга олишгани сабабини сўрадим, агар у шу ерда бўлса, тасдиқлаши ҳам мумкин. Назоратчи бунга нима деб жавоб берди, денг? Худди ҳозиргидай кўз олдимда турибди: у ҳали сизга эслатган хонимнинг оромкурсисиди аҳмоқона такаббурлик билан ялпайиб олганча ўтирарди. Ў, жаноблар гапнинг пўскаласини айтганда, у менга ҳеч нима деб жавоб қилолмади, эҳтимол ҳақиқатан ҳам бу ҳақда ҳеч бир нарсани билмас, буйруқни бажариб, ҳибсга олгану шу билан кўнгли тинчигандир. Энг ёмони, у хонимнинг хонасига банкимизда югурдаклик қилиб юрадиган уч хизматчини тикшиштиришди, улар эса хонимнинг тартиб билан жойлаштирилган фотосуратларига тирғалиб, хаёлларига нима келса, шуни қилишди, хонани бутунлай тартибсиз ҳолга келтиришди. Тушунишимча, шу хизматчилар иштирокида улар бир мақсадни кўзлашгани аниқ. Яъни, аввало ижарахонам бекаси ва унинг хизматкорлари орқали ҳибсга олинганлигим ҳақидаги хунук хабарни кенг ёйишлари, бу билан эса менинг обрў-эътиборимга зиён-заҳмат етказишмоқчи ва асосийси эса банкдаги нуфузимга дарз солмоқчи бўлишган. Аммо бундан ҳеч нима, мутлақ ҳеч нима чиқмади; ҳатто ижарахона соҳибаси, хокисор бир аёл ҳам мен унинг номини эҳтиром билан тилга оламан: ҳатто Фрау Грубах ҳам бунақа ҳибсга олиш кўприк остида ёқалашадиган болакайларнинг ўйинидан ортиқ аҳамиятга эга эмаслигини тушуниб етибди. Такрор бўлса ҳам, айтаман, бу мен учун фақатгина кўнгилисизлик келтирди. Бир кунги хафачилик қирқ кунли баракани учиради, бунинг оқибати ёмон бўлмаса эди? Шундай эмасми?

Шу жойда К. тўхтади, у миқ этмай ўтирган, аммо имо-ишора билан пастдаги ким биландир тиллашаётган терговчига кўзи тушиб қолганди. К. табассум қилиб деди:

– Ҳозиргина, ёнимда ўтирган жаноб терговчи қаторда кимгадир, махфий бир ишора қилди. Демак, ичингизда шундай кишилар борки, ўз жойида ўтирганча, даврани йўналтириб туради. Билмадим, унинг аломати ҳуштакбозликми ёки қарсақбозликка чорлашми, ҳарқалай уларнинг тил бириктирганини олдиндан айтмоғим, бу аломатларнинг бари нописандлик эканини тўла ҳис қилган ҳолда кўрсата оламан. Бу мен учун юз фоиз аҳамиятсиз, шу боис жаноб терговчига ўз ишини очиқ-ойдин адоғига етказиш ҳуқуқини беришим мумкин, нима қилади сир тутаман деб, қандайдир имо-ишоралар билан қийналиб, ундан кўра, ҳув, анави пастда ўтирган ўзининг малайларига истаса, тўғридан-тўғри ҳамманинг олдида овоз чиқариб «ҳуштак чалинглар» деб амр қилсин ёки бошқа сафар шу керак экан, «қарсақвозликни бошланг», деб очиқ-ойдин айтсин.

Терговчи хижолат бўлганиданми ёхуд сабри чидамаганиданми ўрнида типирчилаб қолди. Унинг орқасида туриб терговчи билан аввал ҳам шакаргуфторлик қилган киши яна у томон энгашиди, у нимадир деб терговчининг кўнглини кўтармоқчи ёки унга бирон-бир жўяли маслаҳат бермоқчи эди, чоғи. Пастдаги кишилар шовқин солмасдан гаплашар, аммо анча жонланиб қолишганди. Гуруҳлар, бошда фикр-мулоҳазаларига кўра гўё алоҳида-алоҳида кўринар, энди бўлса аралаш-қуралаш бўлиб кетишганди, шундай бўлса-да, бири бармоғи билан ниқтаб К.ни кўрсатса, иккинчиси терговчига қўлини бигиз қиларди.

Хонадаги димлик, қуюқ тутун киши руҳини ерпарчин этадиган даражада эди. Ҳатто сал нарида турган жонзотни кўриб бўлмасди. Айниқса, галереяда ўтирганларга бу азоб бўлди, уларнинг чекига ноқулай жой тушган, қўрқибгина терговчига қараб қўйишар, кўрилаётган ишдан беҳабар қолмаслик мақсадида тепадан туриб пастдаги мажлис иштирокчиларидан сўраб-суриштиришар эди. Жавоб қайтарувчилар ҳам шунга яраша офизларини кафтлари билан беркитиб, шивирлабгина бир нима дердилар.

– Ҳозир тугатаман, – К. шундай деркан, ҳамшагидек у ерда қўнғироқ йўқ эди, – мушти билан столга уриб тақиллатди, қўрқиб кетган терговчи ва унинг маслаҳатчиси бир-биридан четландилар. – Бу ишларнинг бари-бари менга ҳеч алоқаси йўқ, кўнглим тўқ, ўз фикримни хотиржам айтaveraман. Буни муҳокама қилиб ўтириш нимага керак ўзи, бекорхўжа эмасман-ку, ҳали замон кетаман, шу боис кўрилаётган иш тўхтатилишини астойдил сўрайман.

К.нинг гапи даврани ўзига асир этди, шу онда ҳамма ёқ сув қўйгандай жимиб қолди. Бошда бўлгандек ҳол такрорланмади, биров-бировга қараб қийқирмади ёки маъқуллаган оҳангда бирон-бир жойдан қарсак овози ҳам чиқмади. Афтидан, қарийб ҳамма нимагадир ишонган ёки ишонишга тайёр турганга ўхшарди.

– Ҳеч шак-шубҳасиз, – К. жуда ҳам хотиржамлик билан гапини давом эттирди, уни бутун давранинг астойдил диққат-эътибори, сўзини жон қулоғи билан эшитаётгани кўнглини чоғ этди. Қолаверса, бу гала-ғовурдан тўраган сукунат, уни қўллаб қарсакбозлик қилганларнинг олқишидан кўпроқ руҳини кўтариб юборди, – ҳеч

шубҳа йўқки, менинг тақдирим мисолидаги бу ҳибсга олиш ва бугунгидек кўриб чиқилиши суд жараёнининг ҳамма-ҳаммаси улкан бир ташкилотнинг иши деса арзийди. Бундай ташкилот ўз иш йўриғида фақат сотиб олинган қўриқчиларга эга бўлиб қолмасдан, қулай ҳолларда мақтовга сазовор хокисорликни намоён этувчи калтафаҳм назоратчию терговчиларга, яна буларнинг ҳисобига кирмаган сон-саноксиз ва ҳамиша ойликхўр юқори-паст унвондаги суд ҳакамлари, жандармлар, мирза ва яна аллақанча хизматчи ва бошқа ёрдамчиларга, ҳатто, мен бу сўзни айтишдан ҳеч ҳам қўрқмайман – мирғазаб жаллодларга эгадир. Жаноблар, нимани мақсад қилиб, бундай боши-кети йўқ улкан ташкилот фаолият олиб боради? Худди менинг тақдиримда юз бергандек, гуноҳсиз кишиларни ҳибсга олиш, уларга қарши жиноий иш қўзғаб, бемаъни, аслида йўқ айбларни тақаш – натижасиз жараёндир. Бутун бир тизимнинг ана шундай мутлақ бемаънилик асосида иш юритишидан, бало-қозодай ёприлган тўраларнинг ашаддий ришватбозлигидан қандай қилиб қочиб қутулиш мумкин? Бунга муяссар бўлиш душвор, бундай шароитда энг юксак мақомдаги қози ҳам ҳалол қола билмайди. Шунинг учун ҳам қўриқчилар ҳибсдагиларнинг кийим-кечагини ўмариш пайида бўлади, шунинг учун ҳам уларнинг назоратчиси бегона бир хонадонга эшик турумини бузгудек кириб боради, яна бу ҳам етмагандек, шунинг учун ҳам ҳеч бир айби йўқлар сўраб-суриштириш кераклиги ўрнига бутун бир давра олдига чақирилиб, шармисор этилади. Соқчилар менга қамоққа олинганларнинг кийим-кечаклари сақланувчи омборлар ҳақида у бу нарсани айтиб беришди; бу билан мен бу омборларнинг қандай эканлиги-

ни тасаввур қилишимни кўзлашди чоғи: чунки кийим-кечакларнинг мабодо бахти чоғибми ёки назар-писандга илинмасдан, ўғри хизматчилар талон-торож қилинмаганида ҳам ҳалол пулга топилган нарсалар яғири чиқиб кетар экан.

Бироқ шу пайт хонанинг бир бурчагидан чиққан қийқириқ билан К.нинг нутқи бўлиниб қолди. У яхшироқ кўриш умидида кўзи устига қўлини соябон қилиб қаради, бироқ ҳеч нарса ни кўрмади. Хира ёруғда оқаришибгина турган тутунга тўла хона кўзни қамаштирар эди. Унинг сабабкори кирчи жувон эди; жувон кириб келгандаёқ турган-битгани халақит беришдан иборат бўлишини К. тушунганди. Аммо ҳозир айбодорми ёки йўқ, буни айтиш қийин эди.

К. фақат эшик ёнида турган алақандай бир эркак хиралик қилиб, очофатларча жувонни бағрига тортганини кўриб қолди. Бироқ қичқирган жувон эмас, балки эркак эди. Сўнг у шифт томонга қараб, оғзини катта очиб ҳомуза тортди. Унга яқинроқ турмоқчи бўлиб галереядагилар ён-верида уймалашганча бу воқеанинг К. даврага олиб кирган жиддийликка путур етказганидан ҳайратга келишган эди. Илк таассурот остида К. ўрнидан сакраб туриб, ўша ёққа чопқиллаб боришига бир баҳя қолди, гўё бунда ҳамма истаётгандек тартиб ўрнатишга қарор қилиб, ҳеч бўлмаганда бу жуфтни залдан чиқариб юбормоқчи бўлди; бироқ теграсини ўраган биринчи қатордагилар сиқилиб ўтиришар, ҳеч бири жойидан қимирламас, биронтаси унга йўл бўшатиб берадиган кўринмасди. Қайтага унга халақит беришар: қариялар қўлларини олдинга чиқариб юборишган, орқадан қайси бирининг қўли ёқасига чанг солгудек алпозда турар, ҳеч ҳам қайрилиб қарашнинг фурсати эмас эди. К. қарийб

ошиқ-маъшуқни эсидан чиқарди ва бу оломон унинг озодлигига дахл қилаётгандай, шу ҳолича ҳибсга олингандай кўринди, сакраб туриб, катдан пастга тушди. У энди оломон билан қарийб юзма-юз турарди. Наҳотки, бу кишилар ҳақида у нотўғри фикрга борган бўлса? Наҳотки, у ўз нутқининг бу кишиларга таъсир қилишига бутун умидини тиккан эди? Наҳотки улар ҳаммасини била туриб муғомбирлик қилишган, ечимга яқинлашганда бу қилғиликлари жонларига теккан бўлса? Унинг теграсини қандай кишилар ўраб олди ўзи! Қора-қура кичкина бит кўзлар атрофга олма-кезак қарайди, худди ароқхўрларникидек кўзлари ости осилиб тушган, яккам-дуккам соқоллари дағал, хурпайиб турар, агар қўлларига эрк берса, бармоқларни акашак қилиш ҳеч нима эмасдек кўринарди. Соқолларнинг тагидан, ҳар хил ранг ва ўлчам ёқалардаги бир хил белги шуъла сочиб кўзга ташланиб туриши К. учун чинакамига кашфиёт бўлди. Кўзи етган жойгача бу белгиларни кўрди. Демак, бу кишиларнинг тили бир, ўнг ва сўл гуруҳларга бўлингандек туюлган, холос. У тўсатдан катга бошини буриб, терговчига кўзи тушган эди, унинг ёқасида ҳам ўшандай айрича белгини кўрди, у қўлларини тиззаларига қўйганча хотиржам қуйига қараб турарди.

– Мана гап нимада! – К. овозини баланд кўтариб гапириш баробарида қўлини ҳам кўтариб, шифтга ниқтади, қўққисдан қилинган бу ҳаракат кўп нарсани англагудек эди. – Демак, сизларнинг барчангиз амалдорларсиз! Энди менга мутлақ аёнки, ҳаммаларингиз сотилган, занжири бир-бирига боғлиқ тўда экансиз, ҳозиргина мен сизга қарши сўз айтдим, ҳа, ҳа, сизлар зимдан билмоқ, ҳидлаб-искаб топмоқ, айғоқчилик қил-

моқ учунгина икки гуруҳга бўлиниб, олқишлаб турган экансиз; менинг мисолимда бу билан фақат бегуноҳ бир кишини қандай синдиришни тажрибада синаб кўрмоқчи бўлгансизлар. Нима ҳам дердим, умид қиламанки, бу доира чалишларингизнинг ўзингизга бирон-бир нафи бордир; бегуноҳ ҳимоя кутгани учун устидан куласиз, гоҳ эса... Қўйвор мени, тушириб қолмасимдан! – У ўзига ҳаммадан кўра ҳам яқинроқ келиб қолган қалтироқ бобойчага қараб бақирди, – ... ҳарқалай сизга нималардандир сабоқ берган бўлсам ажаб эмас. Шу боис ҳам фаолиятингизга омад ёр бўлишини тилаб қоламан.

У столнинг бир четида ётган шляпасини қўлига олиб, йиғилганларни мутлақ ҳанг-манг этиб, эшикка йўналди. Бироқ афтидан терговчи К. дан пешқадамроқ чиққан, уни эшик олдида кутиб турарди.

– Бир дақиқага, – деди у. К. тўхтади, лекин у алақачон эшик дастасини тутган, нигоҳи ҳам терговчида эмас, эшикда эди. – Мен фақат бир нарсага эътиборингизни қаратмоқ истар эдим, – давом этди терговчи, – эҳтимол, бутун сиз англамасдан туриб, маҳбусга бериладиган имкониятдан ўзингизни маҳрум этдингиз.

К. эшикдан ҳамон нигоҳини узмай қаҳ-қаҳа отди.

– Вой аблаҳ-э, – бақирди деди К. – Э, ўша терговинг билан қўшмозор бўл! – у эшикни очди-да, зиналардан чопиб тушиб кетди.

Унинг ортидан гала-говур кўтарилди. Давра қайта жонланди, афтидан, содир бўлган ҳодисани ипидан-игнасигача илмий баҳс кўринишида муҳокама қилиб олмоқчи бўлишди чоғи.

**БЎМ-БЎШ МАЖЛИСХОНАДА.
ТАЛАБА. ДЕВОНХОНА**

К. кейинги ҳафта ҳар куни янги чақирув хати кутди, у тергов беришдан бош тортганини якдил қабул қилишганига ишаноолмас, кутилган чақирув хати шанба куни ҳам келмагач, у ўзича бу жимликни айни ўша вақтда, ўша уйда келишга таклиф деб тушунди. Шунинг учун ҳам якшанба куни у яна ўша жойга йўл олди, тўғри йўлакка кириб, зиналардан тепага кўтарилди, айрим уй эгалари таниб қолишган, хонадонлари эшиги олдида туриб, у билан саломлашишарди, бироқ бу сафар у бирон-бир нарсани суриштирмасдан, керакли эшикни ўзи топиб борди. Эшик тақиллаши биланоқ очилди, К. эса эшик олдида турган таниш жувонга эътибор бермай, навбатдаги хонага ўтмоқчи бўлди.

– Бугун йиғилиш бўлмайди, – деди аёл.

– Нега бўлмас экан? – К. ишонқирамай сўради.

Ишонтириш учун жувон қўшни хона эшигини очиб берди. Ҳақиқатан ҳам у ер бўм-бўш, кимсасиз бўлгани боисми ўтган якшанбадан ҳам кўра гариброқ кўринарди. Сўри устидаги столда бир нечта китоб ётибди.

– Мумкинми бу китобчаларни варақлаб кўрсам? – К. шунчаки қизиқиш билан, ҳарқалай бу ерга келиши буткул бесамар кетмасин, деган ҳаёлда умидвор сўради.

– Йўқ, – жувон эшикни қайта ёпиб, сўзини давом эттирди, – бу мумкин эмас, китоблар терговчиники.

– Шунақами? – К. шундай дея, бошини чайқаб қўйди, – улар қонунлар мажмуаси бўлиши керак, эндиги суд ишлари фақатгина гуноҳсиз кишиларни огоҳлантирмасдан маҳкум этишдангина иборат эмасга ўхшайди. Аҳволидан ҳам хабар олмайди чоғи.

– Бўлган-тургани шу, – деди жувон, аммо К.ни тушунмаганлиги кўриниб турарди.

– Бўпти, унда мен бора қолай, – деди К.

– Терговчига нима деб қўяй? – сўраб қолди жувон.

– Э, ҳали сиз уни танийсизми? – К. ҳайрон бўлиб суриштирди.

– Бўлмаса-чи, – деди жувон, – эрим ҳам судда хизматчи бўлиб ишлайди.

К. олдинги сафар келганида тўзғиб кетган эски хона энди яхшилаб саранжом-сарипта қилинганига эътибор берди. Бу ер кишилар яшайдиган хонадон эканлигидан ҳайратланганини сезган жувон изоҳ берди:

– Бу хона бизга текинга инъом этилган, лекин йиғилиш бўладиган кунлари уни бўшатиб беришга мажбурмиз. Ҳа, эримнинг хизматида бир талай ноқулайликлар бор.

– Бунга асло ажабланганим йўқ, – К. аччиқланиб жувонга қаради. – Бундан ҳам кўра мени сизнинг эрингиз борлиги ҳайратга солди.

– Сиз, афтидан, сўнгги йиғилишда содир бўлган воқеага шама қияпсиз чоғи, ўшанда мен дардингизни тўкиб солишингизга халақит бергандим, шундайми? – хижолатомуз сўради жувон.

– Албатта-да, – деди К. – Майли, ўтган ишга салавот, ўшанда роса жаҳлим чиққан эди. Ҳозир

уни эслагим ҳам йўқ. Ўзингиз бошимда эрим бор деб айтиб турибсиз, аммо...

– Сўзингиз бўлиниб қолгани сиз учун фақат кони фойда бўлди. Кейин сиз ҳақингизда роса ичи қоралик билан гапиришди.

– Эҳтимол, – деди мужмаллик билан К. – Аммо бу кўрсатган кароматингизни оқдолмайди.

– Йўқ, йўқ, таниган-билган кишиларимнинг бари мени оқлашлари турган гап, – деб бидирлаб кетди жувон. – Ўша куни мени қучоқлаган кимса аллақачондан буён орқамдан югуриб юради. Эҳтимол, бошқа бировнинг назарида унчалик гўзал эмасдирман, аммо у мени фариштадек кўради. Бундай аҳволда унга қарши бирон-бир чора кўришни ҳам билмай қоласан, ҳатто эрим ҳам охир-оқибат кўникишга мажбур бўлди; агар ўз жойини сақлаб туришни истар экан, сабрдан бошқа чора йўқ, чунки талаба, эҳтимол, келгусида катта амалдор бўлиб кетса ҳам ажаб эмас. Лекин бир умр орқамдан қолмайдиганга ўхшайди. У ҳозиргина, ташрифингиздан бир оз олдин бу ердан қорасини ўчирганди.

– Бир тентакка бир тентак ҳар жойда бор, – деб қўйди К. – Бу мени ҳеч ҳам ажаблантирмайди.

– Кўрингандек, сиз бу ерда тартиб ўрнатилишини истайсиз, шундайми? – жувон билмоқчи бўлганлари ўзи ва К.га таҳдид солиши мумкиндек оҳиста ва эҳтиёткорлик билан сўради. – Нутқингиздан шуни фаҳмладим. Нафсиламрини айтганда, фикрларингиз менга мойдек ёқди. Аммо ҳаммасини тинглашга муваффақ бўлолмадим, келганимда у аллақачон бошланиб кетган экан, ҳали охирига етар-етмас эса талаба билан полда ётгандик. Аҳ, бу ерни қанчалар наҳс босган! – жувоннинг бир дақиқа нафаси ичига тушиб кет-

ди, кейин эса К.нинг қўлини қаттиқ қисиб, ундан чинқириб сўради: – Ўзингиз айтинг, бу ерда янгича тартиб ўрната олишингизга чиндан ҳам кўзингиз етадими?

К. жилмайиб қўйди ва оҳиста қўлини унинг нозик бармоқларидан ажратиб олди.

– Гапнинг пўскаллеси, – деди К., – ўзингиз айтгандек, бу ердаги янги тартиб-қоидалар менга унақа ваколатлар бермайди, мабодо, сиз буларнинг бари-барини терговчига айтсангиз, эҳтимол, устингиздан кулишлари, ҳатто жазолашлари мумкин. Ҳаммасидан ҳам кўра, бирон-бир ёруғлик чиқса-чиқмаса, ўз хоҳишим билан мен бу ишга аралашмоқчи эмасман, уйқудан кечиб, жиноий иш кўриш жараёнини мувофиқ тартибда ўзгартириб беришни ҳам ният қилганим йўқ. Бироқ ҳибсга олинишим оқибатидаги вазиятлар шунақаки, ўз манфаатим ҳақи, бунга аралашинишга мажбурман. Кошки қўлимдан сизга фойдали бир иш келса-ю, мен астойдил шуни қилган бўлардим. Буни фақат одамгарчилик учун қилмоқчи эмасман, балки сиздан угина, биздан бугина, деганидек сиз ахир менга ёрдам бера олишингиз мумкин-да.

– Қандай қилиб? – ўсмоқчилаб сўради аёл.

– Масалан, анави китобларни менга кўрсатишингиз мумкин.

– Э, бўлмаса-чи! – жувон К.га хитоб қилиб, уни стол олдига бошлаб борди. Китоблар эски-туски, роса шулғуди чиққан, бирининг муқоваси ўртасидан дарз кетган, қолган икки ёғи ҳам тикилган ипнинг зўридан титилмай турарди.

– Намунча ҳамма ёқ ифлос бўлмаса, – К. шундай деб бошини чайқаб қўйди, аёл эса столнинг жиллақурса юзасидан чанг кетиши учун уни

пешбанди билан артишга тутинди, аввало у К. китобларни олсин, деб шундай қилди.

К. китобни очиши билан беҳаё бир суратга кўзи тушди. Ундаги бор чизги – диванда бир аёл билан эркак онадан туғилгандек ҳолда ўтиришар, рассомнинг жирканч нияти яққол кўриниб турар, аммо у шундай уқувсизлик билан чизилган эдики, бир сўз билан айтганда, унда кўз-кўз қилинган аёл ва эркак қадди-қоматидан бошқа ҳеч нарса ни кўриб бўлмасди. Жудаям кўнгилни ғаш қилар даражада дағал, шунчаки бўёқ чапланган, ўзлари ҳам жуда нотабий ўтиришар, ҳатто ноқулай, ногўғри жойлашганликларидан бир-бирларига қайрилиб қарашга-да иложсиз эдилар. К. бу китобни варақлаб ўтирмади, иккинчисининг номи ва муаллифи кўрсатилаган илк варағини очди, бу – «Ўз завжи Ганснинг қай бир қийноқларига чиданган Грета» сарлавҳали бир роман эди.

– Бу кимсаларнинг ўқиётган ҳуқуқий китобларини қаранг, – деди К. – Шундай одамлар мени суд қилиш учун йиғиладилар!

– Сизга ёрдам берганим бўлсин, – деди аёл, – Розимисиз?

– Агар ҳақиқатан ҳам ёрдам бермоқчи бўлсангиз, бу сизнинг ҳаётингизни хавфга солмайдингми? Ҳолбуки, ўзингиз ҳали айтгандек, эрингиз бутунича ўз бошлиқларига қарам бир киши экан.

– Бари бир мен сизга ёрдам беравераман, – деди жувон. – Бу ёққа келинг, ҳаммасини муҳокама қилиб олиш керак. Бунинг учун менга бирон-бир бало хавф солиши гапиришга ҳам арзимади. Керак бўлса, нимадан қўрқиниши ўзим яхши биламан. Бу ёққа келсангиз-чи, – жувон катларни кўрсатиб, К.нинг ёнига ўтиришини сўради. Улар ёнма-ён ўтираркан, жувон К.нинг юзига зингил

солиб деди: – Кўзларингизнинг ажиб бир тарзда тим қоралигини қаранг. Айтишларича, менинг кўзларим ҳам чиройлимиш, аммо сизникига етишга йўл бўлсин. Мен буни биринчи бор бу ерга ташриф буюрганингиздаёқ пайқаганга ўхшайман. Шу боис ҳам сизни деб кейин бутун мажлисхонани кесиб ўтдим. Одатда, шунчаки бунга ҳеч ҳам журъат қилмаган бўлардим, очигини айтганда, менга ҳатто бу ерда юриш ҳам тақиқланган.

«Мана, нима учун у бунчалик куйиб-ёниб ётибди! – деб ўйлади К. – у суроби тўғрилланган оёғидан тортиб бошигача, ҳамма-ҳаммасини шу ерда нимаси бўлса, менга таклиф қиляпти, буларнинг бари тушунарли, суддаги мирзақуруқ амалдорлар жонига тегиб кетган ва у тўғри келган миждани кўзини нишонга олибми, хушомадлар билан қарши олаверади». К. гўё ўйлаганларини овоз чиқариб айтмоқчидек индамай ўрнидан қўзғалди ва аёлга ўз аҳволини изоҳлаб сўз очди.

– Очиги, сизнинг менга бирон-бир ёрдамнингиз тегади деб айтишим қийин, – деди у. – Ҳақиқий ёрдам бериш учун дасти узун катта тўралар билан ош-қатиқ бўлиш керак. Сиз эса кунда-шунда танда қўйган майда-чуйда тиргакларни биласиз. Улар билан қадрдонсиз. Бунақаларнинг қўлидан кўп ишлар келишига мен ҳам ҳеч шубҳаланмайман, бироқ улар имкониятларидаги барча ишни дўндириб, ҳатто бор валломатликларини кўрсатган тақдирларида ҳам, устимдан кўзғатилган жинойи иш жараёнини ижобий томонга жилдиришга ҳечам кучлари етмайди. Устига-устак бу билан сиз бир талай дўстларингиздан ажралиб қолишингиз, улар сиздан ўзларини тортишлари мумкин. Буни истамайман. Шундоқ экан, бу кишилар билан орани очиқ қилиш сизга ярамайди;

менимча, улар ҳали сизга керак бўлади. Ҳеч бир афсусланишсиз, мақтовларингизга жавоб сифатида шуни айтишим мумкинки, сиз менга ёқиб қолдингиз, айниқса ҳозир, кўзларингизни ғамгинлик билан сузиб турганингизда, ҳолбуки, ғам-алам чекишингиз учун ҳеч бир асос бўлмаса-да. Мен курашим керак бўлган одамлар орасида сиз ўз ҳаловатингизни топгансиз, гул-гул яшнаб, барқ урасиз, улар даврасида ўзингизни осмону фалакда ҳис қиласиз, ҳатто мана бу талабага ошиқу беқарорсиз, йўқ денг, ундай бўлмаганда ҳам уни эрингиздан афзал кўрасиз. Гап-сўзларингиздан бу кундек аён бўлиб турибди.

– Йўқ, йўқ, – чинқирди аёл ва ҳали бўшатишга улгурмаган К.нинг қўлини қаттиқ қисиб давом этди, – бу ердан шундай ўйлар билан кетишингиз мумкин эмас. Сиз мен ҳақимда бутунлай ноўрин хаёлларга бориб юрибсиз, бу яхшимас. Наҳот, ҳаммасини шундоқ қолдириб кетсангиз? Мен шунчалик ҳеч нарсага арзимаيمانми, ҳеч бўлмаса, шоду хуррамлигим ҳақи, бир фурсат бу ерда қололмайсизми?

– Сиз мени тушунмадингиз чоғи, – К. шундай деб яна жойига ўтирди. – Сиз қолишимни ҳақиқатан ҳам истасангиз, вақтим сероб, бемалол ўтиришим мумкин, мен ахир бугун бу ерда суд мажлиси бўлади, деган хаёлда келгандим. Фақат илтимос, менинг ишимга алоқадор бирон-бир юмушга киришиб юрманг. Ва бунинг учун ранжимаслигингиз ҳам керак; суд жараёни қай тарзда яқун топишининг мен учун фарқи йўқ, тушунинг, улар чиқарадиган ҳукм устидан фақатгина куламан. Ҳар эҳтимолга қарши бу воқеа юз бера қолса, албатта, аммо ҳаммадан кўп суднинг бўлишидан шубҳадаман. Эҳтимол,

тез кунларда суд маҳкамасидаги танбал, паршонхотир ва айниқса, қўрқоқ амалдорларнинг тепса-тебранмаслигига кўра, қўрилаётган иш бир чеккада қолиб кетар ёки апил-тапил юмаоқ-ёстиқ қилиб, ниҳоясига етказиб қўйилар, дейман. Англашимча, бундан ҳам кўз юмиб бўлмайди, улар ишни расмиятчиликни баҳона қилиб, аччиқ ичакдек роса чўзишлари ва аслида ўзларига сув юқтирмай, ими-жимиди пора олишга умидвор бўлишлари ҳам мумкин, бироқ сизни ишонтириб айтаманки, барча умидлари беҳуда бўлиб чиқади, мен ҳеч кимга пора бермайман. Худди шу ерда сиз менинг ҳожатимни чиқаришингиз мумкин: терговчими ёки бошқа бир ҳар қанақа миш-мишларни овоза қилишни севувчиларга шуни маълум қилиб қўйсангиз дегандим, ҳар қанақа ўйину кўзбоғлогичлик кўрсатмасинлар, бу жаноблар мендан ришва олишнинг уддасидан чиқа олмайдилар... Эҳтимол, бунини ўзлари тушуниб ҳам етгандирлар, балки йўқ. Умуман, бу ҳақда ҳозир хабар топадиларми ёки кейинроқми, мен учун мутлақо аҳамиятсиз. Буларнинг бари олдиндан маълум бўлса, жилақурса, бу жанобларнинг юмушларини енгиллатган бўлардик-да. Очиги, мен учун ҳам кўнгилсизликлар камайган бўлармиди, бироқ мен нима қилиб бўлса ҳам, уларга зарба берсам, барча нохушликларга тайёрман. Мен анчадан буён ана шунинг гамидаман. Ишқилиб, сиз терговчи билан танишмисиз ўзи?

– Бўлмаса-чи! – чийилади жувон. – Мен сизга ёрдам беришни таклиф қилганимдаёқ, бу ҳақида кўнглимдан ўтказгандим. Қаердан билибман, унинг бор-йўғи кичкина бир амалдорча эканини, аммо сиз таъкидлаб айтаётган экансиз, бу

гап беҳуда бўлмаса керак! Лекин ўйлашимча, юқорига пайдар-пай йўллаб турадиган баённомаларининг қандайдир таъсири бўлса керак. Мана сиз, ҳамма амалдорлар тепса-тебранмас, ишёқмаслар, дедингиз. Йўқ, уларнинг ҳаммасини ҳам шундай деб бўлмайди, айниқса мана бу терговчини, у ёзгани ёзган. Масалан, ўтган якшанба куни мажлис қош қорайгунча давом этди. Ҳамма кетгандан кейин ҳам терговчи қолди, унга чироқни олиб келишга тўғри келди, менда бор-йўғи милмилиқ, кичкинагина ошхона исчи-роғи бор, бироқ у шунинг ўзи билан қаноатланиб, ўрнига дарров ўтириб, ёзишга киришди. Шу орада эрим ҳам қайтди, якшанба унинг бўш куни, биз уй жиҳозларига қараб, ўриндиқларни у ёқ бу ёққа суриб, хонани саранжомладик, кейин қўшниларимиз келишди, биз шам теграсида ўтирдик ва гапнинг қисқаси, охири ётишга чўзилдик, терговчи эсимиздан ҳам чиқиб кетди. Ва бирдан ярим кечада уйғониб кетсам, каравотим ёнида терговчи турар, ишқилиб чироқнинг нури эримнинг юзига тушмасин деб, уни қўли билан тўсишга ўринарди, ҳолбуки, бу уриниши керак-сиз, эрим шундай тош қотиб ухлайдики, уни ҳеч қанақа чироқ нури билан уйғотиб бўлмайди. Жудаям қўрқиб кетганимдан бақириб юборишимга сал қолди, терговчи эса жон олар ёқимтойлик билан овозимни чиқармаслигимни ўтинди, у шу пайтгача ишлаганини, энди эса чироқни қайтармоқчи эканини айтар экан, сўзининг охирида ғаройиб тушлар оғушида ажиб тарзда ухлаётганимга гувоҳ бўлганини, буни ўла-ўлгунча унутмаслигини қўшиб қўйди. Сизга фақат шуни айтишни истардимки, терговчи кейинги пайтда маърузалар қоралашга ҳаддан ташқари берилиб кетди, бу маърузаларда эса ҳеч шубҳасиз асосий

сўз сизнинг тақдирингиз ҳақида боради. Ўтган якшанба мажлисида ўртага қўйилган асосий масала ҳам сизнинг ишингиз бўлди. Шунга кўра ёзилган узундан-узоқ маърузалар ҳам бирон-бир аҳамиятга эга бўлиши керак. Бундан ташқари, мана воқеаларга қараб шубҳаланмаса ҳам бўлади, терговчига ёқаман, айнан ҳозир шунақа бўлиб қолди, авваллари у менга қиё ҳам боқмасди, яқиндан бошлаб алоҳида назар билан қарайдиган бўлди, шу боис ҳам унга ўз таъсириمنى ўтказишим мумкин. Унинг ишқибозлигига бошқа далилларим ҳам йўқ эмас. Кеча талаба орқали – у талаба билан бирга ишлайди, унга ўта даражада ишонади – менга бир жуфт ипак пайпоқ совға қилибди, гўё бу мажлисхонани саранжом-сарашта қилганим учунмиш, ҳолбуки, бу шунчаки важ-корсон, мен вазифамнигина бажаряпман, бунинг учун эримга ҳақ тўлашади. Пайпоқларни айтмайсизми, шунақа ажойибки, мана қаранг... – жувон оёқларини узатиб, кўйлаги этагини тиззадан юқори кўтарди ва ўзи ҳам пайпоқларга маҳлиё бўлиб қаради, ҳа, пайпоқлар жуда ҳам чиройли, бироқ ҳаддан ташқари нозик, улар менга тўғри келмайди.

Бирдан у жимиб қолди ва қўлларини К.нинг қўлларига қўйиб гўё уни тинчлантирмоқчи бўлгандек шивирлади:

– Жим, Бертольд бизни кузатяпти.

К. оҳиста нигоҳини юқорига кўтарди. Мажлисхона эшиги олдида бир йигитча турарди; у ўрта бўй, оёқлари қийшиқ, афтидан ўзини савлатли кўрсатиш учун бўлса керак, сийрак, калта, маллатоб соқол қўйган, бармоқлари билан уни тинимсиз тутамлаб турар эди. К. унга қизиқиш назар солди – шахсий ҳаётида ўзига нотаниш ҳуқуқшунослик фанлари бўйича биринчи бор

кўриб турган талаба эди, эҳтимол, у ҳақиқатан ҳам кейинчалик олимақом лавозимларни эгаллаб кетса ҳам ажаб эмасди. Талаба эса аксинча, К.га ҳеч қанақа эътибор қилмади, у фақат бир дақиқага бармоқларини соқолидан олиб, аёлни олдига имо билан чорлади ва ўзи дарича томон юрди, жувон эса К.га энгашганча шивирлади:

– Ўтинаман сиздан, ранжиманг ва мен ҳақимда бирон-бир ёмон хаёлга бориб юрманг, сиз унинг қийшиқ оёқларига бир қаранг, ҳозир ана шу ярамас нуханинг олдига бормасам бўлмайди. Тезда қайтаман ва шундан кейин агар мени ўзингиз билан бирга олиб кетишни истасангиз, қайга дсангиз кетган, нима қилсангиз, шунга кўнган ва бундан фақат бахтиёр бўлардим; ишқилиб, бу ердан узоқроқ кетсам бўлди, бир умрга бош олиб кетсам-ку нур устига нур бўларди.

Жувон К.ни қўллари билан сийпалади-да, ўрнидан дик этиб туриб, дарча томон югургилаб кетди. К. жувоннинг қўлларини беихтиёр тутгиси келди, лекин ҳавони ушлаганча қолди. Ҳақиқатан ҳам аёл унинг кўнглини суст кетгирмоқчи бўлган, бу хоҳишни рад этишга қарши кўнглида асос топа олмади. Балки жувон суднинг махфий топшириғи билан уни тузоққа илинтириш учун атайин юборилгандир, деган шубҳа лип этиб, хаёлидан ўтди, лекин у шу зумда бу гумонни бир чеккага улоқтирди. Бу қандай қилиб уни тузоққа тушириши мумкин? Ҳозирча бутунлай озодликда-ку. У шу билан ҳам бутун жиноий ишни кўриш тартибларини йўққа чиқариши, ҳеч бўлмаса ўз ишига дахлдорини фош этиши жуда мумкин-ку. Наҳотки, у ўзига мисқолча ҳам ишонолмай қолди? Ҳолбуки, жувон унга ёрдам беришни таклиф қилганда, овози самимий чиқди. Аёлнинг унга

бирдан фойдаси тегадиган жиҳатини қандай аниқласа бўлади? Балки терговчи ва унинг тўдасига хусумат сақламаган маъқул, улардан бу аёлни тортиб олгандан кўра унинг муҳаббатини қозонмоқ керакдир. Шунда роса бошини қотириб К. ҳақида ёлгон уйдирмалар тўплаган терговчи ярим кечага бориб иши ниҳоясида аёлнинг тўшаги олдига келади-ю, тўшакни бўм-бўш кўради. Ўрни бўшми, демак, аёл К.га тегишли бўлиб чиқади, ҳа, бу ойна олдида турган ишвали, ёқимтой, истараси иссиқ, дағал қора матодан эгнига кўйлақ илган аёл фақатгина унинг ўзиники бўлади.

К. аёлга дахлдор шунга ўхшаш шубҳаларини бир чеккага улоқтирди-да, аввалига бармоғининг қирраси билан ўтирган катни астагина чертди, кейин эса мушти билан урди, чунки тақирлатиш, дераза олдидаги шивирлашлар жудаям жонига текканди. Талаба жувоннинг кичкина елкаси оша К.га нописанд қаради, бироқ унга ҳеч қанақа эътибор қилмади, қайтага аёлни баттарроқ ўзига тортиб, қаттиқроқ қучоқлади. Жувон чўрилардек, бошини солинтириб олганча, баайни унинг сўзларини уқиб олаётгандай эди, йигит эса жувоннинг эгилган бўйнидан чўлпиллатиб ўпар, сўнг яна ҳеч нима бўлмагандек сўзида давом этарди. Жувон ёзфирганича бор, у ҳақ, талаба аёлнинг устидан аллақандай ҳукм юритар, бунинг гувоҳи бўлган К. стулдан турди-да, хонада у ёқдан-бу ёққа бориб кела бошлади. К. бу ердан унинг изини қанча бўлса шунча тез қуритиш хусусида ўйлаб, сабрсиз, тапир-тупур юриши билан ҳаловатини бузаётганига талаба раши келиб қараганида ҳатто қувониб кетди.

– Агар ошиқаётган бўлсангиз бемалол кетишингиз мумкин. Ҳатто аллақачон суриворсангиз

бўларди, бу ерда йўқлигингизни биров сезмасди ҳам. Ҳа, ҳа, мен келишим билан, сиз шу заҳоти, бу ердан жўнаб қолишингиз керак эди.

Бу фақатгина ғазабини тийиб турган кимсанинг сўзлари эмас, балки келгусида олий мақом бир ўринни эгаллаб айбланувчилар учун бало-қазо бўладиган амалдорнинг сиёсатини эслатарди.

К. унга қатъий бир суръатда яқинлашиб, кулимсибгина гап бошлади:

– Ҳа, сиз ҳақсиз, менинг бунга сабр қилишим қийин ва ичим қисишини бор-йўғи бир нарсагина бартараф этиши мумкин, бу ҳам, бизни холи қолдирсангиз. Агар ҳақиқатан ҳам сиз бу ерга ўқув машғулотини учун келган бўлсангиз, – эшитишимга қараганда, сиз талаба экансиз, – мен бажонидил ўз жойимни сизга бўшатиб бериб, мана бу аёл билан бу ердан кетаман. Нафсиламрини айтганда, ҳали кўп ўқишингиз, биринчи навбатда суд ҳаками бўлишингиз учун ҳали кўп тертўқишингиз керак. Тўғри, суд ишларининг тартиб-қоидасини мен қарийб билмайман, лекин сизнинг шу биргина телба-тескари нутқингизнинг ўзи ҳаддан беҳаё эканлигингизни кўрсатдики, ҳеч бир қуйруғи йўқ.

– Озодликда тараллабедод қилиб юриш учун унга бекорга рухсат беришган, – талаба К.нинг гапидан оғринганини аёлга билдириб қўйиш учун атайин шундай деди. – Бу шубҳасиз хато. Мен терговчига ҳам айнан шундай деб айтдим. Ҳа, уни терговлар орасида ҳеч бўлмаса уй қамоғида тутиб туриш керак. Бироқ баъзи бир терговчиларга сира ҳам тушуниб бўлмайди.

– Ортиқча гап эшакка юк, – К. шундай деркан, аёлга қўлини узатди, – кетдик.

– Гап бу ёқда денг, – деди талаба. – Йўқ, йўқ, сиз уни қўлга киритиб бўлмасиз!

Талаба кутилмаган куч билан аёлни қўлига кўтариб, эгилганча эшик томон шошиларкан, жувонга жон олар нигоҳда кўз ташлаб кўярди. Ҳаммаси очиқ-аён, у К.дан кўрқиб кетди, бироқ шунда ҳам жиғига тегмаслик пайини қилолмади, ўзини тутиб туролмай, аёлни олиб кетаётган экан, шунинг учун ҳам атайин бўш қўли билан жувоннинг елкасини гоҳ сийпалаб, гоҳ эзгилаб борарди. К. бир неча одим отиб, уларга шитоб билан етиб олмақчи бўлди. У талабани ушлаб қолишни истар, ҳатто уни бўғиб ўлдиришга тайёр турарди, бироқ шу пайт аёлнинг овози эшитилиб қолди:

– Ҳеч нарса қилиб бўлмайди, уни ортимдан терговчининг ўзи юборган, сиз билан бирон ёққа кетишим мумкин эмас. Бу ярамас чувалчанг, – шу жойда жувон талабага қўлларини пахса қилди, – бу пачоқ баттол мени бўшатмайди.

– Э, сиз эркингиз ўзингизда бўлишини истамайсизми? – К. шундай деб чинқирганча, қўлини йигитнинг елкасидан бўшатаркан, шу баробарида унга тишларини фижирлатди.

– Йўқ, – жувон ҳам чийиллаб жар солди, иккала қўли билан К.ни орқага итариб. – Йўқ, йўқ, фақат бунақа қилманг, сиз жинни бўлиб қолибсиз! Сиз бунақада мени тириклай гўрга тиқасиз. Уни тинч қўйинг! Сиздан ўтиниб сўрайман, уни ўз ҳолига қўйинг. У фақат терговчининг буйруғинигина бажаряпти, холос. У мени терговчининг олдига олиб боради.

– Хўп, бўпти, у бу ердан йўқолсин, сизни ҳам кўришни истамайман! – К. шундай деркан, ихлоси қайтганича, қаҳри-ғазабга тўлиб бутун кучи билан талабанинг ортидан итарди; талаба қалқиб кетди, бироқ амаллаб йиқилмай қолар экан, бундан руҳланиб, турган жойида ўлжаси билан юқорироққа сакради.

К. улар ортидан секин юриб борар экан, бу кишилар унга илк мағлубият инъом этганини тушуниб етди. Албатта, бу ерда нотинч бўладиган ҳеч нарса юз бермади ва мағлубиятига шунинг учун ҳам сабр қилишга мажбур эдики, ўзи излаб-излаб, унга тўқнаш келиб турарди. Агар уйида тинчгина ўтириб, ҳамма қатори одмигина ҳаёт тарзига эга бўлганда, у бу кишилардан минг баробар баландда турар, улардан истаганини бир тепки билан улоқтириб ташлаган бўларди. У ўзича кулгили бир саҳна кўринишини кўз олдига келтирди: ундаги бош ролни ижро этган бу Худо урган талабача, олифта гўдак, бу оёғи қийшиқ тўрва соқол Эльзанинг каравоти олдида тиз чўкканча, қўлларини кўксига қўйиб, ундан шафқат тилаб турарди. К. тасаввур этган бу манзарадан шунчалик завқланиб кетдики, талабани ўзи билан биргаликда олволиб, Эльзаникига меҳмонга жўнаворишига бир баҳя қолди.

Қизиқувчанлиги зўр келган К. шошилиб эшикка югурди, талаба жувонни қайга элтишини кўришни истаб, йўлга қаради, бутун кўча бўйлаб аёлни кўтариб юрмас-ку, ахир. Дарҳақиқат, уларнинг борадиган жойи унақа узоқ эмасди. Шундоқ рўпарадаги хонадонда торгина ёғоч зинапоя бошланар, кўринишидан у чордоққа олиб чиқарди, бироқ унда бир қайрилиш бўлиб, қолган қисми кўринмас, ишқилиб, охири қаерга олиб боришини кўриб бўлмасди. Шу зинапоядан талаба жувонни базўр инқилаб-синқилаб кўтариб борар – суроби тўғриланиб қолгани кўриниб турарди. Жувон К.га қўлларини силкитиб, елкаларини учириб, хоҳиш-иродасига қарши зўрлаб олиб кетилаётганлигини тушунтирмоқчи бўларди. Аммо минг қилмасин, афсус-надомат чеккани чеҳрасида акс этганча йўқ

эди. К. унга лоқайд, худди бегонадай қаради, аммо ўзининг бу ихлоси қайтганлигини сездиришни ва буларнинг барини у оппа-осон қабул қилганини кўрсатишни ҳам хоҳламасди.

Иккови ҳам бурилишда кўздан ғойиб бўлишди, К. бўлса ҳамон эшик олдида турарди. У шуни тан олиши керакки, жувон фақатгина алдабгина қолмади, балки терговчига олиб боради, дегани бутунлай ёлғон эди. Терговчи чордоққа ўтириб, жувон қачон келади, деб қараб ўтирмагандир. Ёғоч зиналарга қанчалик зингил солиб қарама, бари бир ҳеч нарсани билиб ололмайсан. Тўсатдан К. кириш жойидаги кичкинагина, болаларча беўхшов, ажи-бужи қилиб ёзилган қоғозчага кўзи тушиб, уни ўқиш учун яқинлашди. «Суд девонхонасига кириш». Демак, шу ерда, кишилар яшайдиган уйнинг чордоғида суд девонхонаси жойлашган экан-да! Жойлашган манзили ҳеч қанақа ҳурмат-эътибор уйғотиши мумкин эмас, ҳар қанақа айбланувчи ҳам бу манзарага қанот билан кўз ташлаб, суд дегани қанчалик ғариб ва афтода аҳволда эканлигига амин бўлар, ўз девонхонасини ялангоёқ ва қашшоқлар умргузаронлик қиладиган уйнинг ҳеч нарсага яроқсиз ашқол-дашқоллари турадиган жойга улоқтиргани буни тасдиқларди. Тўғри, мўмайгина пул қўлларидан ўтишини мустасно қилиб бўлмайди, бироқ уни бу амалдорлар рисоладагидек топишлари ўрнига тунагандай қилиб ўмарадилар. К.нинг гувоҳ бўлишига кўра, суд ишларидаги бузуқлик айбланувчи шаънини ҳаддан ташқари ерга уриб турса-да, ҳарқалай бу нарса ҳам суднинг ғариб рўзгоридан кўра беҳроқдир. Мана ниҳоят, нима учун биринчи терговда айбланувчини диққинафас чордоққа таклиф қилишганлари-ю хонадо-

нига ҳеч нарсадан ҳеч нарса бостириб киришгани сабаби К. учун аён бўлди-қолди. Ҳа, К.нинг шарт-шароити ва аҳволи терговчиникига нисбатан қанчалик яхши экан: бу кимса чордоқда тиқилиб-сиқилиб ўтирган айни вақтда К. қабулхонали банкнинг ёруғ ва кенг бир хонасида қўр тўкиб ўтирганича, маҳобатли ойнаванд деразадан ҳаёт қайнаб-тошган шаҳар хиёбонларини масрур томоша қилиши мумкин. Албатта К.да ҳеч қанақа қўшимча даромадлар йўқ! – пора олмайди, пул беркитмайди ва шубҳасиз, унинг ишида алақандай бир тасқара хизматчи муштипар бир аёлни зўрлик билан судраб, ўз ишхонасига олиб бориш ваколоти ҳам йўқ. Қолаверса, К.нинг ўзи ҳам бунақа қалтис вазиятларда дош бериб ўтира олмас, ҳар қанақа қулайлик ва имкониятларни астойдил рад этган бўларди.

Ҳали ҳамон хаёл билан ёзув олдида туриб қолган К. алақандай бир киши зинадан юқорига қўтарилаётганига қўзи тушди, бу киши эшиги очиқ хонадан ичкарига мўралаб, мажлислар залига яхшилаб қараб олди-да, охири К.дан шу ерда бир аёлни кўрмадингизми, деб сўради.

– Сиз суд хизматчисисиз, шундайми? – деб ўсмоқчилади К.

– Шундай, – жавоб қила қолди киши. – Сиз бўлсангиз, адашмасам, айбланувчи К. бўлсангиз керак? Ҳа, ҳа, мен эндигина танидим, сизни кўрганимдан хурсандман, – у К.ни ҳайратга солиб, қўлини узатди. – Бироқ бутун йиғилиш йўқ эди-ку, – деди хизматчи К.нинг индамай турганини кўриб.

– Биладан, – деди К. хизматчининг одми камзулига кўз ташлаб. Унинг хизмат вазифасини билдириб турган ягона белги камзулидаги оддий тугмалар ичида айнан зобитлар шинелидан

узиб олиб, чатилгани боис ажралиб турган икки зарҳал тугма эди.

– Мен ҳозиргина сизнинг хотинингиз билан гаплашган эдим. У ҳозир бу ерда йўқ, талаба уни терговчининг олдига олиб кетди.

– Мана кўрдингизми! – ёзғирди хизматчи. – Ҳамиша уни мендан ажратмоқчи бўладилар. Ахир, бугун якшанба-ку, мен уларнинг топшириқларини бажаришга бурчдор эмасман, шунга қарамай, бу ердан қайси гўрагидир гумдон қилиш учун, аллақандай кераксиз бир топшириқни менга буюриб жўнатишди. Тўғри, жуда олисга жўнатганлари йўқ, бироқ Худо хоҳласа, вақтида қайтаман деб, ўпкам тушай деб қолди. Ҳар қанақа ахлатни тозалаш бўлсин мен чопаман, ташкилот эшигини очиш борми, шу заҳоти чақиришиб, ўшқира-ўшқира буюришади, ишқилиб, бир зум тин олдиргани қўймасдан чоптирганлари чоптирган, бу бор-кел, чоп-чопларни нега бунчалик зарурлигини ҳеч ҳам тушунмайман, аммо талаба қурғурни мендан кўра ҳам кўпроқ шошилтиришади: тўғри, унинг манзили яқин, у бор-йўғи бу чордоқ зинапояларидан чиқиб тушиб юради, холос. Аммо мен даюс бир киши бўлиб қололмайман, шу боис талабани аллақачон ойнага уриб, пачоқлашим керак эди. Мана бу, ёзув тиркаб қўйилган жойга. Фақат шу ҳақида орзу қиламан. Мана бу полдан сал юқори жой бор-ку, осиб қўйиб, бутун танасини пачоқ қилсанг, қўлларини айириб, бармоқларини қайириб, қийшиқ оёқларини буклаб ташласанг, ҳеч бир жойини соғ қўймасанг, ўз қонига ўзини бўясанг. Бироқ ҳозирча бу ҳақида фақат орзу қилиш мумкин.

– Наҳотки, бунинг бошқа бир йўли йўқ, – Кундан нимтабассум билан сўради.

– Бошқа бир иложини ҳеч тополмаяпман, – деди хизматчи, – энг даҳшатлиси кун ўтган сари аҳвол баттарлашаяпти; шу пайтгача у аёлимни фақат ўз майли учун безор қилса, энди бўлса терговчига ҳам тўғрилаб юрибди; начора, шундай бўлиб чиқишини аллақачон кўнглим сезганди.

– Бу учун хотинингизнинг ўзи айбдор эмасмикин? – К. шундай деб сўраркан, ўзини базўр ушлаб турар, чунки у ҳамон аёлни бошқалардан астойдил рашк қиларди.

– Бўлмасам-чи, – деди хизматчи, – ғунажин кўзини сузмаса, буқача ипини узмайди. Хотинимни ўзи бунда ҳаммадан кўпроқ айбдор. Унинг ўзи бу такасалтангнинг бўйнига осилиб юрибди. Талабага-ку, бу йўрғакдан теккан касал, қайда аёл кўрса, орқасига тушади. Қайга борса, битбилдиқ, ҳунар кўрсатаверганидан битта уйимизнинг ўзида бешинчи хонадондан қувилди. Бахтга қарши уни ёмон кўзлардан ҳимоя қилиш мумкин эмас, чунки хотиним уйимиз аёллари ичида энг соҳибжамоли.

– Ҳа, агар масала бунақа қўйиладиган бўлса, унга ёрдам беришнинг ҳеч иложи йўқ экан-да, – деди К.

– Йўқ, нега бўлмасин? – жонланиб деди хизматчи. – Аввало мана бу ғалати қилиқли, ўпкаси йўқ талабани уриб-сўкиб бўлса-да, аёлимни ўлжа қилиш пайдан қайтариш керак. Бироқ бу мен учун тақиқланган. Бошқалар ҳам бу борада менга ёрдам қўлини чўза олмайдилар, унинг зўравонлигидан жудаям қўрқишади. Фақат сиздай бир киши унга қарши бора олиши, бу ишни удалаши мумкин.

– Нега айнан мен бу ишни қила олишим мумкин? – К. ҳайратланди.

– Сиз ахир айбланувчисиз-да, – жавоб қилди хизматчи.

– Ҳа, – деди К., – қўрқаманки, эҳтимол, суд жараёнининг ҳал қилувчи нуқтасида унинг қўлидан ҳеч нарса келмас, аммо шунга қарамай, дастлабки терговда бирон-бир қўланса ис қолдириши мумкин.

– Ҳа, албатта, – деди хизматчи гўё ўз фикрига К.нинг мулоҳазалари хилоф эмасдай. – Бироқ бизда, худди қоидадек, чораси топилмаган бирон-бир суд жараёни учрамаган.

– Очиғи, мен бир оз бошқача фикрдаман, – деди К. – Лекин фурсати келиб, бу талабангизнинг танобини тортиб қўйишга монелик қилолмайди.

– Фикрингизга жон деб қўшилган бўлардим, – деб қўйди хизматчи расмий алпозда бир неча оғиз; афтидан у ўзининг махфий истаги ижросига ишонмайдиганга ўхшарди.

– Бироқ эҳтимол, – сўзида давом этди К., – бир талай амалдорларингиз, балки уларнинг ҳаммаси шунга сазовордир.

– Тўғри, тўғри, – хизматчи маъқуллаган оҳангда гапирар экан, гўё сўз нима ҳақида бораётгани ўз-ўзидан тушунарли эди. Шунда биринчи бор у К.га ишонч кўзи билан қаради, ҳолбуки, шу пайтгача эса ўзини хушмуомала кўрсатишга уринмасин, буни уддалолмаган эди. У сўзига қўшимча қилди: – Э, буларнинг ҳаммаси қутуриб кетган, ҳеч бири арзингизни тинглашмайди.

Афтидан, бу суҳбат унинг мажбуриятларини эсидан чиқариб, ақл-ҳушини олиб қўйганди, у бир зумдан кейин мавзунини ўзгартириб, деди:

– Энди девонхонага бормасам бўлмайди. Мен билан боришни истайсизми?

– Унда қиладиган ишим йўқ, – деди К.

– Девонхонани обдан кўздан кечиришингиз мумкин. Сизга ҳеч ким эътибор бермайди.

– Ўзи у ер кўз ташлашга арзийдими? – К. муж-мал тарзда бир қарорга келолмасдан сўради, ўзи бўлса, боришни жуда истаб турарди.

– Нима десамикин? – ҳозиржавоблик билан деди хизматчи, – менинг ўйлашимча, сиз учун бу мароқди бўлади.

– Яхши, – деди бир қарорга келган оҳангда охири К. – Сиз билан борганим бўлсин. – У шоша-пиша зинапоя орқали хизматчининг олдига тушди.

Девонхона эшиги олдида у йиқилиб тушишига сал қолди, остонанинг шундоқ оғзида яна бир зина бор эди.

– Бу ерга келган мижозлар билан ҳеч ҳам ҳисоблашишмайди, афтидан – деди у.

– Бу ерда ит эгасини танймайди, ҳеч ким биров билан ҳисоблашиб ўтирмайди, – деди хизматчи. – Сиз фақат қабулхонага разм солинг.

Уларнинг олдида икки тарафида қўпол эшиклари қаққайган, ҳужралари қатор узун йўлак турарди. Ҳарқалай, кириш жойи шундоқ ёруғ кўринмаса-да, бу ер бутунлай зим-зиёга ўхшамас, шунинг учун ҳам йўлак бўйлаб чўзилган уйчалар қаторасига тўсиқлар билан ажратиб олинмаган, бироқ ёғоч панжаралар шифтгача тиркаб ташланганди; унда хирагина бўлса-да, чироқ ёниб турар, ҳатто бу ёруғда талай амалдорларни кўриш мумкин, уларнинг айримлари стол олдида ўтириб олиб, нималарнидир ёзишар, баъзи бирлари панжаралар олдида туриб, кириб чиқаётган кишиларни кузатарди. Эҳтимол, якшанба бўлгани боис ҳам бу ерга келганлар кўп эмасди. Уларнинг аксарияти ўзларини ҳаддан хокисор тутишарди. Узун йўлакнинг икки томонида кета-кетгунча узун ёғоч ўриндиқлар бўлиб, уларда қарийб бир хил оралиқ масофа сақлаган-

ча кишилар ўтиришарди. Уларнинг бари ночор кийинган эсалар-да, кўпчиликлари суд ҳакамига ўз қадрини билиб одоб билан гапириши ва бежиригимгина соқол қўйишлари-ю яна бошқа бир талай аранг кўзга ташланадиган белги-аломатларига қараб, жамиятнинг олий табақасидан, аслзодалардан эканлигини яққол илғаш мумкин эди. Бу ерда ҳеч қанақа илгаклар бўлмаганидан, афтидан кимдир бу муаммони ҳал қилишда ибрат кўрсатган чоғи, келганларнинг барчаси шляпасини ўриндиқ тагига қўйиб олганди. Кирув эшигига яқин жойда ўтирган киши К. ва хизматчини кўрар экан, сал ўрнидан туриб салом-алик қилди, буни кузатиб турган навбатдаги киши ҳам зумда саломлашиш қарорига келди ва худди шундай, улар кимнингки яқинидан ўтишса, ўрниларидан салгина кўзғалиш пайида бўлишарди. Ҳеч ким бутун қадди-қоматини кўтариб, уларга тикилиб қарамади, белларини букиб, тиз чўккудек бўлиб, худди ғариблардек бўйинларини қисиб туришарди. К. орқада қолиб кетган хизматчини кутиб турди-да, етиб олганида унга деди:

– Улар бу ерда қанчалик хўрланаётганини қаранг!

– Ҳа, – деди хизматчи, – буларнинг бари айбланувчилар.

– Наҳотки! – деди К. – У ҳолда буларнинг бари менинг ҳамкасбларим экан-да. – Ва у баланд бўйли, хушқад, сочлари қарийб оқарган кишига юзланди-да, ундан хушмуомалалик билан сўради: – Сиз бу ерда нимани кутяпсиз?

Кутилмаган мурожаатдан бу киши ўзини йўқотиб, шундай саросимага тушиб қолдики, унга қараб бўлмасди, ҳолбуки, тагли-тугли оқсуяклардан экани кўриниб турар, эҳтимол, бошқа

ҳар қанақа вазиятларда ўзини идора қилишни, нима дейишни обдан дўндирар, устидан кишилар ҳукмфармолик қилишга ҳеч ҳам имкон қолдирмасди. Бу ерда эса у жўн бир саволга нима деб жавоб қилишни билмай, қўшниларига мўлтираб қаради, гўё ёнидагилар унга ёрдам беришга бурчдор, уларнинг тиргагисиз ҳеч нарсанинг уддасидан чиқа олмайдигандек. Бироқ етиб келган хизматчи бу одамни тинчлантириб, унга далда бермоқ мақсадида деди:

– Жаноб сиздан шунчаки сўраяптилар, бу ерданимани кутиб ўтирибсиз. Унга жавоб қилсангиз-чи!

Хизматчининг таниш овозидан у анча ўзини тутиб олгандек бўлди.

– Мен шуни кутяпманки... – у гапини бошлади-ю, қолганига тили калимага келмади.

Афтидан, у ўз сўзини бошлаганида сўралган саволга гумонга ўрин қолдирмайдиган даражада аниқ жавоб қилмоқчи эди, аммо давомига қурби етмади. Кутиб ўтирганларнинг бир қанчаси унга яқинроқ сурилиб, атрофини ўраб олишди. Лекин хизматчи бунга қўймади:

– Тарқалинг, тарқалинлар, йўлакни бўшатинлар!

Улар сал нарига кетдилар, аммо олдинги жойларига бориб ўтирмадилар. Савол берилган ҳалиги киши бўлса, фикрларини тўплаб, ҳатто сал жилмайиб деди:

– Бир ой олдин фойдамни кўзлаб, анча-мунча гувоҳлар йиққан эдим, энди шунга кўра чиқариладиган қарорни кутиб ўтирибман.

– Сизни қаранг, бу иш тинка-мадорингизни қурутганига қарамай, охирини қўймайдиганга ўхшайсиз, – деди К.

– Э, бўлмаса-чи, – жавоб қайтарди киши, – бу ахир менинг ҳаёт-мамотим.

– Ҳамма ҳам сиздақа ўйлайвермайди, – гапине давом эттирди К. – масалан, мен ҳам айбланувчидан, бироқ, жонимни асрагувчи ҳақи қасам ичаманки, ҳеч қанақа гувоҳлар йиғмоқчимасман ва умуман бунақа тарзда ҳеч бир ишга киришмоқчи эмасман. Наҳотки булар шунчалик зарур деб ҳисобласангиз?

– Мен аниқ бир нарса билмайман, – бутунлай ўзини йўқотган аҳволда жавоб беришга тутинди у; К. ўзининг устидан куляпти, деган аниқ бир фикрга келган ва шунинг учун ҳам нима деган бўлса, ҳаммасини сўзма-сўз такрорламоқчи эди, бироқ К.нинг сабрсизланиб турган нигоҳига кўзи тушиди-ю, бор-йўғи бир офиз ғулдираб қўйди: – Менга нима даҳлдор бўлса, бор-йўғи шу ҳақида маълумот бердим.

– Афтидан, сиз мен ҳам айбланувчи эканимга ишонмаганга ўхшайсиз? – К. сўради.

– Сизни қарангу шак-шубҳасиз, ишониб турибман, – шундай деб у ўзини сал орқага олди, лекин гаплари ишончсиз, овозида эса қўрқув бор эди.

– Демак, сиз менга ишонмайсиз? – К. гапине яна такрорларкан, гайришуурий тарзда бу кишининг иззат-нафсига тегадиган алпозда унинг қўлларини олиб, баайни зўрлаб бўлса-да, ишонтиришни истади.

У албатта бу кишига азоб беришни хаёлига ҳам келтиргани йўқ, шунчаки тегишиб қўймоқчи, холос, бироқ кимса тўсатдан бақариб юборди, гўё К. унинг қўлини икки панжаси орасига олмаган, балки нақ қиздирилган омбурни унга теккизиб олгандек эди. Бу бемаъни бақариқ К.нинг бутунлай ҳушини учуриб юборди, ўзи ҳам айбланувчи-ку, демак, ишонишмаётган экан, бу жуда ҳам яхши, балки уни шу пайтда суд ҳаками деб ўйла-

ётгандирлар? К. янада тетиклашди, кишини куч билан елкасидан босиб ўриндиққа ўтиртирди-да, йўлда давом этди.

– Бу айбланувчиларнинг бари шунақа намкаш девор, ҳамма нарсани кўнгилларига олаверади-лар, – деб қўйди хизматчи.

Уларнинг орқасидан қарийб ҳамма кутиб ўтирганлар ҳалиги кишининг теграсида ёғилиб боришди: у бақирнишни бас қилган, афтидан, ҳамма ундан нима бўлгани ҳақида муфассал гапириб беришни сўраб-суриштиришарди. К.га учрашмоқ ниятида келаётган соқчини қурол-аслаҳасига қараб билса бўлар, ханжари рангиданоқ алюминийдан тайёрлангани кўриниб турар, ҳатто ҳайрон қолган К. уни қўли билан ушлаб ҳам кўрди. Кўрилганидек, соқчи шовқин-суронга дарров қулоғини диккайтириб қизиққанидан, нима ғалва деб сўраб-суриштирди. Хизматчи уни дарров тинчлантириш пайида бўлди, бироқ у ҳаммасини ўзи текшириб кўриш лозимлигини уқтирди-да, қўлини чеккасига олиб борди, сўнг қандайдир шошқин бир алпозда ўша томонга йўрғалаб кетди, афтидан, у нима учундир куйиб-пишарди.

К. унга ҳам, йўлакда ўтирган мижозларга ҳам ортиқ эътибор қилмади, худди шундай тўғри юриб, даҳлизнинг ярмини босиб ўтди ва эшикнинг ўйилган жойидан ўнгга бурилмоқ мумкинлигига кўзи тушди. Хизматчидан эса ўзи тўғри кетяптими ёки йўқ, деб суриштирди, бу ёққа юринг, деган ишорани кўриб, К. ўша томонга ўтди. Ҳамиша хизматчидан уч-тўрт қадам олдинда юриши қандайдир ёқимсиз, айниқса, шу бинода юз бераётганлиги гўё унинг ҳақиқатан ҳам маҳбуслигини билдириб тураётгандай эди. Шунинг учун хизматчини кутмоқчи бўлди, аммо тўхташи би-

лан у киши ҳам шу заҳоти тўхтарди. Охири К. бу ёқимсиз аҳволни бас қилиш ниятида деди:

– Мана, ниҳоят мен бу ерда ҳаммаси қандай тартибда бўлса, кўрдим, энди кетаман.

– Йўқ, сиз ҳали ҳаммасини кўрмадингиз, – хизматчи унга илтифотсиз қаради.

– Э, ордона қолсин, қолганини кўришга ҳушим йўқ, – К. шундай деркан чинакамига тинка-мадори қуриганини ҳис қилди. – Кетмасам бўлмайди. Чиқиш жойи қаерда?

– Наҳотки, сиз адашиб қолсангиз? – ҳайратланиб сўради хизматчи. – Бурчакча тўғри шундоқ юриб бориш керак, кейин ўннга бурилсангиз яна бир йўлак чиқади, ўша бўйлаб охиригача кетилса, адоғида эшик бор.

– Ўзингиз бирга юра қолинг, – деди К. – Йўлни кўрсатиб юборасиз, бўлмаса адашиб кетишим ҳеч гап эмас, ахир бу ерда қанча-қанча кириш-чиқиш жойлари келади.

– Йўқ, бу ягона чиқиш жойи, – бир қадар киноя билан деди хизматчи. – Лекин сиз билан ортга қайта олмайман, бир қанча топшириқларни бажаришим керак, шундоқ ҳам сиз билан юриб, анча вақтим кетди.

– Йўқ, қани, кетдик! – К. кескин гапириб юборди, гўё охири хизматчининг ёлғонини фош қилгандай.

– Бақирманг! – шивирлабгина деди хизматчи. – Бу ер бошидан охиригача девонхона, ахир. Агар менсиз кетишни истамас экансиз, яна бир оз олдинга қараб юрайлик, йўқ, яхшиси бир зум шу ерда кутиб турунг, мен апил-тапил топшириқларни етказиб қайтаману сўнг сизни мамнуният билан кузатар эдим.

– Йўқ, йўқ, – деди К., – ҳеч ҳам кута олмайман, сиз ҳозироқ мен билан боришингиз керак.

К. ҳали ўзлари бинонинг қаерида, қандай турганларини хаёлига келтирмасдан, бу ердаги сонсиз ёғоч эшиклардан бири очилиши билан ўша ёққа кўз ташлади. Ҳангоматалаб, қандайдир қиз, афтидан К.нинг баланд-баланд янграган овозидан чиқиб келиб, ундан сўради:

– Сизга нима керак ўзи жаноб?

Ортидаги ғира-шира сал нарида келбатидан эркакка ўхшаш яна бир қора ҳам кўринарди. К. хизматчига қаради. Ахир у айтмовдими, К.га ҳеч ким эътибор қилмайди, деб; бу ерда эса ҳозирданоқ иккитаси айланиб қолишди, ҳали кўп ўтмай – ҳамма амалдорлар уни таниб қолиб, эътибор беришар, нега бу ерда юрганини тушунтириб беришни талаб қилиб, бошини қотиришлари мумкин. Тушунса ва қабул қилса бўладиган ягона баҳона, у айбланувчи, навбатдаги тергов қайси кун белгиланганини билиш учун келган, аммо бундай изоҳ беришни истамас, устига-устак бу важ-корсони ҳақиқатга тўғри келмас, ахир бу ерга фақат ва фақат айнан қизиқиши бошлаб келди-ку, шунингдек у суд ишларининг ташқи томондан қанчалик жирканч бўлса, ботинан ҳам шундай қурилганлигини ўз кўзлари билан кўрмоқ ниятида эди, афсуски келиш сабабини бундай изоҳлаб бериш асло мумкин эмас. У нимани ўйлаган бўлса, бу ерда ҳаммасининг тасдиғини кўрди, қолганини ҳам шундай идрок этишга ожиз эди, гувоҳ бўлганларидан у шунчалик хафа бўлиб кетдики, айна пайтда бирон-бир эшикдан чиқиб келиб, шап этиб пайдо бўладиган каттакон бир амалдор билан юзлашишга ҳоли қолмади, у фақат хизматчи билан бу ердан тезроқ кетишни истар, агар иложи бўлса, якка ўзи кетишга ҳам рози эди.

Бироқ оғзига қулф солингандай ўжарларча, миқ этмай туриши дарров кўзга ташланиб қолди, шунинг учун ҳам қиз билан хизматчи унга шундай бир анграйиб, ваҳима билан қарадиларки, гўё яқин лаҳзаларда унда қандайдир бир бошқача эврилиш юз берар, улар шундан доғда қолмасак эди деб хавфсираб туришарди. Эшикда анчадан буён бир киши турар, К. унга анча олдин, узоқданоқ кўзи тушганди; у эшикнинг пастки кесакисидан тутганча, худди сабрсиз томошабиндек билинар-билинемас рўмолчасини силкитиб қўярди. К.нинг ғалати хатти-ҳаракатига қараб, мазаси қочаётганлигини биринчи бўлиб қиз тушунди ва югуриб бориб ором курси олиб келди ва таклиф қилди.

– Эҳтимол, ўтирарсиз?

К. таклифга кўнди ва гўё суянчиқ қидиргандай, ўриндиқ дастагига маҳкам ёпишди.

– Бир озгина бошингиз айланди чамаси, шундайми? – сўраб-суриштирди қизгина. У жиддий қиёфада меҳрибонлик билан бошини энгаштириб, унга юзини жуда яқин олиб келди, ҳа аёлларда қанақа бир ўзига хос қалбнисорлик бўлса, бу айнан ёшлик тонг отарида рўй кўрсатади.

– Ҳечқиси йўқ, ташвишланманг, – деди қиз, – бунда тобингиз қочиши одатий ҳол, кимки бу ерга биринчи марта қадам ранжида қилган бўлса, қарийб ҳамма, шунақа тутқаноқни бошидан ўтказди. Сизнинг ҳам биринчи марта келишингизми дейман? Ҳа, унда бу бутунлай табиий ҳол. Қуёш том тўсинларини аёвсиз тарзда қиздиради, қизиган ёғочдан эса ҳаво оғирлашади, диққинафас бўлади. Мана шунинг учун ҳам, ҳамма жиҳозлари етарли бўлишига қарамай, девонхонанинг бу ерда жойлаштирилганлиги унчалик тўғри эмас.

Ҳавонинг бундай бузилишига эса ҳар кунни лак-лак мижозлар, кунда-шунда танда қўйганлар эҳ ҳе... – бу ерда нафас олиб бўлмай қолади. Агар яна эсга оладиган бўлсак, бу ерга кўпинча кийим-кечак, чойшабларни қуриштиш учун ҳам осишади – ахир яшовчиларга чордоқдан фойдаланишни тақиқлаб қўёлмайсиз-ку, шундай бўлгач, ана энди ўзингиз, мазангиз қочиб қолганлиги сабабини тушуниб олаверинг-да. Бироқ охир-оқибат шунақа ифлос ҳавога ҳам ўрганар экансан. Ҳа, яна икки-уч марта бу ерга келганингиздан кейин ҳавонинг айниганини сиз ҳам сезмай қоласиз. Сал яхши бўлиб қолдингизми?

К. ҳеч нарса деб жавоб қилмади, – у бирдан дармони қуриб, бу кишиларга тирик товон бўлиб қолганлигидан эзилиб ўтирар, устига-устак, бунинг сабабидан воқиф бўлгач, у ўзини яхши ҳис қилмади, балки аҳволи баттар оғирлашди. Қиз буни дарҳол пайқади, деворда турган узун дастали илгакни тортиб, ишқилиб, озгина бўлса-да тоза ҳаво кирсин, деб К.нинг боши устидаги кичкина туйнукни очди. Бироқ озгина ҳаво кириши билан қиз шу заҳоти туйнукни ёпди ва қўл рўмолчаси билан К.ни елиб турди, чунки йигитнинг ҳоли хароб – ўзини жуда олдириб қўйган эди. У куч-қувват йиғиб олиб сўнг кетмоқ умидида бу ерга астойдил ўтирган ва унга шунча кам эътибор бериб, хира пашша бўлишмаса, шунча тез ўзига келган бўларди. Бироқ шу пайт қиз огоҳлантирди.

– Бу ерда ўтириш мумкин эмас, қатновга халақит берамиз.

Қанақа ҳаракат қатнови ҳақида гап боряпти, деб К. қизга анқовсираганча саволомуз қаради.

– Агар истасангиз сизни тиббиёт хонасига кўзатиб қўйишим мумкин. Қани, менга ёрдамла-

шиб юборинг, – у эшик ёнида турган эркакка му-
рожаат қилди ва у киши ҳам дарров кела қолди.

Бироқ К. тиббиёт хонасига боришни умуман
истамасди, ҳаммадан ҳам ўша ерда уни кўриш-
ларидан қўрқарди, эҳтимол, у ёққа боргани сари
аҳволи баттар ёмонлашар.

– Бу ёғига энди ўзим ҳам кета оламан, – деди
худди оромкурсида ўтириб қолиши унга жуда
ноқулайдай ва бутун танаси титраб-қақшаб,
базўр ўрнидан турди. Аммо ўзини тикка тутиб
туролмади.

– Қўлимдан келмас экан, – у бошини сарак-са-
рак қилиб, чуқур хўрсинди-да, яна ўзини ўрин-
диққа ташлади. Унинг эсига суд хизматчиси
тушди, ахир у нима бўлганда ҳам чиқиб олиши-
га ёрдам бериши мумкин, бироқ маълум ҳол, у
аллақачон бу ердан гумдон бўлганди. У қиз ва
киши орасидан тушиб турган ёруғда теваракка
қаради, аммо хизматчига кўзи тушмади.

– Менимча, – киши сўзга лаб очди, унинг ки-
йим-кечаги башанг, айниқса икки тугаш жойи
қошияли кулранг нимчаси кўзни ўйнатарди, –
менимча, бу ердаги диққинафас ҳаво бу жаноб-
нинг мазасини қочирди, шу боис энг ақлли тад-
бир, унинг ўзига ҳам маъқул келади, деб ўйлай-
ман, уни тиббиёт хонасига судрагунча, девонхо-
надан чиқариб қўйсақ, шунинг ўзи етади.

– Э, бор экансиз-ку! – К. қувончдан ҳайқириб
юборди-да, ҳеч қанақа музокарага ҳожат қол-
дирмасдан давом этди. – Албатта шундай қи-
линса, дарров яхши бўлиб қоламан, ҳа, унчалик
нимжон эмасман, сизларга ҳеч қанақа оғирли-
гим тушмайди, фақат қўлтигимдан ушлаб, суяб
борилса етади, у қадар узоқ бўлмаса керак, қани
мени эшиккача элтиб қўйинглар, у ердаги зина-
ларда бир оз ўтириб, нафасимни ростлаб олама-

ну тамоман ўзимга келаман, ҳайронман, қаердан юз берди, менда бунақа маза қочилар ҳеч қачон содир бўлмаган эди. Ахир, ўзим ҳам хизматдаги кишиман, девонхона ҳавосига ўрганиб қолганман, бироқ бу ернинг ифлос ҳавосига сиз бир қаранг, бўғиб ўлдиргудек. Барака топкурлар, бошим айланиб боряпти, бирдам ҳамроҳлик қилмасангизлар бўлмайди чоғи, агар бировнинг суянчиғисиз қолсам, ўзимни тутишга ожизман, – у андак елкаларини кўтариб, қаддини ростлади, ишқилиб, булар қўлтиғи остидан ушлашлари мумкин бўлсин деб.

Бироқ эркак киши унинг илтимосига илтифот кўрсатмади ва қўлини чўнтагидан чиқармасдан қаҳқаҳа отди.

– Мана кўрдингизми, – деди у қизга қараб, – умуман олганда бу жанобга жин ҳам урмаган, фақат ҳамма бало мана шу ерда.

Қиз ҳам жилмайди, бироқ бармоқларини от бошидек қиррадор қилиб, эркакнинг елкасига дуқ-дуқ енгилгина уриб қўйди, гўё К.дан кулишга айни шу киши туртки бергандек қилиб.

– Э, сиз бунақа ўйламанг-да, – масхара қилишини яширишга уриниб деди у киши, – ахир мен ҳам унинг бу ердан чиқиб олишига астойдил ёрдам беришни истайман-ку.

– Бу бошқа гап, – қиз шундай деб, бежирим бошчасини қимирлатиб қўйди, – марҳамат, сиз бу кулганларимизга кўп ҳам аҳамият бераверманг, – қиз К.га қараб мурожаат қилар экан, у яна ҳорғин ва тунд ҳолда, ўзи билан ўзи бўлиб турар, гап-сўзлар қулоғига кирмасди. – Бу жанобни сизга таништиришга рухсат беринг, – (у киши ҳам имо-ишора билан бунга розилик аломатини билдирди), – бу жаноб маълумотлар шохобчаси-

ни бошқаради. Бахтга қарши суд ишлари тартибини халқ яхши билмайди ва шу боис ҳам ҳар турли нарсани сўраб-суриштираверишади. У эса мунтазир миждозларимизга ҳамма керакли маълумотларни бера олади. У истаган саволга жавоб бериши мумкин. Агар имкони туғилса, сиз ўз кўзингиз билан бунинг гувоҳи бўласиз. Бироқ ягона устунлиги шугина эмас. Унинг яна бир аломат фазли – башанг камзули борлиги. Биз, – бу ердаги барча хизматчилар шундай қарорга алақачон келганмизки, маълумотлар шохобчаси мудир миждозлар билан биринчи бўлиб юзлашишига тўғри келганидан, шу заҳоти илиқ таассурот уйғотиши учун аъло даражада пўрим кийинган, ўзига қараб юрган бўлиши керак. Қолганларимиз эса, менга қараб ҳам ҳукм чиқаришингиз мумкин, афсуски, жуда ёмон кийинамиз, даққиюнусдан қолган латта-путтани эгнимизга илиб юрамиз, очиги, ташвишларимиз бошимиздан ошиб ётганидан кийим ҳақида ўйлашга фурсатимиз ҳам бўлмайди, бутун вақтимизни шу ерда ўтказамиз, ҳатто девонхонанинг ўзида тунаб ҳам қоламиз. Бироқ, ҳали айтиб ўтганимдек, ишқилиб, маълумотлар бюроси мудир яхши кийинган бўлиши зарур деб ҳисоблаймиз. Худди шундай бўлиши керакдай, бу масалада раҳбариятнинг муносабати жуда ҳам ғалати, улар билан ҳеч нарсани ҳал қилиб бўлмайди, шунда ўзимиз миждозларимиз ила алоҳида бир йиғин уюштириб, бу анжуманда фақатгина шу камзулни эмас, яна бир неча антиқа, пўрим камзуллар унга олиб берилди. Буларнинг бари, ишқилиб, у миждозларда яхши таассурот қолдирсин, деган ниятда қилинган эмасми, аммо у ўзининг ишшайвериши билан ҳаммасини бир пул қилади, одамларни биздан қочиради.

– Тўғри, – тиржайиб деди маълумотлар бюросининг мудир. – Фройлейн, мен фақат бир нарасага тушунмаяпман, нега вақтингизни кетказиб, ички тартибларимиз ҳақида бу жанобга гапириб ўтирибсиз, булар билан унинг нима иши бор. Наҳотки, сиз ҳозир у бутунлай ўз дардига андармон эканлигини кўрмаётган бўлсангиз?

К. қизга нисбатан бирон-бир қарши мулоҳазани синовдан ўтказишга ўзида ҳеч бир хоҳиш сезмади, қизнинг нияти аён, гапи жуда ҳам самимий, юракдан эканлиги билиниб турибди, албатта у К.ни нима биландир чалғитиш учун бу гапларни топган ёки ўзига келиб кучини йиғиб олишга имконият бермоқни кўзлаган, бироқ буни уддалолмаган эди.

– Кулгингиз сабабини тушунтиришим керак эди-да, – қуюнчаклик билан деди қиз. – Ахир, у бундан хафа бўлиши мумкин.

– Мен уни бу ердан чиқариб қўйсам, эҳтимол у бундан баттароқ хафагарчиликларни ҳам кечирворса керак.

К. бу сафар ҳам ҳеч нима демади, ҳатто бошини кўтариб қарамади ҳам; иккаласи жонсиз бир матоҳ каби у ҳақида гапирганда ҳам қаршилик билдирмаган бўлар, балки бу унга янада хуш ёқарди. Бироқ тўсатдан маълумотлар бюроси мудирининг қўли ўнгидан, қизники эса чап томонидан тутди.

– Қани, турақолинг, бунчалик нимжон бўлмасангиз, – деди мудир.

– Мен сиздан жуда ҳам миннатдорман – деб қўйди К. кутилмаган мададдан қувониб, секин ўрнидан турди, бу узатилган қўллар кейин ҳам уни тутиб борадигандек уларга ўзини топширди.

– Балки бу сизга ғалати кўринган бўлиши ҳам мумкин, – йўлакка етай деганларида К.нинг қу-

лоғига шивирлаб деди қиз, – гўё маълумотлар бюроси мудирини ҳаддан ташқари кўз-кўз қилмоқчи бўлгандирман, бироқ ишонинг, деганларим чиппа-чин. Унинг қалби табиатан меҳрга тўла. Ўзингиз кўрдингиз, у сизга қанчалик ёрдам қўлини чўзди, ҳолбуки, касалманд мижозларни суяб юриш унинг хизмат вазифасига кирмайди. Эҳтимол, бизнинг барчамиз ҳам худди шундай, у даражада золим кишилар эмасдирмиз ва ҳар бир кишига астойдил ёрдам бермоқни истаймиз, бироқ суддан бўлганимиз боисми енгил-елпилик билан булар золим, баттол кишилар, ҳеч ҳам қўмак бермайдилар, деб ўйлайдилар. Мен бундан чунонам изтироб чекаман.

– Шу ерда ўтиришни истайсизми? – деб суриштирди маълумотлар бюроси мудирини.

Улар ниҳоят йўлакка етиб олдилар ва К. ҳали гаплашган айбланувчининг рўпарасига келиб қолгандилар. Энди бир оз хижолат бўлиш гали К.га келганди; у сал олдин бу одам олдида ўзига ишонган ҳолда турарди, энди эса, икки киши икки ёғидан суяб келган, мудир унинг шляпасини олиб, юзини елпир, тўзғиб кетган сочлари, терлаб кетган пешонасига осилиб тушганди. Бироқ айбланувчи гўё ҳеч нимани сезмагандек, маълумотлар бюроси мудирини олдида ўзини ҳақирона тутиб турарди, мудир эса ҳалиги кишининг бу ерга келишини изоҳламоқчи бўлганига ҳам ҳеч қанақа эътибор қилмади.

– Биламан, – деди айбланувчи, – бугун менинг аризам бўйича бирор-бир қарорга келиш мумкин эмас. Шундай бўлса ҳам келавердим. Бугун ахир якшанба куни-ку, вақтим бемалол, бу ерда ҳам ҳеч кимга халақит бермай, хаёл суриб ўтиравераман.

– Кечирим сўрашингизнинг ҳеч ҳожати йўқ, – деди мудир. – Сизнинг нозик табиатингиз ҳаммага ибрат бўлгувли. Тўғри, беҳудадан-беҳудага жойни банд қилиб ўтирибсиз, бироқ ҳозирча менга халақит бермаётган экансиз, ўтиришингизга қарши бўлолмайман, майлингиз, шахсан ўзингиз ишингиз қандай бораётганини кузатишингиз мумкин. Ўз бурчига виждонсизларча хиёнат қилаётган кишиларни кўравергач, худди сиз каби сабр қилишдан бошқа чора йўқдигига иқрор бўлаверасан. Ўтиринг!

– У мижозлар билан муомала қилишда жудаям устаси фаранг бўлиб кетган, – шипшиб қўйди қиз.

К. бор-йўғи бошини қимирлатиб қўйди, бироқ тўсатдан маълумотлар бюроси мудирининг овози янграганида чўчиб тушди.

– Ўтиришни истайсизми?

– Йўқ, – деди К. – Нафас ростлашимнинг ҳожати йўқ.

У имкон қадар бу гапни узил-кесил айтишга уринди, аммо ростини айтганда, ўтириб, нафасини ростлаш ўзи учун фақат фойдали бўларди. Нима учундир денгиз хасталигига йўлиққандай боши айланиб кетаётганини ҳис қилди. Гўё ўзини долғали мавжлар орасида қолиб, чайқалиб бораётган кемага менгзарди. Унинг назарида тўлқинлар ёғоч қопламага аёвсиз урар, йўлакнинг энг тўридан эшитилган гувиллаш энига пўртана бўлиб чайқалар, йўлакнинг поли икки томон садларигача бориб-келар, икки томонда ўтирган мижозлар бу гувиллашда бир кўтарилиб, бир туншарди. Шундай алғов-далғовда унинг икки ёғидан тутган эркак ва қизнинг хотиржамлигини тушуниб бўлмасди. Агар улар ўз ҳолига қўйсалар, шу зумда бир боғ похол каби қулаб тушишини К.

аниқ-тиниқ тасаввур этарди. Кўзларини қисиб қўйганча, тез-тез нигоҳлари алмашиниб турган бу икки кишининг бир текис одим отиш маромини К. ҳис қилиб борар, лекин бу маромга ўзи туша олмас, чунки уни қарийб кўтариб боришарди. Охири у шерикларининг ўзига мурожаат қилаётганини эшитди, аммо ҳеч вақони тушунмади. Қулоғига чор атрофини эгаллаган, боши-кети йўқ гала-ғовур оқиб кирди, ундан эса бир оҳангли юксак, сиренанинг куйига ўхшаш бир суруд тараларди.

– Қаттиқроқ гапиринг, – бошини солинтирганча шивирлади, унга қичқириб мурожаат қилаётган бўлсалар-да, ҳеч нимани тушунмас, буни чуқур англаб тургани учун ҳам хижолатли эди. Ниҳоят шу ерга келганда, гўё унинг олдида ғовдек бўлиб турган девор қулади, димоғига тоза ҳаво урилди ва шундоқ ёнгинасидаги гап-сўзлар қулоғига кирди:

– Бир қарасанг, уйига кетмоқ истайди, бошқа сафар эса, унга юз марта, мана бу чиқиш жойи, деб кўрсатсанг ҳам, қоққан қозикдек жойидан қимирламайди.

К. эшик олдида турар, қиз уни ланг очиб юборганди. У бир зумда куч-қуввати ўзига қайтиб келганини ҳис қиларкан, озодлик шамолидан тўйиб-тўйиб нафас олиш учун шу заҳоти зинапояга чиқди ва шу ердан ўзни суяб келганлар билан хайрлашмоқчи бўлиб, уларга таъзим қилди.

– Катта раҳмат, – деб қайта-қайта такрорлар экан, узатилган қўлларни беармон сиқди ва бир нарсани сезиб қолди, иккиси ҳам девонхонанинг диққинафасига ўрганиб қолишгани боис зинапоянинг очиқ жойидаги тоза ҳаво билан тўқиниб, ўзларини ёмон ҳис қилдилар. Улар

аранг жавоб қилишди, К. беихтиёр, эшикни тезликда ёпмаганида, эҳтимол, қиз бечора йиқилиб тушган бўларди. К. бир дақиқа тин олди, сўнгра чўнтак ойначасига қараб тўзғиб кетган сочларини тузатди, навбатдаги ўриндиқда турган шляпасини олиб бошига қўндирди. Бу ерга мудар ирғитгани аниқ, у шунчалик дадиллик билан, зиналарда сакраб-сакраб борардики, бу тез тикланишидан ўзида йўқ хурсанд эди. Ҳар қачон чайир ва умуман олганда соғлом бўлган танаси бунақа каромат кўрсатмаганди. Аввал бундай тоби қочганини у ҳеч ҳам эслолмайди, наҳотки жисми-жони ўзгарган ҳаёт тарзига исён кўтарган бўлса? У хаёлига келган бирон-бир шифокорга мурожаат қилиш зарур деган фикрини рад этолмагач, қатъий қарорга келди: бу борада ҳеч кимга маслаҳат солишнинг ҳожати йўқ – бугун кеч бўлди, яхшиси кейинги якшанба эрталабдан бунга бир жаҳд қилиб кўради.

ФРОЙЛЕЙН БЮРСТНЕРНИНГ ДУГОНАСИ

К. ўтган бир неча кун орасида фройлейн Бюрстнер билан ҳеч бўлмаса уч-тўрт оғиз гаплашиб олишнинг асти иложини тополмади. У нима қилиб бўлса-да қизга яқинлашишга интилар, бироқ фройлейн Бюрстнер эса ҳамиша қандайдир устомонлик билан ўзини чеккага оларди. Ишдан кейин у тезда уйга келар ва ҳужрасидаги ўриндиққа ўзини ташлар, чироқни ҳам ёқмас, бошқа бир иш билан ҳам машғул бўлмас – фақат келувчилардан биронтаси йўлакка кирарканми деб, назардан қочирмай ўтирарди. Мабодо, бу ёққа оқсоч ўтиб қолса, қия очиқ эшикни кўриб, хонани кимсасиз хаёл қилиб, эшигини ёпиб кетар, салдан кейин К.ўрнидан туриб эшикни очиб кўярди. Фройлейн Бюрстнер ишхонасига кетиб қолмасдан олдин, ишқилиб, қиз билан учрашиб қолай деб эрталаб ҳам одатда турадиган вақтидан бир соат олдин ўрнидан кўзгаларди. Бироқ барча уринишлари беҳуда кетди. Шундан кейин у қизга, идораси ва уйига хатлар ёзди, ўзининг хатти-ҳаракатини оқлашга уринар экан, қизга ўз айбини нимаки юмшатиш мумкин бўлса, шунга розилигини, ҳеч қачон чегарадан чиқмаслигини ваъда берди ва фақат қиз у билан суҳбатлашишга имкон беришини ўтиниб сўради, айниқса фройлейн Бюрстнер билан кенгашиб олмасдан олдин Фрау Грубах билан ҳам ҳеч қандай би-

тимга келолмаслигини айтди. У хатлари охирида шунни ҳам маълум қилдики, келадиган якшанба кун бўйи ўз хонасидан ҳеч қаёққа чиқмай қизни кутади – учрашишга розилиги ҳақида қиз бирон-бир хабар юборса ҳам майли ёки ҳеч бўлмаганда нима учун илтимоси ерда қолаётганлиги изоҳини етказиши керак, қиз нимани талаб қилса, нимани истаса, сўзсиз ҳаммасига бўйсунушига ваъда берди. Хат қайтмади, аммо жавоби ҳам келмади. Фақат келгуси якшанбада ҳеч қанақа шубҳага ўрин қолдирмайдиган аломатли бир воқеа содир бўлди. Сахармардонда пайдо бўлган бир кимса қўшни эшик қулфини очиш учун беҳуда уринар, бу уқувсизлик сабаби ҳам тез орада маълум бўлиб қолди. Шу пайтгача бир ўзи эгаллаб келган фройлейн Бюрстнернинг хонасига озгин, рангпар, оқсоқ француз тили муаллимаси – нисбасига қараганда немис бўлиши керак – Монтаг хоним кўчиб кирди. Қиз бир неча соат давомида йўлакда шип-шип этиб, у ёқдан бу ёққа ўтиб турди. Гоҳ у кўрпа-тўшагидан ниманидир олишни унутганидан зинғиллаб чопар, гоҳ гилами ва китоблари учун алоҳида бориб келар, ишқилиб, ҳамма кўч-кўронини янги кўчиб ўтган жойига киритиб олсам, дерди.

Фрау Грубах бу орада унга нонуштасини олиб кирди – ораларида бўлиб ўтган кўнгилсизликлардан кейин бека энг майда-чуйда ишларни ҳам хизматчиларга топширмас, ўзи адо этарди. Охири К. ўзини ушлаб туrolмади, беш кунлик гунгликдан кейин биринчи бор тилга кирди:

– Бугун тонг-сахардан намунча ғовға? – деб сўради у ўзига қаҳва қуяр экан. – Буни бартараф қилишнинг ҳеч иложи йўқми? Саранжом-саришта-лашни айнан якшанба кунини қилиш шартми?

К. Фрау Грубахга эътибор бериб қарамаган бўлса-да, хонимнинг баайни енгил тортгандек тин олганини сезиб қолди. Ҳатто мана шу аёвсиз сўроқни ҳам худди ярашиш деб қабул қилган ёки ҳеч бўлганда ярашмоқ сари ташланган биринчи қадам, деб ўйлади.

– Ҳеч қанақа уйни йиғиштириш бўлаётгани йўқ, жаноб К., – деди хоним. – Бу нарса-қорасини ташиб олаётган фройлейн Монтагнинг иши, у фройлейн Бюрстнернинг хонасига кўчиб кирапти.

Хоним бошқа ҳеч нарса демади, сўзларини К. қандай қабул қилар экан, гапини давом эттиришга яна рабати бўлармикан дегандай кутиб турди. Бироқ К. синамоқчи бўлди, индамайгина, хаёлга ботиб, чой қошиқ билан қаҳвани ара-лаштираверди. Сўнгра эса нигоҳини ердан кўтариб, сўради:

– Энди фройлейн Бюрстнер ҳақидаги олдинги шубҳа-гумонларингизни рад этарсиз?

– Сизни қарангу, жаноб К.! – худди шу саволни кутгандек ҳовлиқиб чийиллади Фрау Грубах ва ялингансимон алпозда қўлларини К. томонга чўзди.

– Сиз шунчаки огоҳлантиришни қўнглингизга жуда ҳам қаттиқ олибсиз. Менинг фикри хаёлимда ҳеч қачон, сиз ва бошқа бировнинг дилини оғритиш нияти бўлмаган. Ахир, мени отам замондан буён биласиз, шу боис ҳам жаноб К. ишонишингиз керак. Ҳа, сиз ҳатто тасаввур қилолмасангиз ҳам керак, мана бу ўтган кунларда қанчалик изтироб чекканимни! Наҳотки, мен ижарачиларим устидан маъзава тўкишга қодир бўлсам! Аммо сиз, сиз жаноб К. шунга ишонишингиз мумкин экан! Ҳа, яна менга сизни бу хонадондан чиқариб юборишни ҳам таклиф қилиб кўрдилар. Сизни-я! – охириги

сўзларга қўшилиб, кўз ёшлари ҳам қуйилиб чиқди, хоним юзларини қўллари билан бекитиб, бор овозда обидийда қиларди.

– Йиғламанг, Фрау Грубах, – К. шундай деб деразага қаради. У фақат бегона бир қизни ўз хонасига қўйгани учун ҳам фройлейн Бюрстнер ҳақида ўйлагани ўйлаган эди. – Э, бўлди, йиғламасангиз-чи! – у хонага қайрилиб, ҳамон Фрау Грубах йиғидан тўхтамаганини кўрди – Аввал ҳам сизга бирон-бир ёмон гап айтиш хаёлимга келмаганди. Биз бор-йўғи бир-биримизни тушунмадик. Бу эски дўстлар ўртасида юз бериб туради.

Фрау Грубах, ҳақиқатан ҳам К. ундан хафа бўлганми ёки йўқ, шуни билмоқчи бўлиб, кўзларидан қўлини олиб қаради.

– Ҳа, ҳа, бу чин, ишонинг, – деди К. У Фрау Грубахнинг хатти-ҳаракатига қараб, тушундики, хонимга жияни, капитан ҳеч нарса демаган, шу боис ҳам гапига қўшимча қилмоқчи бўлди: – Наҳотки аллақандай, ўзимиз кам биладиган ойимтиллани деб мен сиз билан сан-манга бориб ўтирсам, наҳотки шунга ишонсангиз?

– Э, балли, жаноб К., – деб юборди Фрау Грубах. Хоним ўзини бир қадар бардам ҳис қилиши билан бахтга қарши андишасиз бир ҳолга кирарди: – Мен ҳам ҳайрон қолиб, ўз-ўзимдан сўрайман: Намунча жаноб К. фройлейн Бюрстнер учун ёниб-қуймаса? Бу ойимтиллани деб мен билан нимага жанжаллашади? Нимага тортишади? Наҳотки шу ойимқиз боис жиқиллашиб қолганимиздан буён кечалари мижжа қоқмай чиқишимни билмаса? Буни билатуриб, жаноб К. нега мендан хафа бўлади? Қиз ҳақида эса, ўз кўзларим билан кўрганимдан кейингина шу гапларни айтганман.

К. хонимга эътироз билдирмади, аммо хаёлига пансион соҳибаси шу заҳоти хонани бўшатиб қўй, деб қолса-я деган фикр ҳам келиб қолди, бунга эса истамасди. У жимгина ўтириб, қаҳвасини ичаркан, бу билан энди хонасида Фрау Грубахнинг ўзи ортиқча эканлигини таъкидлаётгандек эди. Эшик ортидан яна харсиллаш эшитилди: фройлейн Монтаг яна даҳлиз орқали ўтиб борарди.

– Эшитяпсизми? – К. қўлини эшикка ишора қилиб сўради.

– Ҳа, албатта, – чуқур уф тортиб деди Фрау Грубах, – мен ҳатто ўзим унга ёрдам қилмоқчи бўлдим, кўмак бериш учун оқсочни юбордим, у бўлса тушунарсиз бир ўжарлик билан ҳаммасини ўзим ташиб оламан, дейди. Фройлейн Бюрстнернинг хатти-ҳаракати ҳам мени ҳайратга солди. Фройлейн Монтагнинг меникида – шу хонада яшашига кўзим учиб тургани йўқ эди, бироқ фройлейн Бюрстнер эса унга хонасини қўшқўлаб тутди.

– Бу сизга даҳл қилмаса керак, – шундай деб сўраркан, К. финжон тагида қолган қанд бўлагини қошиқча билан майдалади, – ёки сиз бу билан кўпга тушасизми?

– Йўқ, – деди Фрау Грубах, – нафсиламрини айтганда, хона бўшаса, нур устига нур бўларди, у ерга жияним, капитанни жойлашим мумкин эди. Ҳозир меҳмонхонада тунаяпти, бу сизга ҳаляқит беради, деб анчадан буён хижолатдаман. Унинг сал-пал беандишалиги бор-да.

– Ўйлаб топган гапингизни қаранг! – К. шундай деб курсидан турди. – Сиз мени жуда инжиқ одам, деб ўйлайсиз афтидан, шу боис ҳам Монтагнинг тапур-тупури жиғибийронимни чиқаряпти, деган хаёлга бордингиз. Бу ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Эшитяпсизми, у яна келяпти.

Фрау Грубах К.га мўлтираб қаради.

– Жаноб К. у кўчишни тўхтатгани маъқулдир. Агар сизга шу керак бўлса, бунинг унга ҳозирроқ айтаман.

– Бироқ афтидан, у айнан фройлейн Бюрстнернинг хонасигагина кўчиб кириши керак? – деди К.

– Тўғри айтасиз, – деб тасдиқлади Фрау Грубах, К. гапни қаёққа бураётганига тушунмай.

– Шундай экан, – давом этди К. – демак, у нарсасиз қорасини ташиб олиши керак-да.

Фрау Грубах бошини билинар-билимас қимирлатиб қўйди, холос. Бу гапни келтирувчи ожизлик ва қайсарликка қарши ҳеч бир чора кўриб бўлмастидан К.нинг янада аччиғи чиқарди. К. хонанинг у бошидан бу бошига, эшик билан дераза орасида бориб-келар, Фрау Грубах эса ҳозиргина кетмоқ истагида ёнганига қарамай, ҳеч ҳам чиқиб кетишни уйдасидан чиқмасди.

К. яна эшикка етай деб қолганда, қўнғироғини босиб қолишди. Ичкарига кирган оқсоч жаноб К.га фройлейн Монтагнинг бир неча оғиз хос гаплари борлиги боис ошхонада кутаётганлигини, К. ўша ерга бориши кераклигини илтимос қилганини айтди. К. оқсочни паришонхотирлик билан тинглади, кейин эса кулимсираб жуда қўрқиб кетган Фрау Грубахга разм солди. Бу нигоҳ К. аллақачон фройлейн Монтагдан шундай таклиф бўлишини кутганлигини, бу якшанба тонгида Фрау Грубах ижарачиларидан етган яна бир, лекин у сабр қилиш қарорига келган азиятлардан эканлигини англади турар эди. У оқсочга ҳозир боришини етказиб қўйишни айтди, ўзи эса камзулини алмаштириш учун шкафга қараб юрди ва Фрау Грубахнинг мияни чақадиган шикоятларига жавоб ўлароқ фақатгина нонушталик учун келти-

рилган идиш-товоқларни йиғиштириб олишни сўради.

– Сиз ахир уларга қайрилиб ҳам қараганингиз йўқ-ку! – эътироз билдиргандай деди Фрау Грубах.

– Уф, буларни тез кўзимдан йўқотинг-э! – бақириб берди К. Унга бу таомлар негадир фройлейн Монтакка алоқаси бордек, ҳаддан ғайирлиги тутган балодек кўринган эди.

Даҳлиз орқали ўтган К. фройлейн Бюрстнернинг ёпиқ эшигига кўз ташлади. Бироқ уни бу хонага эмас, ошхонага таклиф қилишган, шу боис унинг эшигини ҳатто тақиллатмасдан, силтаб очди.

Бу жуда узун ва тор, бир деразали хона эди. Унда фақат иккита шкаф сигар-сигмас турар, улар ҳам эшикка яқин бир бурчакка тақаб қўйилган, қолган асосий майдонни чўзинчоқ тушлик столи эгаллаб олганди; бу стол эшик оғзидан бошланиб, қарийб каттакон деразагача етган, шунинг учун хонада бемалол юриш жуда ҳам қийин эди. Столда ҳар хил идиш-товоқлар тирбанд, қарийб бўш жой йўқ, ҳамишагидек ҳар якшанбада яшовчиларнинг қарийб ҳаммаси шу ерда тушлик қилишарди.

К. хонага кириб келганда, столнинг у томонидаги ойна қошида турган фройлейн Монтаг унинг истиқболи сари юрди. Улар ими-жимиди сўрашишди. Кейин фройлейн Монтаг одатича атайин ясамалик билан бошини ликкиллайтиб, гап бошлади:

– Билмадим, менинг кимлигим сизга маълумми ёки йўқ?

К. унга диққат билан қараб қўйди.

– Биладан десам бўлар, – деди К. – Фрау Грубахникида сиз анчадан буён яшайсиз-ку.

– Бироқ менга сиз кўп ҳам пансион ҳаётига эътибор беравермайдигандай туюласиз, шундаймасми?

– Эътиборим кам, – иқрор бўлди К.

– Эҳтимол ўтирарсиз? – фройлейн Монтаг таклиф қилди.

Иккиси ҳам икки курсини судраб келишиб, столнинг бир бурчагига, бир-бирларига юзма-юз ўтирдилар. Бироқ зум ўтмай фройлейн Монтаг ўрнидан дик этиб турди, дераза рафида сумкачасини унутиб қолдирганди, шу боис оёқларини аранг судраб, бутун хонани босиб ўтди. У дераза олдидан қайтиб келар экан, бармоқларида сумкачасини оҳистагина ўйнатиб, гапга тушди:

– Мен дугонаминг топшириғига кўра, сизга бир-икки оғиз омонат гапни айтиб қўйишни истардим. Ўзи келмоқчи эди, аммо бугун тоби қочиб қолди. Шу боис уни кечиришингизни ва ўрнига мени тинглашингизни илтимос қилди. Шунга қарамай, сизга айтадигани мен етказаетганимдан ортиқча эмас. Шунақа. Ҳарқалай, мен холис киши бўлганим учун, ўйлашимча, кўпроқ нарсани айтишим мумкин. Сиз менга қўшиласизми?

– Бунга нимаям дейиш мумкин? – деб жавоб қилди К., фройлейн Монтагинг бақрайиб туриши гашига текканди. Гўё қиз К. нима демокчилигини олдиндан пайқагандек эди. – Афтидан, мен ундан буни астойдил илтимос қилганимга қарамай, фройлейн Бюрстнер юзма-юз туриб гаплашиб олиш бахтидан мени бенасиб қилганга ўхшайди.

– Ҳа, тўғри, – деди фройлейн Монтаг. – Йўқ, тўғрироғи, бутунлай акси. Сиз саволни жуда ҳам қалтис қўйяпсиз. Умуман олганда, бунақа суҳбатларга розилик берилмайди, рад этиш ҳам бўлмайди. Бироқ вазият тақозосидан суҳбат умуман беҳуда ҳисобланиши мумкин, мана, ҳозирги вазиятда ҳам аҳвол қарийб шундай. Ҳозирги писандангиздан кейин энди ҳамма-ҳаммасини очиқ-ойдин

айтмасам бўлмайди. Сиз сўраган нарса, дугонаги-
нам томонидан бериладиган тушунтириш ёзма бў-
лиши керакми ёки оғзаки, қайсини маъқул кўра-
сиз. Бироқ бундан қатъи назар, бу суҳбат сабаби
менга ноаён бўлса-да, тахмин қилганимдек унинг
ҳеч кимга фойдаси тегмаслигини дугонажоним
жуда яхши билади. Қисқаси, бу ҳақида у менга
кеча айтган, бу суҳбат сиз учун унчалик муҳим
эмаслигини, хаёлингизга тўсатдан келиб қолганли-
гини, ўзингиз буни тушуниб олсангиз яхши бўли-
шини, эҳтимол, ҳозирданоқ ҳеч бир изоҳларсиз бу
ниятингиз бемаъни бир иш эканлигини фаҳмлаб
етган бўлишингиз мумкинлигини жуда юракдан
изоҳлади. Шунда ҳам мен унга, эҳтимол буларнинг
бари тўғридир, бироқ ҳаммаси аниқ-тиниқ тушу-
нарли бўлиши учун, сизга узил-кесил бир жавоб
бермоғи фойдадан холи бўлмайди, деб айтдим.
Менинг даъватимдан кейингина яна аллақанча
иккиланишларни хаёлидан кечириб, охири дуго-
нажоним бунга рози бўлди. Мен дугонамни ҳамда
сизнинг фойдангизни кўзлаб, иш кўрарканман, бу
иш бориб турган бемаънилик бўлса-да, охири нима
билан тугаши номаълум эса-да ҳар қанақа жон
азоби бўлишига қарамай, унга жиндеккина енгил
бўлсин десангиз, ишни орқага ташламай, бир ёққа
сурасиз, деган умиддаман.

– Раҳмат-э, – деди шу жойда К. бир оғиз
ва базўр ўрнидан қўзғалиб, аввал фройлейн
Монтагга, кейин столга, сўнг деразага, дераза
орқали, – уйлари чароғон қуёшга рўпара эди –
нигоҳ ташлади ва эшик томон юрди. Фройлейн
Монтаг гўё К.га унчалик ишонмаганидек, изи-
дан таъқиб қилиб келарди. Бироқ чиқиш жойи-
да иккаловлари ҳам йўл бўшатишга тўғри келди:
эшик очилиб, капитан Ланц ичкарига кирди. К.

уни яқиндан биринчи бор кўриши эди. Бу қирқ ёшлардаги бўйчан эркакнинг гўштдор юзлари роса офтобда тобланганидан бўлса керак қорага чўйкаб кетганди. У К.га нисбатан сўрашиш маъносида билинар-билинемас енгилгина таъзим қилиб қўйди, кейин фройлейн Монтаг сари юриб, эҳтиром билан унинг қўлини олиб, ўпди. У жуда енгил ва абжир ҳаракат қилар эди. Унинг фройлейн Монтагга нисбатан хушмуомаласи К.никига солиштирганда, бошқачалиги дарров сезиларди. Бироқ фройлейн Монтагнинг К.дан дили оғриганга ўхшамасди, ҳатто К. шуни билиб қолдики, хоним уни капитанга таништиришга тараддулланарди. Бироқ унга бари бир, фройлейн Монтаг бўладими ёки капитанми, К. кимгадир ўзини таништиришларини умуман истамас, мажбуран хушмуомала бўла олмас, капитан фройлейн Монтагнинг қўлини ўпгандаёқ, унинг кўз олдидан буларнинг ҳамфикр эканликлари ўтди ва назарида ҳаммаси олий бир кўринишда, ҳеч бир хафгарчиликсиз ва эътиборни тортмаслик қабалида унинг фройлейн Бюрстнер билан учрашишига ҳалақит беришдан бошқа нарса эмасди. Бироқ К. фақат буни тушуниб қолмади; назарида фройлейн Монтаг танлаган йўл чакки эмас, у сихни ҳам, кабобни ҳам куйдирмоқчи эмас эди. У К. билан фройлейн Бюрстнер ўртасидаги яралган муносабатнинг аҳамиятини энди янада бўрттириб кўрсатди, асосий эътиборни эса бунда К. муваффақ бўлиши керак суҳбатга қаратиб, қимматини чандон оширди, гўё иш бу томонга бурилишига ўлиб-тирилиб интилар экан, вақт етиб, бунга ҳаммадан кўпроқ К. аҳамият бериши, тинчини йўқотиши керак эди. Шу ерда хоним хатога йўл қўйганди: К. ҳеч нарсани ортиқча бўрттиришни

асло истамас, фройлейн Бюрстнер шунчаки бир жўн фирибгар эканлигини, ўзига ҳам узоқ пайт қаршилиқ қила олмаслигини у жуда яхши билар эди. К. фройлейн Бюрстнер ҳақида уй соҳибасидан у-бу билиб олгандан кейин, бунга атайин эътиборсиз қаради. У ошхонадан таъзимларга безътибор чиқар экан, бошида минг турли шунга ўхшаш хаёл ғужғон ўйнарди. У шу заҳоти ўзининг хонасига бормоқчи эди, бироқ шу пайт ортида қолган ошхона ёқдан фройлейн Монтагнинг кулгиси эшитилиб қолди, шунда унинг калласига фройлейн Монтаг билан капитанни ўзининг бу тарздаги ҳаракати ажаблантирди, деган фикр келди. У атрофга аланглади, қўшни хоналардан кимдир бунга аралашмаяптими деб қулоқ тутиб кўрди, бироқ атроф сув қуйгандек тинч, фақат ошхонадан гангур-гунгур овозлар келиб турар, йўлакдан рўзғор бошқарувига оид Фрау Грубахнинг йўл-йўриғи эшитиларди. К. га вазият хайрли кўринди ва у фройлейн Бюрстнер эшигига яқинлашиб, уни оҳистагина тақиллатди. Бироқ жавоб бўлмади. У яна бир бор тақиллатиб кўрди, лекин яна унга жавоб қилишмади. Наҳотки у ухлаб ётибди? Балки ҳақиқатан ҳам соғлигининг мазаси йўқдир. Ёки фақат К. шундай киши билмас – секингина тақиллатишини билганидан, атайин очмаяптими? К. қиз атайин яшириниб олган деган қарорга келди ва янада қаттиқроқ тақиллатди, аммо бунга ҳам ҳеч ким сас-садо бермагач, қилган хатти-ҳаракати нафақат яхши эмаслигини, бутунлай бемаъни эканлигини ҳам тушуниб етди, эҳтиёт билан эшикни тортди. Хонада ҳеч кимса йўқ эди. Унда таниш хонани эслатадиган бирон-бир белги ҳам қолмаганди. Деворга яқин жойда иккита каравот турар, эшик олдидаги уч

оромкурси устида кийим-кечак ва кўрпа-тўшаклар уюб ташланган, шкаф эса ланг очик ётар эди. Афтидан, фройлейн Монтаг К.ни авраб турган бир пайтда, фройлейн Бюрстнер кетворган эди. Бироқ бу уни жуда ҳам хуноб қилгани йўқ, фақат фройлейн Бюрстнер билан учраша олиш бунчалик осон эканлигини хаёлига ҳам келтирмаган эди, шунинг учун бу аламзадаликларнинг ҳаммаси фройлейн Монтагга қаратилган эди. У эшикни ёпар экан, худди шунинг учун ҳам, ошхона эшиги олдида суҳбатлашиб турган капитан билан фройлейн Монтагга кўзи тушиб, ноқулай бўлиб кетди. Эҳтимол улар К. эшикни қия очган лаҳзалардаёқ, гўё ҳеч нарсани билмагандек кўринишда, аслида кўз етадиган жойдан туриб, К.ни кузатганча, ўзаро гурунглашиб ўтираверишган. Нима бўлганда ҳам уларнинг нигоҳи остига қолиш К.ни хижолатга солди, даҳри дун кўзига қоронғи бўлиб, хонасига беркиниб олиш учун шошилди.

МИРҒАЗАБ

Яқин оқшомлардан бирида К. иш бўлмасини асосий зинадан ажратиб турувчи йўлак бўйлаб келар экан, – бу сафар у хизматдан қарийб энг охирги бўлиб чиққан, – фақат девонхонанинг ғира-шира чироқлари остида икки чопаргина ишлашарди, – шу пайтгача бирон-бир марта ўзи кўрмаган ва омборча бўлса керак деб ўйлаган жойнинг эшиги ортидан ҳарсиллаб нафас олишлар қулоғига чалинди. У ажабланиб тўхтади, ишқилиб, хато қилмаётганига иймони комил бўлиши учун астойдил қулоқ тутди. У ердан бир дақиқа сас-садо чиқмади, кейин яна нафас олишлар эшитилди. К. чопарлардан бирини чақирмоқчи бўлди – гувоҳ сифатида керак бўлиб қолиши мумкин эди – лекин уни шундай бир сабрсиз қизиқувчанлик эгаллаб олдики, у силтов билан эшикни ланг очди. Ҳақиқатан ҳам, тахмин қилганидек, омборча экан. Остонаданоқ эски-туски, қоғоз-поғоз – кераксиз нарсалар қалашган, тагида сиёҳ қуйқаси қотган сопол шилчалар ағдар-тўнтар бўлиб ётарди. Бироқ мана шу жойда уч эркак шифтнинг пастқамлигидан энкайиб олганча туришар, токчадаги шам юқоридан уларни ёритиб турарди.

– Бу ерда нима қилиб ўтирибсизлар? – К. ҳаяжондан базўр, тутилиб-тутилиб гапираркан, ҳарқалай ҳаяжонини сездирмасликка тиришди.

Эркаклардан бири – кўринишидан қолганларининг сардори бўлса керак – аллақандай антиқа, ўйиғлари катта-катта енгсиз тери мато кийганидан қўллари ва кўкраги шундоқ яланғоч ҳолда эди. У ҳеч нима деб жавоб қилмади. Бироқ қолган иккиси бирваракайига қичқиришди:

– Аҳ, тақсиржон-эй! Ҳозир бизни роса сава-лашади, устимиздан терговчига шикоят қилиб-сан-ку!

Шундан кейингина К. буларни – соқчилар Франц ва Виллемни таниди; учинчиси эса қўли-да гаврон ушлаб олганча, баайни шерикларини савалашга тараддуд кўраётгандек эди.

– Йўғ-э, – К. гудранибгина шундай деркан, улар-га еб қўйгудек бўлиб тикилди, – мен сизлардан умуман ёзғирганим йўқ, бор-йўғи хонадонимда бўлиб ўтган воқеани шунчаки ҳикоя қилиб бердим, холос. Қолаверса, хатти-ҳаракатларингизда ҳам но-жойиз бирон-бир қусур содир бўлгани йўқ.

– Тақсир, – деб Веллем гап бошлар экан, у ҳам худди Францдек учинчи бир кишининг ортига ўтиб, пана бўлиб олиш пайида бўлаётганлиги аниқ кўзга ташланди, – агар сиз бизга қанчалик кам тўлашларини билганингизда, бизни бунчалик қат-тиқ айбламаган, изза қилмаган бўлар эдингиз. Мен рўзгоримни тебратишим, Франц бўлса уйланиши керак, шунинг учун тиришиб-тирмашиб, сариқ чақа олишимизга қарамай жонимизни жабборга бериб ётибмиз, бироқ озиб кетганимизга қарамай, бир иш билан кишининг косаси оқармайди. Сиз-нинг пўрим кийим-кечагингизни ўзимники қилгим келди, ҳолбуки, биз соқчиларга бу ман қилинган. Албатта, яхши иш бўлмади, лекин бу одат бўлиб қолган, ишонинг менга, ҳибсга олинганларнинг кийими аллақайси замонлардан соқчиларнинг улу-ши, бундай ўйлаб қаралса, бечора маҳбуслик пе-

шонасига ёзилган киши учун бу майда-чуйданинг қанақа аҳамияти бўлиши мумкин? Ҳаммасини тушунгандирсиз! Аммо шикоят қилинадиган бўлса, бизни жазолашади.

– Буларнинг ҳеч биридан хабарим йўқ, бундан ташқари, қанақа вазият бўлишидан қатъи назар, ҳеч кимдан сизларни жазолашларини талаб қилмаганман, бор-йўғи баъзи тартиб-қоидалар ҳақида гап бўлди.

– Франц, кўрдингми, – Виллем иккинчи соқчига мурожаат қилди, – мен сенга нима дегандим? Жаноб ҳеч ҳам бизни жазолашларини талаб қилмаган. Ўзинг эшитдинг, у ҳатто бизни жазо кутаётганини ҳам билмас экан.

– Э, сен буларга қараб ўзингни хароб қилма, уларнинг бари шунақа сафсата сотади, – учинчи киши К.га юзланиб шундай деди: – уларни кутаётган жазо муқаррар ва адолатли.

– Сен унга қулоқ солма, – Виллем шундай деркан, иши ўнгидан келмаган кишидек шошилиб, қўллари билан оғзини ёпмоқчи бўлди гаврондан еб қолгач. – Бизни фақат сенинг чақувингга қарабгина жазолашади. Бошқа пайтда қилган кирдикорларимизни билган тақдирларида ҳам ҳеч қанақа дахл қилолмайдилар. Наҳотки, шу адолат деб аталса? Иккимиз ҳам, айниқса, мен анчадан буён ишлаб юрганимдан бемалол ўзим учун жавоб бера оламан, раҳбариятнинг баҳосига кўра ҳам биз сени аъло даражада қўриқлаяпмиз, бунга ўзинг ҳам иқдорсан. Бу хизматнинг орқасидан судралиб юриш жонимизга тегиб кетди ва ўйлаб қолдик: мана бунга ўхшаб, биз жазоловчи бўлиб олсак нима қилади, сиз ҳам куймасди, кабоб ҳам, у жазоловчига ҳеч ким арз-шикоят қилмайди, умуман олганда ҳам бизда шикоятбозлик жуда камдан-кам учрайдиган ҳодиса. Тақсир,

ҳаммаси тамом, бизнинг амалимиздан ҳам нишон қолмади, энди бизни энг қора, елка яғир бўлиб кетадиган ишларга ҳайдашади, соқчи бўлиб хизмат қилган одамга бу жуда алам қилар экан, устига-устак бу ёқда аямасдан савалашади.

– Наҳотки, мана шу гаврон шунчалик қаттиқ огритса? – К. сўраркан, уни ушлаб, мирғазаб жазоловчи олдида силкитиб кўрди.

– Афтидан, қип-яланғоч бўлиб ечинишимизга ҳам фурсат етганга ўхшайди, – деди Виллем.

– Ҳали бунақаси ҳам бор денг, – К. шундай деб жазоловчига кўзини олайтириб қаради. Мирғабнинг денгизчи каби офтобда қорайган, қон томай деб турган юзи соғлом ва сурбетларча эди. – Наҳотки уларни калтаклашдан асраб қолишининг бирон-бир иложи бўлмаса? – суриштирди К.

– Бунинг иложи йўқ-да! – бу гапни мирғазаб кулиб айтаркан, бошини инкор маъносида қимирлатиб қўйди. – Ечининглар! – соқчиларга у амр этди. Кейин К.га яна мурожаат қилди. – Уларга сен кўп ҳам ишонаверма. Бу калтаклаш даҳшатидан калалари сал айниган – шу ерда у Виллемга бошини силкиб деди. – Ҳали у ўзининг мансаби ҳақида лақиллагандай бўлдимми? Бунинг ҳаммаси масхарабозлик. Унинг ёғ боғлаб кетганига бир қара, бу семизликда гаврон ўтармиди, дарвоқе у нега бунчалик семириб кетган, биласанми? Барча маҳбустларнинг нонуштасини паққос туширишни ўзига одат қилиб олган. Эҳтимол, у сенинг ҳам насибангни егандир. Ҳа, айтмадимми, мен билмасам, гапирмайман! Наҳотки, шунақа қориндор ҳолида мирғазаб бўлиши мумкин? Ҳаётда бунақаси ҳеч қачон учрамайди.

– Бу бўҳтон, шунақа жазоловчилар ҳам учраб туради, – гапга Виллем аралашди, у шими боғичларини қарийб ечиб бўлаёзган эди.

– Йўқ, бўлиши мумкин эмас, – мирғазаб унинг гапини кесиб, бўйни аралаш гаврон билан шунақа солдики, кишининг юраги орқага тортиб кетар эди. – Э, аралашма, қани, тезроқ ечин!

– Мен сенга яхшигина тўлайман, фақат уларни бу жазодан озод эт, – К. шуни астойдил сўраркан, мирғазабга қарамай ҳам деди, – бунақа ишларда кўзни юмиб, марҳаматли бўлган маъқул, – у чўнтагидан ҳамёнини олди.

– Э, йўқ, кейин сен мени ҳам дарранинг тагида қолдирасан, йўқ, йўқ, бунақаси кетмайди!

– Аҳмоқ бўлма! – деди К. – Агар иккисига ҳам жазо берилишини истаганимда, уларни сотиб олиб озод қилишга интилмаган бўлардим. Мен аслида эшикни зарб билан ёпиб, ҳеч нарсани кўрмай ва эшитмай, бу ердан хотиржам уйга кетишим мумкин эди-ку. Бахтга қарши, бунинг акси, уларни озод қилишга астойдил уринмоқчиман. Модомики, жазоловчи, деган гумонга борганимда ҳам, бу уларнинг хизматига зиён етказадиган бўлса, ҳатто номларини ҳам тилга олмаган бўлардим. Ҳа, уларни айбдор деб ҳисобламайман, балки бунинг учун бутун бир маҳкама, бутун бир тизим, мансабдор шахслар – казо-казо тўралар айбдор.

– Жуда ҳам тўғри! – бир йўла соқчиларнинг иккиси ҳам ҳайқирди, бироқ шу лаҳзадаёқ уларнинг яланғоч белларига шарт-шурт гаврон ҳам келиб тушди.

– Агар сенинг бу гавронинг остига суд ҳаками тушганида, – К. унинг қўлидан ушлаб тўхтатишга уринди, – мен ҳеч қачон бу дарралашга халақит бермаган, аксинча, сенга пул бериб, бу савобли ишнинг давом этишига ҳисса қўшган бўлардим.

– Сўзларинг тўғрига ўхшаб кетади, – деди мирғазаб, – шунга қарамай ўзимни сотиб олишларига йўл қўёлмайман. Демак, мен савалаш

учун вакил қилиб юборилганманми, дўппослашми-дўппослаш, ўз ишимни қилишим керак.

Шунда соқчи Франц унинг калтаклашга ҳа-лақит беришидан хайрли бир натижа чиқиши-га умидворлик туюб, шимлардан бирини эшик яқинидан олиш учун йўналаркан, эмаклаб келган-нича К.нинг оёғидан маҳкам ушлади ва эшити-лар-эшитилмас овозда унга илтижо қилди:

– Агар сен иккимиз учун меҳр-шафқат кўрса-тишни уддалолмаётган экансан, ҳеч бўлмаса бир-гина мени бу зулмдан халос қилишга уриниб кўр. Виллем пишиб кетган, парвосига келтирмайди, ахир унинг бу калтаклар тагида қолганига ҳам икки йилдан ошиб кетди, тўғри, унчалик оғрит-майди, аммо номус-оримга жуда ёмон тегади. Буларнинг барига Виллем айбдор, у мени уриб-сўкиб, яхшига ҳам, ёмонга ҳам ўргатди. Пастда, банк эшиги олдида мени қайлигим кутиб туриб-ди, унинг олдида бу қанчалик уят, оҳ, қанчалик даҳшатли номуссизлик-а! – у юзидаги шашқатор ёшларини К.нинг камзулига артарди.

– Қани бўлинглар, мен бундай ортиқ кутиб ўти-ролмаيمان, – жазоловчи шундай деб икки қўлига ҳам гавронларни олиб, Францни савалай кетди, Виллем бўлса бир чеккада унутилганча, қимирлаш-га ҳам юраги дов бермасдан зимдан кузатарди.

Бирдан Франц дод-вой кўтарди, пайдар-пай ва тўхтовсиз таралган бу чинқириш ҳеч ҳам ин-сонникига ўхшамас, гўё қандайдир дабдаласи чиққан чолгу асбобиникидай эди. Бутун йўлак ана шу товушларга тўлди, эҳтимол, бу вовайло бутун бинога эшитилгандир.

– Додлама! – ўзини тутолмасдан ҳайқирди К. ва важоҳат билан эшикка қаради, қаердандир ҳозир хизматчилар югуриб келишини хаёл қилиб, шунинг олдини олмоқчи бўлибми, Францни куч-

сизгина туртди, бироқ ҳаммаси худди шундай бўлиши керакдай, Франц тагидан ўрилган бир боғ беда каби полга қулади, ерда ётганча, тутқаноқ тутгандек қўллари билан ерни пайпасларди; жазоловчи бундан яхшигина фойдаланди, гаврон ерда ҳам Францни топиб, бир текисда келиб тушганча вужудини тўлгантирарди. Ниҳоят йўлак адоғида гумашта кўринди, унинг ортидан яна қадамлар, иккинчиси ҳам келарди. К. тезликда эшикни ёпиб, ҳовлига қараган дераза олдига яқинлашди ва уни ланг очиб юборди. Дод-войлар бутунлай тинчиб қолди. Ишқилиб, хизматчилар унга жуда яқин келишларига имкон бермаслик мақсадида товушини кўтариб деди:

– Бу менман!

– Хайрли кун, жаноб прокурис! – жавоб қилишди у ёқдан. Бирон-бир кўнгилсизлик бўлгани йўқми?

– Йўқ, йўқ, – бақириб деди К. – Ҳовлида шунчаки ит вовуллади. – Бироқ чопарлар жойидан жилишмагач, у гапига қўшимча қилди. – Ишларингизга бораверсангизлар ҳам бўлади.

Ишқилиб, чопарлар билан суҳбат яна уланиб кетмасин деб деразадан бошини чиқариб турди. У бир неча дақиқа ўтказиб, қайрилиб қараганида чопарлар аллақачон кетиб бўлганди. Бироқ К. дераза олдида анчагина туриб қолди, унинг оморчага киришга юраги дов бермас, уйга кетишни ҳам истамасди. Ихчамгина, тўрт бурчак ҳовлига К. тепадан қараркан, теваракдаги хизмат идораларининг зулмат босган деразаларига кўзи тушди, фақат энг юқоридаги ойналарда ой нури шуълаланарди. К. кўзини йириб, ҳовлининг олис бир чеккасига назар ташлади – унда аллақандай аравачалар уймалашиб ётарди. К.ни калтаклашнинг олдини ололмагани қийнар, бироқ бу муваффақиятсизликда у айбдор эмас: агарда Франц

бунақа дод-вой солмаганда, – албатта унинг ҳам жонидан ўтиб кетгандан кейин нима қилсин, бироқ ҳал қилувчи лаҳзаларда ўзини қўлга олмоқ керак – К. бутун чораларни ишга солар, ишқилиб, мирғазабни бирон йўлини топиб, кўнглини эритган бўларди. Демак, барча қуйи табақадаги хизматчилар шунақа ярамас, бузуқ бўлишар экан-да, демак, бу мирғазаб ҳам бунақа ноинсоний юмушни ўзидан соқит қилиши мумкин эмас. Ахир қопчиғи оғзини очиб, пулларни кўрсатганда кўзлари қанчалик ўйнаб кетди, бунга К.нинг ўзи гувоҳ-ку; у калтаклашга зўр бераётган экан, бундан ҳам кўзлаган мақсади нархини ошириш бўлса керак. Турган гап, бу ерда К. ҳеч ҳам хасислик қилмоқчи эмас, у ҳақиқатан ҳам соқчиларни бу жазодан озод қилмоқни истади: агар у бу билан суд муассасасининг маънавий бузуқлигига қарши курашни бошлаган бўлса, бошқа йўли йўқ, буни ҳам табиий деб билиш керак. Бироқ Франц дод-вой кўтариши билан буларнинг бари ерпарчин бўлди. К. ахир ҳалиги гумашталар ёки бошқа бировлар бўлсин, бу ерга югуриб келиб, омборчада мана бу қаланғи-қасанғилар билан муроса-мадора қилиб ўтирганини кўришларига йўл қўйиб беролмайди-ку. К.дан бунақа қурбонликни, ақли бор ҳеч кимса талаб этолмайди. Агар шунга қарор қилганида, жўнгина, унинг ўзи бу соқчилар ўрнига ечиниб, мирғазабнинг қамчисига орқасини тутиб берган бўларди. Қолаверса, бу ўрин алмашишни ҳалиги киши қабул қилиши даргумон, чунки бу билан ҳеч нарсада ютиб чиқмас, ўз бурчини кескин бузиб, демакки, ўз бурчига икки карра хилоф иш қилган бўлар, чунки К.нинг иши терговда бўлгани боис, суд хизматчилари барчаси учун у дахлсиз ҳисобланарди. Албатта, бу ерда ҳар қанақа бошқа ишларни ҳам

амалга ошириш мумкин. Хуллас, К. бошқа бирон нарса қила олмас, у эшикни зарб билан ёпган экан, буни ҳеч ҳам момақалди роқдай босиб келаётган хавфнинг олдини олиш учун қилгани йўқ. Афсуски у охир-оқибатда Францни туртиб қўйди, бироқ буни ҳам ниҳоятда таъсирланиб кетгани билан изоҳлаш мумкин.

Узоқдан чопарларнинг қадам товушлари эшитилди, улар эътиборига тушмаслик учун К. деразани ёпди ва ҳашаматли зинапоя сари юрди. Омборчанинг ёнидан ўтар экан, тўхтаб, кулоқ солди. Сув қуйгандай тинч. Эҳтимол, анави безори бу соқчиларни ўласи қилиб дўппослаганидан бўлиши мумкин – ахир бечоралар мирғазабнинг бутунлай зулми-зўравонлиги остида қолишганди-да. К. эшик тутқичига қўл юборди, аммо шу заҳоти қўлини тортиб олди. Бари бир бу билан ҳеч кимга ёрдами тегмайди, ҳозир бўлса, чопарлар келиб қолиши мумкин. Аммо шу ерда у бу ишни очиқ-ойдин ҳал қилишга зўр бериб, бор кучини аямаслигини ва ҳақиқий айбдорлар – ҳозирча кўринишга журъат қилишмаган суднинг казо-казо тўраларини жазога тортилишига эришишини дилига тугди. Банкнинг ташқари зинаси бўйлаб тушиб борар экан, у барча йўловчиларга синчков назар солди, ҳатто кимнидир кутаётган қиз бола кўринмайдими, деб четларгаям қаради. Демак, Францнинг қайлиги ҳақидаги гапи – ундан кутиш мумкин, очиги, кечирса ҳам бўладиган фирт ёлғон экан-да, бироқ бундан биттагина мақсадни, яна ҳам ортиқроқ раҳм-шафқат уйғотмоқни кўзлаган.

Эртаси куни паришонхотир К. соқчилар билан бўлиб ўтган воқеани унутолмай, йиғилиб қолган ишларини тўғрилаш учун ўз хонасидан чиқмасдан кечагига қараганда ҳам узоқроқ ишлади. Уйига кетиш йўли устида бўлгани учун омборча

олдидан ўтаётганда, худди одат бўлиб қолган-дек, унинг эшигини ярим очди. Бироқ кутгани қоронғилик ўрнига яна гувоҳи бўлган ҳолатдан жуда ажабланди. У ерда ҳеч нарса ўзгармаган, кеча қандай кўрган бўлса, шундай ҳолда эди. Остонадаёқ ашқол-дашқоллар уймалашиб ётар, тагида сиёҳи қотган шишалар олдида мирғазаб қамчиси билан турар, сал нарида ҳалиям бутунлай ечинган соқчилар, токчада шам ёнарди, яна уни кўрибоқ «Барака топкур», деганча соқчилар дод-вой кўтаришди. Бироқ К. шу заҳотиёқ эшикни зарб билан ёпти, яна уни мушти билан уриб ҳам қўйди, гўё бу билан эшик янада қаттиқ бекиладигандек. У йиғлашдан берироқ бўлиб, нусха кўчирувчи машинада бамайлихотир ишлаётган чопарлар сари отилди, улардан бири ишини тўхтатиб, К.га ҳайрон бўлиб қаради.

– Қачонгача омборча шу аҳволда ётади, – бақириб берди К. Алалоқибат бу нопокликка ўзимиз ҳам кўмилиб кетамиз-ку.

Чопарлар у ерни эртага тозалаб, саранжом-саришташга ваъда беришгач, К. розилик аломати ила бошини қимирлатиб қўйди, ҳозир жуда кеч бўлиб қолган, бошда ўзи жўшиб таклиф қилгандек, уларни ишлашга мажбурлашнинг ҳеч ҳам мавриди эмасди. У озгина бўлса-да, кишилар ёнида бўлиши учун ўтирди, бир неча нусхаларни шунчаки варақларкан, гўё текшираётгандек ўзини кўрсатмоқчи бўлди, чопарлар у билан бир вақтда кетишга юраклари дов бермаслигини тушунгач, паришон ва ҳорғин бир аҳволда судралиб уйига жўнади.

АМАКИ. ЛЕНИ

Иш вақти тугай деб қолган кунларнинг бирида К. почтани жўнатиш билан жуда банд эди, қўлларида қоғоз билан хонасига бош суққан икки чопарни бир ёққа суриб, ўртаҳол ер эгаси Альберт амакиси ичкарига кирди. К. амакисига кўзи тушар экан, бу манзарадан унинг ташрифини эшитиб, тасаввур қилганидек қўрқиб кетмади. Амакининг ташрифи муқаррар, у бу ҳақида бир ой олдин биларди. Шунда у чап қўлида эзғиланиб, абжағи чиқиб кетган соябонли похол шляпа ушлаганча, шошилиб кириб келган амаки кирчир ўнг қўлини унга узатиши ва бу кўришувда беҳуда уринишни истамай, стол орқали йўлида неки учраса ҳеч нарсани кўнглига келтирмай, ҳаммасини ағдар-тўнтар қилишини хаёлан тасаввур этди. Амакиси ҳамиша шошилиб юради: у ўзининг пойтахтга бир кунлик ташрифи давомида мўлжаллаган ишларининг ҳаммасини ўз хаёлида ҳисоб-китоб қилиб чиқар, қолаверса, ҳамма-ҳаммасига улгурибгина қолмасдан, ишига алоқадор ёки шунчаки, ҳангоматалаблик юзасидан бўладиган бирон-бир дилтортар суҳбатни, ошначилик ва томошани ҳам бой беришни истамайди, ҳар ерда ҳозир у нозир бўлиш пайида бўлади. К. ўзининг собиқ васийи олдидаги кўпдан-кўп бурчдорлиги юзасидан елиб-югуриб амакисига кўмаклашади ва ниҳоят ҳамма ишлар пишиб, энг чўққи нуқтага етганида, уни ўзини-

кида тунаб қолишга таклиф қилади. К. унга ўзича «Қишлоқи авлиё» деб ном берган.

Ҳамишагидай ҳол-аҳвол сўрашиш учун ором-курсига ўтиришга мулозамат қилганига қарамай амаки буни хаёлига ҳам келтирмади ва ҳеч қачон кўринмаган бир фавқулоддалик билан К.дан ўзлари яккама-якка қолишларини сўради.

– Бу жуда ҳам зарур, – деди уф тортганча ҳовлиқиб амаки. – Менинг хотиржам бўлишим учун бу жуда муҳим.

К. эса айни пайтда бошини қотириб, ҳеч холи қўймаётган чопарларга аллақандай амри фармонлар бериб, уларни хонадан узоқлаштирди.

– Биласанми, Йозеф, мен нимани эшитдим? – ёлғиз қолганларидаёқ амаки ҳовлиқиб деди, у ҳеч нарсага қарамасдан, аллақандай қоғозларни тагига тортганча столга ўтириб олган, ўзига юмшоқ бўлса бўлди эди.

Давоми нима билан тугашини яхши билгани боис, К. индамади. Бироқ тезда қилмаса бўлмай-диган ишларидан алаҳсиб, бир дақиқа бўшашди ва танида ёқимли бир ҳорғинлик ҳис қилди ва дераза орқали кўчанинг қарама-қарши тарафига кўз тикар экан, у ўзи ўтирган жойдан фақат кичкинагина учбурчак ёруғдан – икки витрина орасидаги гунг-гаранг деворларни кўра олди, холос.

– Шу ҳолингда сен яна ойнадан кўчани томоша қилиб ўтирганингга қара-я! – амаки қўлларини пахса қилиб, бақирди. – Худо ҳақи, Йозеф, жавоб бер менга. Наҳотки буларнинг бари тўғри, наҳотки буларнинг бари шундай юз берган бўлса?

– Азиз амакижон, – деди қийинчилик билан ўзига келиб К.– Ҳеч нарсани тушунмай қолдим, сен мендан нима истайсан ўзи?

– Йозеф, – амаки аразлагандай деди, – билишимча, шу пайтгача фақат тўғри гапни сўзлаб

келгансан. Наҳотки охирги гапинг вазият ёмон-лигининг аломати бўлса?

– Ҳа, сен нима ҳақида билмоқчи бўлаётганингни энди тушуниб етдим, – итоаткорларча минғирлади К. – Афтидан, устимдан кўзфатилган иш ҳақида эшитган кўринасан.

– Худди шундай, – бошини секин қимирлатиб, жавоб қила қолди амаки, – мен судланаётганингни эшитиб келдим.

– Кимдан? – суриштирди К.

– Менга бу ҳақида Эрна ёзиб юборибди, – деди амаки, – у сени анчадан буён кўролмабди, афсуски, у ҳақида кам қайғурасан, ҳолбуки қизгина сенга бефарқ эмас, ҳаммасини сўраб-суриштириб билиб олган. Бугун ундан хат олдим у аҳволнинг жиддийлигини фаҳмлаб, бу ёққа учиб келавердим. Бу келишимнинг бирдан-бир сабаби, дарҳақиқат жиддий, асосли сабаб. Хатнинг сенга дахлдор жойларини ўқиб беришим мумкин. – У ҳамёнидан хатни юлқиб олди. – Мана, қара: «Йозефни мен аллақачондан буён кўра олмадим, ўтган ҳафта банкка борсам, иш билан шунчалик банд эканки, мени олдига киритишмади. Қарийб бир соатлар кутиб ўтириб, кейин уйга қайтишимга тўғри келди – мусиқадан машғулотим бор эди. У билан мириқиб суҳбатлашмоқчи эдим, эҳтимол бу бошқа сафар амалга ошиб қолар. Унинг меҳрибон ва эътиборлилигини айтмайсизми, туғилган кунимда каттакон бир қутида шоколадли қанд-қурс юборибди. Ўшанда сизга бунга ёзиб юборишни унутган эканман, мана энди у ҳақида ўйлаб туриб, эсимга тушиб қолди. Афсуски, пансионимизда уни бир зумда гумдон қилишади, ҳатто сенга бир жаҳон шоколад совға қилишганига қараб, севинишга ҳам улгуролмайсан, бир қараганингча йўқ, паққос тушириш-

ган бўлишади. Аксига олиб, мен сизга ҳеч кечик-тирмасдан Йозеф бошига тушиб турган яна бир ташвиш ҳақида ҳам билдиришим керак. Банкка борганимда, қандайдир жаноб билан банд бўлгани учун олдига киритишмади. Аввалига мен сабр-тоқат билан кутдим, сўнгра чопардан анави киши Йозефнинг олдида узоқ ўтирадим, деб суриштирдим. Чопар менга узоқ ўтиришса керак, чунки суҳбат, афтидан, катта прокурис устидан олиб борилаётган тергов ҳақида бораётган бўлиши керак, деб жавоб қилди. Мен ҳовлиқиб, бу тергов деганингиз яна нимаси, сиз хато қилмаяпсизми, деб ҳоли-жонига қўймай сўраб-суриштирдим, бироқ у ҳеч қанақа хато қилмаётганини, тергов бўлаётганини жиддий туриб айтди ва бундан бошқа ҳеч нарса унга маълум эмаслигини билдирди. Унинг ўзи Йозефга жони-дили билан ёрдам қўлини чўзишни истар, аммо қандай кўмак беришини билмаскан, чунки жаноб прокурис ҳамиятли, адолатли одам, нуфузли кишиларнинг аралашуви боис иш яхшилик билан тугаса ажаб эмас, буни унга астойдил тилайман. Эҳтимол, ҳаммаси худди шундай яхшилик билан тугар, бироқ ҳозирча жаноб прокуриснинг кайфиятига кўра ишнинг кетиши яхшига ўхшамайди, деб хавотирини ҳам изҳор қилди чопар. Албатта, мен бу суҳбатга аҳмият бермадим, лақма чопарни тинчлантиришга уриндим, бошқаларга оғзидан гуллаб юришини бас қилишни тайинладим ва умуман ўзим ҳам унинг гаплари қуп-қуруқ сафсатадан бошқа нарса эмас, деб ҳисоблайман. Шунга қарамай, отажон, сен бу ёққа кейинги сафар келишингда, ишнинг миридан-сиригача билиб олсанг зарар қилмасди, бу сенга чўт эмас, мабодо у жиддийроқ бўлса, тоши оғир ошна-оғайниларингни ишга солиб, тўғрилашинг мумкин бўларди. Бунга ҳожат

бўлмаганда ҳам, яна бир қувончли томони, сени жонидан ортиқ кўрувчи қизинг кутилгандан олдинроқ дийдорингга етиб, бахтдан масрур бўлишига имкон яратган бўласан. У бундан ўзида йўқ хурсанд бўлади». Ажойиб қиз-да! Хатни ўқиб бўлиб шундай деркан, амаки намланган кўзларини ҳам артиб олди.

К. бошини қимирлатиб, ҳаммасига иқрор бўлди: кейинги вақтда бошига тушган мана бу савдолар боис, у Эрна ҳақида бутунлай унутибди, ҳатто туғилган куни ҳам тамоман хотирасидан кўтарилиб кетибди: шоколад борасидаги гап К.ни амакиси ва холаси олдида оқлаш учун қиз томонидан ўйлаб топилган эди. Бундан унинг кўнгли жуда эриб кетди. У ўзича қиз театрга тушиб туриши учун патта юбориб туришни дилига тугди, бироқ, бу камлигини тушунар, аммо пансионатга бориб, 18 ёшли бу жимитдайгина толиба қиз билан дийдорлашиб туришни тасаввурига сиғдира олмас эди.

– Қани, энди менга нимани айтиб бермоқчисан? – сўрашга тушди амаки. Хатни ўқигандан кейин у ҳаяжонланиш ва ҳовлиқишни бас қилиб, гўё номани яна бир бор ўқишга тараддуд кўраётгандай эди.

– Ҳа, амаки, булар бор гап, – деди. К., – эшитганингиз тўғри.

– Ҳаммаси ҳақиқатми? – бақириб юборди амаки. – Қанақасига ҳақиқат бўлади? Қанақа иш бу ўзи? Жиноий иш бўлмасин тагин?

– Ҳа, жиноий иш, – тасдиқлади К.

– У ёқда устингдан жиноий иш қўзғатилиб, хавф-хатар устингга бало-қазодай бостириб келаётган бўлса-ю, сен бу ерда бамайлихотир қўл қовуштириб ўтираверсанг! – янада баттарроқ чинқириб, айюҳаннос солди амаки.

– Мен қанчалик вазмин бўлсам, ҳовлиқмасам, буларнинг оқибати шунчалик яхшилик билан тугайди, – К. ҳорғин алпозда деди. – Ҳа, сен бундан кўпам қўрқаверма!

– Йўқ, йўқ, сен асло мени тинчлантиришга уринма! – бақира кетди амаки. – Ў, Йозеф, кўзингни оч, жигарим, яхшиси, ўзинг ҳақингда жиддийроқ ўйла, яқинларинг, қавми-қариндошларинг, бизнинг гард юқмаган пок номимизнинг қайғусини қил. Сен ҳамиша фахру ифтихоримиз бўлиб келгансан ва ҳеч қачон бизни шарманда-ю, шармисор қилмаслигинг керак. Ҳолбуки, ўзингни бунақа тутишинг менга сира ҳам ёқмаяпти, – у бошини бир ёнга буриб, кўзларини чақчайтириб, К.га қаради. – Ақли-ҳуши жойида, айбсиз киши ўзига бунақа муносабатда бўлмайди. Қани, тез бўл, нима гап ўзи, бошидан-охиригача, битта қолдирмай айтиб бер-чи, шундагина мен сенга ёрдам қила олишим мумкин. Бирон чорасини топармиз, ахир. Нима бало, нафсинг ҳакалак отиб, банкда бўладиган ғаламисликларга қўшилиб қолдингми?

– Э, йўқ, қўйсанг-чи, – К. шундай деб ўрнидан турди. – Қадрли амакижон, сен намунча бақириб-чақирмасанг ахир, эшик ортидан буни чопар ҳам эшитаётган бўлиши мумкин. Бу мен учун жуда ҳам кўнгилсиз. Яхшиси, бу ердан чиқиб кетамиз. Албатта, қўлимдан келганча, барча саволларингга жавоб беришга ҳаракат қиламан. Хонадонимиз шаъни нима эканлигини яхши биламан, ахир.

– Э, балли, бор экансан-ку! – шодланиб ҳайқирди амаки. – Гапларинг жуда ҳам тўғри. Қани, тез бўл, Йозеф, отни қамчилайлик!

– Бироқ мен олдин анча-мунча ишларни буюриб кетишим керак, – деди-да, шу жойда К. телефон орқали ўзининг ўринбосарини чақирди ва

бир неча дақиқа ўтар-ўтмас чорланган киши хонага кириб келди.

Амаки унга ҳовлиқиб, мен эмас у сени чақирди, дегандай К.га ишора қилди. Ҳолбуки, бу ўз-ўзидан тушунарли эди. Ёзув столи олдида туриб, К. йигитчага ҳар хил қоғозларни кўрсатиб, паст овозда, бугун у йўқлигида бажариши лозим ишларни уқтирар, йигитча К.ни совуққонлик билан, аммо диққат-эътибор-ла эшитар эди. Амаки эса уларни тингламагани ҳолда кўзларини чақчайтириб, лабларини тишлаб, ҳар бир хатти-ҳаракати билан ишнинг белига тепиб турарди. Кейин у бутун хона бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юра бошлади, гоҳ дераза олдида, гоҳ суратлар олдида тўхтарди-да, гоҳ «Йўқ, бу менга бутунлай тушунарсиз!» гоҳ «Э, барака топкур, бу ёғи энди нима бўлади?», каби ишга дахли йўқ хитоблар қилиб қоларди. Йигитча ҳеч нарсага эътибор бермаган тусда ўтириб, К.нинг ҳамма буюрганларини охиригача хотиржам тинглади, қайси бирларини ёзиб ҳам олди, сўнг К. ва амакига таъзим қилиб хонадан чиқаркан, уларнинг орқасида туриб олган амаки, дераза оша қайларгадир қараганча, беихтиёр пардани жазава билан гижимларди.

Эшик ёпилишига ҳам сабр қилмай, амаки ҳайқириб юборди:

– Хайрият-э, бу масхарабознинг ҳам қораси ўчди. Энди биз ҳам кетсак бўлади. Хайрият-э!

Афсуски, амакининг шаштини ҳеч қанақа куч билан тўхтатиб бўлмас эди. Ҳали улар бинодан чиқиб кетмасданоқ, банкнинг амалдору хизматчилари ўтиб турганида, ҳатто директор муовинига дуч келиб қолганларида ҳам, у умуман парвосиз ўз саволларини ёғдириб борар эди.

– Менга қара, Йозеф, – дерди амаки теграларидагиларнинг салом-алигига енгилгина бир

таъзим билан жавоб қила туриб. – Менга очигини айт, нега устингдан жиной иш қўзғатилади, бунинг сабаби нима?

К. ҳеч нарсани англамайдиган иборалар билан унинг оғзини ёпмоқчи бўлди, ҳатто кулибгина қутулмоққа уринди, зиналардан тушаётганда, охири бўлмади, кишилар олдида ҳеч нима айтмаслигини очиқ маълум қилди.

– Тўғри қиласан! – деди амаки. – Қани энди ҳаммасини бир бошдан гапириб бер!

Тамакини ютоқиб тортган амаки бошини солинтириб, тинглашга шайдек эди.

– Амакижон, ҳаммасидан олдин шуни билгинки, – деди К., – бу жараён одатдаги суддан фарқ қилади, – уни шунчаки бир ёққа суриш амри маҳол.

– Бу яхшилик аломати эмас! – деб қўйди амаки.

– Нега ундай дейсан? – К. амакига тикилганча бунни суриштирди.

– Сенга айтаяпман-ку, бу яхшилик аломати эмас деб, – амаки луқмасини яна қайтарди. Улар кўчага чиқадиган энли зинапояда туришар, худди шу ерда ҳар нарсага кўз-қулоқ дарбон бўларди, К. амакини пастга бошлади ва ғужғон ўйнаётган оломонга қўшилиб кетишди. Амаки ҳам К.нинг қўлидан тутганча, суд ҳақидаги жонга тегар сўраб-сўриштиришларни бас қилди, йўлак бўйлаб жимгина юриб кетдилар.

– Аммо бу қандай содир бўлди? – амаки яна қўққисдан жойида тўхтаб, сўраб қолди, шунда ортидан келаётган кишилар чўчиб тушиб, шивир-шивир қилишди. – Бунақа ишлар бирдан бўлмайди, зимдан тараддуд кўрилади. Қанақадир аввалдан белгилари, огоҳлантиришлари, қалтис тегиниб кўришлари бўлгандир, нимага булар ҳақида менга бирон оғиз ҳам ёзмагансан? Ахир устингда ўлиб қолишимни яхши биласан-ку, мен

ҳозир ҳам қайсидир маънода ўзимни валинеъма-
тинг ҳисоблайман ва бундан фақат фахрланиб ке-
ламан. Албатта, ҳозир ҳам сенга ёрдам қўлини чў-
зишим мумкин, фақат бу ишнинг аллақачон қўзғаб
қўйилганлиги чатоқ бўлибди, буни бости-бости қи-
лиш қийин бўлар-ов. Ҳар нима бўлганда ҳам ҳо-
зир, энг яхшиси, қисқа бир муддатга таътилга чиқ-
сангу бирга қишлоққа қайтсак айна муддао бўлар-
ди. Жуда озиб-тўзиб кетибсан-ку, менга эндигина
билинди. Қишлоқда сал ўзингга келиб олардинг, бу
сенинг учун жуда фойдали, афтидан, шубҳасиз,
ҳали олдинда биргалай алламбало муаммолар ку-
тиб турган бўлиши керак. Энг асосийси, суднинг
бош оғритар ғалваларидан сал йироқ бўлардинг. Бу
ерда эса улар ҳар қанақа ножўя тадбир-тартиблар-
ни жорий қилишиб, ҳоли жонингга қўйишмайди,
қишлоқда бўлса, аввалига бирон-бир вакил орқа-
ли ёки сенга хат битиб, телеграмма юборишлари,
телефон орқали мурожаат қилишлари мумкин. Бу,
албатта, тинкани қуритадиган диққатбозликни
сал бўлса-да кесади, бутунлай улардан халос бўлол-
масанг-да, бир қадар, нафас ростлашингга имкон
беради.

– Бироқ менга бирор ёққа кетишни тақиқлаб
қўйишлари мумкин, – деди К. амакининг фикр
йўсини таъсирида.

– Улар шу даражага етмаслар, деб ўйлайман,
– паришонхотирлик билан деди амаки, – ҳат-
то бу ердан кетган тақдирингда ҳам бари бир
устингдан ўрнатган ҳукмронликларидан четла-
нишинг қийин.

– Менимча, – К. амаки бир жойда тўхтаб ту-
равермасин деб, уни қўлтиқлаб олди, – бу иш-
нинг сира ташвишини қилмаслигинг керак, сен
эса, ўзингга бир қара, буларнинг баридан жуда
сиқилган кўринадан.

– Йозеф! – амаки бақириб, унинг қўлидан юлқиниб чиқишга ва шу ерда қоққан қозикдек турмоққа уринди, бироқ К. унинг қўлини бўшатмади. – Сен умуман бошқа одам бўлиб қолибсан, сенда ҳамиша бамаъни мулоҳазалар бўларди. Наҳотки, сени бу жараён шунчалик ўзгартириб юборган бўлса? Судда бой беришни истайсанми? Бунинг нима эканлигини тушуняпсанми? Юмшоқ қилиб айтганда, бу ўз ҳаётинг устидан ўзинг қора чизиқ тортганинг бўлади. Бу билан бутун қавму қариндошинг юзига оёқ қўйган бўласан, улар касрингга қолади, номусдан ўлади, ундай бўлмаганда ҳам ўзингни гўнгга қориб ташлайсан, адо қиласан. Йозеф, ўзингни қўлга ол. Лоқайдлингни мени ақлдан оздирай деяпти. Сенга қарайман-у мана бу мақол бекорга айтилмаганига яна бир бор амин бўламан: «Вақтинг кетди – бахтинг кетди!»

– Қадрли амакижон, – деб гап бошлади К., – бунақа ҳовлиқиш сен учун ҳам, қолаверса, мен учун ҳам бемаъниликдан бошқа нарса эмас. Ҳовлиқиш билан устимдан қўзғатилган ишда ютиб чиқиб бўлмайди, озгина бўлса-да, менинг ҳам тажрибамга ишон, бирпас гапимга қулоқ сол, худди мен ҳамиша маслаҳатларингга қулоқ тутиб келганимдек, ҳатто ҳозир ҳам сенга сомеъ бўлиб турибману, гапларингни эшитиб ҳайрон қолаяпман. Гапларингга қараганда, оиламизнинг барчаси бу жараёнга тортилармиш. Очиги, бундан ҳеч нимани англамадим, бу умуман бўлиши мумкин бўлмаган нарса, мабодо шундай бўлиб чиқса, ҳаммаси учун сени айблаган бўлардим. Аммо қишлоққа жўнаб қолиш ҳақидаги таклифинг ҳам менимча мақсадга мувофиқ эмас, бу ўзининг айбдорлигига иқрор бўлиб, қочиб қолишга ўхшаб қолади. Қолаверса, бу ерда текшир-текшир билан ҳоли-жонимга қўйишма-

са-да, фақат шу ерда туриб, ишнинг бирон-бир чорасини топишим мумкин.

– Тўғри, – бу сўзни амаки шундай бир оҳангда айтдики, гўё улар охир-оқибат бир-бирларини тушунгандек эдилар. – Мен бу таклифни бу ерда қоладиган бўлсанг шу лоқайдлигинг билан, ҳамма ишни пачавасини чиқарасан деб айтгандим. Ҳарқалай, биргаликда иш олиб борсак, сен учун фойдалироқ бўлади, деб ҳисоблайман. Бироқ бу ишни бутун кучинг билан бартараф қилишга ҳаракат қилаётган экансан, охири натижасиз бўлмаса керак.

– Демак, келишдик, – деб қўйди К. – Агар сенда таклиф бўлса, айт-чи, бундан кейин ишнинг ижобати учун нима қилса бўлади?

– Аввал ҳаммасини яхшилаб ўйлаб олиш керак, – деди амаки. – Сен бир нарсани унутма, мен қарийб йигирма йилдан буён ҳеч қаёққа чиқмасдан қишлоқда яшайман, шунинг учун бу ишнинг фаҳмига борадиган кишилар билан алоқам узилган. Қолаверса, вақт ўтиб, бу борада сезгирлигим ҳам ўтмаслашган бўлиши турган гап, ўзинг тушунарсан, қишлоқда шунақа гумроҳ бўлиб қоларкан киши. Гапнинг пўскаллеси, бунақа савдолар бошингга тушгандагина билинади. Умуман, буларнинг бари мен учун ҳеч қутилмаган воқеа, ҳолбуки, Эрнадан хат олганимдаёқ, қанчалик галати бўлмасин, анча-мунча нарсаларни ўзимча гумон қилгандим, бугун сени кўрдим-у, менга ҳаммаси аён бўлди. Бироқ ҳозир бу муҳим эмас, асосийси вақтни бой бермаслик керак.

Шуларни айтар экан, у оёқ учида кўтарилиб, қўлларини силкита-силкита такси чақирди; дўриллаб манзилни ҳайдовчига тушунтирди-да, ўзи билан бирга К.ни ҳам машинага тортди.

– Оқловчи Гульднинг олдига борамиз, – деди амаки. – У менинг мактабдош дўстим бўлади. Ал-

батта, бу ном сенга таниш бўлиши керак? Йўқ-ми? Наҳотки? У ахир қашшоқларнинг адвокати ва ҳимоячиси сифатида доврўқ қозонган-ку. Холис бир инсон сифатида унга ихлосим баланд.

– Сен нимани лозим кўрсанг, ҳаммасига розиман, – деди К., бироқ ўжар ва ҳовлиқмалиги билан амаки ҳозирнинг ўзидаёқ унга бир талай кўнгилсизликлар олиб келганидан дили ғашланди. Фақирлар адвокати олдига айбдорлардек елка қисиб бораётгани ҳам ориятини келтирар эди. – Бу ишда адвокатларни ҳам жалб қилса бўларкан-да, – гудраниб деди у. – Мен эса билмасдим.

– Бўлмаса-чи! – жўшиб кетди амаки, – бу ўз-ўзидан тушунарли-ку. Нега уларни жалб қилмаслик керак экан? Қани, энди бошингга тушган савдоларнинг ҳаммасини гапириб бер, устингдан қўзғатилган жинойий иш жараёни ҳақида ипидан-игнасигача билишим керак.

К. шу жойда ҳаммасини, ҳеч бир нарсани қолдирмасдан ҳикоя қиларкан, бу ошкоралик унинг устидан олиб борилаётган суд катта шармандалик, деб ишонган амакининг ўй-фикрларига ягона норозилик, ҳақли эътироз бўлади, деб ўйларди. Бошига тушган кўргилик ҳақида гапирганда, у фройлейн Бюрстнер иштирокини фақатгина бир бор юзакигина эслаб ўтди, шунга қарамай, айтганлари ҳақиқатга хилоф эмас, ахир фройлейн Бюрстнернинг бу ишда аҳамиятга молик бирон-бир томони йўқ эди-да. Ҳикоя қилатуриб, К. такси ойнасидан ташқарига қараб борар экан, айна паллада суд девонхонаси олдидан ўтаётганларига кўзи тушди. У амакисига бинони кўрсатмоқчи бўлди, бироқ вазиятни ҳисобга олганда, бунинг кераклигига алоҳида бир асос тополмади. Такси зим-зиё бир уй олдидан тўхтади. Амаки шу заҳоти пастки қаватдаги бирин-

чи эшикнинг қўнғироғини босди ва жавоб кутиб туришар экан, катта-катта тишларини кўрсатиб тиржайиб шипшиди:

– Кечки соат саккизда адвокат қабулига келишнинг мавриди эмас, албатта. Аммо Гульд биздан хафа бўлмайди.

Эшик кўзчасидан иккита тим қора, катта-катта кўз келганларга қаради-ю, яна ғойиб бўлди; эшик эса очилмасдан қолаверди. К. ва амаки бир-бирлари билан кўз уриштириб, бу кўзларни кўрганликларини билдиришди.

– Янги оқсоч бегоналардан қўрқади чоғи, – амаки яна бир бор эшик қўнғироғини босди.

Яна ўша шаҳло кўзлар пайдо бўлди, ҳозир улар маҳзун кўринарди, аммо бир қарашда алданиб қолиш мумкин, газ чироқ шуъласи ҳам баланд овоз чиқариб вишиллагани билан нури жуда хира бўлади.

– Очсангиз-чи, – амаки бақариб, эшикни мушти билан урди. – Биз жаноб адвокатнинг дўстлари бўламиз!

– Жаноб адвокатнинг мазалари йўқ, – деди кимдир орқадан минғирлаб.

Торгина йўлакнинг нариги бошидаги эшик оғзида, уй халатида турган аллақандай жаноб бу гапни ҳаддан ташқари беғам бир оҳангда айтганди.

Амаки роса кутиб қолганликларидан дарғазаб эди. Шу заҳоти шахдам қадамлар билан ўша жанобга юзланди-да, ўшқирди:

– Касалми? Сиз уни касал дедингизми? – деб кимсага таҳдид билан яқинлашаркан, гўё бу кимсанинг ўзи унга бало-қазонинг тимсолидай эди.

– Сизга эшик очилди-ку, – киши шундай деб, адвокатнинг эшигига имо қилди-да, ерда судралган халатини йиғиштириб олиб, қайгадир ғойиб бўлди. Эшик ҳақиқатан ҳам очиқ, даҳлизда қўли-

да шам ушлаганча узун оқ пешбанд тақиб олган, дуркунгина қиз турарди – К. унинг нақ олов, тим қора кўзларидан дарров таниди.

– Кейинги сафар ҳайиқмасдан очаверинг! – деган амакига қиз енгилгина таъзим қилиб, саломлашди. – Кетдик, Йозеф, – у эса қизнинг олдидан қимтинибгина ўтаётган К.га мурожаат қилди.

– Жаноб адвокат хаста ётибдилар, – деди қиз, бироқ амаки тўхтамади, у иккинчи эшикка қараб шошиларди. Қиз кириш эшигини маҳкамлаш учун бурилганда К. унга суқланиб қаради. Бу дўндиқча гўё қўғирчоқ, унинг фақат оппоқ юзлари дўмбоқ бўлиб қолмасдан, дудоқлари-ю лабининг чеккаларигача бежирим эди.

– Йозеф! – баланд овозда чақирди амаки ва қиздан сўради. – Яна юраги чатоқ бўляптими?

– Ҳа, эски касаллари, – деркан, қиз уларга етиб олиб, қўлида шам билан бошлаб кетди, мана, ниҳоят эшикни ҳам очиб берди.

Хонанинг тўрида, ҳали шам ёруғи етмаган бир жойда ёстиқдан узун соқолли бир бош кўтарилди.

– Лени, ким бу келган? – деб суриштирди адвокат. Бу кўройдинда у меҳмонларни кўриши душвор эди.

– Эски қадрдонинг Альбертман.

– Э, Альберт, ўзингмисан? – адвокат қайта сўраркан, бу меҳмонлар олдида, ўзини бирон-бир кўйга солишга ҳожат йўқдай ёстиқчага ўзини ташлади.

– Наҳотки, аҳволинг шунчалик ёмон бўлса? – амаки ҳол-аҳволини сўраб, адвокатнинг тўшаги чеккасига ўтирди. – Ҳеч ҳам ишонгим келмайди. Эҳтимол, бу сенда олдин ҳам содир бўлиб турган юрак хуружининг қайталашидир, одатдагидек, тезда ўтиб кетар.

– Балки шундайдир, – адвокат паст овозда жавоб қилди. – Бироқ ҳеч қачон бу даражада

аҳволим ёмонлашмаган эди. Нафасим қисади, кеча-кундуз уйқу йўқ, кун ўтган сари тинка-мадорим қуриб боряпти.

– Буни қара, – амаки шундай деб пахса қўллари билан тиззасидаги шляпасини қаттиқ ғижимлади, – бехосият янгилик-ку бу! Ўзи парваришинг яхшими? Бу ер намунча ғариб, намунча зимистон бўлмаса, жаҳаннамнинг ўзи-ку. Тўғри, сеникига анча замондан буён келганим йўқ, лекин авваллари ҳаммаси жойида, кунинг хушвақт ўтаётгандай туюларди. Бу ойимтиланг ҳам совуқроқ экан. Ёки у муғомбирроқми дейман!

Қиз қўлида шам билан ҳамон эшик ёнида турарди, унинг ўйноқлаган нигоҳлари ҳозир амакидан ҳам кўра К.ни нишонга олган, ҳатто гап ўзи ҳақида бораётганда ҳам бир туки ўзгармасдан, йигитга еб қўярдай қараб турарди. К. курсининг орқасидан тирсаги билан итариб, уни қизнинг яқинига суриб қўйди.

– Мен каби хаста бир одам учун ҳаммасидан кўра муҳими тинчлик, – деди адвокат. – Бу ер менга ҳеч ҳам ғариб кўринмайди. – У бир оз сукут сақлаб туриб, гапига қўшимча қилди. – Лениннинг ҳам мен учун жони ҳалак, барака топсин. У менга яхши қарайди.

Бироқ амаки бу гапларга ишонмади, шу боис ҳам беморнинг мулоҳазаларига бирон-бир эътироз билдирмаган бўлса-да, ҳамширага нисбатан олатоп кайфияти ўзгармади, қиз каравотнинг яқинига келиб, тунги столча устига шамни қўйиб, беморнинг устига энгашганча, ёстиқчаларини тўғрилаётиб, қулоғига нимадир деб шивирлаганда ҳам қаҳрли бир нигоҳ ила уни таъқиб этди. Хаста одамни эҳтиётлаш кераклиги ҳам унутилди, амаки курсидан қўзғалиб, ҳамширанинг орқасида бўзрайганча хонанинг у бошидан

бу бошига бориб келишга тушди, у ҳозир Ленинг этагига чанг солиб, қизни каравотдан отиб юборганида ҳам К. асло ажабланмаган бўларди. К. ҳаммасига бепарво қараб ўтирар, ҳатто адвокатнинг касал бўлиб чиқиши ҳам жўяли кўринар, бошқача бўлганда, у ҳеч ҳам амакининг бу саъй-ҳаракатига тоқат қилолмасди, аллақандай кишининг ишини ўз йўриғига олиши ҳам уни ажаблантирган бўларди, – ҳозир эса амакининг бу алаҳсигани ва алоҳида жаҳди-жадаллиги билан иши йўқ, чунки у К.га жуда қўл келиб турарди.

Бироқ шу ерда амаки ҳамширага ёмонлик соғингандай деди:

– Ў, ойимқиз, бир зумга бизни холи қолдирсангиз, дўстим билан жуда муҳим бир-иккита шахсий ишларимизни гаплашиб олишимиз керак.

Ҳамшира худди девор ёқдаги чойшабларни тўғриламоқчи бўлгандек беморнинг устига эгилди, кейин амакининг важоҳатига қаршилиқ ўлароқ вазмин оҳангда деди:

– Ахир, кўриб турибсиз-ку, жаноб адвокатнинг товлари йўқ. Ҳозир у шахсий ишларни кўрадиган аҳволда эмас.

Бу гапларни қиз амакига вазиятга қараб айтди, уларни ҳар қанақа холис киши жуда борса, кулибгина қабул қилиши мумкин эди, амаки эса баттар тутақиб кетди.

– Аҳ, сен, балогинага йўлиқтур! – аччиғи зўридан ўзини босолмай қолган амакининг қолган сўзлари ярим-ёрти, гулдираб чиққанидан уларни тушуниб олиш қарийб мумкин эмасди.

К. қўрқиб кетди, ҳолбуки, у амакининг қуюшқондан чиқиб кетишини кутганиди, шу боис ҳам чолнинг оғзини икки қўллаб ёпмаса бўлмайдигандек отилди. Бахтларига бемор ўрнидан ярим қўзғалиб, ёнлама қилиб қизга қаради; амаки юзи

бужмайганча, гўё қалампир чайнаб қўйгандек ўтираркан, охири ўзини босиб олиб, тили калимага келди:

– Ҳм, биласизми, биз ҳали бутунлай ақли-ҳушимизни еб қўйганимизча йўқ, бўлмаса ҳеч мумкин бўлмаган нарсаларни муҳайё қилишни сўрармидим, ҳарқалай, буни талаб қилганимча йўқ. Илтимос, бизни холи қолдирсангиз!

Ҳамшира тўшак олдида турганича, саркашлик билан бошини амакига бурди, ўзи бўлса, К.нинг кўзига адвокатнинг қўлларини силаётгандай туюлди.

– Сен Ленининг олдида ҳаммасини тўкиб-солишинг мумкин, – адвокатнинг гапида қатъий бир илтимос зоҳир эди.

– Гап менга дахлдор эмас-да, – деб гап бошлади амаки, – сир ҳам меники эмас. – Ва у бирдан юзини орқага бурди, бу билан ҳеч қанақа тортишувга ўрин қолдирмоқчи эмасди, балки мулоҳаза қилиб олишга имкон бераётгандай бўлди.

– Унда кимники? – адвокат ёстиқни қўйвориб, ожиз бир овозда сўради.

– Жиянимники, – деди амаки. – Мен уни бу ерга бошлаб келдим. – Ва у К.ни таништирди: – Мана ўзи, Йозеф К., банкда прокурисг бўлиб ишлайди.

– Э, шунақами? – бемор анча жонланиб олиб, К.га қўлини узатди. – Кечирасиз, мен сизга эйтибор қилмабман. Лени, чиқиб тур, – у ҳамширага буюрди. Қиз ҳам ортиқ қаршилиқ кўрсатмади, гўё узоқ айрилаётгандай адвокат қизнинг қўлини сиқиб қўйди. – Демак шундай де, – у амакига қараб минғирларкан, хотиржам бўлиб қолди ва яқинроқ сурилди. – Бундан чиқди, беморнинг ҳолидан хабар олиш учун эмас, иш билан келибсан-да!

Шу пайтгача у булар беморни кўргани келган деб азобланиб ўтирганга ўхшарди, гап нимада-

лигини билгач, бирдан жонланиб қолди, гавдасини тиклади, тирсагига суяниб олди, бир ҳолда ўтириб уни чарчатган бармоқларини чуқур ботириб, соқолини тутамлай бошлади.

– Бу манжалақининг қораси ўчиши билан сен ҳам дарров ўзингга келиб қолдинг, – деди амаки. Шу ерда у бир оз тўхтаб турди-да, кейин шивирлади. – Гаров ўйнашим мумкин, ҳозир у ўғри мушукка ўхшаб эшик ортида гап пойлаб ўтирибди. – Амаки югуриб эшик олдига борди. Бироқ эшик ортида ҳеч ким кўринмади, у қайтиб келар экан, беҳуда дарғазаб бўлганидан хижолат тортиш ўрнига, назарида қизнинг эшик ортида йўқлиги янада баттар ярамаслик эди, шу боис қаҳри-ғазаб алангаси ўрлагандан ўрлаб борарди.

– Сен у ҳақида янглишаётирсан, – деб қўйди адвокат, бироқ ҳимоя қилишга уринмади; эҳтимол, бу билан у ҳамшира ёрдамга муҳтож эмаслигини кўрсатиб қўймоқчи бўлгандир, сўнг хайрихоҳ оҳангда сўзида давом этди. – Бундай фавқулудда жиддий ишни уддалашга куч-қувватим етарми-кан? Қадрли жиянингга бирон-бир фойдам тегса, ўзимни жуда бахтиёр ҳис қилган бўлардим; уни ҳал қилишга ҳолим келмаса-чи, деб жуда қўрқаман-да, ҳарқалай, қўлимдан нима келса, ҳаммасини ишга солиб кўраман; шунда ҳам бир иш чиқара олмасам, бошқа бировни жалб қилиб кўрармиз. Тўғриси айтганда, бу иш менинг бор ақли-хушимни олиб қўйди. Унга бош қўшишдан ўзимни тия олмайман. Агар юрагим кўтаролмаган тақдирда ҳам начора шарафли бир ўлим топишига бундан ортиқроқ асос топишим қийин.

К. бу сўзлардан бирор маъни уқмагандек ўтирарди, у изоҳ истаб амакига қаради, амаки бўлса тунги столда турган шамни қўлига олволганча, дорили кичкина шишачани думалатиб юбориб,

адвокатнинг ҳар бир сўзини маъқуллаётгандай бошини ликиллатар, йўқ, йўқ, аксинча, К.га қараб, ўз розилигини билдир, деяётгандай эди. Эҳтимол, амаки аввалроқ келиб, бу суд ҳақида адвокатга айтиб берганмикин? Бироқ бунинг бўлиши мумкин эмас, юз бераётган ҳодисалар ўйлаганининг акси эди.

– Ҳеч нарсага тушунмаяпман, – охири каловланиб гап бошлади К.

– Йўқ, афтидан, мен сизга тушунмаган бўлсам керак, – ҳайрат ва эсанкираш билан унинг гапини бўлди адвокат. – Эҳтимол, мен шошқалоқлик қилгандирман? Сиз ўзи нима ҳақида мен билан кенгашиб олмақчи эдингиз? Фикри ожизимча, сўз устингиздан қўзғатилган жинойий иш жараёни ҳақида? Шундайми?

– Э, албатта-да! – маъқуллади амаки ва К.га юзланиб деди: – Сен нимасига тушунмайсан ўзи?

– Сизлар мен ва устимдан қўзғатилган жинойий иш ҳақида қаердан ҳам билар эдингиз? – сўради К.

– Бунинг гапини қаранглар! – кулибгина деди уй эгаси. – Ахир мен адвокатман-ку, суд ҳакамлари даврасида бўлиб тураман, у ерда эса ҳаминша сон мингта суд жараёнлари, тергов-сўроқ, қама-қама машмашалари ҳақида гапиришади; ҳаддан ташқари шов-шувли ишлар билан қизиқмай иложинг йўқ, айниқса, улардан бири қадрдон дўстингнинг жияни устидан қўзғатилган иш бўлса беихтиёр эслаб қоласан. Бунинг ҳеч қанақа ҳайрон қоладиган жойи йўқ.

– Яна сенга нима керак? – амаки К.ни қасди-бастига олди. – Нега бунча тинчингни йўқотиб қўйдинг.

– Сиз суд амалдорлари даврасида бўлиб турасизми? – қизиқсинди К.

– Ҳа, – деб жавоб қилди адвокат.

– Она сути оғзидан кетмаган гўдакка ўхшаб савол берганингни қара, – луқма ташлади амаки.

– Ўз ҳамкасбларим қолиб яна ким билан учрашай, – деб сўз қўшди адвокат. Бу гап шунчалик иддаоли, устувор янградики, К. ҳеч нима деб жавоб қилмади.

«Афтидан сиз, Адолат саройида фаолият кўрсатсангиз керак, уларнинг чордоққа жойлашган девонхонасини қаердан ҳам билардингиз?» – демоқчи бўлди-ю, аммо буни айтиш учун ўзида куч топа олмади.

– Ўзларинг тушунасизлар, – адвокат гапини шундай бир оҳангда давом эттирдик, баайни ўзича англаб етган бир ҳақиқатни маълум қилишнинг хонаси келгандай эди, – сизлардан қолар гап йўқ, менинг бунақа суд ходимлари даврасида бўлишим беҳудага эмас, балки ҳар доим мижозларимнинг фойдасига нимадир ундирмоқ, ниманидир билмоқ пайида бўламан, ҳолбуки, бу жуда нозик масала, ҳаммасини гапириб ўтириш ўринсиз ҳам. Албатта, ҳозир бу жин ургур хасталик оёғимга болта уриб турибди, шукрки, зиёратимга келадиган қадрдонларимнинг шарофатидан ер тагида илон қимирласа хабардорман. Ҳа, мен суд эшигида куни билан сарғайиб ўтирадиган айрим кимсалардан кўра кўпроқ нарсадан хабар топаман. Мана, ҳозир ҳам, сизларга айтсам, қадрли бир меҳмоним бор, – деди ва у хонанинг сим-сиёҳ бир бурчагини кўрсатди.

– Қани, қаерда у? – К. шу даражада ҳайрон қолганидан қўполлик билан сўради.

У ишонмаган бир алпозда ўша ёққа қаради; шамнинг ожиз нурлари рўпарадаги деворларга етиб боришга олислик қиларди. Бироқ у ёқда ҳақиқатан ҳам нимадир қимирлаб қолганди. Амаки шамни кўтарган эди, кичкинагина столча,

ёнида чўккан кекса бир кишини кўрдилар. Албатта, жойида нафасини чиқармай ўтирган бўлиши керакки, алламаҳал ўтса-да, уни пайқашмаганди. У истар-истамай ўрнидан кўзгалди, аммо унга эътибор қаратганларидан норозилиги ранг-рафторидан шундоқ билиниб турарди. Калта-калта қанотчаларга ўхшаш қўлларини силкитиб қўяркан, гўё у шу билан жамики таништирувларга этак силкитгандай, ўзгалар суҳбатига халал берганидан хижолат тортгандай, унутилганча қоронғи бурчагида ўтиришни хуш кўргандай эди. Аммо бу борада ҳеч ким унга хайрихоҳлик билдирмади.

– Бизни бир оз шошириб қўйдинглар, – тунтирдди меҳмонларга адвокат ва кекса жанобга дадилроқ бўлинг, дегандек бош ирғади; у жаноб эса иккилангансимон атрофга алангласа ҳам, ишоч ва хотиржамлик билан даврага яқинлашди. – Жаноб девонхона директори... Қарилик қурсин, маъзур тутинглар, сизларни таништирмабман ҳам – бу қадрдон дўстим Альберт К, ёнидаги К.нинг жияни Йозеф, банкда прокурис, бу киши эса девонхона директори... Жаноб директор азбаройи садоқатидан мени кўргани келган. Бундай ташрифнинг қадрини касал ҳамда қари одам жуда яхши билади. Ҳолбуки, жаноб директорнинг иши бошидан ошиб ётибди. Шунга қарамай келиб, жуда ҳам мароқли гурунг берди, маза қилдим, суҳбатимизга менинг ўсаллигим ҳам халал бера олмади. Биз Ленига келган меҳмонларни киритмасликни буюрганимиз йўқ, чунки биров келиши даргумон, биз шунчаки холи қолиб дардлашиб тургандик, холос, шу маҳал сен эшикни мушглаб қолдинг, Альберт, шундан сўнгра жаноб директор ўз столи ва креслосини узоқ бурчакка элтиб ўтирди, мана кутилмаганда ҳаммаси аниқ бўлди, нима қипти, агарки, албатта, шу

зарур бўлса, имкон етгани қадар баъзи ишларни муҳокама қилиш мумкин бўлар, келинлар, бир-биримизга яқинроқ ўтириб олайлик. Жаноб девонхона директори! – илтимос қилди адвокат галати кулимсираб ва боши билан каравот ёнидаги оромкурсини кўрсатди.

– Афсус, бир неча дақиқагина вақтим бор, холос, – очилиб деди директор, оромкурсига қулай жойлашаркан, соатига қараб қўйди. – Иш кўп. Шунга қарамай дўстимнинг дўсти билан танишмоқ имкониятини қўлдан бергим келмаяпти.

У амакига енгил таъзим қилди; афтидан янги таниш орттираётганидан мамнун эди. Амаки девонхона директорининг бу гапларини хижолатпазлик билан, аммо жуда ҳам янгроқ қаҳқаҳа билан қаршилади, зеро, унинг табиатида ялтоқликка мойиллик йўқ даражади эди. Албатта, бу таассуротни ёқимли дейиш қийин. К. бу воқеаларни хотиржам кузатиб ўтирар, чунки унга ҳеч ким эътибор қилмай қўйганди, девонхона директорининг одати шунақа чоғи, уни лутфан таклиф этишдими, суҳбат йўсинини ўз қўлига олиб, давранинг гулига айланарди, янги меҳмонларни рад этиш мақсадида ўзини ёлғондакам касалга солган адвокат эса энди кафтини қулоқ чаккасига тираб олиб, уни диққат билан тинглар, чароғбон бўлиб қолган амаки, – шам унинг тиззаларида липилларди, – адвокат у томонга ташвишланиб қараб қўяр, у эса тортинишни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, девонхона директори нутқини очиқдан-очиқ олқишлаб қолмасдан, қўлларини ҳавода тўлқинсимон қилиб, имо-ишоралар билан бу нутққа жўр бўлишга тушганди. К. қаққайганча каравотга суяниб турар, директор атайин қилгандай бирон марта унга қайрилиб қарамаган, катталар уни бор-йўғи тингловчи си-

фатида кўрардилар, афтидан. Қолаверса, К.нинг ўзи ҳам гап нима ҳақида кетаётганига умуман тушунмас, у ҳамширани, қизга амакиси қанчалик қўпол муомалада бўлганлиги ҳақида ўйлар ёки девонхона директорини аввалроқ, масалан, илк тергов куни кўрганмидим, дея хотира сандигини титарди. Эҳтимол, у адашаётган бўлиши ҳам мумкин, шунга қарамай девонхона директори ҳайрон қоларли даражада йиғилишнинг биринчи қаторида ўтирган сийрак соқолли чоллардан бирига жуда ҳам ўхшаб кетарди.

Бирдан ҳамма чўчиб тушди, йўлакдан ерга тушиб синган идиш-товоқнинг жаранги эшитилган эди.

– Қарай-чи, у ёқда нима юз берди? – К. шундай деб шошилмай эшик сари юрди, гўё бошқалар уни ушлаб қолишига имкон қолдиргандай бўлиб.

Бироқ у шундоқ даҳлизда чиқиб, қоронгиликда йўлни тўғри олиш учун пайпасланаркан, эшик дастагини ушлаган бармоқларига, ўзининг қўлига солиштирганда миттигина қўлча келиб тегди ва секингина эшикни қия ёпти. Бу шу ерда кутиб турган ҳамшира эди.

– Ҳеч нима бўлгани йўқ, – шивирлади қиз, – нима қилиб бўлса ҳам сизни бу ёққа чақириш учун мен атайин тақсимчаларни деворга қараб отдим.

К. нима дейишини билмай довдираб қолди ва беихтиёр деди:

– Мен ҳам сиз ҳақингизда ўйлаб тургандим.

– Нур устига нур, – деди қиз. – Кетдик!

Улар бир неча шошқин қадам ташлаб, кўримсиз ойнаванд эшик олдига келиб қолдилар. Қиз К.нинг истиқболига уни ланг очиб юборди.

– Қани, киринг! – амр этди қиз.

Бу адвокатнинг иш хонаси эканлиги шундоқ кўриниб турарди. Ойнинг хира ёруғида нималар-

дир кўзга ташланар, уч деразадан тушган шуъладан полнинг кичкинагина тўртбурчак жойи ёришиб турар, бутун хона даққиюнусдан қолган эски урфдаги офиркарвон уй жиҳозларига тўлдириб ташланган эди.

– Бу ёққа, – ҳамшира шундай деб қоронғидаги сандиқсимон нақшинкор ёғоч ўриндиқни кўрсатди.

Ўтиришгачгина К. теваракка аланглади: хона кенг, баланд эди; афтидан, бу дабдабадан адвокатнинг мижозлари бўлган бева-бечоралар ўзларини йўқотиб қўйса керак. К. ўзича уларнинг улкан ёзув столи олдига қандай қилиб пилдираб боришларини тасаввур этди. Бироқ бир лаҳза ўтмай, ҳамширадан бошқа ҳамма нарсани – бутун борлиқни унутди – қиз унга шунчалик яқин эдики, ҳатто ўриндиқнинг ён дастагига йигитнинг қўли сиқилиб қолганди.

– Сизни чақирिशга ҳожат бўлмаса керак, ўзингиз чиқиб келасиз, деб ўйлагандим, – бидирлаб кетди қиз. – Бу жуда ҳам ажабланарли ҳол. Аввалига сиз ичкарига кирибоқ, менга еб қўймоқчидек қарадингиз, энди бўлса кутишга мажбур қилиясиз. Мени оддийгина қилиб Лени деб чақираверинг, – қиз буни шошиб-пишиб, йўл-йўлаккай қўшимча қилди, олтинга тенг дақиқалари арзимас нарсаларни изоҳлашга кетиб қолишини истамагандай бўлиб.

– Бажонидил, – жавоб қила қолди К. – Бироқ биласизми, Лени, буларнинг бари ҳеч ҳам ажабланарли эмас, тўла асосга эга. Биринчидан, қарияларнинг валақлашларига қулоқ солиб ўтиришим керак бўлди, ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ, улар олдидан кетиб қолишим ҳам ақлга тўғри келмасди; иккинчидан, мен тортинчоқ одамман, тез-тез одамовилигим тутиб қолади. Бунинг

устига сиз ҳам «гаҳ» деса қўлга қўнадиганларга ўхшамайсиз.

– Гап унда эмас, – деди Лени, қўлини ўриндиқнинг орқасига қўйиб К.га қарар экан, – бор-йўғи мен сизга ёқмадим, эҳтимол, ҳозир ҳам ёқмасман.

– Ёққанда қандоқ, – суюлинқираб деди К.

– О-о! – Қиз орзининг танобини йиғиштиролмай қолди.

К.нинг сўзига жавоб бўлган бу олқишлашда қиз мамнунлигини ўз-ўзича ифодалаганди. Шу боис ҳам йигит жимиб қолди. Қоронғига кўзлари ўрганаётган К. қандай вазиятда ўтирганларининг айрим жиҳатларини энди-энди фарқлай бошлади. Айниқса, деворнинг ўнг томонига осилган катта сурат унинг эътиборига тушган, расмга яхшироқ разм солиш учун у кўзғалиб олдинга юрди. Суратда суд амалдорлари кийим-бошидаги бир киши тасвирланган эди, у оромкурсига гўё тахтда ўтирган шоҳдек юксак мақомда қўр тўкканди; ўриннинг у ер бу ери зар билан нақшланган эди. Бироқ суд ҳакамининг ўтириши фавқулодда ғалати, унинг қиёфаси на хотиржам, на улуғвор эди, аксинча, чап қўли оромкурсининг орқа суянчиғини қаттиқ тутганча турар, ўнги бўлса, олдинга узатилган, бармоқлари нимагадир чанг солгудек, гўё навбатдаги лаҳзада шунақа ҳад билмас бир тугён билан эҳтимол тўхтовсиз қаҳру ғазаб, нафрат билан энг сўнгги ҳал қилувчи сўзни айтмоқ ва балки ҳукмни эълон қилиш учун ўрнидан отилиб турадигандек эди. Афтидан, айбланувчи зиналарнинг пастки қисмида қолган, суратда бўлса, сариқ гиламлар билан қопланган зиналарнинг юқори қисмигина кўринарди.

– Эҳтимол, у менинг ҳакамим бўлиб чиқар, – К. шундай деб бармоғи билан суратга ниқтади.

– Мен уни яхши биламан, – деди Лени, – у бу ерга тез-тез пашшахўрда бўлиб туради. Бу сурат ёшлигида чиздирилган, салгина бўлса-да ўзига ўхшамаган, ахир у ҳаддан ташқари калтабақай-да. Суратда ўзини шунақа олимақом, пурвиқор қилиб тасвирлашни буюрганки, буларнинг ҳаммаси ўзига бино қўйганликдан бошқа нарса эмас. Дарвоқе, уларнинг бари шунақа, бурнига хода етмайди. Қолаверса, ўзим ҳам шунақа олифтаи худо урганларданман, шу боис ҳам сизга ёқмаганим жуда алам қилади.

Бу сўзларнинг жавобига К. Ленини қучиб, уни ўзига қаратди, қиз индамайгина бошини йигитнинг елкасига қўйди. К. суратдаги кишини суриштирди:

– Унинг нуфузи қанақа?

– Терговчи-да, – деди Лени ва йигитнинг қучиб турган қўлларини олиб, бармоқларига разм солди.

– Бор-йўғи терговчи экан-да! – ажабланди К. – Мартабали амалдорлар ўзини кўрсатавермайди. Ўзини хаспўшлаганини. Нақ тахтдаги шоҳ-а!

– Буларнинг бари хаёлпарастликнинг меваси, – деди қиз ва К.нинг қўлига юзини қўйди. – Аслида, у тит-пити чиққан эски ёпинчиқли яғир ошхона курсисида ўтиради. Намунча устингиздан қўзғатилган суд жараёни ҳақида бош қотирма-сангиз? – секингина қўшиб қўйди қиз.

– Йўқ, бунинг учун бошим оғриётгани йўқ, – деди К., – аксинча, бунинг қайғусини ҳаддан ташқари кам қиялпман чоғи.

– Сизнинг хатоингиз бу эмас, – деди Лени. – Эшитишимга қараганда, сиз ҳаддан ташқари ўжармишсиз.

– Буни ким айтди сизга? – қизиқсинди К., у қиз пинжига тиқилиб олганини ҳис қилиб, ҳур-

пайган, қоп-қора, қайрилма, гиреҳ-гиреҳ сочлардан кўзини узолмасди.

– Буни ким айтганлигини ҳам маълум қилсам, мен ҳаддан ташқари кўп нарсани гуллаб қўйган бўламан, – сўзлай кетди Лени, – илтимос, буни мендан сўраб ўтирманг, яхшиси ўз хатоингизни тузатинг, бунақа ўжар бўлманг, бари бир судга қаршилик кўрсатиш бефойда, барчасини бўйнингизга олинг. Сизнинг қўлингиздаги биринчи имконият – бўйсунуш, фақат шундагина, ҳа, фақат шундагина сирғалиб, йўл топиб кетиш мумкин бўлади. Шунда ҳам бегоналарнинг аралашуви, ёрдамсиз ҳеч нарсага эришиб бўлмайди, бироқ сиз ҳеч нимадан ташвишланмасангиз ҳам бўлади, менинг ўзим сизга ёрдам бераман.

– Ҳа, албатта, сиз суднинг кўп сирларидан бохабарсиз, ундаги минг бир ҳийла-найранглардан ҳам воқифсиз, – деди К., бироқ шу пайт қиз унга шу даражада суйкалдики, тиззасига олмаса бўлмай қолди.

– Мана бу ажойиб бўлди, – деркан, қиз этагини тортиб, ҳарир нимчасини тўғрилаб, яхшилаб ўрнашиб олди. Ва йигитнинг бўйнидан қучоқлади, сўнг ўзини орқага олиб, унга узоқ термилди.

– Мабодо бўйсунмасам-чи, унда менга ёрдам беролмайсизми? – К. ундан синовчан нигоҳда сўради.

«Топган ёрдамчиларимдан ўргилдим». Боши қотиб ўйланди у. «Аввалига фройлейн Бюрстнер, кейин суд хизматчисининг хотини, энди бўлса мана бу жимитдай ҳамшира – ҳеч тушунмайман, булар нега мунча менга тирғалишади? Буни қаранг, айнан шу ер унинг ўтирадиган жойидек тиззамга ялпайиб олганини».

– Йўқ, – секингина бошини қимирлатиб деди Лени, – унда мен сизга ёрдам қила олмайман.

Афтидан, менинг ҳеч қанақа ёрдамимни ҳам истамайсиз, бу сизга керак эмас, сиз ўта кетган ўжарсиз, фикрингизни ўзгартириб бўлмайди!.. Сизнинг маҳбубангиз борми? – қиз бирдан шуни сўради-ю, жимиб қолди.

– Йўқ, – деди К.

– Ёлғон, – деди қиз.

– Бахтга қарши бор! – иқроор бўлди К. – Уни йўқ, деб тасаввур этмоқ тўғрироқ бўлади, мен унинг баҳридан қарийб ўтиб юборганман, шундай бўлса ҳам фотосуратини доим ўзим билан бирга олиб юраман.

Лени суратни сўради, йигит чўнтагидан Эльзанинг суратини чиқариб берар экан, қиз унинг тиззаларига ўзини бутунлай ташлаб олиб, Эльзанинг суратига тешиб юборгудек қаттиқ тикилди. Бу ҳаваскорларнинг ўрганчиққа йўл-йўлакай олган расми бўлиб, сурат Эльза рақсга тушаётганда туширилган, – қиз ўзининг мўъжаз ресторанчасида рақс тушишнинг ҳўб ишқивози эди, – давомли чарх уриб айланишларда қўйлагининг этаклари қанот боғлаган, ўзи бўлса, бошини орқага ташлаб, қўлларини белига тираганча, ўктамона нигоҳда табассум билан қаёққадир боқиб турарди: у кимга табассум ҳадея қилиб турибди, унинг суратдан буни кўриб бўлмасди.

– Ҳимм, ўзининг бақалоқлигини яширмоқчи бўлибди, – Лени шундай деб суратдаги бир жойни кўрсатдики, Элза нимча боғичларини жуда ҳам қаттиқ тортиб боғлаган эди. – Менга у ҳеч ҳам ёқмади, жуда ҳам хунук ва бесўнақай экан. Тўғри, сизнингча, ойдайгина ва нозик ниҳол бўлиши ҳам мумкин, шу бир парча қоғозни бағрингизга босиб юргангиз ҳам буни кўрсатиб турибди. Бунақа йўғон, найновлар баъзида жуда камтар ва одамнинг жонидай кўриниб кетади.

Бироқ у сизнинг саодатингиз учун ўзини қурбон қила оладими?

– Йўқ, – деди К. – Мен учун узатган оёғини ҳам йиғмайди, қолаверса, у соҳибжамол ҳам, ширин тилли ҳам эмас. Тўғриси, шу пайтгача ундан ҳеч нима талаб қилганим ҳам йўқ. Виждонан айтадиган бўлсам, ҳеч қачон бу суратга ҳам худди сиздай, эътибор билан қарамаганман.

– Бундан чиқди, у сиз учун ҳеч нарсага арзимайди, – деди Лени. – Маҳбубангиз ҳам эмас.

– Афсуски, шундай, – деб каловланди К. – Мен гапимдан тонмайман.

– Майли, ҳозирча у маҳбубангиз бўла қолсин, – деди Лени. – Бироқ сиз уни йўқотиб, ўрнига бошқасини топганингизда ҳам ҳатто бу қизни эсламайсиз.

– Албатта, – кулимсиради К. – Бу жуда ҳам бўлиши мумкин. Бироқ унинг сизга қараганда улкан афзаллиги бор, у менинг устимдан қўзғатилган жиноят иши ҳақида ҳеч нарса билмайди, билган тақдирда ҳам бош қотириб кўрмасди. Ва у ҳеч қачон мени мураса-мадора йўлини тутиб, таслим бўлиш учун аврамасди.

– Бу қўли баландлигини кўрсатмайди, – деди Лени, – агар бошқа афзаллик томони бўлмаса, мен ҳам умидимни узмайман. Унинг жисмоний томондан бирон-бир нуқсони борми?

– Жисмоний қусур дейсизми? – қайта сўради К.

– Ҳа, шуни айтаяпман, – деди Лени, – мисол учун менинг кичкинагина бўлса-да, нуқсоним бор. Мана, қаранг.

У ўнг қўлидаги номсиз бармоғини керди, бармоқлар орасида қарийб бир бўғинча жимитдеккина бармоқча ўсганди. Фира-ширада қиз нимани кўрсатмоқчи эканлигини бирдан билмаса-да,

К. нозик қўлни қўлига олган, Лени ўша бармоғини ушлаб кўриш учун унга тутганди.

– Табиатнинг ажиб ўйинига қаранг! – деди К. ва қизнинг бутун қўлига разм солиб чиқди-да, гапига қўшимча қилди, – наmunча кичкина бўл-маса бу жимжилоқча.

Лени бир қадар фахр билан К. га қаради. К. эса яна ва яна ҳайрат билан қизнинг бармоқлари орасини очиб-ёпиб кўрар, кейин уларни жўшқинлик билан ўпиб қўярди.

– О-о! – қийқирарди қиз. – Сиз мени ўпичга кўмиб ташладингиз! Оғзини ярим очганча, шошилиб йигитнинг тиззалари устида тиззалари билан турди. К. бутунлай довдираб қолди, қиз унга шунчалик ёпишиб олган, унинг қалампир каби аччиқ ва нохуш бўйи димоғини ёраёзганди. Қиз ўзини унинг боши устига ташлаб, эгилганча бўйнидан ўпар ва тишлар, бунга йигитнинг энса-сидаги сочлари ҳам қўшилиб кетарди.

– Сиз мени унинг ўрнига олинг! – деб ўпичлар орасида ҳансираб ҳайқирарди қиз. – Кўрдингиз-ми, сиз мени унинг ўрнига олаёздингиз!

Шу пайт қизнинг тиззалари тойиб, додлаб юборди ва гилам устига ағанаб тушишига бир баҳя қолганда, К. уни қаттиқроқ қучоқлаб, тутиб қолишга уринди, бироқ қизнинг ўзи уни бағрига маҳкамроқ босиб, пастга тортди.

– Сен энди меникисан, – дерди қиз.

– Мана сенга уйнинг калити, қачон истасанг келавер, – К. уйдан чиқаркан, ҳаводан ўпич йўллаб қолган қизнинг охириги гапи шу бўлди.

Уйнинг дарвозасидан ташқари чиқибоқ, у майда ёмғирга тутилди, аммо яна бир бор Ленини дераза орқали бўлса-да кўрмоқ умидида, тош йўл билан юрмоқчи бўлди, дарвозанинг олдида автомобиль турар, паришонхотир К. унга эътибор қил-

маганди, шу пайт амаки югуриб келиб, елкасидан тутиб, дарвозага шундай қисиб олиб бордики, байни уни шу жойда михлаб ташламоқчидек эди.

– Аҳ, болакай, болакай-а! – бақирди амаки. – Нима иш қилиб қўйдинг?! Иш қарийб бости-бости бўлаёзганди, сен нима ёмонлик бўлса, ўзингга қилдинг. Бу чурвақа наҳс босганни олиб қаёққа йўқолдинг, афтидан, у адвокатнинг ўйнашига ўхшайди! Худо билади унда қанча вақт қолиб кетдинг, бунга бирон-бир арзирли важ-корсон ҳам топмадинг, – ҳаммаси кундек аён, ҳамма-нинг кўз олдида унинг орқасидан югуриб кетдинг. Бу ёқда эса биз учовимиз: сен учун жони ҳалак амакинг, ишни фойдангга ағдармоқни кўзлаган адвокат, ҳаммасидан ҳам, каттакон бир киши девонхона директорининг ўзи – ахир мана шу қалтис вазиятда бутун тақдиринг шу кишининг қўлида-ку! – сени кутиб, сарғайиб ўтирдик. Сенга қандай қилиб ёрдам берса бўлади, муҳокама қилмоқчи бўламиз, мен эҳтиёткорлик билан адвокатни бу ишга унатиб юборсам дейман, у бўлса девонхона директорини; бирон-бир ёрдам йўлини топишга барча асослар бор эди, наҳотки, шунини тушунмаган бўлсанг? Бунинг ўрнига сен жуфтакни ростлаб қолдинг. Бу ерда ҳеч нарсани сир тутиб бўлмайди, шукрки, улар хушмуомала, маданиятли кишилар, бир оғиз ҳам бир нима демаслар, бироқ охир-оқибат сабр косалари тўлиши турган гап эди. Лекин индамасдан ўтиришди. Биз жимгина сабр билан кутганча қачон келар экан деб йўлингга интизор кўз тутдик. Э воҳки, ҳаммаси беҳуда бўлиб чиқди. Охири девонхона директори ўрнидан қўзғалди, у шусиз ҳам кўп ўтириб, суви чиқиб кетганди, кетишга тайёрланаркан, мен билан хайрлашатуриб, очиқ-ойдин афсуслар билдирди, ҳеч қанақа ёрдам қилиш-

нинг имкони қолмаган бўлса-да, кутилмаганда бирон-бир хушxabар бўлишини кутгандек яна эшик олдида анча вақт турди. Бундан, мен саодатманд эдим, у кетиши билан бўғилиб қолаёздим. Буларнинг бари касалманд адвокатга ҳам қаттиқ таъсир қилди, у шунчалик бефараз, хокисор киши бўлганидан ҳатто мен билан хайрлашаётганда, бир офиз сўз айтишнинг ҳам эпни қилолмади. У бутунлай тамом бўлди, бунинг учун, эҳтимол, сен ҳаммадан кўпроқ айбдорсан, айни тақдиринг қўлида бўлганда сен унинг қазосини тезлаштириб юбординг. Туғишган амакинг – мени эса ёмғир тагига отдинг, мана, кўр, бутунлай ивиб, неча соатдан буён кўзим йўлингда тешигудек бўлиб азобланаман!

АДВОКАТ. ФАБРИКАЧИ. РАССОМ

Қиш тонгларида бирида, гира-шира ёруғда ойнага қор тушгани билинаркан, ҳали эрта бўлишига қарамай, ишхонасида ўтирган К. жуда ҳам қолдан тойган алпозда эди. У ўзини ҳеч бўлма-са, мана бу, паст табақа хизматчилар нигоҳидан муҳофаза қилмоқ учун, худди жиддий иш билан банддек гумаштасига олдига ҳеч кимни қўймасликни буюрди. Бироқ бирон-бир ишга машғул бўлмоқ истаб, нимагаки уринса нотинчлиги баттар ортиб, оромкурсисиди қимирлайверар, мажолсиз, столи устидаги ашқол-дашқолларни у ёқдан-бу ёққа сурар, кейин хоҳишига кўра столнинг устида узанган қўлига бошини қўйиб, музлагандек қотиб қоларди.

Суд ҳақидаги фикр уни тарк этай демасди. Ўзини оқлайдиган хат ташкил қилиб, судга юборса, бир фойдаси тегармикин, деб кўп ўйлади. Бунинг учун у мухтасар таржимаи ҳолини келтириши, унинг эса ҳар бир қатори ҳаёт йўлининг энг кўзга кўринган воқеа-ҳодисалари билан тўлдирилган бўлиши зарур; умуман, у қайси асосга кўра шундай қилади, шу тўғрими ёки бошқача йўл тутгани маъқулми, ҳозирги тушунчаси бўйича буни қўллаб-қувватлайдими ё муҳокама қилишга тушиб кетадими ва нима билан ҳодисани изоҳлаши мумкин. Бу оқлов хатининг одатий ҳимоялардан афзаллиги, қанақадир бевосита иш олиб борилар, шу билан адолатсиз, қўлидан ҳеч

иш келмайдиган адвокатлар ҳаракатидан холи, узоқ бўлиши шубҳасиз. Айни пайтда адвокат нима ишлар қилиб юрибди, К. буларни умуман билмасди: ҳарқалай бирон-бир муҳим чора-тадбири кўзга ташланмади, мана бир ой ўтишига қарамай, ҳатто олдига бирон марта чақирмади ҳам, олдинги барча музокаралардаги гаплари ҳам у учун ниманингдир уддасидан чиқа олиши мумкинлигига асос бермади ва умуман, буларни бари К.да ҳеч қанақа яхши таассурот қолдирмади. Ҳаммасидан ғалатиси К.дан қарийб ҳеч нарсани сўраб-суриштирамайди. Ҳолбуки, тутилган саволлар бир талай бўлиши керак эди. Асосийси – масалани ўртага ташлаш. Ҳатто К.нинг ўзи ҳам жуда кўп жиддий таклифларни ўртага қўя олиши мумкинлигини ҳис қиларди. Адвокат эса буларни сўраш ўрнига гоҳ аллақандай нарсаларни лақиллар, гоҳ миқ этмай К.нинг рўпарасида чўкканча, қулоғи яхши эшитмаса керак, энгашганча соқолини тутамлар, гиламнинг бир сафар К. билан қиз ётган жойига кўз ташлаб ўтирарди. Вақт ўтган сари эса К.ни ёш боладек кўриб, тутуриқсиз насиҳатлар қиладиган бўлди. Шу боис ҳам К. бу бош оғритар маза-матрасиз ваъз-насиҳатлар учун сариқ чақа ҳам бермасликка қатъий қарор қилди. Гоҳида К. ҳаммасини тақдирнинг йўриғига ташлаб қўйган деган хаёлда адвокат уни қайтадан руҳлантирар эди. Адвокатнинг ҳикояларига кўра, унинг ўзи бунақа суд жараёнларининг бир талайида ютиб чиққан экан, аммо аслида бир қарашдаёқ уларнинг ҳеч биридан умид йўқдек туюларди. Бу саъй-ҳаракатларнинг натижаси ҳув анави ердаги қутида ётар, гоҳ уларни столга олиб, бирма-бир титкилаб қўяр, афсуски кўрсатишга келганда бу мумкин эмасдай, хизмат сири сифатида сақларди.

Ҳар ҳолда йиллар давомида тўпланган тажриба, бу суд жараёнларида қилинган кашфиётлар ҳеч бир шубҳасиз, К.нинг фойдаси учун иш бериб қолса ажаб эмас-ку. Алаҳусус, у ниҳоят ишга киришиб, биринчи арзномани қарийб тайёр ҳолга келтирди. Худди шундай илк таассуротга кўра ҳимоя воситаси сифатида, у суд жараёнининг боришига кучли ижобий таъсир қилиши турган гап. Бу фавқулодда муҳим эди. Афсуски, адвокатнинг огоҳлантиришича, судда кўпинча воқеалар бўлакча тусда ривож олар, – биринчи арзномалар умуман инобатга олинмасди. Уни шунчаки айбланувчининг ҳужжатлар жилдига тикиб қўйишар, бундан кўра судда дастлабки тергов ва назоратлар муҳим эканлигидан уни огоҳлантиришарди. Агар арзгўй бирон нарсани уқтирмоқчи бўлиб, туриб олса, ҳамма материаллар йиғилиб, ҳамма ҳужжатлар кўтарилганида унга нимадир дейишлари учун суднинг охириги, ҳал қилувчи қароридан олдин биринчи ҳимоя ўтинчномасига ҳам бир қур назар ташланади. Афсуски, аксарият ҳолларда умуман бошқача бўлиб чиқади: биринчи арзномани худо билади, қаергадир тикиб ташлашади, ҳатто гумдон қилиб юборишлари ҳам мумкин, мабодо сақланганида ҳам адвокатларнинг ҳар турли миш-мишларига кўра, унга бирон бир киши эътибор бериши – астойдил ўқиб чиқиши даргумон. Буларнинг баридан надомат қилса арзийди, аммо ўз йўлига бу ҳам табиий. К. барча тафтишлар махфий суратда олиб борилишига диққат қилиши керак, албатта, суд керак деб ҳисобласа, ошкора ҳам қилинади, бироқ қонунда ошкора олиб бориш қайд этилмаган. Жиноят ишидаги барча суд ҳужжатлари, айниқса, айбномага на айбланувчи, на унинг ҳимоячиси яқинлаша олади, оқибат-

да гоҳ бу ҳақида умуман билишмайди, гоҳ жуда ҳам ноаниқ, сал-пал билганларидан, биринчи арзномада нимага йўналтиришни билмайдилар, шу боис ишда унинг бирон-бир аҳамият касб этиши камдан-кам бўлади. Ҳақиқий, аниқ исбот-далилга эга арзномани эса кейинроқ, айбланувчи устидан қўзғатилган иш айбловнинг алоҳида банди бўйича кўрилайётганда, ҳеч бўлмаса, унинг қандайдир дараклари, миш-мишлари қулоқларига чалингандагина тайёрлаш мумкин. Шундай шароитда ҳимоя ишини олиб бориш жуда ҳам қийин ва у бутунича фойдасиздир. Лекин атайлаб шундай қилинади. Гап шундаки, очиғи, суд ҳеч қанақа ҳимояга имкон бермайди, фақат бу йўлдаги уринишларга сабр қилиб келади, ҳатто бу сабр қилиб келиш руҳини унга мос келадиган қонун банди билан изоҳлаш мумкинми, шу саволга жавоб бериш ҳам муаммо, буни тушунтиришнинг ўзи баҳсли. Шу боис ҳам кескин қилиб айтганда, суд тан олган адвокатларнинг ўзи йўқ, ҳимоячи мақомида суд олдида чиқадиганларнинг аксарияти яширин суръатда иш олиб борадиган хуфий адвокатлардир. Фаҳмланганидек, бу шу йўл билан тирикчилик ўтказадиганларни ҳаддан ортиқ таҳқирлайди, ишонмаса, К. кейинги савол суд девонхонасида бўлганида, адвокатларга ажратилган хонани кўздан кечириб, масаланинг бу томони билан танишса ҳаммаси аён бўлади. У ерда тўпланадиганлар давраси кишини фавқуллодда даҳшатга солади. Каталакдек тор, тўкилай деб турган пастқамгина хонанинг уларга берилиши ҳам суднинг бу кишилардан қанчалик жирканишини кўрсатади. Хона кичкинагина туйнукдан тушиб турган бир тутамгина нур билан ғира-шира бўлиб туради, у ҳам шунчалик баланддаки, агарки бошингни кўтариб қарамоқчи бўлсанг, фақат димоғингга кир-чир анқиган ҳавогина урилмайди,

балки худди шу ернинг тепасида қурилган ўчоқдан чиққан қурумлар бир зумда юз-кўзингни бежаб ташлайди, йўқ, бу етмайдигандек, касбдошлардан кимнидир елкасига оёқ қўйишга тўғри келади, хонанинг полини кўринг, бу ҳам хароблигига бир мисол – мана шу полда бир йилдан ошдики, ўйиқ пайдо бўлди, унча катта эмас, киши бутунлай тушиб кетмайди, лекин бир оёғи кириб кетиши турган гап. Адвокатлар хонаси иккинчи чордоқда жойлашгани боис мабодо кимнингдир оёғи шу уйиққа кириб кетса, биринчи чордоқнинг миждозлар кутиб турадиган йўлагининг айни устида осилиб қолиб, чайқалиб тураверади.

Юмшоқ қилиб айтганда, адвокатлар гуруҳининг ишлаш шарт-шароити ана шунақа шармандали, аммо бу ҳеч кимни ажаблантирмайди. Бошлиқларга шикоят қилишлардан ҳеч бир натижа чиқмайди, бу етмагандай, адвокатлар ўз ҳисобларидан қай бир даражада хоналарини таъмирлаб олишлари ҳам қатъиян тақиқланади. Зеро, бунинг асоси бор. Чунки улар ҳимояни умуман бир чеккага суриб, бутунлай йўқ қилишни хоҳлашади. Ҳамма офирликни айбланувчининг зиммасига юклаб, гаров сифатида ўзини қолдиришади. Моҳиятан, бунақа мўлжал олишлар ҳам чакки эмас, бироқ бу хатти-ҳаракатнинг оқибати фавқуллодда хатокор якун топиб, айбланувчилар учун адвокатлар умуман кераксиз бўлиб чиқади. Аксинча, судда айбланувчилар учун адвокатлардан-да керакли бошқа бир касб эгаси йўқ. Аҳвол шундайки, бутун суд жараёни оммадангина сир сақланиб қолинмайди, ҳатто айбланувчининг ўзидан ҳам сир тутилади. Афтидан, худди шу тартибда улар хоҳлаганини қила олади, гап шундаки, бунда уларнинг имконияти чегараланмаган. Айбланувчи жиноий иш қоғозларини

кўриш ҳуқуқига эга эмаслиги аён, терговлар асосида йиғилган маълумотлар билан бирон-бир хулосага келиш ҳаммасидан ҳам қийин, айниқса бу айбланувчининг ўзи учун кўтара азоб, бунга йўл-йўлакай бошқа бош оғритар нохушликлар қўшилади-да, унинг тинчи баттар йўқолади. Худди шу жойда ҳимоя даҳмазаси ҳам бунга қўшилади. Сирасини айтганда, ҳимоячилар терговларга қўйилмайди, шунинг учун ҳам улар ҳимояда асқатади, дея имкони бўлиши билан шундоқ, терговчининг хонаси эшиги олдида кутиб турадилар ва айбланувчи чиқиши билан уни жон-қолига қўймай, терговда сўралганини қайта-қайта суриштиришади ва кўпинча унинг пойинтар-сойинтар чалкаш жавобларидан бир хулоса ясашади, шундан ҳимоя учун фойдали бир тадбир қилишга уринадилар. Бироқ бу ҳал қилувчи тадбир эмас, бу йўл билан кўп нарсани билиш мушкул, ҳолбуки, ҳамма жойда бўлганидек, бу ерда ҳам ишга қоришиб юрган устаси фаранг киши бошқаларга қараганда кўпроқ маълумотга эга бўлиши турган гап. Ҳа, бу ерда асосий иш берадигани адвокатларнинг таниш-билишлари бўлса ажаб эрмас, ҳимоянинг қиммати шуларга боғлиқ бўлади. Англашилганидек, суд идорасининг қуйи табақасидаги фаолият тартиби номукамал, унда тепса-тебранмас ва нафсининг қулига айланиб сотилганлар тиқилиб ётганига К. ўзининг бошидан кечирган аччиқ тажрибалари ила дуч келаркан, бунчалик кескинлик билан тешик-туйнути беркитиб олинган суд идорасида бундай раҳналар қаердан солинганига тусунгандай бўлди. Адвокатларнинг катта қисми ҳар қанақа йўллар билан суд идорасига сукулиб кирган бўлиб, улар айғоқчилик ва пора олиш илинжида бунда изғиб юришади, ҳатто фаолиятларининг илк даврларида айблов қоғозларини ўғирлаб

олиб чиқиб кетиш ҳам шуларнинг кўрсатган кароматларидан. Албатта, шундай қинғирликлар билан қўлга киритилган натижалар судланувчи учун ақл бовар қилиб бўлмас муваффақият сифатида кўри-нишини инкор этиб бўлмайди ва шунинг учун ҳам кўпчилик майда-чуйда адвокатларнинг куни туғиб, атрофларига одам йиғиш, мижозларни кўпайтириш учун ҳуда-беҳудага офизларини кўпиртириб, бу қаҳрамонликларидан мақтаниб юришади, аммо жараённинг навбатдаги босқичи-да унинг ҳеч қанақа ижобий таъсири бўлмайди, ҳатто зиён-заҳмат етказиб қўйиши мумкин. Ҳақиқатан эса ишнинг ижобати учун қимматли турткини, ҳал қилувчи маънода, катта амалдорлар билан шахсий ва ҳалол таниш-билишлик беради ва бунда ҳам гап албатта, пастки мезондаги юқори мақомли амалдорлар ҳақида кетаётганини назардан қочирмаслик керак. Фақат шугина ишнинг кўрилишига сезиларли ўзгариш ясайди: аввалига – ичкаридан билинар-билинемас, кейинига эса борган сари зоҳирда кучини намоён этади. Аммо бунақа имкониятга ноил адвокатлар камдан-кам топилади, шу жойда К.нинг омади келган, у одам танлашда адашмагани. Доктор Гульд каби соҳиби икром, нуфузли таниш-билишларга эга адвокатлар санокли. Шунинг учун ҳам адвокатларга ажратилган ғариб хонадаги мишиқилар билан унинг салом-алиги йўқ, бундайлар билан алоқа қилиб ўтирмас, даҳлдорлиги йўқ деса бўларди. Унинг асосан суд амалдорларининг ўзлари билан қуюқ жўрачилиги бор. Ҳуда-беҳудага судга қатнаб, унинг эшиги туримини бузиш, тўраларнинг чиқиб қолишини кунлаб кутиб, кутганлари мабодо юз берганида ҳам шу кимсаларнинг кайфиятига қул бўлган ҳолда, бирон-бир муваффақиятга эришгандай бўлиш ёхуд ҳеч бир иш чиқаролмасдан

қайтмоқ доктор Гульд учун ёт нарса. К.нинг ўзи гувоҳ, Гульднинг аҳволи бутунлай бошқача, суд амалдорлари, ҳатто энг юқори мартабаллари ҳам ҳеч бир орланмай олдига ўзлари келишади ва гоҳ жиноят ишининг навбатдаги босқичи ҳақида бор-йўқ маълумотларни очиқ тўкиб солишади, гоҳ эса сал-пал пардалаб, лекин ҳаммасини билиб олса бўладиган бир маромда ҳикоя қилиб беришади; бундан ҳам ўтадигани айрим ҳолларда келганлар ўзларининг нуқтаи назарларидан воз кечиб, унинг фикрини қабул қилишади. Тўғриси, шунинг учун ҳам уларга ишониш ярамайди – ҳатто буни бутунлай яхши ниятда, айбдорни ҳимоя қилишнинг жўяли воситаси сифатида айтган тақдирларида ҳам, ўзлариникидан воз кечиб, адвокатнинг фикрига қўшилишларини эълон қилишса-да, бу ердан чиқиб, тўғри девонхонага йўл олишлари, навбатдаги мажлисга тайёргарлик кўра туриб, айбланувчи учун аввалгига қараганда янада қаттиқ ва жиддий бўладиган салбий хулосани айтиб туриб ёздиришлари жуда ҳам мумкин. Албатта бунга қарши мудофаланиш жуда қийин, афтидан, юзма-юз туриб, кўзга кўз ташлаб айтилган бу гап-сўзлар шундоқлигича қолиб кетади ва тақдири нима бўлганини ҳам ошкора муҳокама қилиб бўлмайди, ҳатто ҳимояга ўша мартабали киши билан орадаги кўнгли яқинлик қолсин деб ҳам интилиб кўрилмайди. Бошқа тарафдан эса бу шахсларнинг ҳимояга алоқадор бўлиб чиқишлари табиий бир ҳол, албатта, бу ҳимоячиликда жуда ҳам устаси фаранг бўлишлари керак; аммо бу ишни инсонга муҳаббатлари боис ёки дўстона ҳиссиётлари кучлилигидан қилмайдилар, балки ҳар на бўлса-да ўзларининг фойдаларини кўзлаб шундай йўл тутадилар. Бу ишлар бошидан оқ махфий суръатда олиб борилишига амр қилинади. Худди шу ерда суд тузили-

шида номукаммаллик кўзга ташланади. Амалдорлар аҳоли билан боғланмаган бўлади. Тўғри, одадий, ўртамиёна суд жараёнларидан улар яхшигина хабардор бўлишади, бундай суд жараёнлари баайни темир изга солиб қўйилгандек, ўз-ўзича, жуда силиққина боради ва баъзан-баъзан салгина турткиласанг, бас. Аммо оддий воқеаларда ёхуд шунингдек жуда ҳам мураккаб жараёнларда эса уларнинг қўлидан ҳеч нарса келмайди; буларнинг ҳаммаси ҳеч шубҳасиз, қонунларнинг ўзи чекланганлигидан, уларда инсоний муносабатларни тушунишда ҳеч вақо йўқлигидан далолат, бу эса кўзгатирилган ишнинг ичига киришга, – моҳиятига бориб етишга даҳшатли бир тарзда монелик қилади. Ҳув анави дераза олдида жаноблар нақадар ғуссага ботганча, кўчага термилиб ўтирганларида – бундан ортиғини ҳеч ҳам кутиб бўлмайди – худди шу паллада бечора адвокат ўз столи устидаги ҳужжатларни ҳижжалаб, уларга бирон-бир жўяли маслаҳат бериш учун ёниб-куяди. Айни шундай вазиятларда элак сувдан кўтарилади, бу жаноблар ўз касбларига қанчалик эътимод қўйган бўлмасинлар, оҳ, қанчалик кўнгилсизлик, феъл-атворларидаги енгиб бўлмайдиган қусурлар ишнинг олға кетишига ғов бўлади. Тан олиш керак, аҳволлари шусиз ҳам жиддий, ташвишлари бошларидан ошиб ётибди, бу хизматни ҳеч ҳам енгил деб бўлмайди. Суддаги мартаба ва мавқе поғоналарининг боши-кети йўқ, бунинг адоғи шу соҳа кишиларига ҳам номаълум. Бу ерда тирикчилик қилаётган қуйи табақа хизматчилар учун ҳозир ўзлари кўраётган жиноят ишининг қандай боришини кузатиб бориш имконига қарийб эга бўлмайдилар, натижада бу иш уларнинг кўз олдида шундай бир даражада турадики, қаёқдан, қандай савдоларни босиб келганини билмаганларидек, кейинги тақдири

нима бўлиши, қаёққа боришидан ҳам кўпинча го- фил қоладилар. Шундай қилиб, суд жараёнининг ҳар қанақа босқичдаги аҳволи, хусусан, охириги ху- лосаси ва унинг нимага асослангани мана бу амал- дорларнинг онгига етиб бормайди. Қонунга кўра, улар ишнинг фақат айна пайтдаги қисми билан шуғулланиш ҳуқуқига эга бўладилар ва бу жараён- нинг кейинги тақдири, айниқса, ўз ишларининг натижалари борасида ҳам ҳимоя қилувчига қара- ганда камроқ билар, чунки адвокатнинг иши жа- раённинг охиригача айбланувчи билан боғлиқ бўлади. Демак, ана шундай бир шароитда ҳимоя- чи унга кўп қимматли маълумотларни бера олиши мумкин. Агар К. буларнинг барини ҳисобга олган- да, суд амалдорларининг вазоҳат билан асабий юришларидан, кўпинча, мижозларга хусуматли бир кўринишда муомала қилишидан ажабланма- ган бўларди, лекин бунини ҳамма ўзича бошидан ўт- казганда билади. Шу боис, зоҳиран сипо, хотир- жам кўринишга уринганларига қарамай бундаги бари амалдорлар асабийликка мубтало бўлганлар. Бунинг ҳаммадан кўра, қунда-шунда юрадиган майда-чуйда адвокатлар кўпроқ азобини тортади. Мисол учун, ривоят этилган мана бу мозий воқеа- си, ҳайрон қоларли даражада ҳақиқатга яқин. Бир нуроний, софдил, камсуқум амалдор бор экан. У адвокатлар аралашини билан фавқулодда чува- лаштирилган бир ишни қарийб бир кеча-кундуз ўрганиб, аммо вазиятдан чиқишнинг бирон-бир чорасини тополмабди. Бунақа фидойиликни бош- қалардан топиш қийин. У қарийб йигирма тўрт соат ишлаб, бир натижага эришолмагач, эрталаб идоранинг орқасида яшириниб олганча ичкарига кирмоқчи бўлган адвокатларни бирма-бир зина- поядан улоқтирибди. Кейин адвокатлар зинапо- я майдончасида йиғилиб олиб, бу ёғига нима қилиш-

ларини маслаҳатлашибдилар. Бир томондан, адвокатлар унга ўзларига йўл бер дея талаб қилиш ҳуқуқидан маҳрум, демакки, раҳбариятга унинг устидан арз қилиш ҳақида гап бўлиши мумкин эмас, бундан ташқари, юқорида эслатилгандек, улар амалдордан узоқроқ юришлари, беҳудага жаҳлини чиқармасликлари керак эди. Бошқа томондан, суд жараёнининг ичида бўлишга нима етсин, ташқарида ўтказилган ҳар бир кун улар учун йўқотиш. Охири улар қария шўрликнинг таъзири-ни бериб қўймоқчи бўлишибди. Юқорига бир адвокат орқасидан иккинчиси, кетма-кет зинапойлардан чиқиб борар, номигагина чол билан тортишиб, кейин у улоқтириши учун бутун ихтиёрларини унга беришар, пастда эса ҳамкасблари тутиб олишар экан. Бу масхарабозлик қарийб бир соат давом этиб бир жойга етибдики, туни билан ишлаб тинка-мадори қуриган шўрлик қариянинг ҳаддан ташқари жонидан ўтиб, девонхонага кириб кетибди. Бошда пастда турганлар бунга ишонишмай, ҳақиқатан ҳам эшик ортида ҳеч ким йўқми, деб ҳамкасбларидан бирини юқорига йўллашибди. Фақат шундан кейин барчалари бир йўла юқорига кўтарилиб, аммо газабланишга ҳам юраклари дов бермаган чоғи, ҳеч нарса дейишмабди. Адвокатлар, афтидан, шундай бир тоифаки, – ҳатто улардан энг бориб турган ўламсаси ҳам, ҳар қанақа қалтис вазиятларни қисман тасаввур қила оладилар, бироқ суднинг боришини қандайдир даражада бўлса-да, яхшилашга ҳеч ҳам уриниб кўришмайди, ҳолбуки, бу вақтда ҳар бир айбланувчи, ҳатто бориб турган эси пасти ҳам, жиноий ишга бевосита дахлдор бўлганлигидан унга оид илк таассуротдан бошлаб, бошига келган қайғуни барта-раф этишга ҳаракат қилади ва салгина бўлса-да, бу ишнинг бориш жараёнини яхшилаш, енгил

қилиш пайида бўлади. Афсуски, имкониятидан ташқари бирон-бир тадбирни қўллайман деб кўпинча вақтини беҳудадан-беҳудага йўқотгани қолади. Ҳолбуки, бу пайтда сарфлаган кучларини фойдалироқ бошқа бир ишга сафарбар қилса бўлади-ку, энг тўғри йўл – дунёнинг бунақа ишларига муросаи-мадора қилмоқ. Ҳатто кишининг қўлидан кичкина бир ўзгариш қилиш келса ҳам бу аслида нодонликдан бошқа нарса эмас, балки у келгусида суд жараёниларида бахтли воқеа бўлиб, кимгадир қўл келиши мумкин, аммо ўзи учун фақат ва фақат ҳеч ўрнини тўлдириб бўлмайдиган йўқотишга олиб келади, суд амалдорларида унинг ишига нисбатан алоҳида диққатни кучайтиради, қасос олиш ҳиссини қўзғайди. Асосийси – эътибор уйғотмаслик! Жонингдан ўтиб кетган бўлса ҳам ўзингни хотиржам кўрсат! Судни шундай бир баҳайбат махлуқ деб тасаввур қилишга уриниш лозим: ҳамиша омонат бир мувозанатда – қалтис ҳолатда туради, агар сен ўзбошимчалик билан ножўя нимадир қилиб қўйсанг, бу билан оёғинг тагидаги ерни ўзинг ўпирган бўлиб чиқасан ва жарга қулаб тушасан, ҳад билмас ҳудудга эга суднинг ўзи эса бошқа бир ҳисобдан бу кичкинагина ўйиқнинг ўрнини тўлдириб кетаверади ва бу билинмай ҳам қолади, афтидан, унда ҳаммаси бир-бирига ўзаро боғлиқ, шундай бўлмаганда ҳам, янада сирли, янада қатъий, янада ҳушёр, янада даҳшатли тус олиши жуда ҳам мумкин. Яхшиси, ўзингизни қисматнинг қўлига топшириб, унга халақит бермаслик керак. Албатта, гина-кудуратларнинг ҳеч кимга фойдаси йўқ, айниқса баъзан айбланувчига айби нима эканлигини тушунтириш ноқулай бўлса, қандай қилиб бунинг учун ўпкалаш мумкин, бироқ нима бўлганда ҳам гапнинг расамадини айтганда, девонхона директори олдида ўзини бунақа тутиб, К. ишнинг белига

тепгани рост. Афтидан, кўрилаётган ишга таъсир этиб, К.га фойдаси тегадиганлар рўйхатидан бу нуфузли зотни ҳам ўчиришга вақт етганга ўхшайди. Энди у атайин суд жараёнига оид қулоғига ча- линган гапларга ҳам парво қилмай қўйди. Бу амал-дорлар она сути оғзидан кетмаган гўдакнинг ўзи эканликлари, хатти-харакатларидан ҳам маълум. Баъзан арзимас-нетмас ҳодисалар бўлиб туради, – афсуски, К.нинг қилиғини бунга қўшиб бўлмайди – уларнинг шунақа жиғибийронлари чиқиб кета-ди, ҳатто энг яқин дўстларининг ҳам кўкракларидан итариб, гаплашмай қўйишади, тескари бўлиб олиб, кучлари етгунча бир-бирларига қаршилиқ кўрсатишади. Шундай бир қалтис вазиятда маж-бурият юзасидан куракда турмайдиган ҳазил бир луқма ташланса, баногоҳ ўзгариб, хахолашлари, мурасага келиб, ярашиб олишлари ҳам ҳеч гап эмас. Улар билан ош-қатиқ бўлиш ҳам мушкул, ҳам оппа-осон, ҳеч бир рисолага тўғри келмайди. Баъ-зан худди бир инсон ҳаётига шу нарса зарурдай, қойил қолдириш учунгина ишга дахлдор ҳамма йўл-йўриқлар эгалланилади, натижада бу қанча муваффақиятларга йўл очади. Очиғи, қанчалик чоп-чоп қилиниб куйиб-пишганинг эвазига қўлга кирган майда-чуйдалар ютуқдай туюлиб, сени қу-вонтирган эса-да, аслида фақат мағлубиятдан бошқа нарса эмас. Шундан кейин эса ҳар қанақа ишончингга ҳам дарз кетади, ҳатто мабодо сендан кўрилаётган суд кетишига кўра яхшилик билан яқунланиши керак жараён айнан ўзингнинг ара-лашишинг билан пачаваси чиқди, шундай эмасми деб сўраб қолишса ҳам бунга қаршилиқ билдириш-га журъат қилолмайсан. Сенинг олдингда бор-йўғи ўз-ўзингни ҳимоя қиладиган ички алламбало қола-ди. Бундай шубҳа-гумонлар хуруж, – ҳа, ҳа, улар хуруждан бошқа нарса эмас – адвокатлар бу

дардга тез чалинадиган бўладилар, қайдаки олиб бораётгани ҳаммани қониктирадиган иш уларнинг қўлидан юлқиб олинганда бу талваса юз беради. Адвокатларга бундан ортиқ мусибат бўлиши мумкин эмас. Кўрилаётган ишни айбланувчи тортиб олмайди, бунақаси ҳеч қачон бўлмаган: мабодо айбланувчи бирон-бир адвокатни ишга жалб этса, ҳеч қачон ундан воз кечмайди, қаердан ҳам кайвонилик қила олсин, ахир унинг ўзи бошқа бировнинг ёрдамига кўз тикиб турган бўлса? Бундай бўлиши мумкин эмас, аммо бошқа бир оқибат юз кўрсатади: суд шундай бир бурилиш нуқтасига етадики, у томонига адвокатга йўл бўлсин. Алалхусус, иш ҳам, айбланувчи ҳам, ҳамма-ҳаммаси ҳамирдан қил суғургандек жўнгина қилиб адвокатдан олиб қўйилади, бу ерда энди тўралар билан таниш-билишчилик ҳам иш бермайди, чунки уларнинг ўзи ҳам ҳеч нимани билишмайди. Жўнгина айтганда, бутун жинойий иш жараёни шундай бир босқичга келиб етадики, энди ҳеч қанақа ёрдам бериш мумкин эмасдай кўринади ва иш ёнига йўлаб бўлмайдиган суд идораларига оширилади, адвокат учун айбланувчининг ўзи ҳам қўл етмас бўлиб қолади. Ва худо берган кунлардан бирида ўз уйига қайтган адвокат столи устида бир уюм арзномаларга кўзи тушади, э, уларни у қанчалик пухталики билан тайёрлаб, ишнинг натижаси учун ниҳоятда фойдаси тегади деб кўз тутган эди; мана, энди барини ўзига жўнатишган ва бир уюм қоғоз парчалари бўлиб қолибди, холос. Аммо бу жараён бутунича ютқазилди, деган маънони билдирмайди, ҳар қанақа воқеалар содир бўлишига қарамасдан, бундай мулоҳаза юритишга ҳеч қанақа асослар йўқ, фақатгина сен жинойий иш жараёни бундан кейин нима бўлиши ҳақида ҳеч нима

била олмайсан ва билиб олиш ҳам умуман мумкин эмас. Хайриятки, бундай ишлар истисно. Ҳатто К.нинг жараёни шунақа мусибатга дучор бўлиши мумкин эса-да, ҳозирча иш бу даражага етиб бормаган эди. Аини пайтда адвокат фаолият олиб боришида барча имкониятлар муҳайё этилган, К. бу кўмакдан истифода қилмоққа ҳеч бир шубҳага бормаса бўлади. Айтилганидек, илтимосномалар ҳали жўнатилмаган, шошилиш ярамайди, балки бундан-да яхши тадбир амалдорлар билан дастлабки музокаралар олиб борила эди. Бироқ бу қўл солишлар – ҳақиқатан англаб олиш керак бўлса – ўзгариб турадиган музаффариятлардир. Яхшиси, ҳозирча булар ҳақида муфассал гапирмаган маъқул, бўлмаса бу К.га ёмон таъсир этиши, ҳаддан ташқари қувончли умидларини қўзғатиб юбориши ёки уни жуда ҳам қўрқитиб қўйиши мумкин; фақат бир нарсани баралла айтса бўлади: бир қанча амалдорлар фавқулодда олижаноблик билан бу хусусда гапиришди ва амалда ҳаракат қилишга тайёр эканликларини изҳор этдилар, худди шу паллада бошқалари ҳам унча самимий бўлмаса-да минғир-минғир қилишиб, ёрдам беришдан воз кечмадилар. Умуман олганда, бу натижалар бир сўз билан айтганда, умидбахш эди, аммо бундан бирон-бир ҳал қилувчи хулоса чиқариш мумкин эмас, булар шунчаки йўлига дастлабки музокаралар бўлиб, уларнинг қай даражада қимматга эга эканлигини фақат иш жараёнининг кейинги ривожини кўрсатиб қолса ажаб эмас. Ҳар на бўлганда ҳам ишда ҳали ҳеч нарса йўқотилмаган, орадаги арзимас кўнгилсизликка қарамасдан девонхона директорининг хайрихоҳлиги тикланса борми, қолаверса, бўлак чоралар ҳам кўрилади, ҳарқалай, худди жарроҳлар айтганидек, ярага ҳеч қанақа гард юкмаган, бу ёғига иш қандай

тус олишини назардан қочирмай, сабр-бардош билан кутиш керак эди.

Шундай ва шунга ўхшаш суҳбатларда адвокат роса тўлиб-тошади. Бу ҳар бир учрашувда қайтарилади. Ҳамиша қандайдир муваффақият қозонишларга имконият мавжудлиги гапирилса-да, улар нималардан иборат эканлиги ҳеч қачон айтилмайди. Биринчи арзнома устидаги ишлар тўхтовсиз давом этар, у ҳали яхлит бир тарзда тайёр эмас, ҳолбуки, кейинги учрашувда айнан у энг катта имтиёз бўладиганга ўхшарди; худди шундай аксига олиб, бу арзномани узатиш учун кейинги икки-уч кун жин урдими, ноқулай бўлиб чиқди, зеро, буни ҳеч ким аввалдан амалласа бўларди, деб, башорат қилолмайди. Агарки, К. бу боши-кети йўқ, жонга тегар сафсата сотишларга эътибор бериб, барча қийинчиликларни, ҳатто иш жуда ҳам судралаётганлигини айтса, унга шу ердаёқ қарши чиқиб, ҳеч ҳам иш пайсалга солинмаяпти, деб оғзига уриши турган гап, ҳолбуки К. ўз вақтида адвокатларга мурожаат қилганида иш тезроқ жилган бўларди. Бироқ минг афсуски, шу ерда у хатога йўл қўйди, бу хатолик эса фақатгина ҳозир эмас, келгусида ҳам бир қанча мушкулликларни туғдириши тайин.

Бу боши-кети йўқ қатновларга роҳат-фароғат бағишлайдигани ягона омил Ленининг шу ерда бўлиши эди: қиз ҳамиша К. бу ерда бўлганида ажабтовур чойхўрликлар уюштирарди. К.нинг орқасида туриб олганча, гўё адвокатга маҳлиёдай, аслида чолнинг жуда ҳам эгилиб, финжонга чой қуйиши ва ҳарислик билан ичишини кузатиб ўтирар, яширинча узатилган қўли эса К. томонидан силанаётган бўларди. Шунда бутунлай жимлик чўкади. Адвокат чой ичар, К. эса Ленининг қўлларини сиқиб ўтирар, Лени ҳам гоҳо ботиниб К.нинг сочларини силаб қўяр эди.

– Сен ҳали ҳам шу ердамисан? – чой ичиб бўлган адвокат ундан сўраб қоларди.

– Мен идиш-товоқларни йиғиштириб олмоқчи эдим, – Лени, сўнгги бор қўл қисиш асносида жавоб қиларкан, шу заҳоти лабларини артган адвокат яна янги куч, зўр иштиёқ билан К. га қараб гап уқтиришга тушарди.

У К.ни тинчлантирмоқчими ёки руҳини чўктирмоқчи? Бу кишим яна нимани дўндириб бермоқчи, К. ҳеч ҳам тушуна олмасди. Эҳтимол, адвокатнинг гапида жон бордир, аммо у ўзини аллома қилиб кўрсатмоқлиги аён, ростини айтганда, К.нинг жиноий ишига ўхшаш мураккаб жараёни ҳеч қачон олиб бормаган. Бироқ гап-сўзларидаги энг шубҳа уйғотадигани амалдорлар билан шахсан танишлигини бот-бот таъкидлавериши эди. Бу алоқалар К.нинг фойдасигами ёки аксинча? Адвокат аслида нуқул паст табақа хизматчилар яъни ижрочилар ҳақида гапиргани-гапирган, жараённинг ҳал қилувчи бурилишларида уларнинг аралашиши эса фақат лавозимлари кўтарилишигагина асқатиши мумкин, холос. Эҳтимол, улар айбланувчи учун ана шу бурилишлар нобоп бўлиб чиқишини кўзлаб, бу йўлда адвокатдан усталик билан фойдаланган бўлишса-чи? Улар ҳар бир ишда ҳам бунақа мақсадни ўз олдиларига қўявермасалар керак, бу ҳақиқатдан жуда узоқ, балки ўзларига қилган астойдил хизматларига яраша адвокатга ёрдам қилиб юборишлари ҳам мумкин, чунки бундан суд амалдорларининг ўзлари кўпинча манфаатдор бўладилар, шунга кўра, уларнинг донғи чиқади. Аммо адвокат таъкидлаганидек иш жуда ҳам жиддий, яъни суд ҳоқимияти бошиданоқ диққат-эътибор билан қараётган бўлса, К.нинг ишига қандай қилиб аралашишлари мум-

кин. Йўқ, бари бир уларнинг охир-оқибат кўзлаганлари нималигига шубҳаланмаса ҳам бўлади. Бироқ хавфнинг қай бир аломатларини чамаласа бўлади: зеро, бир неча ойдан буён кўрилаётган иш бир жойда туриб қолди, биринчи илтимос аризаси эса ҳалигача юборилгани йўқ, адвокатнинг фикрига кўра, суд жараёни хавфсирашга арзимайдиган, қуйи бир босқичда эмиш; аммо бу айбланувчининг диққатини чалғитиб, мудҳиш режани амалга оширишга жуда қўл келиб қолиши ва бирдан унинг оёқ-қўлини боғлаб бериб, устидан ҳукм чиқаришга йўл очиши ҳеч гап эмас ёки кам деганда айбланувчи учун тергов муваффақиятсиз тарзда яқунланиб, у юқори босқичда кўрилишга узатилиши мумкин.

Йўқ, К.нинг ўзи ишга аралашмаса бўлмайди. Силласи тамоман қуриган, ушбу қиш тонгида бутун фикри хаёли шундай қилиш керак деб турар, ҳеч бир тортишувсиз бунга ишончи комил эди. Суд жараёнига нисбатан бошда ҳис қилган ижирғанишга ўхшаш туйғу ҳозир қайгадир йўқолди. Агарда ёруғ оламда ёлғиз ўзи қолганда бу ишга менсимасдан, беэътибор қараган бўларди, топган гапини қаранг, ундай тақдирда бунақа суд жараёнининг ўзи ҳам бўлмасди-да. Лекин ҳозир амакиси уни адвокатнинг олдига судраб боргандан кейин қариндошлик ришталари ҳақида ҳам ўйламаса бўлмаслигини; ҳа, қолаверса унинг банкдаги фаолиятининг кетиши ҳам қисман суд маромининг боришига боғлиқ бўлиб қолганлигини тушуниб қолди, чунки унинг ўзи эҳтиётсизлик қилиб ёки ҳатто қанақадир тушунтириб бўлмас қониқиш билан ўз жараёни ҳақида оғзидан гуллаб қўйгани боис у кўрмаган билмаган бошқа ошналарининг бу ҳақида қаердан билиб олганларига ҳайрон; ҳатто фройлейн Бюр-

стнернинг муносабати ҳам ишнинг бориш жараёнига боғлиқ тарзда ўзгариб турар, хуллас, бу суд жараёнини қабул қилсинми ёки йўқ, унинг учун қарийб танлаш имкони қолмаган эди, у шундай бир гирдобга тушиб қолгандики, омон қолиш учун фақатгина курашиши керак эди. Мабодо ҳозирданоқ тинка-мадори қуриб қолган бўлса, бу ўзи учун яна ҳам ёмон.

Шунга қарамай, ваҳима қилиб айюҳаннос соладиган ҳеч бир воқеа содир бўлганича йўқ. У ўз банкида фаолият юритган қисқа бир фурсатда жуда қийин ва масъулиятли йўлни босиб ўтиб, юқори бир мансабгача кўтарилиб боришнинг уддасидан чиқди ва лаёқати ҳамма томонидан эътироф этилиб, анчадан буён шу лавозимда ҳовлиқмай-нетмай касби-корини давом эттириб келяпти; шундай экан, демак, энди у мана шу устакорлигини устидан қўзғатилган ишни бар-тараф этишга қаратиши керак, шунда, ҳаммаси яхшилик билан фойдасига ҳал бўлиши бегумон. Лекин ҳаммасидан олдин, жиндаккина бўлса-да, муваффақиятга эришмоқчи экан, бирон-бир айби борлиги ҳақидаги ҳар қанақа шубҳа-гумонни фикри-хаёлидан улоқтириб ташлаши керак. Ҳеч қанақа айби йўқ. Бутун суд жараёни ҳам каттагина бир иш – банкда ҳам шунақа залворли юмушларнинг кўпини уддалаган, ҳаёт қонуниятига кўра бунда ҳам ҳар қанақа хавфу хатарлар бўлиши табиий – унинг олдида турган асосий масала булардан устун бўла олиши. Бу мақсадга мувофиқ, қандайдир айби борлигини хаёлга келтириши ҳам ақлга хилоф, аксинча, барча фикр-ўйларни ўзининг мутлақ ҳақлиги теварагида жипслаштиришга эришиши керак. Бунда эса муқаррар равишда адвокатни бу ишдан қанча бўлса, шунча тез, бутун кечқуруноқ четлаштириш

қарорига келиш нур устига нур бўлади. Очиғи, бу айнан шу адвокатнинг ўз лутғи билан айтганда, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган намунавий тадбир бўлар ва шунинг учун ҳам унинг жонини чиқариб юборса керак; бироқ К. бор куч-қуввати айнан мана шу адвокат тўқиб-бичиб уюштирган алламбалоларига сарф бўлишига энди ортиқча чидаб ўтиролмайдди. У қанча тез тобелик юкидан холос бўлса, пайсалга солмай шу заҳоти унинг ўзи арзномани керакли жойга йўллар ва эҳтимол бу қоғозларни кўриб чиқишлари учун суд маҳкама-сига ҳар куни боришига тўғри келар эди. Бироқ у кўриб юрганидек, бошқаларга ўхшаб, шяпасини ўриндиқ тагига қўйганча, йўлакда кўзлари тўрт бўлиб ўтироқчи эмас. Балки унинг ўзи ёки таниш аёллар, ё бошқа биттаси, ишқилиб, ким бўлмасин, биронтаси ҳар куни тўғридан-тўғри бориб, суд амалдорларини гирибонидан олганча панжара орқасидан даҳлизни тамоша қилиб ўтиришга қўймай, юзма-юз К.нинг арзномасини кўриб чиқишга мажбур қилади. Бу ерда шалвирамоқ ярамайди, бор имкониятларни ишга солиб, ҳаммасини ташкиллаштириш, бирма-бир текшириб чиқиш керак; ва охир-оқибат суд ўз ҳақ-ҳуқуқини талаб қила оладиган айбловчи билан тўқнашсин.

Бироқ буларнинг барини қилишига К. ишона олса, бошқа гап эди, ҳолбуки, арзномаларни қандай тайёрлашни тасаввур қилишнинг ўзи унинг учун енгиб бўлмайдиган машаққат эди. Бир ҳафта олдин бу қоғозни мажбурият юзасидан тайёрлашни ўйлар экан, ўзини жуда ҳам ноқулай сездди. Ҳатто шугинанинг ўзи шунчалик қийин бўлади деб етти ухлаб тушига кирмаганди. Унинг эсига бир воқеа тушди: бир куни эрталаб юмушларга кўмилиб ўтираркан, бирдан у буларнинг барини бир чеккага улоқтирди-да, балки

кейинроқ бирор-бир тепса-тебранмас адвокатга фойдаланиш учун берарман деб, арзнома қоралаш учун ён дафтарчасини олди; шу паллада эса директор хонасининг эшиги очилиб, жарангдор қахқаҳа отиб, хонага директор муовини кириб келди. Бундан К. жуда ҳам ноқулай аҳволга тушди, ҳолбуки, директор муовини ҳеч ҳам унинг ўтинчномаси устидан кулмаган, бу ҳақида у қардан ҳам билсин, балки бунинг боиси эшитган биржа латифаларидан бири эди; муовин бу латифа унга ҳам тушунарли бўлсин деган ниятда, расмини чизиб кўрсатиб бермоқчи бўлди ва К. нинг столи устига энгашиб, қўлидан ручкасини олди-да, қораламалар учун очилган ён дафтарчаси варағига расм солишга тушиб кетди.

Бироқ бугун К. ноқулайликларни унутган – арзнома ёзиши шарт эди. Агар у хизмат пайтида бу ишга вақт ажрата олмаса, бошқа пайт, демак кечаси, уйга келгандан кейин ёзишга тўғри келади. Мабодо кечалари ҳам ишлаш учун камлик қиладиган бўлса, таътил олиши лозим бўлади. Фақатгина ярим йўлда тўхтамаса бўлгани, тўхтамоқ ишдагина эмас, умуман ҳар қачон ва ҳар ерда гумроҳликка олиб келади. Тўғри, арзнома ёзиш узоқ, қарийб боши-кети йўқ бир ташвиш. Ҳатто иродаси темир киши ҳам бундай қоғозларни мукамал бир тарзда тайёрлашга ақл бовор қилмайди, деган фикрга келиши мумкин. Фақатгина адвокатнинг ҳар қанақа ёлгон-яшиқ бичиб-тўқиши, пасткашлиги йўлда тўғаноқ бўлиб чиқмайди, балки айбловнинг ўзи нимадан иборатлигини билмаслик катта ғов бўлиб туради, шунинг учун ҳам унга ҳар қанақа мумкин бўладиган, фойдаси тегиш эҳтимоли бор қўшимчаларни қўшиш учун бугун ҳаёт йўлини муфассал ёзиб чиқиш, хотирадаги ҳар бир майда-чуйда воқеа-

ҳодисаларгача тиклаб ва уларни ҳар томонлама текшириб кўриш керак бўлади. Бу эса эҳ қанчалик мусибатли юмуш! Балки бу иш нафақага чиқиб кетган бирон-бир қарияга қўл келиши, у нима биландир миясини банд қилиб, боладек бўлиб қолган кирди-чиқди хаёлини овунтириш учун ва шу билан имилаб ўтадиган узун кунларининг танобини тортиб қўйишига асқатса ажаб эмас. Аммо қайнаб турган соғлом фикрларини иши учун асраб-авайлашга мажбур, вақти ҳам фавқулодда тутқич бермай ўтаётган, амали ҳам шунга яраша ўсиб боргани сари қай бир жиҳатдан директор муовини учун таҳдидли, яна навқирон ёшда қисқагина кечалардан лаззат олиши керак бўлган ҳолида аксига олиб, нечун ҳаммасидан кечиб, бу ҳужжатларни тайёрлаш учун боши билан шўнғиши керак экан! Ва К. яна хаёлан ўзига ачиниблик кетди. Ишқилиб, у бу хусусидаги пайдар-пай келаётган ўйлар оқимини бас қилиш учун беихтиёр қабулхона қўнғироғини босиб юборди. Мурватни босди-ю, у соатига кўз ташлади. Қарийб, ўн бирга етаёзибди, демак, у қимматли икки соатини ҳавога созуриб, бу ерда бўлмағур хаёллар суриб ўтирибди, аммо аввалгидан-да ҳориб, тинка-мадори қуриганини ҳис қилди. Ҳарқалай, вақти беҳуда ўтди деб бўлмайди, қатъий бир қарорга келди, балки шу унинг учун фойдалироқ бўлар. Чопар хат-хабарлар билан бирга икки жанобнинг ташриф қоғозини ҳам киритди, улар аллақачондан буён кўзлари нигорон бўлиб К.нинг таклифини кутиб ўтиришарди. Аксига олиб, улар банкнинг жуда керакли мижозлари бўлиб, ҳар қандай вазиятда ҳам куттириб қўйиши мумкин эмасди. Нега улар ана шундай ит эгасини танимайдиган ноқулай вақтда ташриф буюришди, нима учун дегани нимаси, балки бу жаноблар ҳам эшик ортида туриб, К.дай ўз ишига

масъулият билан қарайдиган тиришқоқ бир ходим қайноқ фаолият кўрсатиш керак бўлган қимматли бир лаҳзаларда уларни маҳтал қилиб нима учун шахсий иши билан машғул бўлиб ўтирибди, дея ўйлаган бўлсалар-чи? Бўлиб ўтганларнинг ҳаммаси учун жонидан тўйган К. ҳорғин бир алпозда нима бўлишини кутишга қарор бериб, ноилож ўрнидан турди ва биринчи мижознинг истиқболига чиқди.

Бу киши К. яхши билган кичкинагина, пачоқ гавдали фабрикачи эди. У К.ни муҳим юмушлардан чалғитгани учун узр сўраган бўлди ва К. ҳам ўз навбатида уни узоқ куттириб қўйганлигидан хижолатда эканлигини изҳор этди. Бироқ гаплари шунчалик нотабий чикдики, агар фабрикачи ўз ташвишлари билан ҳаддан ташқари банд бўлмаганида, К.нинг овозидаги сохталикни албатта сезиб қолган бўларди. У эса шошқалоқларча барча чўнтақларидаги ҳисоботлар ва жадвалларни суғуриб олиб, К.нинг олдига ёйиб ташлади ва алоҳида бандлар билан уларни шарҳлашга тушиб кетар экан, шу илдам кўз ташлаб олишдаёқ, ҳисоб-китоблардаги кўздан қочган у-бу камчиликларни тузатди, шу аснода К. билан бир йил олдин қулай битимга келганини эслатди, йўл-йўлакай эса бу сафар бошқа бир банк арзирли ён бериш билан шундай битимга келишга тайёр эканлигини гапига қистириб ўтди ва охири бунинг учун у К.нинг фикрини эшитишга келганини изҳор этиб, чакаги тинди. К. ҳақиқатан ҳам бошда катта қизиқиш билан фабрикачининг ҳар бир гапини тинглаб, тарозига солиб ўтирди, унинг фикри хаёлини ҳам мўмай даромад қилса бўладиган фойдали битимга келиш нияти эгаллаб олди, афсуски, бу узоқ давом этмади; кўп ўтмай бу гапларга қулоқ солиб ўтиришни бас қилди, шунда ҳам бир оз вақт фабрикачининг иштиёқ билан айтаётган сўзларига қўшилгувчи кишидай

жавоб ўрнида бошини қимирлатиб ўтирди, сўнг эса буни ҳам йиғиштирди, гоҳ унинг тап-тақир кал бошига разм солиб қўйиб, қоғозлар устига энгашар экан, бу вайсашлари беҳуда эканлигини фабрикачи қачон тушуниб етади, деб ўз-ўзидан сўрарди. Ниҳоят фабрикачи жимиб қолгач, К. ҳам бошда жиддий қиёфада ўйланиб турди, гўё бу билан у бировнинг гапини тинглаб, қабул қилиш вазиятида эмаслигини сукут аломати билан билдирмоқчи, буни тушуниб олиш учун имкониёт яратаётгандай бўлди. Аммо фабрикачининг оч арвоқдай бутунлай ўз дардига ботиб қолган нигоҳларига кўзи тушди-ю, ҳар қанақа эътирозга ўрин йўқлигига амин бўлди ва чор-ночор иш борасидаги суҳбатни давом эттирмаса бўлмаслигини тушунди. К. баайни буйруққа бўйсунгандек, бошини қуйи эгиб, қаламини судрагандек қилиб қоғоз устида юритганча, айрим жойларига эътиборни ошириш керакдай қандайдир рақамларга кўз солиб ўтираверди. Бу ҳолдан фабрикачи К. нимагадир рози эмас, деб чамалади, эҳтимол ҳисоб-китоблар у даражада аниқ эмасдир, балки улар ишни бир ёққа суриб беролмас, нима бўлганда ҳам, фабрикачи қўлидаги қоғозларни ёпиб, К.нинг олдига яна-да яқин суриб қўйди-да, яна қайтадан ўз ишининг умумий қирралари хусусида тушунтиришга киришди.

– Буларнинг бари жуда мушкул, – фабрикачи қоғозларни ёпганда, К. шундай деб, лабларини жийирди, – энг тўғриси, бутун хаёлни бир жойга қўйиб, ҳаммасини яна бир бор эринмасдан кўриб чиқиш керак, – у беихтиёр ўзини орқага ташлаб, ўриндиққа суянди.

У эндигина нигоҳини кўтаргани ҳам, директор хонасининг эшиги очилиб, узоқдан, гўё тутун ичида қолгандек гира-ширада имилабгина ке-

лаётган директор ўринбосарининг гавдаси кўзга ташланди.

К. бунга парво ҳам қилмади, лекин фабрикачининг фавқулодда ўзгариб, терисига сифмай кетгани уни-да қувонтирди, ахир бу фабрикачидан қутулишнинг айна мавриди келганлигини кўрсатарди. Фабрикачи шу чоқ курсидан сакраб туриб, директор муовинининг истиқболига шошди. К. унинг бундан-да ўн баробар илдамроқ ҳаракат қилишини истар, директор муовини бирдан ғойиб бўлиб қолишидан қўрқарди. Хавфсираш беҳудага ўхшарди, чунки икки жаноб бир-бирларининг қўлларини дўстона қисишганча кўришдилар ва бирга-бирга К.нинг столига яқинлашишди. Фабрикачи жаноб прокурист бу ишни жўнаштириб юборишга ҳеч бўйни ёр бермаяпти, деб К.дан нолиган бўлди ва унга қараб бошини силкиб қўйди ва директор муовинининг кўз қараши остида қоғозлар устига янада бошини пастроқ эгди. Иккиси ҳам К.нинг столига энгашиб, қоғозларга бор эътиборни қаратишгач, фабрикачи нима бўлса ҳам директор муовинини ўз томонига оғдириш учун жони ҳалак бўлиб, уни аврашга ўтди. К.га бу икки жаноб ҳаддан ташқари ғовлаб кетиб, ҳамма жойни эгаллаб олгану энди эса боши узра туриб, ўзининг тақдирини ҳал қилаётгандай туюлди. У оҳиста ва эҳтиёткорлик билан тепада нима воқеа юз бераётганига кўз ташлаш умидида нигоҳини юқорига кўтарди; стол устида ётган қоғозлардан бирини, ҳеч бир томонга қарамай, кафтига олди ва оромкурсидан секин-асталик билан бир миқдорда кўтариб, ҳужжатларни уларга тутди. Бу пайтда у ҳеч нима ҳақида ўйлай олмас, топган эрмагини давом эттирар экан, хаёлан бир куни бутунлай ўзини оқлайдиган арзномани тайёрлаганда ҳара-

кати шунақа бўлишини кўз олдига келтирарди. Директор муовини қулоғи динг бўлиб фабрикачине тинглар экан, К. кўтарган қоғозни кўриб турган бўлса-да, жаноб прокурисч учун жуда ҳам муҳимдир, деган андишага бормади, ҳатто ўқиб кўриш у ёқда турсин қиё ҳам боқмади, фақатгина К.нинг қўлидан олар экан, «Раҳмат, мен ўзим ҳаммасини аллақачон биламан» деб, қоғозни хотиржам стол устига қўйди. К. унга хушламайгина кўз қирини ташлади. Бироқ директор муовини бу қарашни пайқамадиям, борди-ю пайқаганда ҳам бундан янада кўпроқ севинган бўларди. У бирдан қаттиқ қаҳқаҳа отиб, ҳамма ёқни бузди, ҳатто фабрикачи билан ҳазиллашиб, уни хижолатга солди, сўнг эса узил-кесил бир битимга келиш ниятида мижозни ўз иш бўлмасига таклиф этди.

– Бу иш ҳар томонлама жиддий, – деди у фабрикачига қараб, – менга бунинг сабаби беш панжадек аён. Жаноб прокурисчга келсак, – у бу сўзни фақат фабрикачига дахлдордай қилиб деди, – биз уни бу ташвишдан озод қилсак, менимча, виждонан энг тўғри йўл тутган бўлар эдик. Сизнинг ишингиз хотиржам муҳокамани талаб этади. Бугун иши жуда ҳам бошидан ошиб кетган кўринади, шунинг учун ҳам қабулхонада кишилар уни соатлаб кутиб ўтиришибди.

К. директор муовинидан юзини терс ўгиришга бир баҳя қолди ва ўзини зўрлаб, фақат фабрикачига билинар-билинемас табассум қилиб қўйди. У бошқа улар билан иши бўлмади, энгилгина олдинга энгашиб, столга икки тирсагини тиради-да, икки жанобга худди пештахтали дўкондор каби қаради, улар эса ўзаро ниманидир келишиб олганча, стол устидаги қоғозларни йиғиштиришиб, директор хонаси ортига ғойиб бўлишди. Эшикда фабрикачи яна бир бор ортига ўгирилиб, жаноб

прокурист, хайрлашмаймиз, мен натижалардан сизни хабардор этмай кетмайман, деди, бундан ташқари яна сизга айтадиган кичкинагина бир янгилигим бор, деб қистириб ҳам қўйди.

Ниҳоят К.нинг бир ўзи қолди. У навбатдаги мижознинг ҳожатини чиқариш учун бу ёққа чақиришни хаёлига ҳам келтирмади, аниқ-тиниқ бўлмаса-да, ҳарқалай қабулхонада ўтирган кишилар гўё у фабрикачи билан банд деб ўйлашига ишончи комил, шунинг учун ҳеч ким, ҳатто чопарнинг ўзиям олдига киришга журъат этолмай ўтирганини тасаввур қилди, бу ҳазилакам омад эмас. У дераза олдига келди, унинг рафига ўтирганча бир қўли билан лўкидонни ушлаб, хиёбонга разм солди. Қор ҳамон уриб ётар, об-ҳаво ҳали-бери очиладиган эмасди.

У узоқ пайт қимирламасдан ўтирди, айнан уни нима ташвишга солаётганига тушунмай, фақат аҳён-аҳёнда, қанақадир шовқин-сурон эшитилаётган қабулхона тарафга елкаси оша қўрқа-писа қараб қўяр эди. Ҳамишаги вазият эди, хонасига ҳеч ким кирмагач, у хотиржам тортиб, қўл ювгич олдига борди ва совуқ сувга ювиниб, боши енгил бўлган ҳолда яна дераза олдига қайтиб борди. Ўз ҳимоясини қўлига олиш қарорига келган дамдан кўра энди бу иш унга масъулиятли, жиддий кўринарди. У бутун ҳимояни адвокатнинг зиммасига юклаган пайтларда суд жараёнига моҳиятан жуда ҳам кам алоқаси бор, унинг маромини фақат ҳимоячиси ортида туриб, четдан кузатган, аммо иш билан тўғридан-тўғри тўқнашмаган бўлиб, – ўз истагига кўра хоҳласа қизиққан, хоҳласа унутган эди. Энди, агар ҳимояни ўз қўлига оладиган бўлса, ҳеч бўлмаганда айни пайтда жиний ишига бемалол аралашishi, унга бутун вужуди билан шўнғishi керак бўлади. Агар ҳамма-

си муваффақиятли яқунланса, ниҳоят биратўла ва мутлақ озодликни қўлга киритар эди, аммо бунга муваффақ бўлиши учун ҳозирга қараганда ҳам кўпдан-кўп хавф-хатар билан тўқнашишга тўғри келади. У шу кунгача буни тусмолаб келган бўлса – мана бугун директор муовини иштирокида фабрикачи билан учрашуви аниқ-тиниқ кўрсатди – етарли даражада ишонтирди. Ҳимоясини ўз қўлига олишни бор-йўғи ният қилганида мана бу кишилар кириб келди-ю, довдираб, нима қилишини билмай қолди. Энди бу ёғи нима бўлади? Уни олдинда не кунлар кутиб турибди? Ишқилиб у ҳаммаси хайрли тугайдиган йўл топа олармикан? Бошқача бўлса, буларнинг бари қуруқ хом хаёл бўлиб қолаверади. Ҳимояни ўз қўлига олишнинг пухта ўйланган бирор-бир йўлини топмоқ бошқа барча ўй-хаёлларга чек қўйиб, имкон қадар кераксиз юмушларнинг баҳридан ўтиши фойда берармикин? Шу орқали у ҳаммасини бахайр яқунлай олармикан? Бу режасини у ўз ҳаётида, банк шароитида қандай татбиқ этса бўлади? Афтидан, унга вақт фақат арзномаларини тайёрлаш учунгина керак бўлмайди, бунинг учун таътилга чиқса етарли – ҳолбуки, таътилга чиқишни сўраш учун ҳам ундан ҳали катта жасорат, ўктамлик зарур – бироқ вақт бутун бир суд жараёнини бошидан кечириш учун керак бўлади, Худо билади, у қанча судраларкин? Мана қанча тўсиқлар К.нинг ҳаёт йўлида бирдан кўндаланг бўлиб турибди.

Наҳотки, у шундай бир ҳолда ҳам банкда ишлашга маҳкум бўлса? У столга кўз қирини ташлади. Наҳотки, ҳаёт-мамоти ҳал бўлаётган шундай қалтис паллада ҳам мижозларни қабул қилиб, улар билан иш юзасидан кенгашиб ўтира олса? Тепадаги чордоқда йиғилиб олган суд амал-

дорлари ўлжага ташланмоқчи бўлган қашқирлардек устидан қўзғатилган жиноят ишини бир ёқди қилмоқчи бўлсалару, бу ерда ноҳақ айбланаётган кимсанинг ўзи банкнинг одатий юмушларига бўғзигача кўмилиб ўтирса? Бу уни руҳий қийноққа, исканжага солишга ўхшамайдими, ёхуд у суддагиларнинг ижозати билан шу қийноқларга атайин солинаётганмикин? Унинг фавқулодда ҳолатини ҳисобга олишиб, шунга яраша ишларини баҳолайдиларми? Ҳеч ким ҳеч қачон! Кимлардир устидан кетаётган жараён ҳақида у-бу нарса билишар, аммо бу ҳам ярим-ёрти. Ҳар қанақа миш-мишлар ҳозирча директор муовинининг қулоғига етмаганлигига ишонса бўлади, аксинча бўлганда, дўстона ва одамохун бўлишига қарамай, уларни у шу заҳоти К.нинг зарарига ишлатиш учун астойдил интилган бўларди. Директорнинг ўзи-чи? Албатта унинг К.га ихлоси баланд, мабодо суд жараёни ҳақида хабар топганида, К.нинг тақдирини изга солиш учун дарров қўлидан нима келса, шуни қилган бўларди; бироқ энди буям даргумон. Чунки айни пайтда К. ўз галваси билан бўлиб, муовинга қарши туришни қарийб бас қилган, директорнинг ярим жонлигидан фойдаланиб, муовин нега ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаб олиши керак эмас экан. Шундай ҳолда нимага умид боғласин? Эҳтимол мана шу ўй-хаёлларнинг ўзига бардош беришдан ҳам кучи қирқилаётгандир, бироқ, бошқа томондан, ўзини алдаб юриши ҳам мумкин эмас, худди шу лаҳзаларда ҳаммасини нима, қанчалик мумкинлигини олдиндан кўра билиши керак.

Ҳар қанақа дардисар баҳоналарсиз ҳам ёзув столига қайтиб ўтирмаслик учун К. деразани ланг очиб юборди. Уни очишнинг ўзи бўлмади, дастакдан икки қўл билан тутиб, зўр куч билан

итаришга тўғри келди. Бутун хона бўйику энига туман ва тутунга, яна куйинди исига тўлди. Елвизак бир талай қор заррачаларини ҳам ичкарига туширди.

– Лаънати куз ҳавоси-да, – К.нинг орқа томонида фабрикачининг овози янгради. У киши директор муовини хонасидан чиқиб, билдирмайгина ойнага яқинлашганди.

К. унинг гапини тасдиқлагандай бошини силкитди-да, фабрикачининг портфелига хавфсираш билан қараб қўйди. Эҳтимол, у ҳозир портфелдан қоғозларни олиб, директор муовини билан музокаралари қандай ўтганлиги ҳақида ҳикоясини бошлаб қолса ҳам ажаб эмас. Бироқ фабрикачи К.нинг нигоҳи билан тўқнашиб, портфелига уриб қўйди-да, уни очмай гап бошлади.

– Албатта, сиз учун, мен нимага эришганимни эшитиш қизиқарли бўлса керак. Шунини айтишим мумкинки, шартнома қарийб менинг чўнтагимда деса ҳам бўлади. Ажойиб киши-да муовинларингиз. Ушлаган жойини кесади.

У табассум қилиб, К.нинг қўлларини бир неча бор силтаб қўйди, афтидан, К.нинг кайфиятини кўтармоқчи бўларди. Бироқ фабрикачи ҳужжатларини кўрсатишни ҳам истамагани К.нинг кўнглига шубҳа солди, қолаверса, сўзларидан ҳам кулгини қистатадиган бирон нарса тополмади.

– Жаноб прокурис, – деб қолди бирдан фабрикачи, – эҳтимол сизга об-ҳаво ёмон таъсир этаётгандир? Чехрангиз қандайдир сўлгин.

– Ҳа, – деди К. қўлини чаккасига яқинлаштириб. – Оилавий ихтилофлар чиқиб турибди, бошим шишган.

– Тўғри, билинади, – ҳамдардлик билдиргандай бидирлади фабрикачи, у жуда ҳам сабрсиз – шошқалоқ киши бўлиб, ўзига қарата гапираёт-

ганларида ҳеч қачон охиригача хотиржам тинглашга сабри етмасди. – Ҳар ким пешонасида ёзилганини кўради.

К. беихтиёр эшикка қараб талпинди, гўё мижозини ҳайдамоқчи бўлгандай, бироқ шу он яна фабрикачининг жағи очилди:

– Жаноб прокурист, менда сизга айтадиган яна кичкинагина бир хабар бор эди. Жуда қўрқаманки, аҳволингиз унақа эмас, менинг фаромушлигимни қаранг, кейинги икки бор келганимда ҳам буни сизга айтиш хотирамдан кўтарилиб кетибди. Балки хабаримни бир чеккага улоқтирадиган бўлса, вақт ўтган сари унинг ҳеч қанақа қиймати қолмайди. Шунақа бўлса ҳам, ўйлашимча, эҳтимол, сизга бирон-бир фойдаси тегиб қолса ажаб эмас, – унга нимадир деб жавоб қилишга улгурмаган ҳам эдики, фабрикачи юзма-юз келиб, кўкрагига букилган бармоғини дўқ-дўқ уриб, секингина деди:

– Устингиздан жиноят иши қўзғатилибди, шу ростми?

К. ўзини орқага ташлаганча ҳовлиқиб деди:

– Буни сизга директор муовини айтдимми?

– Э, йўғ-э, – эътироз билдирди фабрикачи, – бу ҳақида муовин қаердан ҳам билсин?

– Сиз-чи? – К. энди ҳовуридан тушиб хотиржам суриштирди.

– Мен суддагилар даврасида бўлганимда, бу соҳага оид у-бу нарсани эшитиб тураман, – деди фабрикачи. – Шу боис бу ҳақида сиз билан гаплашмоқчи эдим.

– Бу даврага алоқадор кишилар нечта ўзи? – сўради-да, К. бошини қуйи солиб, фабрикачини ҳам стол сари бошлади.

Улар аввал қандай ўтиришган бўлса, шундай ўтиришгач, фабрикачи гап бошлади:

– Афсуски, мен сизга бу ҳақида жуда кам маълумот бера оламан. Бироқ бунақа ишларда жуда майда-чуйда гапларга ҳам эътиборсиз қараш мумкин эмас. Ҳа, менинг айтганларим жуда арзимас бўлиши мумкин, лекин у бирон-бир кори-ҳолингизга яраса, деган ҳис-туйғу мени бу ерга етаклаб келди. Ахир биз шу пайтгача ҳамкор сифатида бир-биримиз билан муносабатларимиз жуда самимий эди, шундаймасми? Бўлмасам-чи!

К. бугунги суҳбат чоғида қилган муомала-муносабати учун ундан кечирим сўрамоқчи бўлди, бироқ фабрикачи сўзини бўлинишига тоқат қилолмас эди. У портфелини қўлтиғи остига тикиб, ўзининг қандай шошилаётганлигини таъкидлаган бўлди ва гапида давом этди:

– Устингиздан қўзғатилган жиноий иш жараёни хусусида мен Титореллидан эшитдим. У расом, Титорелли унинг тахаллуси, ҳақиқий исмини ҳатто билмайман ҳам. Кўп йиллардан буён у менинг идорамга тез-тез бош суқиб, кичкина-кичкина, бир энлик суратларини кўтариб келади, ранг қўр, ҳол сўр деганларидек, у шунчалик қашшоқки, унга ачинганим ҳақи, садақа қилгандек, бир нима бериб, уларни олиб қоламан. Бу битимга иккимиз ҳам одатланиб қолганмиз, ҳамиша беғалва савдомиз силлиққина битарди. Бироқ борган сари у серқатнов бўлиб қолгач, жонимга тегиб, охири суҳбатларимиздан бирида бу суратчалар чизиш билан қандай тирикчилик қиласан, деб ошкора қизиқдим, жавобини эшитиб, ҳайратланганимни кўрсангиз эди, унинг асосий қиладиган даромади портретлар чизиб беришдан келаркан. «Суд учун ишлаб бераман», деди у. «Қанақа судни айтяпсан?» ҳайрон қолиб суриштирдим. Шунда у суд ҳақида ҳаммасини ҳикоя қилиб берди. Эҳтимол, бундан қанчалик эсанкираб қолганимни бошқаларга қа-

раганда сиз яхшироқ тасаввур қиларсиз. Шундан бошлаб, ҳозиргача ҳар келишида ундан қанақадир янгиликни эшитиб, бу маълумотлардан суд ҳақида ўзимча нималарнидир тасаввур қилдиган бўлдим. Тўғри, Титорелли жуда ҳам вайсақи, уни кўпинча тўхтатишга тўғри келади, буни фақат у ўз ҳикоясига истаган ёлғон-яшиқни шунчаки тикиштириб кетаётгани боисгина қилмайман, бу ҳеч гап эмас, балки мендай ташвиши кўп тадбиркор киши ҳеч қачон бошқаларнинг ишига ҳаддан ташқари машғул бўлиши ярамайди. Буни кези келгани учун айтяпман-да. Ўйлаб қолдим: эҳтимол тасодифан Титореллининг сизга бирон-бир фойдаси тегиб қолар, ахир у кўпгина суд ҳакамларини танийди, майли, ўзи бир тайинли таъсирга эга бўлмаса ҳам, балки шунга сўзи ўтадиган амалдорнинг қандай қўлидан тутса бўлади, шу хусусда жўяли бир маслаҳат берар. Фикри ожизимча, эҳтимол бу йўл-йўриқлар, ўз-ўзича ҳеч бир аҳамиятга эга эмасдай кўрингани билан сизга асқатиб қолиши мумкин. Ўзингиздан қолар гап йўқ, киройи адвокатсиз-ку. Мен доимо ўз-ўзимга: «Жаноб прокурис К.нинг ўзи бориб турган адвокат» деб юраман. Албатта жараёнингиз натижасидан менинг кўнглим тўқ. Шунда ҳам Титореллининг олдига бир бориб кўрмайсизми? Тавсиямга кўра, Титорелли сиз учун нимага кучи етса, ҳаммасини қилади. Ўйлашимча, бу фойдадан холи эмас. Албатта, бугун бориш шарт эмас, кун тўққанда, йўл-йўлакай уникага кириб ўтса бўлади. Тушунишимча, буни алоҳида таъкидлашим керак эди – аммо Титореллиникига бориш-бормасликни ўзингиз ҳал қилинг, бу сизнинг ихтиёрингиз. Балки, буни Титореллисиз ҳам уддаласа бўлади, дейишингиз мумкин, унда яхшиси, бу томонини ўйламаган маъқул. Эҳтимол, белгилаб олган режаларингиз бўлиб, Титорелли уни фақат бузиб қўйиши мумкиндир? Йўқ, йўқ, агар шунақа

бўладиган бўлса, ҳар қанақа воқеа юз бермасин, Титореллининг олдига боришингиз ҳеч ҳам керак эмас. Албатта, бунақа нусхаларнинг маслаҳатини ҳам бир қур ўйлаб кўрмасдан, енгил-елпи қабул қилиб бўлмайди. Шунга қарамай, нимани хоҳлайсиз, ўзингиз биласиз. Мана ташриф қоғози, мана яшаш манзили.

К.хатни олиб, чўнтагига солиб қўйди – унинг жуда ҳам ҳафсаласи пир бўлганди. Ҳатто бу танишликдан бир фойда чиқиб, кўнглини чоғ қиладиган вазиятларга сабабчи бўлган тақдирда ҳам, ўлчаб бўлмас даражада зарари фойдасидан кўпроқ, суд жараёни ҳақида фабрикачига етказгани, шу билан ҳам ҳар хил шов-шувларнинг авж олишига йўл очиш дегани эди.

Фабрикачи қарийб хонадан чиқаёзганда К. унинг изидан жуда ҳам машаққат билан ўзини зўрлаб, миннатдорчилик билдирмоққа уриниб, гудраниб қўйди.

– Уникига кириб ўтарман, – эшик олдида фабрикачи билан хайрлашаркан, К. шундай деди, – мана кўриб турганингиздек, жуда ҳам бандман, унга ёзма тарзда билдирсам, балки ўзи бу ерга келар.

– О, сиз вазиятдан чиқишнинг янада яхшироқ йўлини топишингизга шубҳам йўқ, – деди фабрикачи. – Очиғи, сиз Титорелли тоифасидаги кишиларни чақирмаганингиз ва суд жараёни ҳақида у билан бу ерда гаплашмаганингиз маъқул. Яна бунақа кишиларнинг қўлига бирон-бир керакли қоғозни тутқазिश ҳам ярамайди. Э, албатта, сиз ҳамма нарса ҳақида ўйлаб кўргансиз, нима қилса бўлади, нимани эса йўқ, ўзингиз жуда яхши биласиз.

К. бошини қуйи солинтирганча, қабулхона орқали фабрикачини кузатиб қўйди. У зоҳиран хотиржам кўринса-да, ич-ичидан жуда кўрқиб

кетди: гапнинг пўскалласини айтганда, Титореллига хат ёзиб юборарман деганда, фабрикачининг маслаҳатини қандай қадрлашини кўрсатмоқчи, Титорелли билан қандай учрашса бўлади, шунини ўйлаётганини билдириб қўймоқчи эди, ҳолбуки, Титореллининг ёрдами ўзи учун фойдали бўлади, деб ҳисоблаган тақдирдагина унга бирон-бир нарса ёзиб юборган бўларди. Бироқ фабрикачининг гапи унга бундай қалтис қадам босишлар кейинги барча ишларнинг оёғини осмондан қилиб юбориши мумкинлигини яна бир бор аён этди. Наҳотки, у ўзининг соғлом ақлига таяна олмаса? Буни қаранг, у директор муовинидан икки қадам берида, ёлғиз эшиккина уларни ажратиб турган хонага аллақандай насли-насабининг тутуриғи йўқ бир кишини ёзма равишда чақириб келиб, устидан қўзғатилган суд жараёни хусусида унга ёрилиб, кенгаш сўраб ўтирса, бунақа нодонлик билан ҳар қанақа нохуш воқеалар юз бериши мумкин-ку, эҳтимол шунга ўхшаш бир талай бошқа хавф-хатарлар юз беришини ҳам кўрмай, бошига ортиқча ғавғолар орттираётган бўлмасин? Ахир ёнида бу каби хавфлардан уни огоҳлантириб турадиган киши ҳаммиша ҳам бўлмайди-ку. Айнан ҳозир, барча кучини жамлаб, ҳаракат қилиши керак бўлган бир пайтда шубҳа-гумонлар ҳам ваҳимага солиб, ҳушёрлигини бой беришга бир баҳя қолди. Наҳотки, банк юмушларида қийин муаммога дуч келгандек суд жараёни билан жиддий шуғулланиш ҳам шунчалик қийин бўлса? Қандай қилиб калласига Титореллига хат ёзиб юборишу банкка таклиф қилиш фикри келиб қолди, ҳозир ўзи ҳам буни қарийб тушунтириб беролмасди.

Ҳали фикрини бир жойга йиғолмасдан бошини чайқаб ўтирганда, хонасига чопар кириб

келди ва қабулхонада уни уч киши кутиб ўтирганини айтди. Улар аллақачондан буён сарғайиб кутиб қолишган, мана ниҳоят энди ўзларини К. нинг хонасига таклиф қилиб қолишса ажаб эмас, деб туришарди. Чопар К.га мурожаат қилганини кўрганлар ўринларидан ҳовлиқиб туришди ва имкониятдан фойдаланиб қолиш умидида бир-бирларига гал бермай, К.га ўз дардларини тўкиб-солишга интилишди. Бу ерда илтифотсиз бир муносабатда бўлиб, қанча вақтларини созуриб қабулхонада тош қотиб ўтиришга мажбур қилишган экан; демак улар ҳам, ҳеч қанақа тартибни писанд қилмасликларини кўрсатиб қўядилар.

– Жаноб прокурорист, – гап бошламоқчи бўлди бири.

Бироқ қишлоқ пальтосини чопарнинг ёрдами билан кийиб олган К. учовига бир йўла мурожаат қилди:

– Кечирасиз, жаноблар, афусуски, ҳозир сизларни қабул қила олмайман. Мени афв этишларингизни ўтиниб сўрайман, бахтга қарши жуда ҳам зарур бир ишим чиқиб қолди, ҳозир кетмасам бўлмайди. Гувоҳ бўлганларингиздек, роса вақтимни олишди. Барака топкурлар, эртага ёки ўзингизга қачон қулай бўлса, ўшанда келсаларингиз бўлмайдими? Балки юмушларингизни телефон орқали кенгашиб олармиз? Ёки ҳозир сизларга нима кераклигини қисқагина баён қилиб берсангиз, сўнг мен ёзма тарзда жавоб йўлласам бўлмайдими? Йўқ, яхшиси, албатта, яна бир бор ўзингиз бу ёққа келганларингиз тузук.

Бу таклифдан мижозларнинг бутунлай тиллари калимага келмай қолди, наҳотки улар шунча пайт беҳуда кутиб ўтиришган бўлишса, дегандек бир-бирларига қараб олишди.

– Демак, келишдикми? – К. шундай деди-ю, шляпасини тутиб турган чопарга юзланди.

Хонанинг деразаларга рўпара очиқ эшигидан ташқарида қалин қор тушганини бемалол кўрса бўларди. К.пальтосининг ёқаларини кўтариб, бўйинларини беркитди. Шу лаҳза қўшни хонадан чиққан директор муовини К. пальтода турганича, ниманидир мижозлари билан келишиб олаётганига кулимсиб қараганча, сўради:

– Жаноб прокурис, наҳотки, сиз кетаётган бўлсангиз?

– Ҳа, – деди К. қаддини ростлаб, – бир иш бўйича кетмасам бўлмайди.

Бироқ директор муовини шу заҳоти мижозлар томонга қараб юзланди.

– Бу жаноблар энди нима қилади? – сўроққа тутди у. – Адашмасам, улар аллақачондан буён кутиб ўтирибдилар.

– Биз келишиб олдик, – деди К.

Шу ерда етганда мижозлар ҳам энди ўзларини тутиб туролмадилар: К.ни ўраб олишиб, агар муҳим ишларини ҳеч кечиктирмасдан юзма-юз туриб муҳокама қилиб олиш зарур бўлмаганда шунча пайт кутиб ўтирмаган бўлишларини дастурхон қила кетишди. Директор муовини уларни тинглаб бўлиб, К.га қаради-да, шляпасини қўлига олганча, ундаги қанақадир бир доғни тозалашга тутиниб деди:

– Жаноблар, бу мушкулотдан чиқишнинг оддий бир йўли бор. Агар мен мушқулингизни осон қила олсам, жаноб прокурис ўрнига сизлар билан гаплашиб олишни мамнуният билан ўз зиммамга оламан. Тушунимча, ҳеч кечиктирмасдан ишларингизни ҳал қилиш керакка ўхшайди. Биз ҳам ўзингизга ўхшайдиган ишбилармон кишилармиз, вақтларингиз қанчалик қимматли эканлигини тушунамиз, бу ёққа юрсангиз бўладими? – у эшикни очиб, улардан бирига қабулхонага ўтишини сўради.

Буни қаранг. К. зарурат юзасидангина бундан воз кечиб турганда, директор муовини ҳаммасини ўз фойдасига ишлатмоқчи. Эҳтимол ҳақиқатан ҳам К. ишининг ваҳимасини жуда бўрттириб юборгандир. – У ҳеч ҳам керакмасмиди? У агар ана шундай асоссиз, бетайин нарсаларга ишониб, аллақандай номаълум бир рассомнинг олдига югураверса, ҳеч вақога арзимас нарсаларга умид қилиб юраверса, иш кўрсатолмай, бу ерда, яъни, хизмат жойида тузатиб бўлмас даражада обрўйига путур етади-ку. Ундан кўра, пальтосини қайта ечиб, қозиққа илса-ю, жилла қурса, қабулхонада кутиб ўтирган икки мижознинг ишини ҳал қилиб беришни ўз бўйнига олса тузук бўларди. Эҳтимол, директор муовини хонасига қайтиб кириб, худди ўз уйидагидек сурбетларча китоб жавонини титкилаётганини кўрмаганда, К. шундай қилган ҳам бўларди. Аммо К. эшикка яқинлашганда яна муовиннинг овози янграб қолди:

– Э, ҳали ҳам кетмадингизми? – К. унга қарар экан, юзидаги қатор-қатор ажинлар қарилигининг эмас, ҳукмфармонлиги далолатидай туюлди. – Шартномани излаяпман. Фирма вакилининг айтишича, у сизда экан. Топишга қарашиб юборолмайсизми?

К. унга яқинлашувди ҳамки директор муовини деди:

– Раҳмат, ўзим топдим – у шундоққина кўришиб турган шартнома қоғозининг ўзини олиш ўрнига талай муҳим ҳужжатлар тикилган семиз хатжидни ҳам қўлтиқлаб, хонаси сари йўрғалаб кетди.

«Ҳозир у билан жиқиллашиб ўтиришга ҳолим йўқ, – дерди ўз-ўзига К., – ҳаётимдаги кўнгилсизликлардан у ўзини ўнглаб олиб, валломатлигини кўрсатиб қолсин, менинг ҳам куним ке-

лар, биринчи имконият туғилгандаёқ у билан ҳисоб-китоб қиламан. Кунини кўрсатаман!» Бу фикр билан у бир оз овунди ва қарийб даҳлизнинг очиқ эшигига етаёзганида чопарга иш билан кетаётганлигини банк директорига айтиб қўйишни буюрди, сўнг эса ҳарқалай аллақанча вақт бутунлай ўз иши билан банд бўлишига имконият туғилганидан қувониб, банкдан чиқди.

Шаҳарнинг бир чеккасида суд девонхонаси жойлашган бўлса, рассом яшайдиган уй қарама-қарши тарафда эди, пайсалга солмасдан ўша ёққа йўл олди. Бу чекка мавзе ҳаддан ташқари гариб бўлиб, кўримсиз уйлари оралаб ўтган жин кўчаларида билч-билч эриётган қорда ҳар турли ахлат уймалашиб ётарди. Рассом яшайдиган уй дарвозасининг кенг табақаларидан фақат биттаси очиқ, ёпиқ табақасининг пастидан синдириб очилган туйнукчадан аллақандай бадбўй суюқлик оқиб чиқаётган жойда у билан тўқнашиб қолишдан асранмоқ умидида ариқчага ўзини ташлаган бир неча каламушларни кўрди. Зинапоянинг пастида аллақандай болакай чинқириб ётар, бироқ дарвозанинг нариги тарафи остида жойлашган чилангарлик устахонасидан чиқаётган шовқин-суронда бу қарийб эшитилмасди. Устахона эшиклари очиқ бўлиб, уч шогирд қандайдир темир-терсакни ўртага олиб, тўқмоқлашарди. Деворга осилган оқ тунукаларнинг катта-катта бўлакларига офтоб нури тушиб, шуълаланар, шулардан бир бўлагини ерга олиб ишлаётган икки шогирд болаларга бу шуъла тушиб, юз ва пешбандларини ёритарди. Аммо К. бир қургина нигоҳ ташлади, фикри хаёли тезроқ рассомни топиш, у билан гап-сўзни лўнда қилиб, бу ердан дарров жуфтакни ростлаб, яна банкка қайтиб боришда эди. Агар у арзимас бўлса-да, нимага-

дир эришса, банкдаги бугунги ишига бу ижобий таъсир этган бўларди.

Учинчи қаватга чиққанча ўпкаси оғзига тиқилиб, жуда ҳам ҳансираб қолди, бу уйнинг қаватлари баланд-баланд, афтидан, рассом, нақ болохонада умргузаронлик қиларди. Уйнинг ҳавоси дим, айниган, танг-тор зинапоя тикка юқорига ўрлаб борар, майдончасиз, устга ағанайдигандек деворлар икки томондан сиқиб келар, қай жойларидадир бир энлик синдириб очилган ойначалар бор эди. К. бир зумга нафасини ростламоқчи бўлиб тўхтади. Шу ерда қўшни хонадондан бир этак қизалоқлар югуриб чиқишди ва шодон қийқириқлар билан зинапоядан физиллаб юқорига кўтарилиб кетишди. К. улар ортидан имиллаб юқорига кўтарилаверди ва қизалоқлардан бири қоқилиб кетиб бошқалардан ажралиб қолганда, ундан сўради:

– Рассом Титорелли шу ерда яшайдими?

Қизалоқ бир оз букри, уни ўн учларда деса бўларди; жавобига у К.нинг биқинига тирсаги билан туртиб, зимдан тикилди. Қиз ҳали ёш, яна жисмонан қусурли бўлишига қарамасдан, К.унинг алақачон бузилиб бўлганлигини ҳис қилди. У ҳатто жилмаймасдан еб қўярдай қараб, очикдан-очик беҳаё шама қиларди.

К. қизчанинг қийшанглашини сезмагандай сўради:

– Сен рассом Титореллини биласанми?

Қиз бошини қимирлатиб, К.ни ўз навбатида саволга тутди.

– Унда нима ишингиз бор?

К. Титорелли ҳақида у-бу нарсани сўраб-суриштириб билиб олсам, зарар қилмайди, деб кўнглига тутди.

– Портретимни ишлаймоқчи эдим.

– Портретингизни? – оғзини ланг очиб қайта сўраркан, бу ҳеч кутилмаган фавқулодда иш ёки ақл бовар қилмас ҳодисадек кафтлари билан К.ни шапатаилади-да, кейин ўзи шундоқ ҳам калта бўлган этагини икки қўли билан янада кўтариб, гала-говурлари юқоридан келаётган қизалоқлар томон оёғини қўлига олганча югуриб кетди.

К.зинапояннинг навбатдаги бурилишида қизалоқларни яна кўрди. Букри қиз, афтидан, К.нинг ниятини шерикларига етказган чоғи, уни кутиб ўтиришарди. Улар К. эмин-эркин ўтиб олиши учун йўл очиш мақсадида зинапояннинг икки томон деворларига қапишганча, пешбандларини бармоқлари билан у ёқдан бу ёққа суриб ўйнашарди. Деворга суяниб туришаркан, бу наврасталарнинг юзларида, галати бир тарзда болалик ила бузуқликнинг аломатлари аралашиб кетганини кўриш мумкин эди. Букри қиз йўл бошлади, қолганлари эса К.нинг ортидан пиқир-пиқир кулишди. Фақат шу қиз сабаб К. дарров йўлни топди. У шу заҳоти тўғри тепага кўтарилмоқчи бўлганди, қиз Титореллининг олдида фақат ёнлама зинапоя орқали бориш мумкинлигидан воқиф этди.

Унга олиб борувчи зинапоя анча-мунча узун, яна тиккасига кетган, нақ Титореллининг эшиги олдида ниҳоясига етарди. Бутун зинапояга солиштирганда, бу ер анча ёруғ, шипдан очилган кичик туйнукдан тушиб турган ойдинда рассомнинг эшиги яхшигина кўриниб турар, унинг тахтаси бўялмаган бўлиб, мўйқаламда жимжимадор ва катта-катта қилиб қизил буёқда Титорелли номи ёзиб қўйилган эди. К. ўзининг ҳангомата-лаблари билан зинапояннинг ўртасига етгандиям, бирдан юқоридан, афтидан, шу зинапояннинг ўзида шовқин-сурон эшитилди ва эшик ярим очилиб, тунги либосидан бошқа эғнида ҳеч вақо йўқдай бир эркак киши чиқиб келди.

– Вой-бўй! – уймалашиб турган тўдага кўзи тушган бу киши шундай деб нидо қилди ва ўша заҳоти ортига қайтиб, ғойиб бўлди. Букри қувончдан кафтларини бир-бирига урди, қолган қизалоқлар эса К.ни орқасидан итаришиб, тепага чиқишга қисташарди.

Бироқ улар тепагача кўтарилиб боришга улгуришмади, кўп ўтмай эшик ланг очилиб, ўзини хокисорларча тавозеда тутган рассом К.ни ичкарига киришга таклиф қилди. Аммо қизчаларга йўл бўшатишни хаёлига келтирмади ва уларни сиқиб, ташқарида қолдирди, қанчалик эланишмасин ё зўрлик билан ичкарига кириб олишга уринишмасин, бари бир фойдаси бўлмади, рухсат тегмади. Фақатгина букри қиз қўл остидан сирғалиб, ичкарига ўтишга муваффақ бўлди, бироқ рассом унинг ҳам ортидан қувиб, этагидан тортиб ушлади-да, даст кўтариб, ўз атрофида чир айлантирди ва ҳатто ўзи букри билан овора бўлганда ҳам қизалоқлар киришга журъат қилолмаган эшикнинг нариги томонига қўйди. К. бўлаётган ишларга қараб, бирон-бир ҳаракат қилишга ўзида куч топмади, нима дейишни билмади; чунки бу ерда гўё дўстона муносабатлар ҳамма нарсадан устувордек эди. Қизалоқлар тўдаси ҳайдалганига қарамай, рассомга ҳазил-ҳузул қилишиб, аллақандай қитмир гаплар отишди, аммо буларнинг маъносини К. ҳеч тушуна олмади, рассом илжаяр, унинг қўлларида букри қиз гўё ҳавода учгудек бўларди. Кейин у эшикни ёпиб, К.га яна бир бор тавозе қилди, меҳмоннинг қўлларини сиқиб, унга ўзини таништирди.

– Санъаткор-мусаввир Титорелли.

К. қизалоқлар шивир-шивир қилаётган эшикка қараб деди:

– Бу уйда сизни ҳаддан ортиқ севишлари кўриниб турибди.

– Оҳ, бу маймунчаларимнинг ўзини тутишларини! – У шундай дер экан, жон-жаҳди билан ёқа тугмаларини қадашга уринарди.

Рассом сарпойчанг турар, энди унинг устида кўйлагидан ташқари тасманинг кучи билан зўрға ушлаб турилган сариқ йўл-йўлли иштони ҳам бўлиб, айниқса, пойчаси ҳалпиллоқгина эди.

– Менга бу маймунчаларнинг дастидан ҳаловат йўқ, – дея туриб кўйлаги тугмаларини ўтказишга уринар экан, худди шундай бўлиши керакдай, охирги тугма узилиб кетди, у оромкурси келтириб, К.ни ўтиришга таклиф этди.

– Қачонлардир ораларидан биттасининг суратини солган эдим – у ҳозир буларнинг ичида йўқ – шундан бошлаб ҳозиргача булар мени ҳол-жонимга кўйишмайди. Уйда бўлган пайтларимда-ку изни-ихтиёрим билан киришади, бироқ хонамни тарк этишимга тўғри келса, доимо, ҳеч бўлмаса биттаси бу ерга кириб олади. Улар эшик қулфига тушадиган калитча ясаб олишган ва уни бир-бирларига ошириб туришади. Э, улар жонимга қанчалик тегиб кетишганини сиз ҳатто тасаввур ҳам қила олмайсиз. Мисол учун, бирон бир хоним билан суратини чизиш умидида руҳан тўлиқиб келаман-да, эшикни калитим билан очиб, нимани кўраман денг: столим олдида ўтириб олган букри қиз мўйқаламим билан лабларини бўяётган, унинг амри-фармонидаги шумтака ука-сингилчалари эса хонанинг тўрт томонига югуриб, ҳамма жойни бурчак-бурчаккача ифлослаб ташлаган бўлади. Ёки масалан, кеча оқшом юз берган воқеани олайлик: алламаҳалда уйга қайтдим, шунинг учун ҳам сиз хонамдаги тартибсизлик ва бунақа кўринишим учун кечиринг – уйқум қисталанг қилиб турарди, апил-тапил ечиниб, ўзимни тўшагимга ташладим ва бир-

дан кимдир оёғимни чимчилагандай бўлди. Каравотимнинг тагига энгашиб бу ярамаслардан бирини тортиб чиқардим. Менга намуноча тирғалишади – ҳеч тушуниб бўлмайди. Сиз ўзингиз кўрдингиз, мен уларнинг раъйига қараётганим йўқ. Улар ишлашимга халақит беришади. Агар бу устахона менга текинга бериб қўйилмаганда, бундан аллақачон жўнаворган бўлардим.

Шу пайт эшик ортидан ингичгагина овоз келди:

– Титорелли, биз ичкарига кирсак бўладими?

– Йўқ! – шартта рад қилди рассом.

– Ҳатто менга ҳам рухсат йўқми? – яна ўша болапақир – ингичка овоз эгаси сўради.

– Сенга ҳам мумкин эмас! – рассом шундай деб эшик олдига келди ва уни қулфлади.

Шу орада К. хонанинг у ёқ бу ёғига қарашга улгурди; шу ёшга кириб кимдир шу тор-танг кулбачани «устахона» деб аташини ҳеч тасаввурига сиғдира олмасди. Унинг эни-ю бўйини икки қадамда ўлчаб ташласа бўларди. Пол, девор ва шифтларининг ҳаммаси ёғочдан, тахталар орасидаги кичкина тешик-туйнуқлар ҳам кўзга ташланади. Хонанинг бир чеккасидаги каравот устида ямоқ чойшаб ва ёстиқлар турарди. Хонанинг ўртасида ўрнатилган мольбретда аллақандай суратнинг эскизи енглари ергача тушган халпилдоқ кўйлак билан ўраб қўйилганди. К.нинг орқа томонида ойнаванд дарича бўлиб, ундан гира-шира тумандагидек қор билан қопланган қўшни томларини аранг кўриш мумкин.

Калитнинг шақур-шуқур буралгандаги овозидан К. эшик томонга бурилиб, бу ердан тезроқ кетмоқчи эканлигини хотирлади. Шунинг учун ҳам чўнтагидан фабрикачининг хатини чиқариб, рассомга бераркан, деди:

– Мен сиз ҳақингизда танишингиз бўлган мана бу жанобдан хабар топдим ва унинг маслаҳати билан бу ерга келдим.

Рассом хатга шошиб-пишиб қаради-да, уни каравот устига улоқтирди. Агар фабрикачи аниқ-тиниқ қилиб ошнаси рассомнинг қашшоқлиги-ю, ўз мурувватига қарам бир киши эканлиги ҳақида гапириб бермаганида, Титорелли умуман уни танимайди, ёки ҳеч бўлмаганда, алақачон фабрикачини унутиб юборган деган хаёлга бориш мумкин эди. Шунда рассом яна ундан сўраб қолди:

– Сиз сурат харид қилишни истайсизми ёки портретингизни чиздирмоқчисиз?

К. рассомга ҳайрат билан қаради. Қизиқ, хатда фабрикачи нималарни ёзиб юборган бўлса? К. фабрикачи унга нима кераклигини ўз-ўзидан яхши тушунади, рассомга шу жиҳатни маълум қилган бўлиши керак деб ҳисоблаганидан фақат ўз иши ҳақида маълумот олишни истарди. Эҳ, у нимага чуқур мушоҳада қилмасдан, бу ерга югуриб келаверди? Бироқ ҳозир у жиллақурса нимадир деб рассомга жавоб қайтариши керак эди, шу мажбурият юзасидан мольбертга кўз ташлаб деди:

– Сиз ҳозир шу сурат устида ишляяпсизми?

– Ҳа, – деди рассом ва сурат устини ёпган кўйлакни тушириб, уни ҳам хатни отган жойга ирғитди. – Портрет ишляяпман. Бу менинг жони дилим, аммо иш эндигина бошланди.

Бу ерда қалашиб ётган нарсалар ҳарқалай К. учун қўл келди, дабдурустдан суд ҳақида гапириб учун имкон туғдирди – чунки портретда айнан бир суд ҳаками тасвир этилган эди. Ҳаммасидан, у адвокатнинг хонасида осилган суратга жуда ҳам ўхшаб кетарди. Тўғри, бу ердаги ҳакам бутунлай бошқа киши бўлиб, бутун юзини мўй қоплаган, қорасоқол, хўппа семиз, барваста бир киши эди; қолаверса, адвокатникида осилган сурат мойбўёқда чизилган, бу эса пастел-рангли

қаламда, яна гўё туман орасидагидек элас-элас кўзга ташланарди. Бироқ қолган ҳамма-ҳаммаси жуда ўхшаб кетар, бу ҳам таҳдид билан ҳозир ўз тахтидан туриб кетадигандек ён дастакларни қаттиқ қисиб олганча турарди.

«Ҳа, бу ўша ҳакам-ку», – деб К. айтмоқчи бўлди, бироқ ўзини босди, суратга яқинроқ келиб, уни тўлалигича томоша қилмоқни истади. Унга оромкурсининг тахтга ўхшаб солинган орқа суянчиғи тушуниб бўлмас даражада чўзиб юборилгандай туюлди ва рассомдан бу нимаси деб сўради.

– Унга ҳали яна бир оз ишлов бериш керак, – деб тушунтирди рассом ва қўлига столда турган рангли қаламлардан бирини олиб ўша чўзиқликка сиртдан бир неча қўшимча чизгилар қиладди, бироқ булар билан ҳеч нарса ўзгармасдан К. учун тушунарсиз қолаверди. – Бу Адолатпеша, – охири изоҳлади рассом.

– Ҳа, энди таниётгандай бўляпман, – гап қўшди К. – Мана кўзларидаги боғич, мана булар эса тарози паллалари. Бироқ унинг товонларида қанотчалар борми, гўё у қаёққадир ошиқаяптими-ей?

– Шундай, – деди рассом, – мен уни айнан шундай буюртма асосида чиздим. Очиғини айтганда, бу бир шахс тимсолидаги адолат ва музаффарият маъбудлари.

– Бу жуда ҳам тўғри тавсиф эмас, – табассум қилиб деди К. – Адолат маъбудди ўз жойида қатъий турган бўлиши керак, тарози палласини тенг тутмаса бўлмайди, иккиланиб турган одам ҳеч қачон адолатли ҳукм чиқариши мумкин эмас.

– Лекин, мен буюртмачимнинг талабига бўйсунишга мажбурман, – эътироз билдирди рассом.

– Ҳа, албатта, – деди К. ўз огоҳлантириши билан уни хафа қилиб қўйишни истамасдан. – Афтидан, сиз уни худди одатдагидек рамзан оромкурсидан чизгансиз.

– Йўқ, – деди рассом, – мен ҳеч қанақа ором-курсини ҳам, рамзни ҳам кўрмаганман, буларнинг бари тасаввур қилинган, холос. Аммо менга аниқ кўрсатма беришдим, шу талаб асосида ишлаб беришим керак-да.

– Қандай қилиб? – чеҳрасига рассомни тушунмагандай тус бериб қайта сўради К. – Ахир ором-курсида ўтирган суд ҳаками эмасми?

– Тўғри, – деб тан олди рассом, – аммо бу олий суд ҳаками эмас, у ҳеч қачон бунақа ҳашаматли ўриндиқда ўтирмаган.

– Бироқ ўзини шундай бир шоҳона тарзда тасвирлашларига мажбур этади! У бу ерда айни суд раисининг ўзи-ку!

– Ҳа, бу жанобларда амалпарастлик касали кучли! – деб қўйди рассом. – Аммо улар худди шундай тарзда тасвир этилсин, деган юқоридан буйруқ ҳам бор. Ҳа, ҳар бири қандай кўринишда намоён бўлиши белгилаб берилган. Афсуски, рангли қаламчалар ила чизилганида оромкурсининг бор савлатию башанг либосларни ҳар томонлама ёрқин чиқариш амри маҳол.

– Ҳа, – деди К. – бу суратнинг рангли қаламчаларда ишланганининг ўзи ғалати.

– Суд ҳакамининг хоҳиши, – аниқлик киритди рассом. – У портретни бир хонимга совға қилишни кўзлаган.

Суратга қараш асносида рассомда портрет устида ишлашга рағбат уйғониб қолди; кўйлаклари энгини шимариб, қўлига рангли қаламчаларни олди ва чизгилар қилар экан, ҳакамнинг боши теграсида қизилдан келган нур чамбараги пайдо бўлгани ва сурат чеккасида шуълалар уймалашганига К.нинг кўзи тушди. Аста-секин бу чапловлар ўйини аниқ бир шаклга кириб, ҳакамнинг боши атрофида худди тождек бўлиб кўрин-

ди. Бироқ Адолатпешанинг теграсидаги нур чамбари ёрқин қолгани билан бу нурлар ғужгонлигида унинг сиймоси янада аниқ чиққан, бироқ у на адолат маъбудини, на зафар маъбудини эслатарди; тез орада эса у бор-йўғи ов маъбудининг ўзи бўлди-қолди. К. бор ақли шуури билан рассомнинг ишига бутунлай қизиқиб кетди; лекин охир-оқибат бунчалик узоқ ушланиб қолгани учун ўзидан хаёлан ўпкалашга тушди, қанча вақти беҳуда кетди, аммо иши ҳақида бир офиз гапиришга ҳали улгурмади ҳам.

– Ҳакамнинг исми нима? – тўсатдан сўради у.

– Буни сизга маълум қилиш ҳуқуқига эга эмасман, – жавоб берди рассом. У сурат бошида мукка тушганча ишлар, меҳмонини очикдан-очиқ ўз ҳолига ташлаб, умуман эътибор бермай қўйган, ҳолбуки бошда К.ни жуда ҳам очиқ чеҳра билан қаршилаганди. К.буни унга андармон бўлиб, рассом қанча вақтини йўқотгани учун шунчаки ноз-истифно ва ранжиганликка йўйди.

– Бундан чиқди, сиз суднинг ишонган кишиларидан экансиз-да, шундайми? – сўради у.

Шунда рассом қаламини ташлаб, қаддини ростлади, қўлларини артар экан, К.га табассум билан боқди.

– Қани, бўлмаса очикчасига ўтайлик! – деди рассом. – Сиз суд ҳақида ниманидир билмоқчисиз чоғи? Бахтга қарши, йўлланмангизда ҳам шу қайд этилибди, сиз эса мени ўзингизга мойил қилмоқ умидида, суратларим ҳақида гап ташлаб ўтирибсиз. Майли, бу учун сиздан хафа эмасман. Мен бунақа қармоқларга илинмаслигимни сиз қаердан ҳам билар эдингиз. Йўқ, йўқ, керакмас! – К. нимадир деб эътироз билдирмоқчи эканлигини сезиб, у янада кескин, пайдар-пай қўшимча қилди: – Шунга қарамай сиз жуда ҳам тўғри

пайқабсиз, мен ҳақиқатан ҳам суднинг ишонган кишиларидан бўламан.

Сўнг у бир оз тўхтаб турди, гўё К. бу тасдиқловга ўзини кўништириб олишини истагандай бўлиб. Эшик ортидан яна қизалоқларнинг пичир-пичир қилгани келди. Улар қулфнинг тешиги ёки тахта деворнинг тирқишларидан қараш учун уймалашаётган бўлишса керак. К. айрича бир тарзда тасдиқлов белгисини қилмади, К. рассомнинг суд ҳақидаги ҳикоясидан овунмоқчи эмасди, шу билан бирга, ўзининг таъсир доирасига жуда катта баҳо бериб юбориб, амалга ошириб бўлмас нарсани зиммасига олишини ҳам хоҳдамасди, шу учун ҳам сўради:

– Бу расман эътироф этилган лавозимми?

– Йўқ, – қисқагина жавоб қилди рассом, баайни бу савол уни жим бўлишга мажбурлагандек. К. га бу жимлик унинг зарарига ишлайдигандай туюлди ва далда бериш умидида деди:

– Биласизми, лавозими расман тасдиқланган бўлмаса-да, бунақа кишилар расмий хизматчиларга қараганда таъсир доираси кенгроқ бўлади.

– Менинг юмушим ҳам айнан шунақа, – рассом бошини қимирлатиб, пешонасини тириштирди. – Кеча фабрикачига устингиздан қўзғатилган суд жараёни ҳақида гапириб берганимда, у сизга бирон-бир ёрдам қилиб юборишимни сўради. Мен унга, «Майли, ўша киши олдимга келиб, бир учрашсин-чи», деб жавоб қилдим ва шунчалик тез қадам ранжида қилганингиздан бошим кўкка етди. Кўриниб турганидек, бу иш жиддийгина, сизни анча-мунча овора қилади, аммо бу мени кўп ҳам ажаблантирмайди. Эҳтимол, олдин пальтонгизни ечсангиз бўлармиди?

К. бу ердан қанча тез кетса, шунча яхши дея тараддуд кўриб келган бўлса-да, рассомнинг бу

таклифидан жуда хурсанд бўлиб кетди. У борган сари бўғилиб борганидан хона четидаги ёқилмаган печкага ҳайрон бўлиб қараб қўяр, – хонанинг бу даражада иссиқ эканлиги унга бутунлай тушунарсиз эди. У пальтосини устидан олиб, камзулини ҳам ечаётганда рассом хижолатли оҳангда деди:

– Менинг совуққа тобим йўқ, хонани иссиққина қилмасам ўтиролмайман. Лекин бу ер жуда ҳам қизиқ кетди, шундаймасми? Очиги, хона қулайгина, нақ жоннинг роҳати.

К. ҳеч нарса деб жавоб қилмади; тўғриси айтганда, унга бу иссиқлик эмас, балки айниган ҳаво ёқимсиз бўлиб, хона анчадан буён шамоллатилмагани кўриниб турар эди. Рассом уни каравотга ўтиришга таклиф қилиб, ўзи мольберт ёнидаги курсига чўкканда, К.даги нохуш кайфият баттар кучайди. К. тўшакнинг бир чеккасига омонатгина ўтирганини рассом ҳеч ҳам тушуна олмади, шу боис меҳмондан бемалол, қулай бир тарзда ўтиришни астойдил сўради. Аммо К. бирон-бир қарорга келолмаганига гувоҳ бўлгач, яна ўрнидан туриб келиб, уни чойшаб ва ёстиқчалар уймалашган тўшакнинг энг тўрига сурди ва яна ўз курсисига чўкиб, К. учун долзарб биринчи саволни бердики, у теваракдаги барча нарсани унутди.

– Сиз бутунлай айбсиз эмасмисиз?

– Бўлмасам-чи! – К. шу заҳоти севиниб жавоб бера қолди, чунки унинг олдида оддий бир киши ўтирар ва айтган ҳар бир сўзи учун ундан жавобгарлик талаб қилмасди. Ҳамда ҳеч ким бунчалик очиқ-ойдин сўраб-суриштирмаганиди. Бу қувонч ҳисларини бир оз яна чўзмоқ умидида К. қўшимча қилди:

– Мен мутлақ айбсизман.

– Буни қаранг, – деб қўйди рассом ва чуқур хаёлга ботгандай бошини хам қилиб олди. Бироқ тўсатдан бошини кўтариб деди: – Мабодо сиз

айбсиз бўлсангиз, иш хамирдан қил суғургандек осонгина ҳал бўлади.

К. дарров тўмтайиб олди: ўзига суднинг ишончли кишиси мақомини беради-ю она сути оғзидан кетмаган гўдакдек мулоҳаза юритишини!

– Менинг айбсизлигим ишни енгиллаштирмаса керак, – деди К. У бирдан иродасига хилоф равишда кулиб юборди ва бошини сарак-сарак қилди: – Бу ерда ишнинг қалтислиги шундаки, суднинг ўзи ҳам чалкашиб қолиши мумкин. Буларнинг ҳаммаси эса охир-оқибат бир бўшлиқда йиғилиб, суд ҳаками йўқ жойдан оғир бир айбни кавлаштириб топиши ва воқеликка олиб чиқиши ҳеч гап эмас.

– Ҳа, ҳа, албатта бўлиши мумкин, – деб қўйди рассом гўё К.нинг фикр йўсинига чап бериб: – Бироқ шунда ҳам бари бир сиз айбсиз бўлиб қолавермайсизми?

– Бўлмасам-чи, – деди К.

– Бу энг асосийси, – қувватлади рассом.

Унга эътироз билдириш беҳуда эди. Унинг бунақа қатъий гап оҳангига қарамай бир нарса ойдин бўлмаганга ўхшарди: у буларни астойдил ишонганидан гапиряптими ёки шунчаки вақт ўтказиш учун лоқайдлик билан лақиллаб ўтирибдими? К. ҳозироқ буни билмоқчи бўлиб, сўради:

– Албатта сиз судни менга қараганда ўн чандон яхши биласиз, мен у ҳақида бор-йўғи ҳар турли одамлардан у-бу миш-мишларни эшитганман, холос. Бироқ ҳаммасининг гапи ушбу нуқтага келганда бир хил: судда ҳеч қанақа енгил-елпи айблов бўлмайди, агарки, ҳакам айби бор деган фикрга келганми, айбланувчининг айбдорлигига қаттиқ ишонишади ва бу масалада уларнинг фикрини ўзгартириш жуда қийин.

– Қийин эканми? – деб рассом қайта сўраб олгач, қўлларини кўкка чўзди. – Ҳа, гапнинг пўскал-

ласини айтганда, уларнинг фикрини ўзгартириш умуман мумкин эмас! Агар мен мана бу бўзда бунақа суд ҳакамларининг барини чиза олганимда, сиз ҳам жилақурса бўздагилардан ҳимояланишни уддалай билганингизда эди, ҳақиқий суд олдида ўзингизни ҳимоя қила олишдан кўра каттароқ музаффарият кучган бўлардингиз.

У тўғри айтяпти! – К. ўзича шундай деб пичирлаб қўяр экан, сал олдинроқ рассомнинг ҳақиқий фикрини ўсмоқчилаб бўлса-да, билиб олмоқчи бўлганлигини бутунлай унутганди.

Эшик ортида яна қизалоқлар шовқин-сурон кўтаришди:

– Титорелли, у бу ердан қачон қорасини ўчиради?

– Овозларингни ўчиринглар! – ўшқирди рассом. – Менинг бу жаноб билан қилаётган суҳбатимиз қанчалик жиддий эканлигини тушунассизларми ўзи?

Бироқ бир қизча шунда ҳам тинчимайди:

– Сен унинг суратини солмоқчимисан? – Рассом шундай бўлиши керакдай индамагач, у чулдирашда давом этди:

– Илтимос, унинг расмини чизма, жуда ҳам бадбашара-ку! – Қолганлари маъқуллаб, қандайдир тушуниб бўлмас сўзларни тилга олишганча шовқин-сурон кўтаришарди.

Рассом эшикни қаттиқ тепиб, ярим очар экан, қизалоқларнинг ёлворувчан алпозда чўзилган қўлларига кўзи тушди ва уларга қарата деди:

– Агар жим бўлмасангизлар, ҳаммаларингизни ҳозир зинапоядан пастга улоқтираман. Қани, ўриндиқларга ўтириб олиб, ўларингизни тутиб олинглар-чи.

Улар бунга дарров кўнақолмадилар, охири уларга ўшқириб амр қилишга тўғри келди:

– Қани, зинапоя томонга жўнанглар, – фақат шундан кейингина жимлик чўқди.

– Кечирасиз-да энди, – рассом шундай деб К.нинг олдига қайтиб келди. Бироқ К. эшик томонга ҳатто қайрилиб ҳам қарамади, у рассом ўзини қандай ва қачон муҳофазаламоқчи бўлса, бутунча буни ўзига қўйиб берганди. Рассом унга томон эгилиб, ишқилиб, зинапоядаги қизалоқлар эшитиб қолмасин деган андишада, нақ қулоғи остида шивирлаганда ҳам у қилт этмади: – Мана бу қизалоқларнинг ҳам судга дахлдорлиги бор.

– Э, қанақасига? – К. юзини рассомга бурганча сўради.

Бироқ рассом алақачон ўз жойига чўккан, ҳазиллашибми ёки жиддий туриб, К.га қараб шундай деди:

– Ҳа, афтидан, бу ёруғ оламда қимирлаган жон борки, судга дахлдорга ўхшайди.

– Буни мен ҳозирча сезганим йўқ, – К. лаҳза-ли кўз ташлаб шундай деркан, рассомнинг қизалоқлар ҳақидаги гапи уни умуман хавотирлантормади. Шундай бўлса-да, зиналарида қизалоқлар уймаллашиб юрган эшик томонга бир қараб қўйди. Қизалоқлардан бири тахта тирқишига похол поясини тиқиб, уни секин-аста пастга эндириб, баландга кўтариб ўйнади.

– Кўриниб турганидек, сиз суд ҳақида ҳеч қанақа тасаввурга эга эмасга ўхшайсиз, – деди рассом; у оёқларини кенг ёйиб олганча, бармоқлари билан полни чертишга тушди. – Аммо сиз айбсиз экансиз, буни сиздан талаб ҳам қилиб бўлмайди. Биргина ўзим бу мушкулотдан сизни халос эта олишим мумкин.

– Буни қандай тушунмоқ керак? – ҳайрон қолиб сўради К. – Ҳар қанақа далил-исбот судда ўтмайди, деб ҳозиргина айтдингиз-ку!

– Шундай далил-исбот инобатга ўтмайдики, уни тўғридан-тўғри суднинг ўзига бориб, баён

этиб берилса, – рассом шундай деб К. гўё энг муҳим, жуда нозик бир нарсани назардан қочирганлигига ишора қилгандай кўрсаткич бармоғини юқорига ниқтади. – Фақатгина расмий суд доирасидан чиқмасдан, маслаҳатхоналарда, йўлакларда ёки мисол учун ҳатто мана бунақа устахонага ўхшайдиган жойда пухта ҳаракат қилинадиган бўлса, бутунлай бошқача натижаларга эришиш мумкин.

Эндиликда рассомнинг сўзлари К.га анчамунча ишонарлироқ кўринар, уларнинг асосий қисми бошқалардан эшитганига мос келарди. Ҳаммасидан ҳам кўра уларда умид шундоқ балқиб турарди. Агар адвокат таъкидлагандай, шахсий таниш-билиш орқали бўлса ҳам, рассом кабиларнинг ёрдами тегиб қолиб, ҳарқалай кеккайган ҳакамларнинг шохини қайириб, осонликча ўз томонига оғдириб олинганидами, жуда аломат иш қилинган бўларди-да; ҳар қанақа ҳолларда ҳам бу алоқаларни назар-писанд қилмаслик бориб турган нодонлик. Янада муҳими, рассом суд ёрдамчилари гуруҳининг ичига қўшилиб юрган бир одам бўлганидан К. аста-секин уларни атрофига йиғиб оларди. Унинг банкдаги ташкилотчилик қобилиятига неча марта тан беришган, ҳозир ўзини ҳамма томонлама чамалаб кўрар экан, бунинг учун имконияти ҳар қачонгидан ҳам кенгроқ кўринарди.

Рассом ўз сўзлари К.да қандай ўзгариш ясаётганлигини кўриб турарди, шу боис ҳам бироз ваҳимали қилиб гапини давом эттирди:

– Менинг гапим худди ҳуқуқшуносникидек сизни чўчитиб юбормадими ишқилиб? Очиғи, менда ҳам суддаги тўралар билан муттасил мулоқот қилаверишга тўғри келганидан шунақа димоғдорликнинг нуқси урган. Албатта, бунинг

ўзига яраша нафи тегади, аммо бошқа томондан эркин фикрлашишга, ижодий ёндашишига ҳа-лақит беради.

– Биринчи бор сиз бу суд ҳакамларига қандай қилиб тўқнаш келгансиз? – қизиқсиниб сўради К. У рассомнинг ишончига кирмоқ истар, аввало тўғридан-тўғри хизматидан фойдалансам, дерди.

– Жуда ҳам оддий, – деди рассом. – Бу алоқалар менга ота мерос. Отам ҳам ўз вақтида суд рас-соми бўлган. Бу жой ҳам менга мерос сифатида инъом этилган. Судга янги кишиларни олишмай-ди. Гап шундаки, ҳар турли амаалдорларни чизиш учун бир талай муҳим, ҳаммадан ҳам кўра мах-фий қонун-қоидалар ишлаб чиқишган, буларга эса синалган оилавий сулоалардан бошқа ҳеч ким жалб этилмайди. Мисол учун, ҳув анави стол галадонида отамнинг ёзишмалари сақланади, мен уни ҳеч кимга кўрсатмайман. Уларни судда портрет чизишга иқтидори бор кишигина били-ши, тушуниши мумкин. Бундан ташқари, ҳатто бу ёзувлар йўқолган тақдирда ҳам, қонун-қоида-ларнинг аксарияти хотирамдан кўтарилмайди, уларни фақат ўзим биламан ва бирор кимса ўр-нимни ҳеч қачон эгалаб олмаслиги учун боши-дан адоғигачага ёдлаб олганман. Маълумингиз-ким, суд ҳаками борки, ўлиб-тирилиб бир нар-сани орзу қилади: уни ҳам бир замонлар ўтган буюк қозилар каби улугвор қилиб суратини со-лишса, буни эса фақат мен дўндира оламан.

– Сизга фақат ҳавас қилмоқ мумкин, – К. ўзи-нинг банкдаги мавқеини ўйлаб туриб, рассомга шундай деди. – Сизнинг мавқеингиз шунақа ҳам барқарорми?

– Айнан шундай барқарор, – рассом буни тасдиқлаб, елкаларини мағрурона кериб қўйди. – Шунинг учун ҳам, ҳарқалай кам бўлса-да, суд

жараёнининг боришига хилоф ўлароқ, бахтсиз бечораларга ёрдам қўлини узатиб тураман.

– Буни қандай тушунса бўлади? – рассом уни ҳозиргина тилга олган «бахтсиз»лар сафига қўшмагандир деб сўради.

Бироқ рассом бунга эътибор ҳам қилмасдан, сўзида давом этди:

– Мана, масалан, сизни олайлик: сиз ахир бутунлай айбсиз-ку, шундай бўлгач, мен қўлимдан келганини қиламан.

К. бот-бот ўзининг бегуноҳлиги эслатилаверганидан ғазаби кела бошлади. Гўё бу ҳақида рассом эслатгани сари судда ўзининг ёрдами яхши бир оқибатга сабаб бўлишини миннат қилаётгандай бўлар, аслида ҳеч нарсани ўзгартиролмаслиги аниқ-равшан кўриниб турарди. Бироқ ҳар қанақа шубҳаларга қарамасдан, К. ўзини тутиб олди ва рассомнинг гапини бўлмади. Унинг ёрдамини рад қилишни истамас, фойдаланишни кўнглига туккан, чунки адвокатнинг ёрдамидан кўра, буникидан камроқ шубҳага борарди. К. рассомнинг таклифи холис, кўрсатган йўллари кўпроқ ўнғай деб билгани учун уларни ҳатто ўзича маъқул ҳам топди.

Рассом курсисини каравотга яқинроқ суриб, овозини пасайтириб гапида давом этди.

– Бир нарса ҳақида сўрашни бутунлай унутибман: сиз суддан озод бўлишнинг қандай йўлини маъқул кўрасиз? Уч хил имконияти бор: мутлақ оқланиш, қисман оқланиш ва ишни аччиқ ичакдек чўзиш. Албатта, мутлақ оқланишга нима етсин, бироқ бунақа қарорга мен ҳеч қанақа таъсир ўтказишим амри маҳол. Менимча, бу ёруғ оламда ҳеч бир одам ўз кучи билан мутлақ оқланишга эриша олмаса керак. Бу ерда, эҳтимол, айбланувчининг мутлақ бегуноҳлиги ҳамма нар-

сани ҳал қилади. Сиз шу айбсизлигингиз устига барча умидларингизни юклай билганингиздами? Бироқ бунақада сизга на менинг, на бошқа бировнинг ёрдами керак бўлади.

Бунақа аниқ тавсиф олдинга К.ни бутунлай довдиратиб қўйди, фақат бир оздан кейингина у ҳам худди рассом каби овозини пасайтириб, гап бошлади:

– Назаримда, сиз ўз-ўзингизга қарши чиқаётганга ўхшаяпсиз.

– Қандай қилиб? – рассом марҳамат кўрсатаётгандай табассум қилиб, оромкурсига суяниб олганча, ундан сўради. Бу табассумдан К.нинг шуурида шундай бир ҳиссиётлар пайдо бўлдики, у ҳозир биргина рассомнинг гап-сўзларида эмас, балки бутун суд идораси тартибида зиддият борлигини излашни бошлаб бергандай эди. У ўзини тўхтатолмай, сўзида давом этди.

– Сиз, тушунишимча, аввалига бир нарсага эътиборни қаратиб, судда ҳеч қанақа далил-исбот инобатга ўтмайди, дедингиз, сўнг эса бу очиқ судгагина тегишли эканлигини уқтириб қолдингиз, энди бўлса, бутунлай бегуноҳ кишини судда умуман ҳимоя қилмоқнинг ҳожати йўқ деб чиқмоқдасиз. Шуларнинг ўзи бир-бирига ихтилофий фикрлардан ташкил топган-ку. Бундан ташқари, аввал сиз ишга шахсан ҳакам таъсир ўтказа олиши мумкин, дегандай бўлувдингиз, энди эса бунини рад қилаётирсиз, худди ўзингиз атагандай – мутлақ оқланиш учун, қай бир даражада ҳакамга ҳам шахсан таъсир этишнинг иложи бор деб турибсиз. Бу билан энди иккинчи бор ўзингизни инкор қиляпсиз.

– Бу ихтилофларни жуда ҳам осонлик билан изоҳлаш мумкин, – деди рассом. – Бу ерда гап бутунлай бир-биридан бошқа-бошқа икки нарса

ҳақида кетаяпти: бу ҳақида қонунда нима дейилади ва мен тажрибамдан келиб чиқиб қандай фикрдаман, сиз буларни бир-бирига қўшиб, чалкаштириб юборманг-да. Қонунни, очиғи, ўқимаган бўлсам ҳам, унда айбсиз киши оқланади, деб ёзиб қўйилганини биламан, аммо ҳакамга таъсир қилиш ҳақида унда ҳеч нарса дейилмаган. Бироқ ўз тажрибамдан шуни яхши биламанки, амалда бунинг тескарисини қилишади. Мен ҳалигача бирон-бир марта мутлақ оқланиб чиқилганлик ҳақида эшитмадим, бироқ ҳакамларнинг таъсири билан иш у ёқ бу ёққа буриб юборилгани кўп бора қулоғимга чалинган. Англашилганидек, эҳтимол, менга маълум бўлган барча шов-шувли воқеаларда мутлақ айбсизлик ҳақида гап бўлмаган. Наҳотки, бу ҳақиқатга мос келса? Неча бир ҳодисалар бўлишига қарамасдан бирон-бир бегуноҳни топиб бўлмаса? Мен гўдаклик чоғимданоқ отамнинг ҳикояларини тинглаб келаман, у уйда устахонасида ташриф буюрган ҳакамлардан эшитган суд жараёнлари ҳақида гапириб берарди; умуман бизнинг давраларда бундан бошқа гапнинг ўзи ҳам йўқ. Шу боис ҳам менда судда қатнашиш имкони туғилиши билан ҳамиша ундан фойдаланиб қолишга, айниқса, диққатга сазовор суд жараёнларининг энг муҳим босқичларини тинглаб, кузатишга ҳаракат қиламан. Буни имкон қадар уддасидан чиқдим десам бўлар; шу боис сизга ҳозир дангал айтишим мумкин: ҳа, мен шу пайтгача бирор марта ҳам мутлақ оқланганлик ҳақида ҳеч нарса эшитмадим.

– Демак, мутлақ оқланиш бўлмаган нарса, – деб К. такрорлар экан, гўё бу билан ўзига, ўз умидларига мурожаат қилаётгандек эди. – Бироқ шунинг ўзи ҳам менда суд ҳақида тўпланиб қолган фикр-мулоҳазаларни тасдиқлайди. Демак, бу

томондан суд дегани хўжакўрсинга, шунчаки бир фойдасиз идора. Битгагина жаллоднинг ўзи ҳам унинг ўрнини бемалол босиши мумкин экан-да.

– Бундай хулосага келиш мумкин эмас, – рассом норизо оҳангда тўнғиллади. – Мен ахир бор-йўғи ўз тажрибамдан келиб чиқибгина гапирдим.

– Шунинг ўзи ҳам етарли, – деди К. – Хўш, унда айтинг-чи, бурунги замонларда кимнингдир оқланганлигини эшитганмисиз?

– Айтишларича, бундай оқлов воқеалари бўлиб турган, – чайналиб деди рассом – бироқ, уларни тиклаш ҳозир жуда ҳам қийин. Ахир суднинг ҳал қилувчи ҳукми ҳеч бир жойда эълон қилинмаса, ҳатто ҳакамларнинг ўзи ҳам уларни махфий суръатда қолдиришади, шу боис қадимги суд жараёнларидан бизга фақат ривоятларгина етиб келган. Тўғри, уларнинг аксариятида бутунлай оқланганлик ҳақида оғиз кўптириб гапирришади, балки уларга ишониш мумкиндир, бироқ бирон-бир нарсани исботлашнинг ҳеч иложи йўқ. Фақатгина бу афсоналарга паст назар билан қараш ярамайди, бир мисқол бўлса-да, уларда ҳақиқат бор, қолаверса, шу даражада ажойибки, қойил қоласиз! Мен ана шу афсоналар асосида бир неча суратлар ҳам солганман.

– Афсоналар фикримни ўзгартиролмайди, – деди К. – Қолаверса, судда ҳеч бир ривоятни далил сифатида келтириб бўлмайдиам.

Рассом тиржайиб қўйди.

– Ҳа, албатта, мумкин эмас, – деди у.

– Демак, бу ҳақида гапириб ўтириш ҳам фойдасиз, – деркан К., рассомнинг бор-йўқ мулоҳазаларини охиригача тинглашга қарор қилди, ҳолбуки, уларга ишониш қийин, аксарияти бошқа маълумотларнинг акси эди. Ахир у рассомнинг ҳикояларидаги ҳақиқатни текшириб кўр-

моқ учун, айниқса бу фикрларга қарши чиқмоқчи бўлиб, бу ерга келмаган-ку; агар рассомни аҳамияти жуда кам бўлса-да, ўзи учун бирон-бир ёрдам қилишга ундай олса, шунинг ўзи буюк бир муваффақият бўлар эди. У фақат шунинг умидида деди: – Келинг, шу мутлақ оқлов ҳақида гапиришни бас қила қолайлик. Сиз қандайдир яна иккита имконият борлиги ҳақида эслатгандек бўлгандингиз.

– Ҳа, қисман оқланиш ва ишни пайсалга солиб чўзиш. Энди фақат улар ҳақидагина суҳбатни давом эттириш мумкин, – жонланиб деди рассом. – Бироқ бу хусусда сўзлашишимиздан олдин, сиз эҳтимол камзулингизни ечиб қўйсангиз яхши бўлармиди? Сизга бу ер жуда ҳам иссиқлик қиляпти, чоғи?

– Ҳа, – деб тасдиқлади К. У шу дақиқаларгача, рассомнинг изоҳларидан бошқа ҳеч нарса ҳақида ўйлаб кўрмаган эди, бироқ мезбоннинг биргина жазирама ҳақидаги эслатувданоқ пешонасида реза-реза тер томчилари тепчиб чиқди. – Бу ердаги ҳароратга чидаб бўлмайди.

К. ўзини нохуш ҳис этаётганини билгандек рассом бошини силкитиб қўйди.

– Ойнани очса бўлмасмикин? – илтимос қилди К.

– Йўқ, – деди рассом, – ойна очилмайдиган қилиб қурилган, уни очиб бўлмайди.

К. бирдан шу пайтгача рассом ёки ўзи ойна сари йўналади-ю тавақасини ланг очиб юборди, деб умид қилиб келганлигини англаб етди. У ҳатто туманни бутун вужуди билан сипқормоққа тайёрдай ҳам эди. Бу ерда ҳавонинг бутунлай етишмаслигини ҳис қилганидан боши гир-гир айланишга тушди. У ёнидаги пар тўшакни қўли билан бир уриб, ўсал овозда деди:

– Бироқ бу жуда ҳам ноқулай ва зарарли-ку.

– Э, йўғ-э! – деди рассом, ойнанинг шундай ўрнатилганини баайни ҳимоя қилмоқчидай бўлиб.

– Очилмайдиган бўлса, нима қилибди? Шу оддий ойна икки қават ромларга қараганда иссиқликни яхши сақлайди. Мабодо, хонани шамоллатиб олмоқчи бўлсам, – тўғриси, бунга кўп ҳам зарурат йўқ, – истаган пайт амаллаш мумкин, мана бу эшикнинг ўзини очса ҳам етади, ҳатто икки эшикни ланг очиб қўймоқ мумкин.

Бу изоҳ К.ни бирмунча тинчитди ва у иккинчи эшикни излаб, атрофга аланглади.

Рассом бунга пайқаб деди:

– У орқангизда, каравот тўсиб турибди.

Фақат шундагина К. каравотнинг у ёғидаги деворда кичкинагина эшикча борлигига кўзи тушди.

– Ҳа, устахона учун бу ер тор, – деб қўйди рассом гўё К.нинг писандали қарашини ортига улоқтиргандай бўлиб. – Амал-тақал қилиб сиқиштирилган-да. Албатта, шундоқ эшикнинг оғзида каравот жуда ҳам ноқулай турибди. Шунга қарамай, мен расмини солаётган мана бу суд ҳаками ҳам ҳаминиша каравотдан ҳатланадиган шу эшикча орқали хонага киради. Мен унга ҳатто битта калит ҳам бериб қўйибман, мабодо бирон-бир иш билан кетган бўлсам, у устахонага кириб, шу ерда мени кутиб ўтириши мумкин. Бироқ кўпинча у ҳали мен ширин уйқуда ётган тонг палласида пайдо бўлади. Ва қанчалик қотиб ухлашимга қарамай, у лаънати каравот ёнидаги эшикни очиб, мени уйғотиб юборади. Шундай саҳармардонда каравотимдан ошиб ўтаётган ҳакамдан дарғазаб бўлиб, қанақа сўкишлар билан қаршилашимни бир кўргангизда эди, суд ҳакамларига нисбатан ҳар қанча ҳурматингиз бўлса-да, бир зумда асар ҳам қолмасди. Албатта, мен ундан калитни олиб қўйишим мумкин, бироқ кейин бундан ҳам баттарроқ бўлади. Бу ердаги

ҳар қанақа эшикни ҳеч бир ортиқча куч ишлатмасдан илмоғини қўпориб ташлаш мумкин.

У шулар ҳақида вайсаб ётганда, К. камзулни ҳақиқатан ҳам ечсаммикин ёки йўқ, дея бир қарорга келмоққа уринарди ва охири ечмоқчи бўлди, агар у шундай қилмаса, бундан кейин бир дақиқа ҳам бу ерда ўтиришга чидаши мумкин эмас эди. Шунинг учун камзулини ечиб, тиззаларининг устига қўйди, ишқилиб, музокаралари тугаши билан дарров уни кийиб олиши мумкин бўлсин, деб. Бироқ камзулини ечишга улгурмаган эдики, қизалоқлардан бири чинқирди:

– У энди камзулини ҳам ечди!

Улар бир-бирини итариб, ҳамма ёриқ-тирқишларга ўзларини ургани, ишқилиб, бу томошадан қуруқ қолмасликка уринаётганлари шовқин-сурондан билиниб турарди.

– Қизалоқлар фикрига кўра, ҳозирнинг ўзидаёқ мен сизнинг расмингизни чизишим керак экан, – деди рассом, – бунинг учун ечинганга ўхшайсиз.

– Буниси ҳам бормиди ҳали, – деб қўйди К. Бу унга ҳеч ҳам таскин бағишламади, шунинг учун ҳам у битта кўйлақда ўтирганига қарамай, ўзини сал бўлса-да яхши ҳис қилмади. Шунга яраша у минғирлаб сўради:

– Сиз яна адашмасам икки имконият бор дегандек гап қилгандингиз, шундайми? – у яна, булар қандай номланишини унутиб қўйди.

– Қисман оқланиш ва пайсалга солиш, – чўрт кесди рассом. – Улардан қай бирини танлаш эса сизга боғлиқ. Шундан кейингина, унисига ҳам, бунисига ҳам менинг ёрдамим билан эришиш мумкин, фарқи эса қисман оқланиш учун қисқа бир фурсатнинг ўзи етади, аммо жонни жабборга бериб, жуда катта куч билан астойдил ҳаракат қилиш керак, пайсалга солишда бўлса, жуда

ҳам кўп куч сарфлаш керак бўлмаса-да, жараён узоққа чўзилади. Аввал қисман оқлов борасида гаплашиб олайлик. Агар сиз шунда нимагадир эришмоқчи бўлсангиз, мен бир қоғозга айбсизлигингиз хусусида кафолатнома ёзаман. Бунақа кафолатнома матни отамдан қолган, уни ўзгартириш манъ қилинади. Сўнг бу ҳужжатни ўзимга таниш барча ҳакамларга кўрсатиб чиқаман. Айтайлик, ишни суратини солаётганим мана бу ҳакамдан бошласам ҳам бўлади: бари бир бутун кечқурун у қуруқ савлатини намойиш қилиш учун бу ерга келади. Шунда мен олдига ҳужжатни қўйиб, айбсизлигингизни изоҳлаб бераман ва кафиликни ўз зиммамга оламан. Бу қандайдир сафсаталардан иборат, расмий кафолатнома эмас, йўқ, йўқ, бу ҳар томонлама талабга жавоб берадиган ҳақиқий кафолатномадир, – рассом К.га шундай нигоҳ ташладики, ўз зиммасига жуда ҳам офир масъулиятни олишга тўғри келганидан гўё иддао қилаётгандек эди.

– Бу сиз томонидан кўрсатилган ажиб бир марҳамат бўларди, – деди К. – Бироқ суд ҳаками сизга тўла ишонишига қарамай, бари бир мени бутунлай оқлаб юборармикан?

– Мен ҳалигина бу ҳақида айтдим-ку, – қизишди рассом. – Ҳамма ҳакамлар менга ишонишларига ўзим ҳам ақл бовар қилишим қийин, мисол учун, айримлари, сизни шахсан олиб боришимни талаб қилишлари мумкин. На чора, шунда бирга боришга тўғри келади. Англашилганидек, мабодо шундай бўлиб чиқса, ишнинг қарийб ярмида ютиб чиқилди дея ҳисоблаш мумкин, қолаверса, ишнинг бошида турган ҳакам каби ўзимни тутиб, ҳар томонлама сизга йўл-йўриқлар кўрсатиб тураман. Салбий оқибатларни эса шунақа ҳакамлар томонидан кутиш мумкинки, ҳа, бундан

кўз юмиб бўлмайди, улар илк қадамлардаёқ мени рад қилишлари турган гап. Ундай ҳолда бошқача йўл тутишга тўғри келади. Уларни инкор этиш учун мен турли хушомаду найрангларни ишга солиб кўраман, ишқилиб, йўлимиздан қолмаймиз, чунки ҳеч қайси ҳакам бир ўзи ҳаммасини ҳал эта олмайди. Хулласи калом, ҳужжатларингиз борасида ҳакамлардан етарлича имзо йиғаман-да, устингиздан кўзғатилган жинойий иш жараёнини кўраётган ҳакамнинг олдига олиб бораман. Эҳтимол, тўпланган имзолар орасида унинг ҳам имзоси бўлиши мумкин, бунда воқеа одатдагига қараганда тез ривожланади. Моҳиятан олиб қараганда, бундан кейин умуман ҳеч қанақа гов бўлмайди ва айбланувчи ҳам айни лаҳзаларда ўзини тўла ишончли ҳис қилади. Бу худди мўъжизанинг ўзгинаси, лекин факт, оқлов ҳукми эълон қилингандан кейингига қараганда кишилар ушбу дамларда ўзларига кўпроқ ишонишади. Шунда ўлиб-тирилиб алоҳида уриниб ётишларга ҳам ҳожат қолмайди. Ҳакамда айбсизлигингизни тасдиқлаб, қўл қўйган кўплаб ҳамкасблари кафолатномаси турар экан, ҳар қанақа шубҳа-гумон, иккиланишларга бормасдан сизни оқлайди, албатта. Бир қатор расмиятчиликлардан кейин, менга-ю, бошқа танишларига илтифот қилгандек ҳожатингизни чиқаради. Сиз бўлса, озодликни қўлга киритиб, судни тарк этасиз.

– Демак, мен озод бўламан? – К. бир оз ишончсизлик билан сўради.

– Ҳа, – деб жавоб қилди рассом, – аммо бу фақат қисман озодликка чиқиш бўлади, янада аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, вақтинчалик озодлик деганидир. Гап шундаки, танишларим кичик лавозимдаги ҳакамларнинг ҳеч бирига бирор кишини мутлақ оқлаш ваколати берилмаган,

бундай ҳуқуққа фақатгина олий суд кенгаши эга бўлиб, на сиз учун, на мени деб, на бизнинг орамиздан биронта кишини ўйлаб унинг яқинига йўлаб бўлмайди. Бунақа суд қанақа бўлади – биз билмаймиз, ҳа, аксига олиб буни билишни ҳам истамаймиз. Шундай қилиб, айбловдан мутлақ озод бўлишдек улуғ ҳуқуқни ҳакамларимиз олиб беролмайди, фақат улар айбловни рад этиш ҳуқуқинигина бера олади. Агар ушбу босқичда оқлашса, худди шу паллада айблов сиздан четлатилади, аммо, у бари бир тепангизда осилиб тураверади, агарки буйруқ бўлиб қолса, шу заҳоти яна беш батгарроқ даражада кучга киради. Мен суд билан ҳар доим алоқада бўлиб келганим боис, фақатгина мутлақ оқлов билан қисман оқлов ўртасидаги сиртқи фарқ қай даражада кўзга ташланишини сизга айтишим мумкин. Мутлақ оқлов чоғида жараённинг барча ҳужжатлари бутунлай гумдон бўлади, улар тамоман ишдан чиқариб ташланади, фақатгина айбловнинг ўзигина йўқотиб ташланмайди, балки суд жараёнининг барча ёзув-чизув қоғозлари, тергов далолатномаларигача, ҳатто оқлов ҳукмномаси ҳам йўқ қилиб юборилади. Қисман оқловга келадиган бўлсак, бу бошқа гап. Унда айбсизлик ҳақидаги гувоҳликлар миқдори ортиб, шу асосда оқлов ҳукмномаси чиққани ва вақтинчалик озодликка эришилгани билан қисман оқлов ҳужжатларида моҳиятан ҳеч нима ўзгармайди. Умумий жараён эса давом этаверади, мунтазам суратда ёзув-чизув қилинаверади, улар юқори босқичдаги маҳкамага жўнатилади, кейин кўп ўтмай яна қуйи босқичга қайтиб келади, у ёққа боради, бу ёққа қайтади, ишқилиб, худди тебрангич каби бир босқичдан иккинчисига, иккинчисидан биринчисига бориб келиб, гоҳ катта, гоҳ кичкина

бир масофада қулоч ёзиб, гоҳ бир фурсат, гоҳ анча-мунча вақт бир жойда туриб қолиб, сўнг яна ҳаракатга келиб туради. Бунинг тагига етиб бўлмайди. Балки ҳамма нарса аллақачон унутилиб, айбномадан асар қолмаслиги, оқлов тўла ва ҳақиқий бўлгандай кўриниши мумкин. Бироқ ҳаётини шу ишга тиккан ҳеч бир киши бундай бўлишига ишонмайди. Суд ҳеч нарсани унутмайди ва унда бирор-бир ҳужжат йўқолиши мумкин эмас. Кутмаган кунларнинг бирида аллақандай ҳакам ҳужжатларни қўлга олиб, уларни одатдагига қараганда, синчиклаб кўздан кечириб чиқади-ю, бу иш бўйича ҳали яна айблов изи борлигига кўзи тушади ва тезлик билан ҳибсга олиш ҳақида фармойиш беради. Буларнинг барини мен сизга ҳикоя қилар эканман, қисман оқланиб, озодликка чиқиш билан янгидан ҳибсга олиш ўртасида етарли даражада вақт ўтади, деб ўйламайман. Баъзида эса шунақаси ҳам бўлиши – бунга ўхшаш воқеаларни ҳам кўрганман – оқланган киши суддан ўз уйига қайтиб келади-ю, уйда уни ҳибсга олиш ҳақида буйруқ кутиб тургани устидан чиқади. Шу ерда яна унинг озодликдаги ҳаёти ниҳоясига етади.

– Нима бало, суд жараёни яна янгидан бошланадими? – деб сўради К. ишонқирамай.

– Бўлмасам-чи, – баралла деди рассом, – албатта жиноий ишни кўриш жараёни қайтадан бошланади, бироқ бунда ҳам қисман оқланишга эришиш учун имконият бўлади. Ҳа, яна нима бўлганда ҳам жонни жабборга бериб бутун кучни сафарбар этиш, руҳни туширмаслик лозим, зинҳор-базинҳор таслим бўлиш, тақдирга тан бериш керак эмас. – Охирги сўзни рассом айнан таъкидлаб айтгани боис К. бу суҳбатдан жуда ҳам бир нохуш кайфиятга тушди.

– Бироқ, наҳотки, кейинги сафар, – ҳовлиқиб деди К. рассомнинг ҳамма тушунтиришларини бошқалардан олдин пайқамоқни баайни истагандай. – Наҳотки иккинчи бор оқловга эришиш биринчисига қараганда осон бўлса?

– Бу масалада, – деди рассом, – бирон-бир нарсани аниқ-тиниқ айтиш мумкин эмас. Эҳтимол, сиз иккинчи ҳибсга олиш айбланувчига нисбатан ҳакамнинг газабини қўзгамайдими, демоқчисиз, чоғи? Бироқ бу сиз ўйлаганчалик эмас. Ҳакамлар қисман оқлов ҳукмини чиқаришдан олдинроқ ҳам бу ҳибсни кўриб турган бўладилар. Аммо худди шу вазиятга таъсир кўрсатиши эҳтимолдан йироқ. Ҳолбуки, бунда бошқа ҳакамларнинг кайфиятларини ўзгартирадиган ва ҳуқуқшунослик нуқтаи назаридан ҳам ишда ўзгача тус оладиган сон-саноксиз сабаблар бўладики, шунинг учун ҳам иккинчи оқловга муваффақ бўлиш учун ҳамма ўзгаришларни ҳисоб-китоб қилиб, аввалгисидан оз бўлмаган куч-қувват сарфлаш керак бўлади.

– Бироқ бу ҳам, афтидан, якуний оқлов бўлмаса керак? – деди К. шубҳаланиш билан бошини сарак-сарак қилиб.

– Ҳа, албатта, – деди рассом, – иккинчи оқловдан кейин иккинчи ҳибсга, учинчи оқловдан кейин эса учинчи ҳибсга гал келади ва ҳоказо. Бунинг ўзи қисман оқлов нима эканлигини англатади. – К. лом-мим этмай қолди. – Ҳа, кўриниб турибди, қисман оқлов сизнинг жонингизга ора кирадиганга ўхшамайди, – деб рассом фикрини давом эттирди. – Балки сизга ишни пайсалга солиш кўпроқ фойдали бўлиб чиқар. Пайсалга солишнинг мазмун-моҳиятини лўндагина тушунтириб берайми сизга?

К. фақат бошини қимирлатиб қўйди. Рассом курсида ялпайиб ўтираркан, кўйлаklarининг

тугмаси ечилиб, бутун кўкси очилиб қолди, у бу жойдан қўлини тиқиб, бутун кўкси ва ён томонларини секингина силаб қўйди.

– Пайсалга солиш, – деркан рассом, гўё жуда ҳам аниқ ифодалаб бериш учун сўзлар излаётгандек, бир дақиқа анқайиб қолди, – пайсалга солиш шундан иборатки, қўзғатилган жиноий иш жараёнини узоқ пайт бошланғич босқичнинг ўзида ушлаб турилади. Бунга эришиш учун эса айбланувчи ва унинг ёрдамчиси, айниқса ана шу ёрдамчиси доимий суръатда суд билан шахсан алоқада бўлиб, елиб-югуриши керак. Яна қайтариб айтаман, бунда қисман оқловга эришиш учун қилинган саъй-ҳаракатларга ўхшаб кўп куч сарфлаш керак эмас, аммо ҳаммасини бир ерда ушлаб туриш жуда ҳам муҳим. Гапнинг индаоллоси, суд жараёнини бирон дақиқа ҳам кўздан қочирмаслик керак, ҳакамнинг олдига мунтазам қатнаб қолмасдан, унинг вақтига тўла мувофиқ келадиган аниқ бир паллада учрашиб туриш, қолаверса, ҳар қандай қулай вазиятни қўлдан чиқармасдан ҳакам билан энг яхши дўстона муносабат ўрнатиш учун астойдил қунт қилишга тўғри келади. Агар сиз ҳакамни шахсан танимасангиз, унга таниш ҳакамлар орқали таъсир ўтказиш керак бўлади, аммо бу ҳар қанақа вазиятларга қарамай, шахсан музокаралар олиб бориш учун уриниб кўришларга ҳожат қолдирмайди дегани эмас. Агар сиз шу ерда ҳеч нарсани ўтказиб юбормасангиз, бундан кейин ҳам бу жараён ўзининг дастлабки босқичидан нарига ўтолмайди деб комил ишонч билан айтиш мумкин. Тўғри, уни бари бир бартараф қилиб бўлмайди, аммо айбланувчи жазодан холи бўлиб, худди озод одамдай тараллабедод қилиб юраверади. Қисман оқланишга солиштирганда пайсалга солишнинг

яна бир афзаллик томони ҳар тугул айбланувчи учун келгуси бир қадар ойдин, у ҳамиша титраб-қақшаб, қачон ҳибсга олишар экан, деб кутиб ётмайди, ҳолбуки, қўрқиб ўтириш керак ҳам эмас, худди шундай вазият қисман оқлов ҳаракатидаги кимса учун ҳеч ҳам кўнгилни хушнуд қиладиган бўлмай, у бир зумда яна ва яна бир талай ташвиш, ҳадик ва ҳавотирларни бошидан ўтказиб туради. Очиғи, пайсалга солишнинг ҳам айбланувчига бир қанча ноқулайликлари бор, улар билан ҳисоблашмаслик ярамайди. Мен бу ерда айбланувчи бари бир эркин бўлолмаслигини айтмоқчи эмасман, ахир у қисман оқланишга эришганда ҳам ўзини мутлақ озодман деб, ҳисоблаши мумкин эмас. Бу ердаги ноқулайликлар бошқа. Суд жараёни яққол ё ҳеч бўлмаса билинар-билинмас сабабсиз ўз-ўзидан бир жойда туриб қолиши мумкин эмас. Шунинг учун жараён зоҳиран бўлса-да, ҳаракатдагидек мавжланиб туриши керак. Демак, вақт ўтган сари қандайдир фармойишлар берилиб, айбланувчи камдан-кам бўлса-да, сўроқ қилиб турилиши ва ҳоказо, ишқилиб, тергов давом этиши лозим. Афтидан, суд жараёнига ўзлари бир сунъий чегара қўйиб, у ана шу зич бир доира бўйлаб айланиб туриши кўзланган бўлади. Маълумки, бу вазият айбланувчи учун бир талай кўнгилсизликлар олиб келади, аммо сиз зинҳор-базинҳор уларни бўрттириб юбормаслигингиз керак. Буларнинг бари бор-бутунича фақат зоҳиран шундай; мисол учун терговлар жуда қисқа бўлади, мабодо терговга бориш учун истак ҳам, вақт ҳам йўқ бўлса, рухсат сўрамоқ мумкин, бир қанча терговчилар олдиндан биргаликда жадвал ҳам тузиб олишди ва келгусидаги кунлар ҳақида келишиб олиш имкони бўлиб, гапнинг сирасини айтганда, кун

ўтган сари ҳакам тергов бераётганнинг ўз киши-сига айланиб боради.

Рассом ҳали сўнги гапани айтиб бўлмаганди ҳам К. ўрнидан қўзғалиб, камзулини елкасига ташлаб олди.

– Турди! – эшик ортида чувиллашди.

– Сиз, нима, кетмоқчимисиз дейман? – ажабланиб сўради рассом. – Афтидан, сизни кетишга ундаётган бу ердаги диққинафас ҳаво бўлса керак. Мен учун бу жуда ҳам кўнгилсиз. Ҳали сизга кўп нарсани айтиш керак эди. Уларни мухтасаргина қилиб изоҳлашга тўғри келади. Шунга қарамай, сиз мени тушунасиз деб умид қиламан.

– Ҳа, албатта! – деб юборди К., ҳолбуки, у ҳам-масини эшитиб олмоқчи бўлиб, ўзини мажбурлаганидан зўриқиб, боши лўқиллаб оғрирди.

Бу тасдиққа қарамай, К.нинг жим бўлиб қолганида худди хайрлашиб ва гапани хулоса қилиб қўймоқчи бўлгандек, рассом яна бир-икки оғиз деди:

– Алалхусус, икки усул ҳам айбланувчи устидан ҳукм чиқаришга монелик қилади.

– Бироқ улар мутлақ озод бўлишга ҳам шундай ғов бўлиб туришади, – К. оҳиста деркан, гўё буни англаб етганидан уялаётгандек эди.

– Сиз ишнинг жон жойидан ушладингиз-да ўзиям, – деди шу заҳоти рассом.

К. пальтосини олмоқчи бўлди, ҳолбуки, камзулини кийишда у бир қарорга келмаганди. Унга бор нарсани кўксига босиб, тоза ҳавога чопиб чиқиш истаги тинчлик бермаётганди. Ҳатто кийинишга қизалоқларнинг шовқин-суронлари ҳам мажбур этолмаган эди, улар эса энди уни кўрмасдан ҳам қичқиришарди.

– У кийинаяпти!

Рассом эса, афтидан, К.нинг ҳолатини алланечук шарҳламоқни хоҳларди, шунинг илинжида деди:

– Афтидан, сиз, таклифларимдан қайси бирини қабул қилишда бир қарорга келолмаётганга ўхшайсиз. Маъқул. Ҳатто мен тезда бирон-бир қарор қабул қилишингизни ҳам маслаҳат бермаган бўлардим. Ҳа, жуда нозик фаҳмлик билан афзаллик ва қусурларни фарқлаб олиш керак. Етти ўлчаб, бир кесмоқ лозим. Бироқ англашиб турилгандек, вақтни бой бериш ҳам мумкин эмас.

– Мен тезда қайтаман, – деркан К. бирдан камзулини иккиланмай кийиб олиб, пальтосини қўлига ташлади-да, қизалоқлар чувиллашиб ётган эшик томон шошилди. Гўё К.га ёпиқ эшик ортидан ҳам қизалоқлар уни кўриб туришгандай туюлди.

– Сиз, албатта, ўз сўзингизда туришингиз керак, – деди рассом кузатмоққа уриниб ҳам қўймай, – бўлмаса ўзим банкка бориб, сиздан нима гаплагини суриштиришимга тўғри келади.

– Эшикни очсаларинг-чи! – дастакни силтаб ўшқирди К., – қизалоқлар эшикнинг ташқари томонига ёпишиб, уни итариб турганлари равшан эди.

– Улар, энди, ташқарида ҳам сизга кун бермайди, – деди рассом. – Яхшиси, мана бу чиқиш жойидан фойдалана қолинг, – у каравот нариёғидаги эшикчани кўрсатди. К. шу заҳоти рози бўлиб, каравот томон отилди.

Бироқ эшикни очиш ўрнига рассом каравот тагига бошини суқиб, у ердан туриб сўради:

– Бир дақиқага шошилмасангиз, мана бу суратларга бир қарасангиз-чи, битта-яримтасини сизга сотсам дегандим?

К. қўполлик қилишни истамади, нима бўлганда ҳам унинг ишига рассом бош қўшди ва бундан кейин ёрдам беришни ваъда қилди, қолаверса, К.нинг фаромушхотирлиги тутиб, бу ёрдамни тақдирлаш тўғрисида ҳам бирон-бир гап

қилмабди, шу боисдан ҳам рассомнинг таклифини рад қилолмади ва суратларни бу ёққа олиб чиқишга имкон берди, ҳолбуки, у устахонадан шунчалик тез отилиб чиқиб кетиш истагида ёнардики, азбаройи сабрсизланганидан титраб-қақшар эди. Рассом каравот остидан оқ мато тутилмаган бўзларни ташқарига чиқараркан, ҳаддан ташқари чанг босган суратларнинг юзасини сидиришга тушди ва ҳавода узоқ туриб қолган қуюқ чангдан К.нинг томоғи ачишиб, кўз олди қоронғилашиб кетди.

– Мана бу дашт манзараси, – деб рассом К.га бир бўзни узатди. Унда иккитагина нимжон дарахтча тасвирланган бўлиб, улар қуюқ барра ўтлар орасида бир-биридан айри-айри ҳолда туришарди. Суратнинг бир чеккасида рангин шафақ жилолари.

– Яхши, – деди К. – Мен уни сотиб оламан, – К. ҳеч нарсани ўйламасдан беихтиёр гапнинг пўскаласини айтар экан, яйраб кетди, рассом эса бундан ҳеч ҳам хафа бўлмасдан, ердан иккинчи суратини кўтарди.

– Бу сурат ҳалигининг тамоман тескариси, – деб қўйди рассом.

Эҳтимол у бу суратда бошқа бир манзара тасвирини чиқармоқчи бўлгандир, аммо икки суратда ҳам кичкина бир даражада айричаликни кўриш амри маҳол эди: бунда ҳам ўшанақа дарахтчалар ва барра ўт-ўлан, чеккада ўша шафақ манзараси. Бироқ К. учун буларнинг бари фарқсиз эди.

– Ажойиб манзаралар экан, – деди у. – Мен буларнинг иккисини ҳам оламан ва ишхонамнинг тепасига осиб қўяман.

– Сизга бу мавзу ёқиши кўриниб турибди. – Рассом шундай деб, учинчи бўзга қўл узатди. – Менда бунга ўхшаш яна бир сурат бор, жудаям муваффақиятли чиққан.

Бироқ буниси ҳам шунчаки ўхшаб қолмасдан, балки ўша чўл манзарасининг айни ўзи эди. Афтидан, рассом ўзининг ўтмас, эски суратларини устомонлик билан имконият келганида тиқиштириб қолиш пайида эди.

– Мен бунисини ҳам оламан, – деди К. – Қанча туради бу уч суратнинг ҳаммаси?

– Бошқа сафар баҳосини келишармиз, – деди рассом. – Сиз ҳозир шошилиб турибсиз, бундан кейин алоқамиз қалин бўлади. Биласизми, суратларнинг сизга маъқул келгани мени жуда ҳам хурсанд қилиб юборди, шу боис ҳам каравот остидаги ҳамма бўзларимни сизга туҳфа қилганим бўлсин. Бу чўл манзараси акс эттирилган биргина сурат, мен эса бу мавзуга оид ҳўб ва кўп суратлар ишлаганман. Айрим кишилар бунақа суратларни тушунишмайди, уларнинг фикрича, булар ҳаддан ташқари мавҳуммиш, ҳолбуки, бошқа бировлар, масалан оайлик, сиз айнан шу мавҳумликни жон-дилингиз билан яхши кўрар экансиз.

Бироқ К. ҳеч ҳам бу бечораҳол рассомнинг ижодий тўлғоқларини талқин қилиб ўтирмоқчи эмасди.

– Ҳамма суратларингизни ўраб-чирмаб, тайёрлаб қўйинг! – бақирди рассомнинг гапини чўрт кесиб К. – Эртага чопарим келиб, уларни олиб кетади.

– Бунга ҳожат ҳам йўқ, – деди рассом, – шу ернинг ўзида ҳам ҳаммол топиб беришим мумкин, у сизни кузатиб қўяди. – У ниҳоят тўшак устига эгилиб, эшикчани оча қолди.

– Каравот устидан сакраб ўтаверинг, ҳеч ҳам хижолат бўлманг, ҳаммаям ўзи шунақа қилиб кириб чиқади, – деди у.

Бироқ К.унинг рухсатисиз ҳам хижолат бўлишни ўйлаб ўтирмасдан, аллақачон оёғини тў-

шакнинг устига қўйган, аммо очиқ эшикка кўзи тушиб, ўзини орқага олган эди.

– Нариги ёқда нима бор ўзи? – у рассомдан ўсмоқчилаб сўради.

– Нимага бунчалик ҳайрон қоласиз? – рассом ҳам худди шундай ажабланиш билан суриштирди. – Ҳа, бу суд девонхонаси. Наҳотки, сиз бу ерда суд девонхонаси жойлашганлигини билмаган бўлсангиз? Нега у айнан шу ерда бўлмаслиги керак экан? Очиғи, устахонам ҳам суд девонхонасига қарайди, ҳарқалай суд уни шахсан ўзим фойдаланишим учун қолдирган.

К. шундоқ суд девонхонасининг бурнига келиб қолганидан қўрққани йўқ; балки ўзининг суд ишларидаги нўноқлиги даҳшатга солар эди: унга шундай туюлдики, айбланувчи учун доимий хавотир ва ҳозирлик лозим, қўққисдан қўлга тушиб қолмаслиги, воқеан судья чап томонда турар экан ногаҳоний тарзда ҳам чапга қарамаслиги керакка ўхшайди. У эса қоидага зид равишда гуноҳ қилишдан тийила олмаяпти. Унинг олдидан чўзиқ йўлак чиқди, бу ердаги ҳаво роса қўланса, уни рассом устахонасидагига солиштирадиган бўлса, устахонани жоннинг ҳузури деб атаса бўларди. Бу тор йўлакнинг икки томонида ҳам кета-кетганча ўриндиқлар қўйилган, К. мурожаат қилган суд девони қабулхонасининг баайни ўзидай эди. Ҳамма девонхоналар бир андозада солинади чоғи. Айни паллада ҳам девонхонага бирмунча мижозларни кўриш мумкин эди. Аллақандай эркак ўриндиққа чалқанча тушиб, қўли билан юзини ёпиб олганча ётар, афтидан, мизғирди; бошқа бири йўлакнинг тўридаги нимқоронғиликда турарди. К. каравотдан ошиб ўтди, ортидан йўлакка суратларни кўтариб, рассом ҳам чиқди. Кўп ўтмай улар суд хизматчи-

сига тўқнаш келишди – фуқаровий камзуллардаги жўн тугмалар ичида ярқираб кўринадиган зарҳал тугмаларидан К. энди бу хизматчиларни ҳеч қийналмасдан ажратиб оларди. Рассом К.ни кузатиб қўйишни буюра туриб, суратларни унинг қўлига берди. К. дастрўмолчаси билан офзини маҳкам ёпиб, чайқалиб илгарилади. Қарийб чиқиш жойига яқинлашганда, бехос ёпирилган қизалоқлар тўпига тўқнаш келиб қолишди. К. бу ерда улардан халос бўлиши душвор эди. Албатта, улар устахонадаги иккинчи эшик қандай очилганини кўришган, қувиб етиш учун нариги томондан айланиб югуриб келган эдилар.

– Бу ёғига мен сизни кузатиб қўймасам ҳам бўлади! – қизалоқлар қуршовидаги рассом тиржайиб туриб деди. – Кўришгунча хайр! Жуда узоқ ўйланиб юрманг!

К. ҳатто ортига ўгирилиб ҳам қарамади. Кўчада у тўғри келган биринчи фойтунга тушди-ю, жуфтакни ростлади. У суд хизматчисидан бутунлай халос бўлишни истар, унинг тилла тугмаси кўзига бало-қазодай кўринар, ҳолбуки, бунга бошқалар тузук-қуруқ эътибор ҳам беришмасди. Хизматчи хизматга шайлигини кўрсатмоқчи бўлиб, извош ўриндигига тиришиб-тирмашди, бироқ К. уни ўзидан нари қувди. К. узоқ юриб, кун оққандагина банкка етиб келди. У ҳамма суратларни фойтуннинг ўзида қолдиришни истарди, бироқ рассом кейинроқ улар қаерда деб қизиқиб қолса, нима дейман деб чўчиди. Шунинг учунгина ўз иш кабинетига олиб чиқиб, яқин орада директор муовинининг кўзига тушиб қолмасин деб, столнинг энг пастки ғаладонига қулфлаб ташлади.

**ТИЖОРАТЧИ БЛОК.
АДВОКАТНИ РАД ҚИЛИШ**

Шундай бир кун келдики, К. охири иши бўйича адвокат вакили бўлишини рад этишга қарор қилди. Бу ишни тўғри қиялптими ёки йўқ, очиғи, уни шубҳа-гумонлар бир зум ҳам тарк этмади, лекин охир-оқибат, бари бир, шундай қилишим зарур, деган фикр бошқасидан кучли чиқди. Адвокатнинг олдига бориб, ўз қарорини айтиб, узил-кесил орани очди қилмоқчи бўлган ўша кунда бунинг учун кўп куч сарфлашга тўғри келди, у бўшашиб, имиллаб ҳаракат қилар, шу боис ҳам ишхонасида узоқ ушланиб қолди ва адвокатнинг эшигига яқинлашганда соат аллақачон ўн бўлганди. Бирон иш қилишдан олдин у адвокатга телефон қилиб ёки хат ёзиб, ўз қароримни билдириб қўйсам яхши бўлмасмикин, деган хаёлга борди, чунки юзма-юз туриб, гаплашиб олиш жуда ҳам кўнгилсиз кечиши турган гап эди. Бироқ К. юзма-юз туриб, рад этишни билдирмоқ қарорига келди: бунақада қатор ҳийлаларни ишга солиб, адвокат жавоб қилмаслигига ёки ҳар қанақа важ-корсонлар билан қутулиб чиқиб кетишига йўл қўймаган бўлади. Қолаверса, қарорини адвокат қандай қабул қилади ва бу рад қилишнинг оқибати К. учун қандай бўлади, бу хусусда адвокат қандай фикрда, унинг фикри билан ҳисоблашмаслик мумкин эмас, агар адвокат билан юзма-юз бўлмаса ҳеч қачон буни билмас,

бир иложини қилиб, Ленидан суғуриб олгандай сўраб-суриштириб ҳам тагига етолмас эди. Агар К. юзма-юз туриб, ўз қарорини билдирганда, бу адвокат учун қутилмаган ҳол ясаб, ундан бир сўз олиб бўлмаган тақдирда ҳам ўзини тутиши, афти-ангорига қараб, К. нимагаки қизиқса, ҳаммасини оппа-осон фаҳмлаши мумкин. Ҳатто у яна бир нарсанинг юз беришини ҳам мустасно қилмаган, адвокат унинг ҳимоясини астойдил ўз зиммасига олар. К.шунга амин бўлмоқчи, шундай бўлиб чиқадиган тақдирда эса рад қилиш ўз-ўзидан бекор бўларди.

Адвокатнинг эшигини биринчи бор тақиллатишга уринилганда, ҳамишагидек, ҳеч ким жавоб қайтармади. Ҳеч бўлмаганда, Лени ошиқиб келарди-ку, деб ўйлади у. Ана шундай қаттиқ-қаттиқ тақиллатишлардан кейин кўпинча қўшнилardan халатдаги эркак киши ёки яна биронтаси югуриб чиқар ва даҳанаки жанг бошланиб кетарди, Худога шукр, бу сафар қўшнилар аралашмади. Иккинчи бор эшик қўнғироғини босар экан, К. қўшнининг эшигига хавфсираб қараб қўйди, бироқ бу сафар ҳам у очилмади. Охири адвокат эшигининг тешигида бир жуфт кўз кўринди, аммо бу Лениники эмасди. Кимдир қулфни очмоқчи бўлганига қарамай, ичкаридан ушлаб турилганга ўхшар ва хонадоннинг тўрига қараб «Бу ўша!» деб қичқирилгандан кейингина эшик очилди.

У эшикка сиқилибгина кирар экан, орқасидаги қўшни хонадон эшигининг калити ҳам шошиб-пишиб буралаётганлигини эшитди. Даҳлизга ўтишга йўл бўшатишлари билан, у жон-жаҳди билан ўша ёққа отилди, эшикни очган киши ҳалиги огоҳлантирган овоз эгаси эди, биттагина кўйлакда эса йўлакнинг адоғида чопиб бораётган Ленига кўзи тушди. К. қизнинг ортидан бир

зум кузатиб турди-да, кейин остонада турганга бурилади. Бу ушоққина, соқолли, нимжон киши бўлиб, қўлида шам ушлаб олганди.

– Сиз шу ерда хизмат қиласизми? – қизиқди К.

– Йўқ, – деб жавоб қилди кимса, – бегонаман, адвокатда ишим бор, маслаҳатини олишга келгандим.

– Камзулсиз-а, – деб сўраркан К. қўл ҳаракатлари билан ярим-яланғоч ҳолдаги мижозни кўрсатиб.

– Вой, кечирасиз! – кимса хижолатомуз шундай деб, илк бор қандай кўринишда эканлигини билмоқчи бўлгандай, шамни ўзига тутиб теграсини ёритди.

– Лени – ўйнашингизми? – дангал сўради К. У оёқларини бир оз кериб, қўлларини белига тираб олганча, шляпасини ушлаб олганди. Устидаги пўримгина пальтосининг ўзиёқ, бу пачоққина кишидан устунлигини таъкидлаб турарди.

– Ё, Худойим! – деди у киши кўрқинч билан ва гўё ўзини ҳимоя қилаётгандай бўлиб қўллари билан юзини тўсиб олди. – Йўқ, йўқ, нега бундай бўлмағур хаёлларга борасиз?

– Сиз ишончимга қарийб кириб улгурдингиз, – унга табассум билан кўз ташлаб деди К. – Лекин шунга қарамай... Э, яхшиси, йўл бошланг! – У шляпасини силкитиб, уни олдга ўтишига йўл берди.

– Исми-шарифингизни билсак бўладими? – сўради кейин.

– Блок. Тижоратчи Блок, – у шундай деб, ишқилиб ўзини нуфузли бир киши сифатида танитмоқ бўлди, лекин К. баттар ерга уриб, сўроққа тутди:

– Бу сизнинг ҳақиқий фамилиянгизми?

– Бўлмаса-чи! – қатъий ишонч билан деди Блок. – Бунга шубҳаланяпсизми?

– Эҳтимол, ўз исми-фамилиянгизни сир тутингизга бирон-бир сабаб бўлиши мумкин, деб

ўйлагандирман, – дилидагини қайтармади К. У ўзини фавқулодда эркин ҳис қилди, – бунақа ҳоллар фақат оддий халқ орасида бегоналар билан мулоқотда рўй беради, виқор-ла лом-мим демасдан, бариси сенга тегишлидай, совуққонлик билан ишлари ҳақида сўраб-суриштираверасан, гўё бир сўрида ўтириб қолгансану келган суҳбатни хаёлингга келган жойда ҳеч нарсани ўйламай шартга кесиб тўхтатаверасан.

К. адвокатнинг иш кабинети олдида таққа тўхтади, эшикни очар экан, итоаткорона олға бораётган савдогарга бақирди:

– Шошманг! Мана бу хонани ёритинг-чи! – К. эҳтимол, Лени хонанинг бир четига яшириниб олгандир, деб ўйлади, шу боис ҳам савдогарни ҳамма бурчакларини ёритишга мажбур қилди, аммо хона бўм-бўш эди. Ҳакамнинг сурати рўпарасига келганда савдогарни шим боғичидан ушлаб тўхтатди.

– Сиз уни танийсизми? – К. кўрсаткич бармоғини юқорига ниқтаб жавоб кутди.

Савдогар шамни баландроқ кўтариб, мўлтираб юқорига қаради ва деди:

– Суд ҳаками-ку!

– Олий суд ҳакамими? – К. савдогар билан бир қаторда туриб олиб, сурат унга қандай таассурот қолдирганини билмоқ илинжида, ўсмоқчилаб сўради.

Савдогар фавқулодда бир ҳурмат-эҳтиром билан юқорига қаради.

– Ҳа, бу олий мартабали ҳакам, – деб қўйди у.

– Сиз, афтидан, унчалик зийракка ўхшамайсиз, – деди К. – Барча майда-чуйда суд амалдорларининг ичида энг ҳақири шу бўлади.

– Энди эсладим, – савдогар шундай деб, шамни туширди. – Мен у ҳақида сал-пал эшитганман.

– Албатта шундай бўлиши керак! – ҳайқириб деди К. – Сиз албатта булар ҳақида аниқ-тиниқ эшитган бўлишингиз керак, буни бутунлай унутганимни қаранг.

– Нега энди? Нима учун? – сўради савдогар К.нинг турткилаши билан эшик томон борар экан.

Йўлакка етаёзганларида К. ундан сўради:

– Ҳарқалай сиз Лени қаерга яшириниб олганини биларсиз?

– Яшириниб олган дейсизми? – қайта сўради савдогар. – Э, йўғ-э, ҳозир у эҳтимол ошхонада адвокатга шўрва қайнатиш билан овора бўлса керак.

– Нега сиз буни менга дарров айта қолмадингиз? – сўроққа тутди К.

– Мен сизни у ерга бошлаб бормоқчи эдим, бироқ ўзингиз мени орқадан чақириб тўхтатиб қолдингиз, – савдогар тескари топшириқдан боши гангиб қолганини айтди.

– Афтидан, сиз ўзингизни жуда пихини ёрган айёр чоғлайсиз! – кесатди К. – Қани бўлмаса, мени ўша томонга бошланг!

К. ҳали бирон марта ошхонада бўлмагани, назарида ошхона ҳаддан ташқари каттакон ва жиҳозларга сероб туюлди. Ҳатто плита-ўчоқнинг ўзи жайдариларига қараганда уч баробар катта эди. Қолган шарт-шароитга зеҳн солишнинг қарийб имкони йўқ, чунки кириш жойининг тепасида осилган кичкина чироқчагина ошхонани гира-шира ёритиб турарди, холос. Ўчоқ олдида ўзининг доимгидек оқ пешбандини илиб олганича, Лени куймаланар, қизиган товага тухум чақарди.

– Хайрли кеч, Йозеф, – деркан қиз зимдан унга бир қур назар ташлаб олди.

– Хайрли кеч, – К. сўраша туриб бир чеккада турган курсини савдогарга кўрсатди; у курсига

айбдорлардек чўқди. Шундан кейингина К. Ленининг олдида дадил бориб, қизнинг елкаси оша энгашиб, сўради:

– Ким ўзи бу нусха?

Лени бир қўли билан уни қучоқларкан, – бошқаси билан шўрвани қўзгарди, йигитни ўзига тортиб шивирлади.

– Бу бадбахт жуда ҳам эзилган савдогар, Блок деган кимса. Сен унинг афти-ангорига бир қара.

Иккиси ҳам ўша ёққа қарашди. Савдогар унга қандай буюрилган бўлса, шундай курсидан қўзғалмай ўтирар, кераксиз шамларни ўчирган, тугаб-пугаб юрмасин, деб бармоғи билан пиликни босиб, эзгилаб ўтирарди.

– Сен биргина қўйлақда эдинг, – деркан К. қўллари ила Ленининг бошини ушлаб, Блокка қарашга мажбур этди. Лени индамай ўтирарди.

– У сенинг ўйнашингми? – саволга тутди К. Қиз қозончани кавламоқчи бўлди, бироқ К. унинг икки қўлидан шартта тутиб, ўзига қаратди: – Жавоб бер!

Қиз шивирлади:

– Юр иш бўлмасига, мен сенга ҳаммасини тушунтириб бераман.

– Йўқ, – чўрт кесди К. – Мен ҳаммасини шу ернинг ўзида қандай бўлса, шундай тушунтириб беришингни истайман. – Қиз унинг бўйнига осилиб, йигитни ўпмоққа уринди, аммо К. ўзини четга олиб, деди: – Айни пайтда мени ўпишингни истамайман.

– Йозеф! – Лени йигитнинг қўзига зорланиб, шу билан бирга тик қаради.

– Наҳотки, сен мени жаноб Блокдан рашк қилган бўлсанг? Руди, – у энди савдогарга юзланиб деди: – Эй, ёнимни олмайсанми, мени қандай баттоликларда гумон қилишяпти, эшитдингми? Бир ёққа отгин-э, қўлингдаги шамларни!

Бу воқеаларга Блок умуман эътибор қилгани йўқ, деб ўйласа бўларди, бироқ бахтга қарши, ҳаммасини аъло даражада эшитиб турарди.

– Нимага асосланиб рашк қилиш хаёлингизга келиб қолганига ҳайронман, – деди у кишининг шаънига тегадиган қилиб.

– Ўзим ҳам бунга тушунолмаيمان! – деди К. савдогарга табассум билан қараб.

Лени қаҳқаҳа отиб кулди, фурсатдан фойдаланиб шу билан К.ни чалғитмоқчи бўлди ва унинг қўлига осилиб, шивирлади:

– Уни ўз ҳолига қўй, ўзинг кўрдинг, шуюм одамми? Мен унга бир озгина ачинаман, фақат ва фақат шунинг учунки, у адвокатнинг ўта қимматли мижози. Ўзингни аҳволинг қандай? Шу паллада адвокат билан гаплашиб олишни истайсанми? Аммо бугун аҳволи жуда ҳам оғир, начора имкони бўлиши билан мен унга сен ҳақингда хабар берман. Ўзинг эса бугун меникида қоласан, ҳеч бир важ-корсонинг ўтмайди, қоласан, вассалом. Минг йилдан бери бизга қорангни кўрсатмай кетдинг, ҳатто адвокатнинг ўзи сени бир неча бор сўраб-суриштирди. Суд жараёнига бепарво қарама. Менда ҳам маълум қилишим керак бир талай гаплар бор, баъзи бирлари ҳақида ўзим сўраб-суриштириб билишга мувофиқ бўлдим. Бироқ ҳаммасидан олдин пальтонгни ечсанг бўларди.

Қиз унга пальтосини ечишга қарашди, шляпасини олди ва даҳлизга кийимларни илиш учун зипиллаб кетди, кейин чопқиллаб келиб, шўрва тайёр бўлмабдими, деб қозонга қаради.

– Аввал сен ҳақингда хабар берайми ёки шўрвасини ичирайми? – қиз К.дан сўради.

– Аввал мен ҳақимда ахборот бер, – деди К.

У жуда ҳам асабийлашиб турарди, чунки Лени билан ўзининг ишлари хусусида гаплашиб олиш-

ни ҳам мўлжаллаб келган, айниқса бир қарорга кела олмаган муаммоси – адвокатнинг ҳимоясини рад этсинми ёки йўқ, фикрини билмоқчи эди; аммо аллақандай савдогарнинг бу ерга тиқилиб ўтириши барча хоҳиш-истагини йўққа чиқариб турарди. Шунда ҳам иши жуда муҳим туюлди ва бу бадбахт нусхани деб ҳал бўлиши керак ишлар режасини ўзгартириб ташлаш мумкин эмаслигини ўйлаб, йўлак бўйлаб югуриб кетаётган Ленини чақариб тўхтатди.

– Ҳарна бўлса ҳам аввал унинг шўрвасини ичириб, нафсини қондир – буюрди у, – майли, мен билан гаплашиб олишдан олдин қувватга кириб, дадилланиб олсин. Бунинг учун ҳам унга куч-қувват керак бўлади.

– Бундан чиқди, сиз ҳам адвокатнинг мижозларидан экансиз-да? – деди хотиржамгина бир чеккада ўтирган савдогар. Аммо унинг бу гапи умумий норозиликни бошлаб келди.

– Нима ишингиз бор? – иддао билан сўради К. Лени эса уни баттар жеркиб ташлади:

– Оғзингни юмиб ўтир-э, – кейин қиз К.га юзланди: – Демак, аввал унинг шўрвасини ичираман, – деб у косага шўрва қуйди. – Ҳамиша овқатни ичиб бўлиши билан у тарашадек қотади қолади, яна шундай ухлаб қолмаса, деб кўрқаман-да.

– Ҳечқиси йўқ, менинг сўзларимни эшитиб, унинг уйқуси қочиб, кўзи мошдек очилиб кетади, – деди К.

У адвокат билан жуда ҳам муҳим бўлган ниманидир ҳал қилиб олишга тараддуд кўраётганини аввало ишора билан билдиришни истар, ишқилиб, суҳбат нима ҳақида боришига Лени фаҳми етиб, қизиқиб қолгачгина, унга маслаҳат солмоқчи эди. Қиз эса унинг истагини жон-жон деб ба жарган бўларди.

Қиз коса кўтарганча яқинидан ўтар экан, ишвали нигоҳ ташлаб деди:

– У овқатини еб бўлиши билан дарров сен ҳақингда хабар бераман, ишқилиб, олдимга қанча тез қайтсанг шунча яхши.

– Бор, бора қол! – амр этди К. – Тезроқ бор, деяпман!

– Сал хушмуомала бўлсанг-чи! – шундоқ эшик оғзида туриб, коса кўтарганча деди қиз, сўнг эса у томонга яна бир бор бурилиб, бутун қадду қоматини намойиш қилди.

К. унинг изидан термилиб қолди. Энди у адвокатнинг хизматини бутунлай рад этишга қатъий қарор қилди; эҳтимол, буни Лени олдида дастурхон қилишга улгурмагани яхши бўлгандир, чунки қизнинг дунёқараши жуда чекланган; эҳтимол, қиз яна уни авраб ташлар, бу сафар ҳам қилмоқчи бўлган ишидан тутиб қолар, яна муаллақ аҳволда қолиб аллақанча вақтгача шубҳалар гирдобида қоврилиб ўртанар, лекин бари бир бир қанча вақт ўтгандан кейин ўз ниятини амалга оширар, чунки аллақачондан буён зўр бериб шуни орзу қилиб юрибди, ўзини бу хаёллардан халос этмаса бўлмайди. Афтидан, қанча тез бир қарорга келса, шунча кам зиён кўриши турган гап. Эҳтимол, мана бу тожирдан ҳам бирор жўяли гап чиқиб қолиши мумкин.

К.унга бурилди, савдогар эса буни сезган заҳоти, ўрнидан сакраб турмоқчи бўлди, бироқ К. уни ушлаб қолди.

– Ўтиринг, ўтиринг, – тинчлантирди К. ва унга яқинлатиб курсисини сурди. – Ҳим, сиз адвокатнинг эски миждозлариданмисиз? – суриштирди К.

– Ҳа, – деди савдогар, – жудаям эски миждозлариданман.

– Неча йилдан буён у ҳожатингизни чиқаради? – сўради К.

– Сиз буни нима учун суриштиряпсиз, менга қоронғи, – деди савдогар. – Мен ғалла олди-бердиси билан шуғулланишни бошлаган аллазамонлардан у йўл-йўриқлар бериб келади, демак, қарийб йигирма йилдан буён ҳамкормиз. Агар сиз устимдан қўзғатилган жинойий ишга ишора қилаётган бўлсангиз бунда ҳам дастлабки босқичданоқ у ёнимда турибди, шунга ҳам, мана, беш йилдан ошяпти. Ҳа, ҳа, шунга ҳам беш йилдан ортиқ вақт ўтди, – қўшимча қилиб эски ҳамёнини пайпаслаб кетди. – Бу ерда ҳаммаси, аниқ-тиниқ қайд этилган; агар истасангиз, аниқ саналаригача айтишим мумкин. Аммо ёддан эслашим мушкул. Э, менинг устимдан қўзғатилган суд жараёнига қанча замонлар бўлди, адашмасам рафиқам қазо қилганидан кўп ўтмай бошланган эди, шунинг ўзига беш ярим йилдан ошиб кетибди.

К. унга янада яқинроқ сурилиб ўтирди.

– Демак, адвокат жўнгина фуқаролик ишларини ҳам олаверади денг? – сўради у. Суд билан бундай меъёртаги қонун-қоида асосида алоқада бўлиш ажиб тарзда К.ни тинчлантирди.

– Э, бўлмасам-чи, – деди савдогар ва шивирлаб қўшимча қилди: – айтишларича, фуқаролик ишларини у ҳатто бошқаларга қараганда чуқурроқ тушунар экан.

Бироқ дарҳол маълум бўлдики, Блок ортиқча сўйлаб қўйганидан пушмонлик туйди ва К.нинг елкасига қўлини қўйиб, астойдил ўтинди:

– Гапларимни унга айтиб юрманг, илтимос!

К. унинг тиззачаларига шапатаилаб қўйди ва тинчлантирувчи оҳангда деди:

– Сизни қарангу, нима, мен сотқинманми?

– У ўч олмаса қўймайдиганлардан, – деди савдогар.

– Қўрқманг, сиздақа содиқ миждани у ҳеч қачон балого рўпара қилмайди, – далда берди К.

– Қўрқмайин-чи! – эътироз билдиргандай деди савдогар. – Дарғазаб бўлган чоғида, кўзига ҳеч нарса кўринмайди, бундан ташқари, анчадан бўён унга унчалик ҳам ишонавермайман.

– Бу қанақаси бўлди? – ўсмоқчилаб сўради К.

– Билмадим, ҳамма нарсани сизга ишониб айтавериш керакми ёки йўқ, – шубҳали овозда деди савдогар.

– Айтаверинг, – деди К.

– Начора, – деди савдогар, – негадир сизга ишонгим келяпти. Ҳарқалай, сиз ҳам баъзи сирларингизни ошкор этишингиз керак, сири бирининг тақдири бир, деганларидек, шундагина адвокатга қарши жипслашишимиз мумкин.

– Сиз ҳаддан ташқари эҳтиёткорга ўхшайсиз, – деди К. – Яхши, сизга шунақа махфий сирни очаманки, бутунлай хотиржам тортасиз. Нега адвокатдан бунчалик ҳайиқасиз?

– Гап шундаки, – қўрқиб-қалтираб сўз бошлаган савдогарнинг хатти-ҳаракатидан қандайдир бир пасткашликнинг иси келарди, – менинг ундан ташқари ҳам бир неча адвокатларим бор.

– Нима бўлибди, бу унақа даражада ножўя иш эмас-ку, – бир оз жонланиб деди К.

– Буни бу ерда ножўя ҳисоблайдилар, – деди савдогар. У ўз иқроридан бўғилиб қолаёзганди, ҳарқалай К.нинг далдаси уни бир оз ўзига келтирди. – Бунга рухсат этилмайди. Ҳар қанақа воқеа содир бўлганда ҳам ишингизни зиммасига олган бир адвокат қаторига яна хуфия адвокатларни ҳам жалб қилиш фармойиш билан тақиқланади. Мен айнан шу йўлга ўтиб олганман, яна бешта хуфия адвокатларим бор.

– Бешта-я! – бақриб юборди К. Уни айнан оқловчиларнинг саноғи ҳайратга солганди. – Бундан бошқа яна нақ бешта маслаҳатгўй адвокатим бор денг!

Савдогар бошини қимирлатиб тасдиқлади.

– Энди олтинчиси билан битишмоқчи бўлиб юрибман.

– Сизга бунча адвокатнинг нима кераги бор? – қизиқсинди К.

– Менга уларнинг ҳаммаси асқатади, – уқтирди савдогар.

– Балки қандай асқатиб қолишини тушунтириб берарсиз? – бунинг тагига етмоқ истарди К.

– Бажонидил, – деди савдогар. – Ҳаммасидан олдин қўзғатилган жиноий иш жараёнида мен мағлубиятга учраб қолишни ҳеч ҳам истамайман, бу ўз-ўзидан тушунарли. Шунинг учун ҳам ҳеч нарсани кўздан қочирмаслик керак, агар ҳаттоки, баъзи воқеаларга кўра, натижасидан заррача фойда чиқадиган бўлса ҳам, бари бир, мен ана шу умидни бўш қўймаслигим керак. Агар лоқайдликка йўл қўйиладиган бўлса, бор имкониятларимнинг ҳаммасини бой беришим ҳеч гап эмас. Мисол учун, бор мол-мулкимни олиб кўрайлик: бир вақтлар идорам қарийб бутун бир қаватни эгаллаган эди; энди-чи, ит ётар, мирза турар асосий бинонинг думи каби каталакдек хужрачам қолди. Ишим шунақа тескарисига айланиб кетдики, бор будимдангина ажралиб қолмадим, балки бутун куч-қувватимни бой бериб, адойи тамом бўлдим. Жараёндан кўз-қулоқ бўлиб бормоқчи бўлсанг, бошқа бирон нарсани эплашга вақт қолмайди.

– Бундан чиқди, ўзингиз куйиб-пишиб суд жараёнини изга солиб юрар экансиз-да? – аниқлаштирмоқчи бўларди К. – Айниқса, ана шу хусусида мен муфассал билмоқ истардим.

– Бу борада мен жўяли бир нарса дея олмайман, – деди савдогар. – Аввалига бирон-бир иш чиқармоқчи бўлиб ўзим шуғуланмоқчи бўлдим,

аммо кейин бунинг баҳридан ўтдим. Ҳаддан ташқари тинка-мадорни қуритади-ю, натижа қурғур эса қарийб кўринмайди. Тиним билмай елиб-югуриб, ҳаммасини ўзинг ташкиллаштирасан, муросаи мадоранинг боши-кеги йўқ, охири бунга кучим етадиганга ўхшамади. Ҳаттоки оддийгина, ўтириб кутишнинг ўзи даҳшатли даражада зўриқтиради. Ўзингиздан қолар гап йўқ, девонхоналардаги ҳаво қанчалик оғир, ифлос.

– У ерда бўлганимни сиз қаердан биласиз? – сўради К.

– Қабулхонада кутиб ўтирганимда, ўтиб қолгандингиз.

– Бунинг тўғри келиб қолганини қаранг! – ҳайқирди К. Бу уни шунчалик ҳайратга солдики, бошда савдогарни жуда ҳам бетайин киши деб ўйлаганини у тамоман унутганди. – Бундан чиқди мени кўрган экансиз-да! Мен кириб борганимда сиз қабулхонада ўтирган бўлгансиз! Тўғри, мен бир сафар у ерда бўлгандим!

– Буни жуда ҳам тўғри келиб қолган, деб бўлмас, – босиқлик билан деди савдогар, – мен у ерга Худонинг берган куни бориб тураман.

– Эҳтимол, менга ҳам зув қатнаб қолишга тўғри келиб қолар, – деди К. – Аммо ўша сафаргидек ҳурмат-эътибор билан қабул қилишлари даргумон. Ҳаммалари ўрниларидан туриб қаршилашганди – эҳтимол, ҳакам деб ўйлаган бўлсалар керак-да.

– Йўқ, – деди савдогар. – Биз суд хизматчисига салом бергани ўрнимиздан қўзғалгандик. Сизнинг айбланувчи эканлигингизни эса билардик. Бундай маълумотлар бир лаҳзада тарқалиб улгуради.

– Бундан чиқди, ҳаммасидан воқиф бўлгансиз, – деб қўйди К. – Унда мен сизга роса ўзига

бино қўйган гушти кўринган бўлсам керак? Бу ҳақида ҳам гурунглашгандирсизлар?

– Йўқ, – деди савдогар, – аксинча. Шунга қарамай у ердаги гап-сўзларнинг бари нодонликдан.

– Нега нодонлик бўлар экан? – қайта сўради К.

– Нима қиласиз буни мендан суриштириб, – озорланиб деди савдогар. – Афтидан, сиз бундаги кишиларни билмайсиз, шунинг учун ҳам ҳаммасини нотўғри талқин қилаётган бўлишингиз мумкин. Диққат билан эшитинг, ноқулай вазиятлардаги суҳбатларда шунақа нарсалар қалқиб чиқадики, ақл билан ҳеч нимани тушуниб бўлмайди. Киши ҳолдан тойган, боши ҳар қанақа ўй-фикрлар билан шишганда куракда турмайдиган ирим-сиримга амал қилиш бошланади. Мен бошқалар ҳақида гапириб ётаман-у, ўзимнинг ҳам улардан ҳеч ҳам фарқим бўлмайди. Мисол учун шундай бир ирим бор, гўё айбланувчининг тақдири унинг қиёфасида, айниқса, лабларида шундоқ кўриниб турармиш. Бу кишилар ҳам лабларингизга қараб сизга ҳадемай ҳукм чиқарилишини баён этишди. Яна қайтариб айтаман, бу жуда кулгили, аҳмоқона таъбир, маълумотларнинг катта қисми унга тескари вазиятдан хабар бериб туради, аммо бу тўдага тушиб қолсангиз, хурфотга қарши туриш душвор бўлиб қолади. Нима учун бу уйдирмалар шу даражада кучли, бир ўйлаб кўринг-чи! Орамиздан бир кишини гапга солганингизни эслайсизми? У ҳатто сизга жавоб ҳам қилолмаган. Албатта, у ерда кишини зўрлаб, куч билан ҳар мақомга солиш мумкин, бироқ уни, айниқса, сизнинг лабларингиз ҳайратга солиб қўйгани аниқ. Кейин у лабларингизга қараб фақатгина сизнинг эмас, ўзининг устидан чиқариладиган ҳукмни ҳам ўқиганини ҳикоя қилиб юрди.

– Менинг лабларимга қарабми? – К. ҳайрон қолиб, буни сўраркан, чўнтагидан ойначасини олиб, юзига қаради. – Лабларимда ҳеч қанақа алоҳида аломатлар борлигини кўрмаяпман. Сиз-чи?

– Мен ҳам, – деди савдогар, – мутлақ ҳеч нарсани!

– Бу одамлар намунча иримчи бўлишмаса! – ҳайқирди К.

– Мен сизга нима деяпман ўзи? – истеҳзо қилди савдогар.

– Наҳотки, улар кўпинча шундай йиғилиб олиб, ҳаммасини бошларига келган ўй-хаёллари бўйича ҳал қилиб қўяқолаверадилар? – билмоқчи бўларди К. – Мен эса ҳозиргача яккамоховга ўхшаб, ҳаммасини ичимда сақлаб келаман.

– Улар ҳам тез-тез учрашавермайдилар, – аниқлик киритди савдогар, – кўпчилик-да. Бу ерга барчанинг тўпланиши имконсиз. Қолаверса, уларнинг яқдил дарду ташвишлари ҳам йўқ ҳисоби. Баъзан қандайдир гуруҳбозлар чиқиб, уларнинг умумий мақсадларидан сўз очиб, бошларини қовуштирамоқчи, нималаргадир ишонтирамоқчи бўладилар, бироқ кўп ўтмай бу хато эканлиги кўриниб қолади. Судда жамоа бўлиб ҳеч нарсага эришолмайсан. Судда ҳар бир ҳодиса алоҳида ва иш жуда пухталиқ билан олиб борилади. Тўдалашиб бу ерда мақсадга етиш душвор. Фақат алоҳида ҳолда нимагадир муваффақ бўлиш мумкин; сўнгра бундан қолганлар хабар топишади, аммо у қандай юз бергани, қандай қилиб амалга оширилганлиги ҳеч кимга маълум бўлмасдан, сирли тарзда қолаверади. Хулласи калом, бу кишиларнинг ҳеч қанақа муштарак томонлари йўқ. Тўғри, улар баъзан-баъзан қабулхоналарда учрашиб қоладилар, бироқ кўпинча сукут сақлаб ўтиришларига тўғри келади. Бу ирим-сиримлар эса эскидан қолган ва ўз-ўзидан кўпайиб ётади.

– Қабулхонада кўрганим, – гапга аралашди К., – кишиларнинг бу ерда саргайиб кутиб ўтиришлари бутунлай фойдасизга ўхшади менга.

– Йўқ, кутиб ўтириш фойдадан холи эмас, – эътироз билдирди савдогар. – Фойдасизи ҳаммасига ўзлари аралашшига интилишлари. Мен сизга айтдим-ку, бундан ташқари, яна беш адвокатим бор деб. Бошда мен ҳам ҳамма ишни қўшқўллаб битта адвокатнинг ўзига топширса бўлади, деб ўйлаганман. Бироқ бу мутлақ нотўғри бўлган. Энди эса аҳволим битта адвокатга топшириб қўйгандан-да қийинроқ. Албатта, булар сиз учун тушунарсиз!

– Тушунарсиз, – деркан К. гўё бу билан савдогарни тинчлантириб, ҳаддан ташқари тезлик билан ирод этаётган нутқининг суръатини сал тўхтатмоқчи бўлди ва кафтини унинг кафтига қўйди. – Мен сиздан фақат бир нарсани ўтиниб сўрайман: сал секинроқ гапиринг, ўзингиздан қолар гап йўқ, буларнинг бари мен учун сув ва ҳаводай зарур, аммо пайдар-пай ёғилаётган сўзларингизни англаб, моҳиятига етиб олишга ҳеч улгуролмаяпман.

– Буни сиз менга яхши эслатдингиз, – деди савдогар. Маълумингизким, сиз янгилардансиз. Бу борада гўдаксиз. Жараёнингизга бор-йўғи ярим йил бўлди. Эшитганмиз, эшитганмиз. Айни навқирон ёшида! Мен эса ҳаммаси ҳақида минг марталаб ўйлаб чиққанман, мен учун бу ёруғ оламда бундан бошқа ҳеч нарса қолмаган.

– Устингиздан қўзгатилган жиноий иш шунчалик узоқ чўзилгандан балки ўзингиз хурсандирсиз? – сўради К. У савдогарнинг вазиятини чамаларди. Бироқ у кутган жавоб бўлмади.

– Ҳа, мана, қарийб беш йилдан буён устимдан қўзгатилган жараёни қирчанғи отдек сургалаб келаман, – деркан савдогарнинг нафаси ичига

тушиб, бошини эгиб олди. – Бу ҳазилакам муваффақият эмас.

У жим бўлиб қолди. К. Лени келмаяптими, деб қулоқ солди. Бир томондан қиз келиб қолишини истамас, чунки ҳали жуда кўп нарса ҳақида савдогардан сўраб-билиб олиши керак, қолаверса, Лени дўстона гурунгни белига тепиши турган гап, бошқа томондан, оқсочнинг шўрва ичириб келаман, деб адвокатнинг олдида шунчалик узоқ қолиб кетганлиги уни эзарди.

– Мен у пайтларни жуда яхши эслаيمان, – яна тилга кирди савдогар ва К.нинг ҳам бутун вужуди қулоққа айланди, – ўшанда устимдан кечаётган суд жараёни айна сизнинг ҳозирги вазиятингиздек деса бўларди. Мана бу адвокатнинг ўзигина хизматимни қилар, аммо мен ундан кўп ҳам рози эмасдим.

Мана ҳозир ҳаммасини билиб оламан, деб ўйлади К. ва бир жонланиш билан бошини қимирлатди, гўё у бу билан савдогарни энг муҳим саволга мутлақ ошкоралик билан жавоб беришга даъват қилаётгандай бўлди.

– Менинг устимдан қўзғатилган жиноий иш жараёни, – давом этди савдогар, – бир жойда туриб қолганди. Тўғри, тергов бошланган, мен ҳеч бир сўроқдан қолмасдим, ҳужжат йиғиб, барча идора дафтарларини кўтариб, судга тақдим қилиб чиқдим, кейин билсам, буларнинг бари ортиқча, керак-сиз югур-югурлар экан, устига-устак ҳар доим адвокатнинг олдига чопганим-чопган, у ҳам сон-саноқсиз арзномалар тайёрлаб беришдан чарчамасди...

– Сон-саноқсиз арзномалар дейсизми? – қайта-қайта суриштирди К.

– Бўлмаса-чи! – деди савдогар.

– Бу мен учун фавқулодда муҳим бир янгилик бўлди, – деди К., – менинг ишим бўйича эса

ҳали-ҳамон биринчи арзномани тайёрлаётир. У ҳеч ҳам жонини койитай демайди. Ҳа, у ишимни қанчалик бемаъни бир аҳволга солди, буни энди-гина кўриб турибман.

– Ҳим, бу қоғоз ҳали тайёр эмасми, балки арзирли сабаблари бордир, – деб қўйди савдогар. – Кейинроқ маълум бўлдики, бу арзномаларнинг мен учун сариқ чақалик ҳам фойдаси йўқ экан. Улардан биттасини ҳатто ўқиганман, уни хушмуомала суд хизматчиларидан бири илтифот юзасидан кўрсатганди. Тўғри, у илмий руҳда тайёрланган бўлса-да, моҳиятан бирон-бир теран фикрдан мосуво эди. Ҳаммасидан олдин жимжимадор лотинча иборалар қалаштириб ташланган, уларни тушунишга тишим ўтмади, сўнг бутун-бутун саҳифалар суд номига битилган оҳорсиз баландпарвоз олди-қочди фахриялардан иборат, кейин алоҳида-алоҳида казо-казо тўралар бардор-бардор қилинган, тўғри, бу зотларни исми-шарифи билан атаб, мадҳ этилмаган, лекин ҳар биридаги нозик қочирим, алоҳида бағишловдан ким ҳақида гап кетаётганлигини осонгина фаҳмлаб олиш мумкин, ниҳоят, ўз-ўзини кўкларга кўтариб мақталган саҳифалар – судга мурожаат қилаётганда адвокатнинг итдан баттар тубанлашиб кетишининг нима кераги бор, ҳайронсан ва охири ўтган йиллардаги ҳар қанақа суд жараёнлари талқин қилингандай бўлиб, сўнггида меники ҳам қистириб ўтилганди. Ақлим етганча шуни айтишим мумкинки, бу ҳужжат тайёрлашу ишни кўришлар ҳаддан ташқари пухталики билан олиб борилганига гап йўқ. Ушбу арзнома мен танишиш бахтига муяссар бўлган шундай қоғозлардан биттаси, холос. Аммо ҳар қанақа вазиятдан қатъи назар, шуни айни пайтда қайд этиб ўтишим керакки, бу арзномалар менинг ишим

бўйича бирон-бир ижобий силжиш ясаб, туртки берганини кўрмадим. Бор ҳақиқатни ошкор қилар эканман, бу билан адвокатнинг ишини қоралаш ниятим ҳам йўқ.

– Бу ишни қандай тезлатса бўлади? – сўради К.

– Саволингизда жон бор, – табассум билан деди савдогар. – Бундай ишлар камдан-кам ҳоллардагина жойидан жилади. Бироқ бунақа бўлишини мен у пайтлар билмасдим. Билганингиздек, мен савдогарман, аввало ҳозиргига қараганда ҳам кўпроқ савдо ишлари билан шуғуллансам дердим, бунинг учун эса иш охиригача етиб бориши ёки ҳеч бўлмаганда қандайдир даражада равнақ олиши керак эди. Бунинг ўрнига маъно-мазмунини бир хил бўлган адоқсиз терговлар бўлиб турар, бериладиган жавоблар, худди дуо каби ёд бўлиб кетганди, бу етмагандай ҳар ҳафтада бир неча марта идорамга ёки уйимга, ишқилиб, қаерда мени учратиш мумкин бўлса, суддан чопарлар келарди; албатта бу ишларим юришувига жуда ҳам халақит берар, (эндигина бунақа муносабатларда вазият салгина ўнгланди, телефон орқали чақириб, халақит беришлар бир мунча камайди) натижада, ҳамкор ошна-оғайниларим, айниқса, қон-қариндошларим ўртасида устимдан олиб борилаётган суд жараёни хусусида турли-туман миш-миш овозалар болалаб кетди, булар, албатта, ортиқ даражада менга зиён-заҳмат етказдилар, шунга қарамай, яқин кунларда ҳеч бўлмаса ишни дастлабки кўриш ҳақида эса бирон-бир арзимас даражада ҳам аломат кўринай демасди. Мен адвокатга арз-дод қилдим. У бунинг боисини узундан-узоқ изоҳлади, ундан эса жонни жабборга бериб қилинган хатти-ҳаракатлар оқибати нима билан яқунланишини тахминан шундай тасаввур қилдим: ишни кўриб чиқишни

ҳеч ким тезлаштириши мумкин эмас, арз билан ишни бир ёқлик қилишни талаб қилиб, қаттиқ туриб олишим беҳуда, бу уларга етиб ҳам бормайди ё бу инжиқлик билан ўзимни ва уни ҳалокатга йўлиқтиришим мумкин экан. Бошим қотиб, ўйланиб қолдим: балки бу адвокатнинг қўлидан келмайдиган, эҳтимол, қўлидан келса-да, қилишни истамаган ишни бошқаси исташи ва удаллаши мумкиндир. Ва бошқа адвокатларни излашга тушдим. Бир зумда ҳаммасини дўндириб ташламоқчи бўлиб отни қамчиладим: аммо нақд қилганларидек ишни кўришни ҳеч ким ҳеч қачон талаб қила олмас, ҳеч ким бунга эришиши ҳам мумкин эмаслигини қайдан билибман, нима учун бу ҳақида гапираётганимни кейин айтарман, ҳақиқатан ҳам бунинг амалга ошиши ҳеч мумкин эмас, бу жиҳатдан адвокат мени алдамаган экан; аммо бошқа адвокатларга бекорга мурожаат қилибман, деб афсусланмайман. Эҳтимол, алақачон сиз ҳам доктор Гульддан хуфия адвокатлар ҳақида эшитгандирсиз. Албатта, у бундай адвокатлардан ҳазар қилгандай, жирканиш билан гапиргандир, улар шунга лойиқ. Фақатгина у бундайлар ҳақида гапира туриб, ўз ҳамкасбларига солиштирганда, жиндеккина хатога йўл қўяди, бу айнан нимадан иборатлигини йўл-йўлакай изоҳлайман. Одатда, ҳамтовоқлари билан қилган гурунларида адвокатлар хуфиялардан устунликларини писанда қилишлари учун ўзларини йирик адвокатлар деб атайдилар. Бу ёлғон! Майли, кўнгилларига маъқул келган экан, ўзларини йирик адвокатлар деб аташлари мумкиндир, бироқ шунда ҳам суддаги атамалар ўзгармай қолаверади. Агар шунга амал қилнадиган бўлса, хуфия адвокатлардан ташқари майда ва йирик адвокатлар бор. Демак, мана бу

адвокат ва унинг ҳамкасблари майда адвокатлар сирасига киради, йирик адвокатлар ҳақида эса мен фақат овозалардан эшитганман, холос, таассуфки, ҳеч бирини ҳозирга қадар кўришга муваффақ бўлмадим, афтидан «майдалар» хуфиялар устидан жирканиб, қанчалик юқорида турганларидек, йириклар майда адвокатлардан даражаларига кўра шунчалик юқори мақомда туришса керак.

– Йирик адвокат, деганлари нимани билдиради? – суриштира кетди К. – Улар қанақа одамлар ўзи? Қандай қилиб уларни илинтирса бўлади?

– Бундан чиқди, сиз улар ҳақида ҳеч нима эшитмаган экансиз-да, – деди савдогар, – айбланувчи йўқки, бу адвокатлар ҳақида хабар топгандан кейин, уларни илинтиришни орзу қилмаган бўлсин. Яхшиси, бундай васвасага тушмаганингиз маъқул. Йирик адвокатлар дегани кимлар ўзи, буни тасаввур қила олмайман, менимча, уларни қўлга киритиш умуман мумкин эмас. Мен шу пайтгача судда улар аралашгани ҳақида ишонч билан гапирилган бирон-бир ҳодисани билмайман. Аллакимларнидир ҳимоя қилишган бўлса бордир, аммо бу айбланувчининг хоҳиш-иродасига кўра бўлиши мумкин эмас; улар кимки, ўзларига ўнғай ва манфаатли бўлсагина, шуларни ҳимоя қиладилар. Қолаверса, ҳол шуки, улар қўлларига оладиган иш қуйи босқич ҳудудидан қарийб чиқаёзган бўлиши керак. Яхшиси, бутунлай йириклар ҳақида хомхаёл сурмаган маъқул, бўлмаса, бошқа адвокатлар билан олиб борилган барча гаплашувлар, берган маслаҳатлари ва ёрдамлари беҳуда ва кераксиз бўлиб кўринади; мен буни ўз бошимдан ўтказганман: охири ҳаммасини улоқтириб, уйингдаги жойхобингга чўзилиб ётганча, ҳеч нимани эшит-

масликни истаб қоласан. Бироқ бунақа аҳмоқлик билан ҳеч нарса қилиш мумкин эмас, бари бир, тўшагингда ҳам ором тополмайсан.

– Демак, сиз йирик адвокатлар ҳақида аввал бошданоқ ўйламаган экансиз-да? – билмоқчи бўларди К.

– Ўйлаганман, аммо узоқ эмас, – деркан, савдогар яна мийиғида кулиб қўйди. – Уларни бутунлай унутиш мумкин эмас, айниқса, узун тунлар бошга ҳар турли ўй-хаёлар келади. Бироқ мен ҳаммасидан ҳам кўра ишимда бирон-бир сезиларли муваффақият бўлишини астойдил истаб қолган вақтимдан бошлаб, хуфия адвокатларга мурожаат қилишга тушдим.

– Икковларингга бундай баҳамжиҳат ўтириш қанчалик ярашибди! – қўлида идиш-товоқ билан қайтган Лени эшик оғзиданоқ садо берди.

Ҳақиқатан ҳам улар бир-бирининг пинжиги тикилгудек яқин; эҳтимол, жиндеккина бурилиш билан бошлари урилиб кетиши мумкин ҳолда, савдогар калтабақай бўлишига қарамай, янада букчайганча, К. эса унинг ҳар бир сўзини қолдирмасдан териб олиши учун шундоқ яқинида, эгилиб олганича ўтирарди.

– Бир дақиқага у ёққа қара! – қиз шундай деб К.га тўхтади, ҳолбуки, у ҳамон титраб-қақшаб, сабрсиз бир ҳолда савдогарнинг қўлини тутганича турарди.

– У мендан ишим ҳақида сўзлаб беришимни илтимос қилди, – савдогар Ленига юзланиб деди.

– Ҳим, айт, айтавер, – истехзо қилди қиз.

Қиз савдогарга хушмуомалалик қилди, аммо жуда юқоридан туриб гапирди, бу К.га ёқмади, у аллақачон Блок ҳурматга лойиқ эканлигини тушунган эди; қолаверса, бошидан ўтказган кўргиликлар хусусида ажойиб тарзда ҳикоя қилиб

берди. Афтидан, Ленининг у ҳақида чиқарган ҳукми адолатдан эмас. К. Лени шундай бир ва-жоҳат билан савдогарнинг қўлидан шамларни юлқиб олганини – у киши шамни маҳкам ушла-ганча турганди – пешбанди билан аввал қўлла-рини, кейин эса тиз чўкиб шимиға оққан мумни тозаллаганини кузатиб ўтирди.

– Сиз яна менга хуфия адвокатлар ҳақида ҳам гапириб беришга хоҳиш билдиргандингиз, – дер-кан К. ҳеч нарсага шама қилмай, Ленининг қў-лини итарди.

– Бунинг сенга нима кераги бор? – қиз шундай деб оҳистагина К.нинг қўлини уриб қўйди-да, ўз ишини давом эттирди.

– Ҳа, ҳа, хуфия адвокатлар ҳақидами, – дер-кан, савдогар гўё нима демоқчилигини эсламоқ-чидек қўлини пешонасига олиб борди.

Унга ёрдам бериш умидида К. шиштитиб қўйди:

– Сиз сезиларли натижаларни тез қўлга кири-тишни истаганингиздан кейингина хуфия адво-катларга мурожаат қилгансиз.

– Мутлақ тўғри, – деб тасдиқлади савдогар, аммо қўшимча қилмади.

Афтидан, у Ленининг олдида гапиришни иста-майди ўйлаб қолди К., ҳолбуки, ҳаммасини эши-тишни истар, лекин бетоқатлигини бас қилиб, бошқа бунга мажбурламади.

– Мен ҳақимда хабар қилдингми? – у Ленидан сўради.

– Албатта-да, – жавоб қилди қиз. – У сени ку-тиб ўтирибди. Блокни қўя тур, кейин ҳам гапла-шиб олишга улгурасан. Блок шу ерда бўлади.

К. тезда бир қарорга кела олмади.

– Сиз шу ерда бўласизми? – савдогардан сўради К.

К. бу кишининг ўзи шуни тасдиқлашини ис-тарди, лекин Ленининг Блок бу ерда йўқдай га-

пириши унга ёқмади. Ҳа, умуман бугун К. кўнглида Ленига қарши қандайдир яширин гина пайдо бўлганини ҳис қилди.

Лекин яна унинг ўрнига қиз жавоб берди.

– У кўпинча шу ерда тунаб қолади.

– Шу ерда тунаб қоладими? – ҳайратланди К.

У бўлса, адвокатнинг олдига кириб, имкон қадар тезроқ музокарани тугатиб қайтгунича, Блок кутиб туриши ва кейин биргаликда бу ердан чиқиб, бир холи жойда бор гапни бошидан-охиригача муҳокама қилишларига умид этган эди.

– Ҳа, албатта, – деди Лени. – Қани бўл, Йозеф, адвокат ҳаммани ҳам худди сен каби хоҳлаган пайтида қабул қилавермайди. Адвокат бетоблигига қарамай, яна соат ўн бир бўлганида сени қабул қилаётганига ҳатто ажабланмайсан ҳам. Сен буни худди шундай бўлиши керак, деб ҳисоблайсан чоғи, ҳолбуки, сени хурсанд қилай деб дўстларинг ўлиб-тирилиб ҳаммасини амаллашаётир. Албатта дўстларинг, ўзим ҳам буларнинг барини жони дилим билан қиламан. Ҳеч қанақа миннатдорчилик билдиришнинг кераги йўқ. Бор-йўғи мени севсанг бўлди.

Сени севмоқ? – К. бир муддат тараддудланиб ўйлади: ҳа, албатта, мен уни севаман, деган фикр сал ўтмай хаёл пучмоқларида лип этиб ўтди.

Бироқ гап йўсинини бошқа ёққа бурди:

– Адвокат мени мижози бўлганим учун қабул қилади. Агар бунга ҳам бегоналарнинг ёрдами билан муваффақ бўлинаётган экан, демак, ҳар қадамда Худонинг зорини қилиб, яна пой-патак бўлганга ташаккур айтишга тўғри келар экан-да.

– Нима бало, у бугун чап ёни билан турганми, феъл-атвори бунчалик айнимаса, – Лени савдогарга қараб деди.

Мана энди бўлса, камина ҳақида ҳам гўё бу ерда йўқдек гапиришга ўтди, – ўйлади К., ҳатто шу ерда савдогардан ҳам дили ранжиди, у ҳам худди Лени каби андишасизларча деди:

– Адвокат яна бошқа бир сабабга кўра ҳам қабул қилади: унинг жараёни меникига қараганда қизиқарли. Бундан ташқари, эндигина бошланди ва унча чувалашмаган ҳам, шунинг учун адвокатга бу иш билан шуғулланиш мароқлироқ. Кейинчалик ҳаммаси ўзгариб кетади.

– Ҳа, ҳа, – Лени қаҳқаҳа отиб, савдогарга қаради. – Э, нималарни вадираб ётибсан! Сен бунинг гапларига ишонма, – энди у К.га бурилиб, гапини давом эттирди. – У ҳаддан ташқари меҳрибон, мушфиқ, аммо даҳшатли тарзда сафсатабоз ҳам. Балки шунинг учун ҳам адвокат кўзга илмайди. Ҳарна бўлганда ҳам адвокат уни қабул қилади, аммо қачон хаёлига келиб, кўнгли эриси ўшанда ҳузурига чақиради. Мен унинг учун тиришиб-тирмашиб кўрдим, лекин ҳаммаси беҳуда кетди. Тасаввур қиласанми, баъзан унга Блок кирмоқчилигини айтсам, фақат уч кун ўтгандан кейингина ҳузурига чорлайди. Бироқ ана шу пайт Блок йўқ бўлса, яна ҳаммаси чиппакка чиқади, қайтадан фурсати келгандагина айтишга тўғри келади. Шундай пайтлар бўладики, адвокат ярим тунда қўнғироқ қилиб, уни ўз олдига киришини талаб қилади. Шунинг учун ҳам мен Блокка бу ерда тунаб қолишга изн бердим. Демак, энди у тунда ҳам тайёр бўлиб туради. Тўғри, адвокат баъзан Блокнинг шу ердалигидан хабар топгач, қарорини бекор қилади.

К. савдогарга савол назари билан қаради. У киши ҳам бошини қимирлатиб, ҳали К. билан ёлғиз қолгандаги каби очиқ гапирди (унинг хижолатдан эсанкираб қолгани кўриниб турарди):

– Ҳа, ўз адвокатингга борган сари қарам бўлиб бораверасан.

– У фақат раҳм-шафқат уйғотиш учун шундай тусга киради, – деди Лени. – Аслида эса бу ерда тунаб қолишни яхши кўради, менга бир неча марта ўзи айтган, – қиз кичкинагина эшикча олдига келди ва уни ланг очиб деди: – Блокнинг ётоғини кўришни истайсанми?

К. остонадан туриб каталакдек, ойнасиз, энсизгина каравотча бор бўйини эгаллаган ғариб ҳужрачани кўздан ўтказди. Каравотга фақат бир ён билан ётилса сиғиш мумкин эди. Бош томондаги деворда кичкина бир тахмон кўзга ташланар, унда расмиятчиларда бўладиган бир саранжом-сарийшталик билан шам, сиёҳдон, ручка ва бир даста қоғоз алоҳида турар, – афтидан, улар суд ҳужжатлари эди.

– Демак, сиз хизматкорлар учун мўлжалланган мана бу ҳужрада тунар экансиз-да? – сўради К. савдогарга мурожаат қилиб.

– Менга у ерни Лени бўшаттириб берди, – деди савдогар. – Бу жой жуда ҳам қулай.

К. унга тикилиб қаради. Афтидан, Блок қолдирган биринчи таассурот тўғри: тажрибаси катталиги учун ҳам устидан қўзғатилган иш ҳали-ҳамон судралиб келар, бироқ бу тажриба унга жуда қимматга тушганини тасаввур қилса бўларди. Бирдан бу одамнинг бутун сиймосига нисбатан қалбида нафрат уйғонганини ҳис қилди.

– Бўл, уни жойига ётқиз! – Лени К.нинг бу ўшқиривидан ҳеч нимани тушунмади.

Йўқ, ҳозир у адвокатнинг олдига кириб, хизматини рад этади, бу раддия эса фақатгина адвокатнинг ўзидангина эмас, балки уни Лени ва мана бу тасқара савдогардан ҳам халос этади.

Бироқ у эшикка етиб бормасдан, савдогар ожизона овозда уни чақирди:

– Жаноб прокурис! – К. жаҳд билан ортига ўтирилди. – Сиз берган ваъдангизни унутдингиз, – деркан савдогар ялинчоқдик билан турган жойидан К.га қараб узанди. – Менга қандайдир махфий сирни маълум қилмоқчи эдингиз?

– Тўғри! – деди К. Ленига шунчаки кўз ташлаб, унга эса еб юборгудек қараб. – Мана бўлмаса, эшитинг: бунинг энди сирлиги ҳам қолмади. Ҳозир адвокат ҳузурига кираман-да, хизматинг бошингдан қолсин, дейман.

– Бу унинг хизматини рад қилмоқчи! – савдогар бақриб юбориб, курсидан сакраб турди ва бутун ошхона бўйлаб югуришга тушиб, қўлларини осмонга қараб силкирди. – У адвокатни рад этмоқчи! – У қайта-қайта шундай деб ҳайқирди.

Лени К.га ташланиб, тўхтатиб қолмоқчи бўлди, аммо савдогар орага тақалди – йўлини кесди, шу боис қиз савдогарга мушт тушира кетди. Кейин муштлирини ёзмай К. томонга отилди, бироқ анави кимса чаққонроқ ҳаракат қилди, Лени К.ни қувиб етаёзганида йигит аллақачон адвокат хонасига етай, деб қолганди. У энди эшикни ёпмоқчи бўлганида Лени эшикнинг бир тавақасига оёғини қўйиб, тутиб қолмоқчи бўлди ва тирсагини тақаб, каттароқ очишга уринди. Бироқ К. қизнинг бармоқларини шундай қаттиқ қисдики, у вой-войлаб, эшикни қўйиб юборди. Хонага киришга қизнинг юраги бетламади, К. ҳам уни ичкаридан калит билан қулфлаб олди.

– Мен сизни анчадан бери кутиб ўтирибман, – деди каравотдан туриб адвокат, шам ёруғида ўқиган ҳужжатлар тунги столда турар, Гульд кўзойнагини тақиб, К.га тикилиб қаради.

Бироқ узр сўраш ўрнига К. дабдурустдан деди: – Мен тезда кетаман.

К. ундан узр сўрамаганидек адвокат ҳам бу сўзларни эътиборсиз қолдирди ва кўшимча қилди:

– Кейинги сафар сизни бундай алламаҳалда қабул қилмайман.

– Бу менинг ҳам кўзлаган ниятимга тўла мос келади, – деди К.

Адвокат унга савол назари билан қаради.

– Марҳамат, ўтиринг! – деб қўйди кейин.

– Агар сизга шу қулай бўлса, жоним билан, – деркан К. оромкурсини тунги стол ёнига суриб, унга чўкди.

– Адашмасам, сиз эшикни ичкаридан калит билан қулфладингиз чоғи, – деди адвокат.

– Ҳа, – деди К., – Лени боис шундай қилдим. – У ҳеч кимга раҳм-шафқат қилмоқчи эмасди.

Бироқ адвокат суриштириб қолди.

– У яна сизга суйкаляптими?

– Суйкаляптими? – қайта сўради К.

– Ҳа, ҳа, – деди адвокат ва тиржайди. Кулги билан бирга унинг йўтали ҳам тутиб қолди, сўнг яна ишшайиб деди. – Ҳа, у жуда енгилтак, буни ўзингиз ҳам, эҳтимол, аллақачон сезгандирсиз, – шундай деркан К.нинг қўлига уриб қўйди.

– Начора, сиз бунга аҳамият қилмаслигингиз керак, – деди адвокат К.нинг сукут сақлаб ўтирганини кўриб. – Шуниси тузук. Акс ҳолда эҳтимол, сиздан узр сўрашимга тўғри келади. Бу қизнинг тантиқлиги, мен аллақачон буларнинг бари учун уни кечирганман ва агар эшикни маҳкамлаб ёпмаганингизда, бу ҳақида ҳатто гапирмаган ҳам бўлардим. Менга бу сатангликни дoston қилишнинг кераги йўқ, аммо ҳозирги вазоҳатингизга қараб, миридан-сиригача, бари-бари тилга олинмасдан қолмайди чоғи. Унинг бундай талтайиб кетишининг боиси кўпчилик айбланувчиларга Лени кетворган хушбичим бўлиб

қўринади. Ва уларнинг бари Ленига шунақа ипсиз боғланиб қоладиларки, кўнгил қўйиб, меҳрларини бериб юрадилар, ўз навбатида барининг назарида қиз ҳам гўё ўзларига ошиқу беқарордай, кейин бўлса, мени юпантирмоқ бўлиб, шубҳасиз, розилигим билан гоҳ-гоҳида улар ҳақида билганларини битта қолдирмай менга айтиб беради. Мана сиз бундан жуда ҳайратланиб кетдингиз, мени эса ҳеч ҳам ажабланмайман. Бу чақноқ кўзлар бор экан, ҳеч шубҳасиз, бу гўзаллик айбланувчилар назаридан чеккада қолиши мумкин эмас. Албатта, ўзи-ям ҳайратланарли-да, ҳатто қодир табиатнинг камдан-кам учрайдиган мўъжизаси, деб атаса арзийди. Англашилгандек, айбловнинг ўзи сира ҳам қиёфага ўзгариш қила олмаслиги турган гап. Аслида, бу сал ғалати эмасми, жиноий ишларнинг аксариятида айбланувчи ҳар кунлик одатий ҳаётини давом эттириб юраверади, унинг яхши бир адвокати бўлса, бор-йўқ ҳамма дардисарликларни унинг зиммасига юклаб, ўзини бу суд жараёнига умуман тегишли бўлмагандек тутати. Шунақа кишилар ҳам борки, бунақа ишларда кўзлари пишиб кетган, улар оломоннинг орасидан адашмасдан ҳар қандай айбланувчини юзига қараб таний оладилар. Қандай белгилар асосида? – деб сўрашингиз мумкин. Эҳтимол, жавобим сизни қониқтирмас, бу жуда оддий: айбланувчиларнинг бари ҳусни талъат эгаси бўладилар. Албатта, кўркамликларининг омили содир этган жиноятлари эмас – ҳолбуки, адвокат сифатида, уларни шундай деб ҳисоблашим керак, лекин ҳаммаси ҳам айбдор – жиноятчи эмаслар, ахир ва албатта адолатли жазо олмоқликлари учун соҳиби ҳусн бўлиб туғилмаганлар, шунинг учун ҳам барчаси жазоланмайди; демак, буларнинг барини қўзғатилган ишда қарши дастак сифатида кўтарилса, бу уларга ёмон таъсир қила-

ди. Маълумингизким, бу – чиройли кишилар ичидан ҳаддан ташқари соҳибжамоллари ҳам учраб туради. Бироқ уларнинг ҳаммаси кўркем, ҳатто мана бу уч пулга қиммат Блок ҳам.

Адвокат гапларини охирига етказмаганига қарамай, К. аллақачон тамоман бир қарорга келган, у ҳатто адвокатнинг сўнгги сўзига жавоб бўлгандек даъваткор бир тарзда бошини қимирлатган бўлса-да, аслида ўз-ўзича жуда мураккаб бир алпозда кўзлаган нияти тасдиғини топгандек эди: мана шу киши К.нинг фойдасини кўзлаб қандайдир бир фаолият олиб бориши мумкинми? Адвокат ҳам, афтидан, К. бу сафар одатдагидан ташқари унга қарши кайфиятда эканлигини сезмасдан қолмади, аммо бир нима демади, ишқилиб, К.нинг ўзи тилга кирсин, деб кутиб ўтираверди, бироқ К. ўжарлик билан жим ўтираверганини кўргач, ўзи гап очишга мажбур бўлди:

– Бугун олдимга бирон-бир аниқ мақсадни кўзлаб келгандирсиз?

– Ҳа, – деб жавоб қилди К. ва қўли билан шамни бир озгина тўсди, ишқилиб, адвокатни яхшироқ кўриш мумкин бўлсин, деб. – Шунга айтмоқчиманки, бугундан бошлаб менинг манфаатларимни судда ҳимоя қилиш ҳуқуқидан сизни соқит қилмоқчиман.

– Мен сизни тўғри тушундиммикан? – адвокат бунга сўраш асносида ўзини тўшакка ташлаб, тирсақларини ёстиқчаларга тираб ўтирди.

– Ўйлашимча, тўғри тушундингиз, – деркан К. унга юзма-юз ўтирганча, ҳар вақт ҳар нарсага ҳозир у нозир турарди.

– Начора, агар сиз шунга режалаган экансиз, бунга кенгашиб олиш мумкин, – адвокат шундай деб жимиб қолди.

– Бу энди фақат режа эмас, – деди К.

– Бўлиши мумкин, – деди адвокат ҳам. – Шундай бўлса ҳам шошилиб нима қиламиз. – У «шошилиб нима қиламиз» деб айтиши билан гўё, К.ни ўз қўл остидан чиқаришни хаёлига ҳам келтирмаётгани, агар очиқ-ойдин вакил бўлиш иложсиз экан, лоақал маслаҳатчиси бўлиб қолмоқчилиги кўриниб турарди.

– Ҳеч ким шошилаётгани йўқ, – деркан К. оҳиста ўрнидан қўзғалди ва оромкурсининг суянчиғидан тутиб қўшимча қилди. – Мен узоқ ўйладим, ҳатто ҳаддан ташқари, ортиқ даражада узоқ ўйладим. Бироқ муқаррар бир қарорга келиб бўлдим.

– Унда бир-икки оғиз гапиришимга рухсат беринг, – деб адвокат устидан чойшабни четга суриб, каравотнинг бир чеккасига ўтирди. Унинг оқ мўй билан қопланган яланғоч оёқлари аёздан қалтирарди. У К.дан дивандаги қалин жун рўмолни узатиб юборишни илтимос қилди.

К. жун рўмолни олиб бера туриб деди:

– Сиз бунақада беҳудадан-беҳудага шамоллаб қоласиз.

– Йўқ, беҳудага деб бўлмайди, буларнинг бари жуда ҳам муҳим, – деркан адвокат парёстиқни орқасига тортиб, жун рўмол билан оёғини ўради. – Сизнинг амакингиз қадрдон дўстим бўлади, ўтган вақт орасида ўзингизга ҳам меҳрим тушиб қолди. Бунга очиқ иқрорман. Бу ерда уяладиган, хижолатга тушадиган ҳеч нарса йўқ.

К. учун қариянинг жуда ҳам таъсирлантирадиган ҳасратини эшитиш ёқимсиз эди, ҳолбуки, булар ўз қарорини бирма-бир изоҳлаб беришни талаб қилар, у эса бундан асти ўзини олиб қочишни истар, устига-устак, буларнинг бари бир куч билан уни уриб эзғилаётганини очиқ эътироф этиб ўтирар, аммо азму қарорини ўзгартиролмас, бир фикрга келиб бўлганди.

– Дўстона ҳис-туйғулар учун ташаккур, – деб гап бошлади у. – Сиз ўзингизча менга нима фойдали деб ўйлаган бўлсангиз, ҳаммасини қилдингиз, бунга тўла англаб турибман. Бироқ кейинги пайтда бунинг ўзи етарли эмаслигига менинг ишончим комил. Маълумингизким, мен ҳеч қачон фикри ўйимни зўрлаб бировга тиқиштиришга ҳаракат қилмайман, айниқса, ёши улуғ, шунга яраша кўп нарсани кўрган бир киши бўлса, агар унда-бунда беихтиёр бунга журъат этган бўлсам, мени афв этишингизни ўтиниб сўрайман, бироқ шу ерга келганда бу иш, худди ўзингиз лутф этганингиздек, фавқулодда жиддий бир паллага кирди ва унга ҳозиргига қараганда каттароқ куч билан ёндашмаса бўлмайди. Вазият шуни талаб қилади.

– Мен сизни тушунаман, – деди адвокат. – Сиз жуда сабрсизсиз.

– Мен-ку у даражада сабрсиз эмасман, – К. бир оз газаби қўзиб деркан, тезда сўз танлашни бас қилиб, гапини лўнда қилди: – Эҳтимол, амаким билан биринчи марта келганимга эътибор берган бўлсангиз, устимдан қўзғатилган жиноий ишга қизиқиш мени бу ерга етакламаган, балки бўйнидан ип боғлаб, айтиш мумкин бўлса, зўрлаб олиб келингандим, шу учун ҳам тезда уни унутиб қўйгандим. Аммо амаким қаттиқ туриб олиб, сизни манфаатларимни ҳимоялашга вакил қилиб танласам, бу мен учун фойдали бўлади, дегани учун шундай қилган эдим. Бундан кейин, табиийки, бошимга тўнкарилган суд жараёнидаги талай югур-югурлар, дардисарликларни адвокат ўз зиммасига олар, мен булардан қисман бўлса-да, озод бўлиб, эркинроқ нафас олишимни кутса бўларди. Аммо ҳаммаси тескари бўлиб чиқди. Сиз манфаатларимни ҳимоя қиламан деб ишимни ўз қўлингизга олганингизга қадар ҳеч

қачон устимдан кечаётган суд жараёни борасида бунчалик хавотирга тушмаган эдим. Унгача мен ёлғиз ўзим эдим, бу борада бирон-бир юмушга киришмагандим, ҳатто у нимадан иборат эканлигини қарийб тасаввур ҳам қилмагандим, кейин эса, ниҳоят, ҳимоячим топила қолди, шунга кўра, бу иш ўз жойидан жилар деган умидда ҳаммасини ўрнидан қўзғатиб юборадиган туртки бўлишини орзиқиб кутдим, охир-оқибат эса ҳаммасини чувалаштириб юбордингизу, аммо бирон-бир нарсанинг уддасидан чиқмадингиз. Тўғри, сиз менга суд ҳақида шунчалар кўп нарса гапириб бердингизки, эҳтимол, бошқа ҳеч ким бунча нарсани ҳикоя қилиб беришнинг уддасидан чиқмас. Бироқ энди кўпол қилиб айтганда, сув бошдан ўтди, суд жараёни ҳам шундай бир паллага кирдики, менинг учун бу чидаб бўлмайдиган қониқарсиз ҳол. – К. оромкурсини итариб юбориб, ўрнидан қўзғалди, бутун бўйи-бастини ростлади, қўлларини эса чўнтагига солиб олди.

– Жиноий иш жараёнининг ҳаммага маълум бу босқичида, – оҳиста ва хотиржамлик билан гап бошлади адвокат, – амалиётда кўрилганидек, ҳеч қанақа воқеа содир бўлмайди. Қанчадан-қанча миждозлар суд жараёнининг ушбу босқичида ҳолатингиздек бир алпозда олдимда туришиб худди сиз қайтарган гапларни қайтаришган.

– Бу шуни кўрсатадики, – деди К., – бу кишиларнинг бари, худди мен каби ҳақ бўлишган. Сизнинг эътирозингиз мени ҳечам қониқтирмади.

– Мен эътироз билдиришга тараддуд кўрганим йўқ, – деди адвокат, – фақат шуни қўшимча қилишни истардимки, суд ишлари тартибига чуқур назар ташлаш имконини бериб, янада мулоҳаза-корроқ бўлишни кутган эдим ва ҳамиша ўз миждозларим буни тушуниб олишлари учун имкон

яратишга куйиб-пишаман. Энди бўлса ҳаммасига қарамай, менга ишониш кераклигини ҳис қилмаслигингизга иқрор бўлиш қолди. Бу менга ҳеч ҳам ёрдам бермайди.

Бу адвокат К.нинг олдида ўзини қанчалик ерга урди-я! Касби-корига хос керилишлар қарга ғойиб бўлди. Афтидан у бу ерда ҳам бутун кучини, бор макрини ишга солмоқчидир. Нега у бу хўрликни ўзига сотиб олди? Унинг адвокатлик тажрибаси чакки эмас, устига-устак ўзига тўқ киши бўлса, битта мижоз хизматини рад қилиши ва бундан кўрадиган фойдадан ажралиб қолиш унинг учун фожиа эмас-ку, ахир. Қолаверса, хаста бир киши сифатида, ҳар турли уринтириб қўядиган чигал ишларга ўзини уравериши шартми? Шунга қарамай, у К.га елимдай ёпишиб олди. Нима учун? Амакиси билан ошна бўлгани учунми? Ёки К.нинг устидан юритилаётган суд жараёни унга ҳақиқатан ҳам одатдан ташқари ноёб туюлдими ва ёки у бу билан тилга тушмоқчими? Аммо кимнинг олдида? К. гами – бу имкониятни ҳам назардан қочирмаслиги керак ёки ўз ҳаммаслаклари олдида нимага қодирлигини кўрсатмоқчими? Йўқ, К. унга зингил солиб қаргани билан турқидан ҳеч нарсани уқиб ололмади. У балки атайин юзига шунақа тунд тус бериб, гаплари қандай таассурот уйғотганини билмоқчими деган хаёлга ҳам бориши мумкин киши. Бироқ у К.нинг жимлигини ўзи учун хайрли деб ўйлади чоғи, яна бидирлаб кетди:

– Сиз эҳтимол, ҳайҳотдай каттакон девонхонада биронта ёрдамчим йўқлигига эътибор берган бўлсангиз керак. Авваллари вазият бошқача эди. Ўшанда қўлимда бир қанча ёш-яланг ҳуқуқшунослар хизмат қилишарди, энди эса биргина ўзим тер тўкишга мажбурман. Бу қисман менинг

тажрибам ўзгаришлари билан боғлиқ, шунинг учун ҳам асосан ўзимни чеклаб, худди сизникига ўхшаш суд жараёнлари билан шуғулланаман, чунки бундай ишларнинг илдизига етиб кўрганман. Ва тушундимки, агар мен мижозим олдида гуноҳга ботишни ва ўз олдимдаги бурчимни бузишни истамас эканман, бундай ишни бошқага топшириш мумкин эмас. Барча ишни ўз зиммасига олиш қарорининг албатта бир талай ташвишлари ҳам бор: шундай бўладики, юракдан жой олган бир иш билан шуғулланиш учун деярли барча мижозлар рад қилинади, бунинг устига яқин-атрофда юрган шунақа шилқимлар борки, мен улоқтирган арзимас нарсаларни ютишга илҳақ бўлиб туришади. Бу етмагандек, яримжон бўлиб қолдим. Аммо буларнинг ҳаммасига қарамай, шу қарорга келганим учун бирор марта ҳам ачинганим йўқ, балки ҳатто янада кўпроқ ишлардан воз кечишимга тўғри келгандир ва бу жараёнларга бутун кучимни сарфладим, бу шундай бўлиши керак эди ва қўлга киритилган муваффақият билан ўзини оқлади ҳам. Танишган ҳужжатларимда оддий фуқаролик иши билан мана бунақа мураккаб иш борасидаги фарқ ажойиб бир тарзда аниқ кўрсатиб берилган эди. Унда шундай ёзиб қўйилган: биринчи воқеага кўра, адвокат ўз мижозини суднинг ҳукмигача иш билан боғлаб олиб боради, иккинчисида эса у мижозини дарров елкасига миндириб ҳукмигача олиб борар, ҳатто ундан кейин ҳам елкасидан туширмайди. Бор-йўғи шундай. Лекин бундай катта ишни зиммамга олганимдан ҳеч қачон ўкинмайман, деган эсам-да, ўзимдан ҳам ўтганга ўхшайди. Агар сизга ўхшаб биров шунча ишимни бир пулга чиқарса, шундан кейингина афсус-надомат қилишга тушаман.

Бироқ бутун суҳбат К.ни ишонтириш ўрнига, тезда қонини қайнатиб юборди. Алақачондан бўён адвокатнинг бир оҳангдаги эзмаланишлари шундай туюлдики, у агар яна бу кимсага ўзини топширса, адвокатдан айнан нимани кутса бўлади: яна умидвор қилишлар авж олиб, суд амалдорларининг руҳиятини маст қиладиган арзномалар устидаги иш давом этар, улар ишни юритиб юборишига шама қилинаверар, ҳолбуки, ишдаги тўсқинлик ва қийинчиликлар ўз ҳолича тураверар, хулласи калом, адвокат кўнгилни айнитар усулларни қўллаб, К.ни алдаганча ноаён умидлар ва таҳдиди ваҳималар билан қийнашда давом этарди.

Буларнинг барига қатъий бир нуқта қўйиш керак деб ўйлаган К. сўради:

– Менинг ишончли вакилим бўлиб қолаверган тақдирингизда яна қандай тадбир қўллаган бўлардингиз?

Адвокат ўзи учун ҳатто таҳқирловчи савол янгираганига қарамай норозилик билдирмади ва деди:

– Мен шу пайтгача қилиб келган ишимни давом эттираман-да.

– Ўзим ҳам шундай дейишингизни билардим, – чўрт кесди К. – Беҳуда гап-сўзлар билан вақтимизни кетказиб ўтирмайлик.

– Йўқ, мен яна бир йўлни ишга солсам ҳам бўлади, – деди адвокат. – Кўряпсизми, фақатгина холис ёрдамимга билдирган адолатсиз баҳонгиздан эмас, йўқ, балки бутун ҳолатингиздан гумондаман, ҳолбуки, айбланувчи бўлишингизга қарамай, шу пайтгача сизга ҳаддан ташқари яхши муносабатда бўлинди, буни янада аниқроқ ифодалаш керак бўлса, ўз ҳолингизга қўйиб қўйилиб, ҳеч кимнинг сиз билан иши ҳам бўлмади. Бироқ буларнинг ҳам ўзига яраша сабаблари бор;

бунақанги озодликдан кўра баъзан занжирбанд этилиш беҳроқдир. Нима бўлганида ҳам бошқа айбланувчиларга қандай муносабатда бўламан, сизга бир кўрсатиб қўйишни истар эдим; эҳтимол, бу сиз учун фойдали сабоқ бўлса ҳам ажаб эмас. Мен ҳозир Блокни ҳузуримга чақираман. Эшикнинг қулфини очиб, мана бу тунги стол ёнига бориб ўтиринг.

– Бажонидил! – мамнуният билан деди К. ва адвокат буюрганидек қилди: сабоқ чиқаришга у ҳамини тайёр эди. Бироқ қанақа вазият бўлишидан қатъи назар, ўз эҳтиётини қилиб қўйиш учун яна бир бор адвокатдан сўради:

– Аммо мен сизни вакилим бўлиш вазифасидан озод қилдим, шу янгиликни маълумот сифатида қабул қилдингизми?

– Ҳа, – оҳистагина деди адвокат, – бироқ ўз қарорингизни бугуноқ ўзгартиришингиз мумкин.

У яна ёстиқчаларга чўкиб, чойшабни тумшугига чортди ва девор томонга бурилиб, қўнғироқ қилди.

Қўнғироқ бўлиши билан шу заҳоти хонага Лени учиб кирди, у апил-тапил аланглаб, нима воқеа юз берганини тушуниб олишга уринди; К. адвокат тўшагининг бир четида тинчгина ўтирарди, бу қизни хотиржам қилди. У табассум билан К.га бош силкиб қўяр экан, унга жавобан йигитнинг нигоҳи ўзгармади.

– Блокни олиб кир, – буюрди адвокат.

Бироқ қиз чиқиб кетиш ва Блокни бошлаб келиш ўрнига шунчаки эшикка яқинлашиб, шу ерданоқ қичқирди:

– Блок! Адвокатнинг олдига! – деркан, адвокат девор томонга ўгирилиб олганча, ҳеч нарсага эътибор қилмаётгани боис, қиз К.нинг оромкуриси орқасига суйкалди.

Бу лаҳзаларда қиз уни ҳоли жонига қўймади: гоҳ оромкурсининг суянчиғидан ошиб, эгилиб-букилар, гоҳ икки қўли билан, албатта, жуда эҳтиёткорлик ва латифлик билан сочларини тарар ёки кафтлари билан бўйнини сийпаларди. Охир-оқибат, К. буни бас қилдирмоқчи бўлиб, нозик қўлларни маҳкам ушлаб олди. Аввалига қиз қўлларини тортиб олишга уринди, бироқ кейин бунга ҳам рози бўла қолди.

Блок биринчи чақириқдаёқ остонада пайдо бўлиб, эшик оғзига келиб турганча, кирсамми ёки йўқ, деб гўё тараддудланарди. У қошларини учуриб, бошини энгаштирди-да, адвокатнинг олдига кириш борасидаги буйруқ яна қайтарилармикан, деб қулоғини динг қилиб турди. К. уни чақириб, дадиллантирмоқчи бўлди, аммо у мана бу адвокатдангина эмас, балки, умуман, бу хонадонда бўлиб ўтаётган ҳамма воқеадан қўлини ювиб, қўлтиғига урмоқчи, бутунлай этак силкимоқчи эди, шу боис ҳам томошада қатнашмай, ўзини чеккага олди. Лени ҳам индамай ўтирарди. Қарадики, уни биров ҳайдаётгани йўқ. Блок оёқ учида хонага кирди, аммо титроқли бир алпозда қўлларини орқасига яшириб олганди. Агар чекиниш керак бўлса, ҳар эҳтимолга қарши имконият бўлсин, деб эшикни ҳам очиқ қолдирди. У К.га қарамади ҳам, бутун диққатини йиғиб, нигоҳини баланд партўшакка тикди, партўшак остидан адвокатни кўриб ҳам бўлмасди; у ҳаддан ташқари деворга қапишиб олганди.

Партўшак тагидан овоз келди.

– Блок шу ердами?

Жуда ҳам яқинига келиб қолган Блок бу саволдан бир сапчиб, гандираклаб кетди, гўё уни кимдир елкасига туширгандек, суроби тўғрилланган бир алпозда итоаткорлик билан бўлдиради:

– Хизматингизга мунтазирман.

– Сенга ўзи нима керак? – сўроққа тутди адвокат. – Яна бекорга келибди.

– Аммо мени чақиргандек бўлдилар, назаримда? – Блок ўсмоқчилаб сўрар экан, у саволни гўё адвокатга бергандек бўлса-да, аслида ўзига берган бўлиб қўлларини кенг ёйди ва бу ердан қочиб қолмоққа шайланди.

– Ҳа, чақирилдинг, – деди адвокат. – Лекин бари бир бекордан-бекорга келибсан. – Адвокат бир зум тин олиб турди-да, кейин қўшимча қилди: – Сен ҳамиша шундай бемаврид пайтда пайдо бўласан.

Адвокат гапириб турган бу паллада, Блокнинг каравот томонга қарашга-да юраги дов бермас, бурчакка тикилганча, фақат унинг овозини ютоқиб тинглар, гўё у билан сўзлашаётган кишининг нурли қиёфасидан кўзи қамашшишидан хавфсираётганга ўхшарди.

Бироқ адвокатни эшитиш жуда мушкул, чунки у деворга қараб олганча тез ва паст овозда гапирарди.

– Мен кета қолсам, сизга тузук бўлармиди? – Блок изн сўради.

– Келибсанми, тура тур-да, энди! – деди адвокат.

Бу билан адвокат Блокнинг истагини бажо келтирмоқчи эмас, балки аксинча, сўкиб-жеркиб қўрқитмоқчи, шунинг учун ҳам бу сўзлардан Блокни бутун жисми жони қалтироққа тушди, деган фикр-мулоҳазага бориш мумкин эди.

– Кеча мен учинчи даражали ҳакамнинг олди-га бордим, – деди адвокат, – қадрдоним бўлган бу киши билан суҳбатимиз бошидан охиригача сен ҳақингда бўлди. У нима деганини билишни истайсанми?

– О, албатта, сиздан ўтиниб сўрайман, – деди ёлвориб Блок.

Бироқ расамади худди шундай бўладигандек, адвокат тезда жавоб қилмади, Блок яна бир бор ўтинди, ҳаддан ташқари эгилиб-букилди, гўё тиз чўккудек эди. Бироқ шу жойда К. унга бақририб берди.

– Нима қиялпсан ўзи? – Лени тинчлантирмоқчи бўлганди, йигит унинг бошқа қўлини ҳам маҳкам ушлаб олди. Буни муҳаббати жўшиб кетганидан қилгани йўқ, қизнинг қўлларини янада қаттиқроқ қисганди Лени вой-войлаб, уларни тортиб олишга уринди. К.нинг ўчини Блокдан олмоқчи бўлган адвокат шу заҳоти ундан сўради:

– Сенинг адвокатинг ким?

– Сиз! – жавоб қилди Блок.

– Мендан бошқа яна кимлар бор? – қасди-бас-тига олди адвокат.

– Ҳеч ким.

– Сен ҳамиша шундай бўл, аллакимларнинг гапига кириб юрма! – амр этди адвокат.

Блок унинг нима демоқчилигини фаҳмлаб қолди ва К.га ёвқараш қилди-да, бошини қатъий силкиди. Агар бу норозиликни сўзга ўгирса борми, ҳаддан ташқари шалоқ сўкишлар бўлиб янграши турган гап эди. К. шундай одам билан ўз ишини дўстларча муҳокама қилишга тараддуд кўриб ўтирибди-я!

– Сенга халал бермайман, – деди К. оромкур-сини суриб, – истасанг, тиз чўк, оёғига ўзингни ташла – хуллас, билганингни қил. Сира ҳам аралашмайман.

Афтидан, Блокнинг орияти сўнмаган, жилақурса К.нинг олдида паст кетгиси келмасди, у мушт қилиб тугилган қўлларини силкитганча К.га томон юрар экан, адвокат эшитишдан чўчиган овозда чийиллай кетди.

– Мен билан бунақа гаплашишга ҳаққингиз йўқ! Бу жуда ҳам ножўя қилиқ. Сиз нимага мени

хафа қияпсиз? Яна жаноб адвокатнинг олдилади. Бу ерда иккимизга ҳам, менга ҳам, сизга ҳам фақат марҳамат юзасидангина чидаб келинади. Мендан ҳеч қанақа ортиқ жойингиз йўқ, сиз ҳам бир хом сут эмган айбдор банда, сизга қарши ҳам жиноий иш қўзғатилган. Агар ўзингизни олимақом одам ҳисоблар экансиз, менинг ҳам ҳеч кам жойим йўқ. Эҳтимол, сизга қараганда мақомим ҳам юқоридир! Шунинг учун ҳам айнан мен билан бундай оҳангда гаплашаман деб ўзингизни қийнаманг! Такрор айтаман! Балки сиз шу оромкурсига ўтирганингиз учун ўзингизни имтиёзлиман деб ҳисобларсиз, мен эса лутф қилганингиздек, оёғига бош уришим керакдир. Шу жойда хотирингизга эски бир қисмат нақлини солиб қўйишга рухсат этинг: айбланувчи учун бир ерда тинч ўтиргандан кўра, ҳаракат қилиш беҳроқ, чунки тинч ўтирадиган бўлсанг, ўзинг ва жами гуноҳларинг билан тарозининг бир палласида ўтириб қолишинг, буни ҳатто билмаслигинг ҳам мумкин.

К. ҳеч нарса демади, фақат бу ақлини йўқотаётган кишига ҳайрон бўлиб тикилиб қаради. У борйўғи бир соатнинг ичида неча бир мақомга кириб, қанчалик турланиб-товланди-я! Наҳотки, устидан қўзғатилган суд жараёни шунчалик ақли-ҳушини ўғирлаб, ким ёри, ким ағери эканлигини фаҳмлашдан Мосуво қилган бўлса? Наҳотки, адвокат уни атайин хўрлаётганини кўрмаётган бўлса, ахир адвокат бу сафар фақат бир мақсадда – ҳокимиятини К.нинг олдида кўз-кўзламоқлиги кундек аёнку ва эҳтимол шу билан ўз хоҳишига уни ҳам бўйсундирмоқчидир? Агар ҳақиқатан ҳам Блок буни англаш иқтидоридан жудо ёки ҳеч бўлмаганда, адвокатдан шу даражада юрак олдириб қўйган бўлса, ҳатто ўз ҳолини англаб тургани ҳам унга ёр-

дам бера олмаса, қандай айёрлик қилади, қандай қилиб адвокатни алдашга юраги дов бериб, ундан ташқари яна бир неча адвокатни ишига жалб қилганлигини яшира олади? Яна буниси етмагандек, у қандай қилиб, ҳар лаҳзада махфий сирини фош эта олиши мумкин бўлган К.нинг нақ ўзига ҳужум қилишга журъат қилиши мумкин?

Бироқ Блок бунгагина ботина қолмади; у адвокатнинг тўшагига яқинлашиб, К.дан ёзғиришга тушиб кетди.

– Жаноб адвокат, – мурожаат қилди у, – сиз ўз қулоғингиз билан эшитдингиз-а, бу одам қанақа оҳангда мен билан гаплашаётир? Устидан қўзғатилган иш қандайдир арзимас қисқа бир вақтга чўзилган кимса менга, унча-мунча эмас, суд жараёни нақ беш йилга судралган кишига билагонлик қилиб нималарнидир ўргатмоқчи бўлади. Яна бу етмагандек, сўкиб-сўйлагани-чи! Ҳеч нарсадан хабари йўғу болохонадор қилиб сўкинишига ўлайми, ҳолбуки, мен ҳарқалай, ўзимнинг ожиз ва кучли томонларимни жуда яхши биламан, суд анъаналаридан хабардорман, талаб қандай, бурч ва тартиб нимадан иборатлигини ҳам ўзлаштириб олганман.

– Ҳеч кимга ишинг бўлмасин, – деди адвокат, – нимани тўғри деб билсанг, шундай қил.

– Албатта, – деди Блок, гўё ўз-ўзидан куч олгандай, у ёқ бу ёққа аланглаб, шундоқ каравотнинг олдида тиз чўкиб ўтирди. – Ҳимоячим, олдингизда нақ тиз чўкканча ўтирибман! – деди у. Бироқ адвокатдан садо чиқмади. Блок бир қўли билан партўшакни эҳтиёткорона сийпалади.

Жимлик тушганида К.нинг қўлидан қўлларини бўшатиш умидида Лени бирдан тилга кирди:

– Қўйвор. Жонимни олай дединг. Мен Блокка юзлансам дейман.

Қиз зипилаб ўтиб, тўшакнинг бир чеккасига ўтирди. Блок бундан қувончи ичига сиғмай ҳовлиқди ва билинар-билинемас имо-ишоралар билан лаб-лунжини қимирлатиб, адвокат олдида ўзини ҳимоя қилишни ўтгинди. Афтидан, уни пичоқсиз сўядиган шундай бир маълумотни етказиб, адвокатни қармоққа илинтириш керак, Лени адвокатга қандай хушомад қилиш кераклигини жуда яхши билади, шунинг учун ҳам кўзлари билан Блокка байни ўпич олмоқчи бўлгандек, лабларини чўччайтириб, унинг қўлига ишора қилди. Блок шу жойда Лениннинг имо-ишорасига кўра адвокатнинг қўлини олиб, қайта-қайта чўлпилатиб ўпаверди. Бироқ адвокат ҳамон матонат билан индамай ўтирарди. Лени адвокат томон эгилиб, каравот устига жуда ҳам энгашганча, дуркун ва гўзал бутун қадди-қоматини намоён қилди ва чолнинг бошига жуда яқин келиб, узун оқ сочларини силади. Энди-ги ҳолга ҳеч ҳам индамай ўтириб бўлмасди.

– Буни унга маълум қилиш учун бирон-бир қарорга келганим йўқ, – деркан адвокат бошини сал бир томонга бурди, – эҳтимол, Лениннинг тегишишини яхшироқ ҳис қилмоқ учун шундай қилгандир. Блок эса бошини солинтириб олганича, гўё тақиқланган қандайдир нарсага ўтилгандек, қулоғини динг қилиб тингларди.

– Сенга бунинг учун нима монелик қияпти? – қизиқсинди Лени.

К. ўзини гўё ёдлаб олинган матнни эшитаётгандай ҳис қилди, аллақачондан буён тез-тез такрорланиб турган, ҳали яна кўп қайтариладиган бу гап-сўзлар Блок учун ҳеч қачон ўз янгилигини йўқотмайдигандек эди.

– У бугун ўзини қандай тутяпти? – адвокат жавоб ўрнига сўроққа тутди. Ўз фикрини қандай айтишдан олдин Лени Блокка қараб қўйиб, тараддудланиб турганда, у эса қанчалик ёлворув-

чан нигоҳ билан қизга икки қўлини кўтарганига кўзи тушди. Ниҳоят, қиз қатъий бир тарзда бошини қимирлатиб, адвокатга ўгирилди-да, деди:

– У жуда ҳам тиришқоқ, мўмин-қобил бўлиб қолган.

Бу соқоли оқарган савдогар, кўпни кўрган кекса киши ўзи ҳақида яхши бир мулоҳаза уйғотиб беришини истаб, шу қизчага зор уриб турарди. Эҳтимол, бу қилиғи ортида бирон-бир кўзлаган нияти – коса остида ним коса фикри бордир, шундай бўлса ҳам бошқаларнинг кўзича буни оқлаб бўлмайди. Ҳатто бу кўриниш кузатиб турганларни ҳам ҳақоратларди. Демак, адвокатнинг иш услуби ўзи шунақа (қандай бахтки, К. бу баҳри муҳитда узоқ тутилиб қолмади!) – мижозини ёруғ оламдаги ҳамма нарсани бутунлай унутиб қўйиш даражасигача элтиш ва уни зўрлаб ёлғон бир йўлда бошидан умидворлик билан жараённинг охиригача судраб олиб боришга эришишдан иборат. Наҳотки, шу Блок унинг мижози бўлса? У адвокатнинг ити-ку! Агар бу киши унга каравотнинг тагига кир деб буюрса, ўша ердан туриб ҳуради ва итоаткорлигидан ўзича лаззат ҳам олади. К. диққатини бир жойга жамлаб, ҳаммасига сомё бўлиб турар, гўё бу ерда нима гапирилган бўлса, унга барини битта қолмай тинглаб, эслаб қолиш топширилгану ҳеч бирини оқизмай-томизмай арши аълода ахборот бериши лозимдай эди.

– Бутун кун бўйи у нима иш билан машғул бўлади? – сўради адвокат.

– Мен уни атрофимда ўралашиб, ишимга ҳалақит бермасин деб, хизматкорлар хонасига қамаб қўяман, – деди Лени. – У ҳаминиша ўша ерда ўтиради. Вақт ўтгани сайин ора-сирада нима қиляпти деб, ойначасидан қараб тураман. У эса каравотда чўкка тушиб олганча, дераза рафига

ҳужжатларни ёзиб олиб, берганингни ўқигани ўқиган. Назаримда бу жой кўнгилдагидек, яъни, даричасидан ҳовлига чиқилади, икки эшик орасига тушган девор бўлганидан, у ерга қарийб ёруғлик ҳам тушмайди. Шунга қарамай, Блок мутолаасини ҳеч қанда қилмайди. Унинг қандай чидамли эканлигини шундан ҳам билса бўлади.

– Буларни эшитмоқ мени хурсанд қилади, – деди адвокат. – Бироқ у ўқиётганларига тушунармикан?

Уларнинг суҳбати кечаётган пайтда Блок тўхтовсиз лабларини қимирлатиб шивирлар, қайсики олдиндан тайёрлаб қўйган жавоблари Лени томонидан янграшига умид қиларди.

– Ҳим, бу саволга, – деди Лени, – очиги, аниқ-равшан жавоб беришим қийин. Ҳарна бўлганда ҳам унинг жуда ҳам қунт билан қироат қилишига гувоҳлик беришим мумкин. Бутун кун давомида у бир бетдаги жумлаларни қайта-қайта ўқиб, сатрлар устидан бармоғларини юритгани юритган. Қараганимда, гоҳ уҳ тортганига кўзим тушади; мутолаа унга қанчалик машаққат экани шундан ҳам билинади. Сен унга, афтидан, жуда ҳам тушунарсиз, роса бошни қотирадиган ҳужжатларни берган бўлсанг керак.

– О, тўғри! – қўшилди адвокат. – Улар ҳақиқатан ҳам осон эмас. Очиги, буларга унинг фаҳми етишига ишона олмайман. Мен фақат бу ҳужжатларни Блокнинг қўлига, уни оқдаш учун қанчалик аёвсиз жанг қилишимга тўғри келишини тушуниб етсин, деган умидда берганман. Ахир кимнинг хурсандчилиги учун бунчалик жонимни жабборга бериб ётибман? Хурсандчилиги... Блокнинг хурсандчилиги учун дейиш, йўқ, йўқ, жуда ҳам кулгили! У ҳеч бўлмаса буни қадрлашни ўргансин-да. Аммо у бу билан мунтазам шуғулланадими?

– Ҳа, қарийб дам олмасдан шуғулланади, – жавоб қилди Лени. – Фақат бир бора томоғини ҳўлаб олишни илтимос қилади. Мен унга дераза тавақаси оша стаканда сув узатаман. Соат саккизлардагина у чиқиб, озгина тамадди қилиб олади.

Блок менсимайгина кўз қирини К.га ташлаб қўйди, ўзининг номига бўлган бу мақтовлар унда шундай бир кўтаринкилик уйғотмаслиги мумкин эмасди. Афтидан, унда яна умидворлик уйғонган, эркингина ҳаракат қилар, ҳатто тиззаларини бир-бирига тишир-тишир уриб қўярди. Мана бирдан кутилмаган ўзгариш кўзга ташланди: у адвокатнинг сўзларидан тошдай қотди.

– Сен ҳамон уни мақтаганинг-мақтаган, – деди адвокат, – мен эса бундай дейишим жуда қийин. Гап шундаки, суд ҳаками Блокнинг ўзи-ю, устидан қўзғатилган жиноий иш жараёни ҳақида ноҳуш гап қиляпти.

– Жуда ҳам ноҳушми? – қайта сўради Лени. – Наҳотки? – Блок ҳам қизга шундай бир ёлворувчан нигоҳ билан зўриқиб қарадики, аллақачон ҳакам томонидан айтиб бўлинган сўзни қиз шу ернинг ўзида ҳозироқ унинг фойдасига ўзгартириб юборишга қодирлигига баайни ишонарди.

– Ҳа, ноҳуш гап, – деди адвокат. – Ҳатто Блок ҳақида гапга солсам, ижирғаниб: «Менга шу Блок ҳақида гапира кўрманг!» деди у. «Бу қанақа бўларкин! Ахир, Блок менинг мижозим-ку», дедим эътироз қилиб мен. «Сизнинг бу яхшилигингизни суиистеъмол қиладилар», гапидан қолмади у. «Бироқ мен бу ишдан умидимни узолмайман». «Ахир сиздан фойдаланадилар-ку!». – Ҳалиги гапини яна қайтарди у. «Сўзингизга қўшилмайман, – деб эътироз билдиришда давом этдим мен ҳам. – Блок ҳамини суд жараёни билан андармон, кун бўйи шу билан банд бўлади. У ҳатто ҳар вақт ҳар нарсага тайёр туриш учун, аллақачондан буён

меникида яшайди. Бунақа ҳафсала камдан-кам кишида учрайди. Тўғри, унинг шахсида бир таллай қўлансаликлар йўқ эмас, жирканч одатлари бор, у бир исқирт, бироқ ўзининг устидан олиб борилаётган жараённинг ташвишини қилишда у бекаму кўст, ҳеч камчилиги йўқ». Мен у ҳақда атайин «ҳеч камчилиги йўқ», дедим, – лекин маълум бўлишича, бўрттириб юборибман. У менга шунда мана буларни эслатиб қўйди: «Блок – пихини ёрган айёр. У ана шундай сансалорликда устаси фаранг бўлиб кетган. Аммо нодонлиги айёрлигидан бир неча карра ошиб тушади. Қани у шу даражада нодонлигини ўзи ҳам била қолса эди, у ҳатто жиноий иш жараёнини илк кўриш учун йиғилишга қўнғироқ ҳам чалингани йўқ, деб айтишларини кутадимиз-ей?» Тинчлан, Блок! – деди адвокат тиззалари қалтираб, туришга уринаётган Блокка қараб, афтидан, у буни изоҳлаб беришга изн сўраш ниятида эди.

Шунда адвокат биринчи марта буларнинг барини Блокнинг ўзига бевосита изоҳлаб беришга қарор қилди. У ҳорғин кўзларини солинтириб қараса-да, Блокка разм солмади, бироқ Блок бу қараш остида яна оҳистагина чўккалаб қолди.

– Сенинг учун ҳакамнинг фикри ҳеч қанақа аҳамиятга эга эмас, – гап бошлади адвокат, – ҳар бир сас-садодан ҳам қўрқиб-писаверма, ўзингни шунақа тутиб, шалвирайверсанг, умуман ҳеч нарсани айтмайман. Кўзларингни жавдиратиб гўё устингдан ўлим ҳукмини ўқишаётганларидай ўзингни тутасан-а! Ҳеч бўлмаса мижозимдан уял-э! Бу қилиғинг билан унинг ишончини ҳам дарз кеттиряпсан. Айт, сенга нима керак ўзи? Ҳарқалай, ҳозирча тупроқдан ташқаридасан, қолаверса, ҳали ҳам ҳифзу ҳимоямдасан. Нега бунчалик бемаъни даҳшатларга тушмансан! Шундай ҳодисалар ҳам бўлиб турадики,

қаердадир сен ҳам ўқигандирсан, бирдан ҳеч кутилмаганда, кимга қачон, нима қулай бўлса, худди шундай ҳукм овозаси чиқади. Анов-манов маталлардагина бунақаси учраса-да, бу бўлган ҳақиқат, аммо сенинг бунақа даҳшатга тушишларинг, қўрқиб-қалтираб туришларинг бу гапларимнинг тамоман акси, мен уларда жуда ҳам керак ишонч етишмаётганини кўраман. Сенга бирон-бир қўрқинчли нарса айтдимми? Бундай аҳволда нима қила оламан? Мен бор-йўғи бир ҳакам сифатида ўз фикримни билдирдим, холос. Бироқ сен жуда яхши биласан, ҳар қанақа ишнинг теварагида минг турли фикр-мулоҳазалар айтилади, қарашлар тўпланади, уларнинг қайси бири тўғрилигини аниқлаш жуда қийин. Мисол учун, мана бу ҳакам жинойий иш жараёни бошидаги бир ҳолатни муҳим ҳисоблайди, мен бўлса бутунлай бошқасини. Бу ерда бор-йўғи фикр-мулоҳазалар ўртасида фарқ бор, бошқа ҳеч нарса. Жараённинг муайян босқичида эса, эски таомилга кўра, қўнғироқ орани очади. Бир ҳакамнинг фикрига кўра, суд жараёни айна шу палладан бошланади. Ҳаммасини ҳозир сенга ипидан-игнасигача тушунтириб ўтиролмайман, деганим нуқтаи назарлар ҳар хил, нотўғри-тўғрилигини кўрсатиш учун керак эди. Сен бари бир буларни тушунмайсан, шу боис ҳам фақат қарама-қаршиликлар кўп бўлишини айтишим мумкин, холос.

Блок каравотдаги ипак гиламчани доводиранганча чимдиб ўтирар, уни ҳакамнинг фикри жуда ҳам қўрқитиб юборгани кундек аён, шу боис ҳам адвокат олдидаги бу хўрланиш онларини бутунлай унутиб, фақат ўзи ҳақида хаёл сураб, ўзича ҳакамнинг сўзини ҳар томонлама ўйлаб кўрарди.

– Блок! – Лени уни огоҳлантириб, ёқасидан ушлаб, юқорига тортди. – Мўйнани юлқилайверма, адвокат сенга нима деяпти, яхшилаб эшит.

ИБОДАТХОНАДА

К. топшириқ олди: анчадан буён банк билан дўстона ҳамкорлик қилиб келаётган ва бу соҳада жуда ҳам қадрланадиган бир итальянни бир қанча санъат обидаларига зиёрат қилдириб чиқиши керак. Бошқа пайт бўлганида К. ҳеч шубҳа-гумонга бормай, бунақа топшириқни ҳаммадан ҳам кўра фахрли ҳисоблар, жон деб қабул қилар, бироқ ҳозир банкда қозониб келган обрў-эътиборини сақлаш учун катта сабр-бардош талаб қилинаётган бир пайтда бу топшириққа истамайгина зўрға рози бўлди. Зеро, иш кабинетидан ташқарида ўтган ҳар бир дақиқаси унинг учун қаторасига дилсиёҳлик олиб келар, ҳолбуки, у анчадан буён ишда ҳам аввалгидек вақтини баракали ўтказолмай, хуноб эди. Баъзан арзимас идоравий нарса учун ишда соатлаб беҳуда вақти ўтар, бироқ ишхонада бўлолмай, шундан ҳам бенасиб қолиш қайғуси уни баттароқ азобларди. Шунингсиз ҳам уни ҳар он тақиб қилиб юрган директор муовини иш бўлмасига тап тортмасдан кириб, столи ёнига ўтириб олганча қоғозларини титкилаб, К. нақ йиллар давомида алоқа қилиб, ҳатто дўсти-қадрдон бўлиб кетган мижозларини қабул қилишга тушган экан, уларни К.га қарши қайрайдигандай, ҳа, ҳатто қандайдир хатоликлар топмоқчидай туюлар, очиги, кейинги пайтда ҳар томондан ана шунақа хато-ю камчиликлар унга таҳдид солиб, ўзини улардан қаерга қочиб қутулишини билмаётгандай ҳис қиларди. Ҳозир унга қанақадир, ҳатто жуда ҳам фахрли бўлган ишга оид

юмушни – кичик бир зиёратни топширишди ҳам дейлик – лекин кейинги пайтларда бундай топшириқлар, буниси ҳақиқатан ҳам тасодифий бўлса-да, кўпайиб боряпти. Шу боис баъзан уни атайин иш бўлмасидан узоқлаштирилиб, гўё ишни назорат қилмоққа, текширмоққа уринилаётгандек, ҳатто усиз ҳам ҳаммаси ўз йўлида кетавериши мумкинлигини таъкидламоқчилардай туюлади.

Жуда кўп топшириқларни рад қилиш мумкин эди, бироқ бунисида бир қарорга келолмади; агар у шубҳа-гумонларида қандайдир майдагина бир асос кўриб, шунақа топшириқларни рад қилар экан, гўё бу билан ўз ваҳима-қўрқувларига иқрор бўлган бўлади. Шунинг учун ҳам у бу каби топшириқлар ўзи учун фарқсиздай ими-жимиди қабул қилаверар, ҳатто кунлардан бирида заҳматталаб икки кунлик хизмат сафарига чиқишга тўғри келганида ҳам, ёқимсиз куз ҳавоси, кун бўйи ёмғир ёғиб чиқиши мумкин бўлиб турганига қарамасдан, ҳатто бу сафарни бекор қилмасинлар дея Худога ўтиниб, қаттиқ шамоллаб қолгани ҳақида ҳам лом-мим демади.

Ниҳоят, мана шу сафардан боши ёрилар даражада оғриб, қайтиб келар экан, эртага у италийан меҳмонга йўлдошлик қилишга тўғри келишидан хабар топди. Бу сафар топшириқни рад этишга қутқу соладиган ҳар хил ваз-корсонлар анча-мунча эди, айниқса, ўйлаб чиқарилган бу топшириқнинг бевосита унинг хизмат вазифасига ҳеч қанақа дахли йўқ эди. Ҳеч шубҳасиз, ҳамкорлик боис ташриф буюрганнинг кўнглига қараб меҳмондўстлик таомилларига рия қилиш керак бўлади, аммо К. учун бу муҳим аҳамиятга эга эмас, шуни аъло даражада биладики, ишда уни қобилияти, касби-корига оид муваффақияти ва омилкорлиги, ўз ишини яхши билгани учун

ушлаб туришибди, агар қўлидан иш келмаса, қолганларининг барчаси ҳеч бир фойдасиз, ҳатто мана бу италянни фавқулодда сеҳр-жоду билан ўзига асир этган тақдирда ҳам бундан ҳеч иш чиқмасди; у бир кун ҳам ўзининг ишдаги нуфузидан ажралиб қолишни истамас, – бундан кейин ишга яқинлаштирмайдилар деб ҳаддан ташқари қўрқар, ҳолбуки бу ваҳималарга қанчалик ёпишиб олинса, шунчалик қалби нотинчланиб, ўзини қўйгани жой тополмай қолишини жуда ҳам яхши англаб турарди. Аммо бунақа кутилмаган вазиятда топшириқни рад этиш учун арзирли баҳона тополмади. К. ҳарқалай жуда зўр бўлмаса ҳам, керакли даражада италян тилини эгаллаган, ундан ҳам асосийси ўсмирлигиданоқ санъатга қизиққанидан бу масалада анча-мунча билафон, шунда ҳам ўз касби-кори борасидагина тушунчаси бўлиб, банкда эса қадим осоратиқаларни муҳофаза қилиш маҳаллий жамиятига озгина вақт аъзо бўлганидан хабар топишгач, бу соҳадаги билимига жуда катта аҳамият беришарди. Италиян меҳмон санъатнинг ишқибози бўлиб чиққан экан, унга йўл бошловчилик қилиш мақоми ўз-ўзидан К.нинг зиммасига тушар эди.

Эрталабданоқ ёмғир ёғиб турар, тўпаланг шамол кўтарилган, К. олдда турган кун ҳақида ўйларкан, аввалданоқ гижиниб, қони қайнади, ҳали соат етти бўлмасдан банкка келди-да, меҳмоннинг ташрифи унга халал бергунга қадар айрим ишларини битириб олмоқчи бўлди. У жуда ҳам ҳорғин эди, кеча ярим тунгача ўтириб, италян тили сарфи-наҳвини қараб чиққан, ишқилиб, бирмунча тайёргарлик кўрганди; ҳозир эса дераза олдига бориб, теваракни кузатмоқ истади, чунки кўп вақтини ёзув столи ёнида ўтиришдан кўра, шу ерда ўтказишни хуш кўрарди, аммо орзиқтирувчан бу хаёлни енгиб,

ишга ўтирди. Таассуфки, кўп ўтмай хонага чопар кирди ва жаноб директор жаноб К. келганми ёки йўқ, кўз ташлаб кел, деб юборганини, мабодо шу ерда бўлса, малол келмаса, тез қабулхонага ўтсин, деб айтганини, итальян меҳмон ҳам аллақачон шу ерда эканини унга хабар қилди.

– Ҳозир бораман, – жажжи сўзлашгични чўнтагига тиқиб, олдиндан меҳмонга совға сифатида тайёрлаб қўйган, шаҳарнинг диққатга сазовор жойлари туширилган альбомни қўлтиғига қистирди ва директор қабулхонасига муовинининг иш бўлмаси орқали ўтиб борди. У ўзини бахтиёр ҳис қилди, шундай эрта ишга келса-ю яна дарров, эҳтимол, ҳеч ким кутмаган бир пайтда директорнинг назарига тушиб ўтирса. Маълум бўлишича, муовиннинг иш бўлмаси бўм-бўш, гўё унда ҳали ярим кеча сокинлиги ҳукмрон эди; албатта, директор уни чопар орқали қабулхонада бўлишини сўраганида муовиннинг ўз жойида йўқлигини кўрган бўлиши керак. К. қабулхонага кирганида, истиқболига икки киши ҳашаматли ором курсилардан турди. Директор унга очик чеҳра билан табассум қилди, афтидан, К.нинг келганидан хурсанд бўлгани кўриниб, уни дарров итальянга таништирди; меҳмон ҳам К.нинг қўлини қаттиқ қисиб, табассум билан эрта келар читтаклар ҳақида нимадир дерди. К. меҳмон нима демоқчи бўлаётганини дарров тушуна олмади, сўзлар унга қандайдир нотаниш эди, К. фақат кейинроқ унинг сўзи маъносини фаҳмлагандай бўлди. К. ҳам сип-силлиқ иборалар билан жавоб қилди, итальян яна тиржайиб қўйди ва бир неча бор ўзининг ҳурпайган кўкимтир-қора, мош-гуруч мўйловини силаб қўйди. Мўйловларига сепиб олган атир ҳиди шундоқ уфуриб турар, ҳатто яқинига бориб ҳидламоқ истагини уйғотар-

ди. Ҳаммалари яна ўтириб, қисқагина гаплашиб олишаркан, итальянни онда-сонда тушунаётганлигини билиб қолиб, қўрқиб кетди. Жаноб вазмин, дона-дона қилиб гапиргандагина К. қарийб ҳаммасини тушунар, бироқ бу ҳол камдан-кам ҳолларда бўлар; зеро, меҳмон нутқининг катта қисмида пайдар-пай луқмаларни қаторлаштириб ташлар, бундай дамларда чехраси шодликдан барқ уриб, бошини қимирлатганича фикрини ифодаларди. Асосан, у киши доимо шавққа ботиб, аллақандай шевада шакаргуфторлик қилар, К. эса бу фаройиб итальянча лафзларни эшитиб қолишга-да улгурмасди. Директор эса уни яхши тушуниб қолмасдан, худди шу шевада кифтини келтириб лутф қилар, зеро бу жаноб туғди-битди Жанубий Италиядан, директор бўлса бир неча йил шу ҳудудда яшаб келган; К. аввалроқ буни ҳисобга олиши керак эди. Бундан қатъи назар, итальянга бирон-бир нарсани тушунтиришнинг иложи йўқлигини К. аллақачон англаган, у французчада бундан ҳам бешбаттар тушунарсиз гапирар, бу етмагандай, бутун оғзини мўйлови ёпиб олган, сал бошқача бўлганида ҳам лаб-лунжининг қимирлашига кўра ҳам уни тушуниш осонроқ бўларди. К.итальянни тушуниш йўлидаги барча уринишлари беҳуда бўлиб чиққанлигини кўргач, ҳали кўп кўнгилсизликлар бўлишини ўзича олдиндан тахмин қилди, албатта, директор иштирокида уни қийналмай тушунар, бунинг учун ҳеч бир зўриқиш ҳам керак эмасди, зеро, меҳмон безбетлик билан, яна бунинг устига чуқур оромкурсига ўзини орқага ташлаганча, калтагина бежирим бичилган камзулчасини тортиб қўйиб, бирдан тирсакларини кўтариб, бармоқлари учини эркин-эркин қимирлатиб, ниманидир астойдил тушунтиришга уринганида, К. ҳеч нарсани

англамаган бўлса-да, бор вужуди-ла олдга энгашиб бу вайсақининг қўлларидан кўзларини узмасдан ўтирар эди. Бироқ алалоқибат ўзининг иштирокисиз, мутлақ гайриихтиёрий тарзда бегонанинг суҳбатига маҳлиёдай ўтиришдан аввало чарчаганини ҳис қилган К. паришонхотирлик билан турсаму, бурилиб, жуфтакни ростлаб қолсам-чи, деган хаёлга борди, аммо шу заҳоти бир қўрқув билан ҳушёр тортиб, ўзини тутиб қолди. Ниҳоят, итальян соатига қараб, ўрнидан сакраб турди. У директор билан хайр-хўш қилиб, К. га шунақа яқинлашиб келдики, йигит ўрнидан туриш учун ўзини орқага олишга тўғри келди. К. суҳбатга қўшилганга қўшилиб, итальяннинг шевасини тушунолмасдан, ўзини йўқотиб қўйгани директорнинг эътиборидан четда қолмади ва у оқиллик ва назокат билан, гўё билинар-билинмас қилиб, унга йўл-йўриқ кўрсатди, бу тиниб-тинчимаган, такасалтанг меҳмоннинг оғзидан чиққан ҳар бир гапини, борича қисқагина бўлса-да, К. учун таржима қилиб турди. Шундай аҳволда К. итальяннинг бахтга қарши вақти жуда зиқлиги ва айни ҳозир ҳал қилмаса бўлмайдиган бир иши борлиги, аммо шундан кейин у шу вазиятни пеш қилиб зиёратгоҳларнинг ҳаммасини шошиб-пишиб кўрмоқчи эмас, аксинча, агар К. розилик билдирса, буни фақат у ҳал қилиши керак, битта ибодатхонани, аммо бошидан оёғигача эринмасдан, имкон қадар муфассал зиёрат қилишни иташини фаҳмлагандай бўлди. К. бутун кучи билан итальянни тингламасликка ҳаракат қилиб, директорнинг тушунтируви кифоя деб турганда, меҳмон сўзига урғу бериб, муҳташам зиёратгоҳни таништиришда шу қадар билимдон ва ёқимтой бу йигит ҳамроҳлик қилса, ўзини жуда ҳам бахтиёр ҳисоблашини изҳори дил қилди, ҳа, у худди шундай деди К. ҳақида; ва маъқул бўлса, тахминан икки

соатлардан кейин, яъни ўнларда жомеъ олдида уч-рашсак, деб илтимос қилиб қолди. У шу ораликда ишини тугаллаб, озод бўлиши ва келишилган жойга етиб келишига умид қиларди. К. ишончли жавоб қилгач, итальян аввал директорнинг, кейин унинг қўлини, кейин яна директорнинг қўлини маҳкам қисиб хайрлашди-да, эшикка йўл олди, ҳатто директор ва К. уни эшиккача кузатиб борганига ҳам заррача эътибор қилмади, аммо ҳамон оғзи тинмасдан нималарнидир гапириб борарди. К. яна бир оз директорнинг олдида ўтирар экан, бугун унинг ҳоли ғариб кўринди. Директор нима учундир К. дан узр сўрамоқчи бўлгандай, у билан ёнма-ён ўтириб, бошда итальянга ўзи ҳамроҳдик қилмоқчи бўлгани, бироқ кейин, бунинг сабабини изоҳлаб ўтирмасдан, К. ни юборишга қарор қилганини дўстона сўзлади. К. ҳеч ҳам уялмасин, агар итальянни бошда тушуномласа, тезда бунга ҳам муваффақ бўлиши мумкин, ҳатто бу одамнинг кўп гапларини тушунмаса нима қипти, бу ҳеч ҳам фожиа эмас, итальянга уни тушунишадими ёки йўқ, у даражада муҳим ҳам эмас. Қолаверса, К. бу даражада итальянчани билишини директор ҳам кутмаган: у демак ўз вазифасини қойилмақом қилиб бажаришига шубҳа қилмаса ҳам бўлади.

Шу билан директор К.га рухсат берди. К. қолган барча вақтини ибодатхонани кўрсатишда асқатиб қолиши мумкин бўлган қийин сўзларни луғатдан ёзиб олишга сарфлади. Бу юмуш айрича диққатгалаб иш эди, бунинг устига, орада чопарлар почтани олиб келишар, хизматчилар маълумотномалар учун киришар, кўрардиларки, К. банд, аммо кетишмасдан К. тингламагунча, эшик оғзида тураверишарди. Директор муовини ҳам халақит бериш имконини бой бериб қўймас, атайин кириб келиб, К.нинг қўлидан луғатни олиб,

ҳеч бир кераги бўлмаса-да, варақлар, хона эшиги очилиб-ёпилганда эса, қабулхонада кутаётган мижозларнинг журъатсиз ёлворувчан нигоҳлари ғира-шира кўриниб қоларди, маълумки, улар ўзларига эътибор уйғотишни хоҳлашар, ичкарида бунга разм солишяптими, йўқ, ишончлари комил эмасди; К. эса бу вақтда худди гирдобнинг тубига тушиб қолгандай таъсирли иборалар тўплашга ҳаракат қилар, луғатдан керакли сўзларни излар, топганларини кўчириб олиб, талаффуз қилишни машқ қилар, бу сўзларни ёдлаб олишга уринарди. Бироқ унинг одатда мустаҳкам хотираси гўё бутунлай ўзгариб, ишдан чиққандек, ўзига олмас ва ишнинг бундай бароридан келмаётгани ҳам италиянга нисбатан хусуматини алангалатиб юборар, бу учун ҳам қанчадан-қанча ғам-ғусса чекишга тўғри келар экан, охири, қатъий бир ният билан тайёргарликни йиғиштирмоқчи бўлиб, луғатни қоғозлар тагига тиқиб юборарди; аммо ҳали бутун ибодатхона бўйлаб меҳмон билан юрганда худди соқовга ўхшаб жимгина юриши мумкин эмаслиги, санъат асарларини шарҳлаши кераклигини ўйлаб кўрар экан, у яна тенгсиз бир адоват билан луғатни тикилган жойидан тортиб оларди.

Вақт тўққиз ярим бўлиб, у кетишга ҳозирланиб турганида, телефон жиринглаб қолди. Лени унга хайрли тонг тилаб, ўзини қандай ҳис қилаётганини суриштирди. К. миннатдорчилик билдирди ва ҳозир суҳбатлашишлари қийинлиги, ибодатхонага шошаётганини айтди.

– Ибодатхонага? – ҳайрон бўлиб деди Лени.

– Ҳа, ибодатхонага.

– Ибодатхонада нима қиласан? – сўради Лени.

К. унга нима иш билан бораётганлигини қисқагина тушунтирмоқчи бўлганди ҳамки Лени сўзини шартга бўлди:

– Сени тузоққа туширибдилар!

К. кутилмаган ва ғайриихтиёрий ҳамдардликка тоқати йўқлигидан қисқагина қилиб Лени билан хайр-хушлашди, бу совуқ симларга ҳаммасини айтиш ўзи учун ҳам, қиз учун ҳам ноқулай, қолаверса, қиздан узоқда бўлгани учун уни аниқ-тиниқ эшитиши ҳам душвор эди.

– Ҳа, мени тузоққа туширдилар!

Вақт ўтиб борар, бир кор-ҳол юз берса, у кечикиб қолиши мумкин. Сўнги дақиқаларда аввало таксига тушиб, физиллаб етиб бориш ва альбомни топширишга улгуриб, шу билан уни ўзига мойил қилиб олиш фикри калласига урди. У альбомни тиззалари устига қўйганча, таксида сабрсизланганидан, пайдар-пай бармоқлари билан уни доира қилиб чалар эди. Ёмғир қарийб тинди, бироқ ҳавонинг авзои бузуқ, рутубатли ва изғирин; бунақада, шубҳасиз, ибодатхонада ҳам ҳеч нарсани кўриб бўлмас ва совуқ плиталар дастидан К.нинг шамоллаши янаям зўрайиши турган гап.

Ибодатхона олдидаги хиёбон бўм-бўш эди. К. болаликдаёқ кўрган бу торгина майдонни ўраб олган уйларнинг қарийб ҳамма вақт туширилган дарпардалари яна кўз олдида намоён бўлди. Албатта, бошқа кунларга қараганда, ҳозирги тунд об-ҳаволи кунда шундай бўлишини тушуниш қийин эмас. Ибодатхонада ҳам жон асари борлиги умуман билинмас, шундай паллада бу ерга ташриф буюриш хаёли бирон-бир бошга келиши даргумон эди. К. икки ён томондаги меҳробларга шошилиб чиқар экан, шол рўмолга ўралиб олган алақандай кампирни учратди, холос; кекса онахон Биби Марям сурати олдида чўкка тушганича, ундан ҳеч нигоҳини узмасди. Узоқдан бир хизматчига кўзи тушди, бироқ у киши ҳам оқсоқланиб, бир эшикча ортига ғойиб бўлди. К. айна вақтида етиб

келибди: соат ўнга занг урди, аммо итальян ҳали кўринмасди. К. асосий кириш жойига қайтиб келди, нима қилишини билмасдан сўррайиб турди-да, кейин шаррос ёмғир қуяётганига қарамасдан – уни ён томонлардаги эшикларнинг бирортаси олдида итальян кутиб ўтирмаганмикин, деб разм солиши учун бутун ибодатхонани ташқари томонидан айланиб чиқди. Бироқ ҳеч кимнинг қораси кўринмади. Эҳтимол, учрашув пайтини директор нотўғри тушунгандир? Ҳа, ўзи бу нусхани тушуниш мумкинми? Ҳар на воқеа содир бўлганда ҳам, уни К. ҳеч бўлмаганда ярим соатлар кутади. У роса ҳориб ибодатхонага қайтиб кираркан, зинапояда алақандай гиламчанинг бир лахтаги ташлаб қўйилганига кўзи тушди, уни оёғи остига сурди-да, ёқасини кўтарди, пальтосига астойдил ўралиб, ўриндиққа чўкди. Ишқилиб, ўзини чалғитмоқчи бўлиб, альбомни очиб, бир оз варақлади, бироқ буни ҳам бас қилишга мажбур бўлди: атроф шунчалик қоронғи эдики, К. ҳатто кўшни меҳробдаги ҳеч нимани кўра олмади.

Йироқдаги бош меҳробда шамлар катта учбурчак ҳолда ёниб турарди. К. уларни ҳали кирганда ҳам кўрганмиди, буни айта олиши даргумон эди. Эҳтимол, ҳозиргина ёқилгандир. Хизматчилар юмушлари юзасидангина оёқ учида юришар, уларнинг келган-кетгани ҳам билинмасди. К. тўсатдан, ундан узоқ бўлмаган тош устунлардан бирида йўғон, баландлаб бир шам ёнаётганига кўзи тушди. Ҳарқалай, бу ўз ҳолича жуда гўзал бўлса-да, аммо ён томондаги кичик меҳробда бўлгани боис, бош меҳробдаги манзараларни ёритишда ўз-ўзидан зиёси етишмас, балки, бу қоронғиликни баттар қуюқлаштирарди, холос. Италиян келмай қолиб, эҳтимол, ҳурматсизлик қилгандир, аммо у фаросат билан оқилона йўл тутгани кўриниб ту-

рар, бари бир бу ерда ҳеч нарсани кўриб бўлмас, К. нинг чўнтак фонари ишга солинганда ҳам, унинг ожиз нурида суратларни узук-юлуқ, бир парчасини кўрганда ҳам кўз тешилгудек бўлиб кетарди. Бу қандай бўлар экан деб, синаб кўрмоқ ниятида К. ён томондаги капеллага ўтди, зинапоялардан кўтарилиб пастгина мрамар панжарага энгашганча, фонарини ёқди-да, меҳробдаги суратларга тўғрилади. Суратлар олдида исчиروқнинг липилаб ёниши кўришга фақат халақит берарди. Дастлаб, у суратнинг энг чеккасидан ўрин олган, улкан келбатли, қурол-аслаҳали рицарнинг бир бўлагини кўришга базўр мувофиқ бўлди. Аскар сийрак ўт-ўланлар кўзга ташланадиган даланинг тақир ерига ботирилган шамширига суянганча турарди. Рицар ниманидир диққат билан кузатаётганга ўхшарди. Бироқ унинг бир жойда қимирламасдан донг қотгани ғалати чиққанди. Афтидан, у посбонлик қилиш учун тайинланган бўлса керак. К. аллазамонлардан буён суратларни томоша қилмаган эди, рицарга узоқ тикилиб турар экан, фонардан таралаётган яшил нурларнинг аёвсизлиги ва тикилишнинг зўриқувидан кўзларини пайдар-пай пирпиратишга тушди. У фонарини бўлак суратларга бирма-бир тутиб, оддийгина талқинда чизилган Исо Масихнинг тобутда ётган ҳолатини кўриб қолди; худди шу ҳолатида бу суратни тамоман янги деб атаса бўларди. У фонарни чўнтагига солиб, олдинги жойига келиб ўтирди.

Энди итальянни кутиб ўтиришга ҳожат йўқ, бироқ кўчада уриб ёмғир ёғар, худди шундай, кутилмаганда ибодатхона ҳам унчалик совуқ бўлмаган паноҳгоҳ бўлиб чиққан, К. бир оз шу ерда кутиб туришга қарор қилди. Унинг шундоқ ёнида асосий минбар қўр тўккан, теграсида икки зарҳалли хоч бор бўйига осилганча суянибгина турар, уларнинг

адоғи тепадан бир-бирига боғлаб қўйилган эди. Ташқи томондан панжара ва тош устунларга олиб борадиган йўлак ям-яшил печакгуллар акси билан нақшланган, уларни ушлаб турган фаришталар бир қараганда табассум қилаётгандай, бошқа сафар жиддийгина қараб тургандек бўлаверарди. К.минбарга яқинлашиб, унинг теграсида ҳар тарафга юриб кўрди: тошларга солинган нақшлар фавқулодда санъаткорона ишланган, гўё қуюқ зулмат бунда тутилиб, шу нақшларда ва унинг ортига зарб этилгандай эди.

К. қоронғи бурчакларга қўлларини суқиб, тошларни эҳтиёткорлик билан сийпалаб кўрди. Аввал у бу минбарнинг борлиги ҳақида ҳам билмасди. Айни дақиқаларда у қўшни қатордаги ўриндиқда устига бурама қора мундир илган, чап қўлида тамакидони бор черков хизматчисини тўсатдан кўриб қолди. У узоқдан К.ни кузатиб ўтирарди. Унга нима керак, – деган хаёлга борди К. – Наҳотки менинг афти-ангорим шубҳали кўринса? Балки у чой-чақага умидвордир? Бироқ шу ерда К. хизматчининг шивирлаб, учида тамаки қисиб олган ўнг қўли билан аллақандай ноаниқ томонни унга кўрсатаётганига эътибор берди. Хизматчи ҳеч ҳам тиним билмасдан аллақаернидир кўрсатгани кўрсатган, ўз хатти-ҳаракати билан имо-ишорага зўр берар экан, у нима истайди, К. ҳеч нимани тушунмасдан, бир зум кутиб турди.

– Нима керак ўзи унга? – К. оҳиста ғудраниб қўйди, бироқ уни бор овозда чақиришга ботинмади; сўнг эса қопчиғини қўлига олиб, тор ўриндиқлар оралаб сиқилиб, бу кимсага яқинлашди.

У эса К.нинг қўлини бир чеккага силтаб ташлади-да, елкасини қисганча, лўкиллаб нари кетди. К.болалик чоғида лўкиллаб от бўлишга уринганларини эслади, чол ҳам болага ўхшаб қолибди.

Энди эса черковга хизмат қилишдан бошқасига ярамайди деб ўйлади К. Худди менга соқчилик қилаётгандек, тўхтасам тўхтаб, юрсам юради, яна у билан юрсаммикан. К. истехзоли бир табассум билан қариянинг орқасидан бош меҳробгача ён томондаги барча майда меҳробчаларни айланиб чиқди. Қария ҳамон аллақарни бармоғи билан имлаб кўрсатишда давом этар, К. атайин ўша томонга бурилмади; афтидан, қария ортимдан менга қорам-қора келмаяптими ишқилиб, деб уни чалғитишга уринаётгандай эди. Охири К. таъқиб қилишни бас қилди, бир қариядан бунчалик хавфсирашни истамасдан, агар италян келганида, диққатга сазовор нодир обидалар қаторида унга мана бу антиқа нусхани ҳам кўрсатган бўларди.

У альбомни қолдирган жойини топмоқ илинжида асосий хонақоҳга кирар экан, тўсатдан тош устунлар орасида, муножотгоҳдан узоқ бўлмаган жой, меҳроб устида оқ-кўкиш тап-тақир тошдан ясалган кичкина минбарчага кўзи тушди. Минбар қанчалик кичкина бўлса, узоқдан шунчалик бежирим қандайдир авлиёнинг ҳайкали қўйилиши саодатидан жудо этилган бўш тоқчага ўхшарди. Унда руҳонийга ҳам жой етишмас, шундоқ панжарага тақаб, қаққайтириб қўйилганди. Бундан ташқари, минбар тепасидаги тош гумбаз жуда ҳам узоққа тушган, ҳолбуки унда ҳеч нима ясалмаган эса-да, шунчалик нишаб эдики, минбарга чиққан ўрта бўйли киши ҳам бу ерда қулай жойлашишнинг иложини топмас, фақат панжарага суяниб, қаддини эгибгина туриши мумкин эди. Буларнинг бари руҳонийни азоблаш учун атайин ўйлаб топилгандай туюлар, каттакон бош меҳробда, шунга яраша қулинг ўргилсин минбарга эга бўлиш мумкин ҳолда бу бечораҳол минбарча кимга керак, буни ҳеч ҳам тушуниш мумкин эмасди.

Руҳоний маъруза қилиши учун қўйилгувчи ис-
чироқ липиллаб турмаганда К. эҳтимол, бу мин-
барчага эътибор қилмаган бўларди. Наҳотки ҳо-
зир бу ерда кимдир маъруза қилса? Бўм-бўш ибо-
датхонада-я? К. минбарчага олиб борадиган, тош
устунларга тутшиб кетган зинапояларга разм
солди, улар шунчалик ингичка эдики, кишилар-
га хизмат қилиш учун эмас, шунчаки ибодатхона
безагидек таассурот уйғотарди. Бироқ шу пайт
ҳақиқатан ҳам зинапояннинг пастида руҳоний
турганига кўзи тушиб, довдираганча, табассум
қилди; у эса қўли билан суянчиқни тутиб, баайни
минбарга чиқишга тараддуд кўраётгандек ҳолда
К.га қаради. Кейин билинар-билимас К.га бош
ирғар экан, К жавобан хочга чўқиниб, таъзим
қилди, ҳолбуки, уни биринчи кўрганидаёқ шун-
дай қилиши лозим эди. Руҳоний кескин бурилиб,
майда ва илдам қадамлар билан минбарга кўта-
рилди. Наҳотки, ҳозир амри маъруф қилишга
тушса? Афтидан, ибодатхона бўм-бўшлигидан
қатъи назар, черков ходими уни ваъзгўй олди-
га бошлаб келмоқ фойдадан холи бўлмаслигини
англаб етиб, шунга рағбат кўрсатган чоғи. Дар-
воқе, аллақайдаги Биби Марям тасвири олдида
бир кампирча ҳам бор, у сал берироққа келса
бўлмасмикан? Ҳақиқатан ҳам ваъзхонлик бош-
лашга тараддуд кўриляётган экан, нега бунинг
олдидан илоҳий куйлар янграмаяпти? Ҳар ҳолда,
орган сас-садо бермас, зулумот аро ўзининг юк-
саклигида хира йилтираб турарди, холос.

К. бундан тезроқ жўнаш иложи бўлармикан, деб
ўйлади. Агар ҳозир кетмаса, маъруза қилинаётган
пайтда кеч бўлади, тугашини кутишга тўғри кела-
ди, шусиз ҳам хизматдан ташқарида юриб, қанча
вақтни йўқотди, итальянни кутиб ўтиришга ҳам
у ортиқ бурчдор эмас. К. соатига қаради: қарийб

ўн бир бўлибди! Наҳотки, ҳозир ваъз бошланса? Наҳотки, К.нинг бир ўзи бутун қавмнинг ўрнини боса олса? Агар у ажнабий бўлганида, ибодатхонани фақат томоша қилиш учун бу ерга келган бўлмасмиди? Гапнинг рости, ўзи ҳам фақат шу умидда бу ерга келганди. Айни иш куни, чошгоҳ ўн бирда, яна об-ҳавони бало урган паллада ваъз ўқилади, деб ўйламоқнинг ўзи бориб турган густоҳлик бўлур эди. Бу лўппи юзли тақводор йигит шубҳасиз, бўлғуси руҳоний минбарга фақат янглишиб, ёқиб қўйилган чироқларни ўчириш учунгина кўтарилган бўлса ажаб эмас.

Бироқ бундай бўлиб чиқмади. Руҳоний исчи-роқни кўздан кечириб, пилигини бир оз пасайтирди, кейин оҳиста нақшинкор панжарага энгашганча, минбарнинг икки четидан икки қўли билан тутиб олди. У бир оз шундай турди ва бошини у ёқ бу ёққа бурмасдан черковга бир қур назар солиб чиқди. К. биринчи қатордаги ўриндиққа тирсагини суяганча ўтирар эди. Қаердадир, аниқ қаердалигини билолмади, гўё ими-жимиди энг муҳим вазифани уддалаб энди бўлса, ёнбошлаб олганча мудраётган қари черков ходимини элас-элас кўргандай бўлди. Ибодатхонада фавқулодда бир сукунат чўкди. Бироқ К. бу сукунатни бузишга мажбур ҳам, бу ерда қолишга ҳозир ҳам эмасди; агар руҳоний ўз бурчи юзасидан маълум бир белгиланган вақтда ваъз ўқишга чоғланган экан, вазиятни ҳисобга олмаган ва энди маърузасини К.нинг иштирокисиз ўқишига тўғри келади, мабодо у қолганида ҳам англашилганидек маърузани баҳолашга қурби етиши амри маҳол.

К. секингина ўрнидан қўзғалди ва пайпасла-ниб, оёқ учида ўриндиқларнинг чеккасига келди ва кенг ўрта йўлакдан кетмоқни мўлжаллади, у орқали ҳеч бир тўсиққа учрамай юрса бўларди;

аммо ҳатто оёқ учида юрганда ҳам тош плиталар сас-садо берар, юксак гумбазлар остида бир оз ожиз жарангласа-да, бир маромда, қадамлар товуши бир неча карра янгроқ чиқарди. К. ўзини нимагадир паришон ҳис қилиб, яна руҳонийнинг нигоҳлари остида бўм-бўш ўриндиқларни оралаб бораркан, қарийб ақлбовар қилмас ибодатхона маҳобати ғариб ҳолини янада кучайтиргандай туюлди. У альбомини қолдирган жойидан олиши учун анча-мунча йўл босди. У қарийб ўриндиқларни ортда қолдириб, чиқиб кетиш учун холи, орадаги очиқ жойни танламоқчи бўлаётганда, бехосдан биринчи бор руҳонийнинг овозини эшитди. Овоз залворли, аниқ бир нуқтага йўналтирилган эди. Худди донг таратишига муштоқдек уни қабул қилган ибодатхона гумбазлари гумбурлаб кетди! Бироқ руҳоний ўз қавминини чорлаётгани йўқ, бу чақириқ аниқ янграган, ундан қутулиб ҳеч қаёққа кетиб бўлмасди.

– Йозеф К.!

К. кўзини ерга тикканича бир жойда михланиб қолди. Ҳозирча у озод, йўлида давом этиб учта қорамтир ёғоч дарвозаларнинг биридан сирғалиб чиқиб кетса ҳам бўлар, – уларга жуда яқин қолганди. Ўзини ҳеч нарсани тушунмаган тарзда кўрсатиб, тушунган тақдирда ҳам диққат қилишни хоҳламасдан кетворса бўларди. Бироқ тўхтаб бурилган ва қўлга тушган эди, демак, бу чақириқ унга қаратилганини аъло даражада тушунган, шу боис лаббай дегандек овоз келган томонга юрди. Агар руҳоний яна бир бор чақирганда, К. муқаррар қарамай кетиб қолган бўларди, бироқ қанча кутмасин, ҳамма ёқ сув қуйгандек тинч эди, у шунда руҳоний нима иш билан машғуллигини кўрмоқчи бўлиб, бошини бир озгина бурди. У кимса эса, аввалгидек хотиржам,

минбарда турар, аммо К.нинг хатти-ҳаракатига эътибор бериб ўтиргани аён эди.

Бу болаларнинг жўнгина бекинмачоқ ўйинига ўхшар, агар К. қайрилиб қарамаганда шу билан ниҳоя топар, бироқ бурилиб қарагану руҳоний ҳам шу заҳоти уни бармоғи билан имлаб, ўз ёнига чақирганди. Ҳаммаси очиқ-ойдин: К. қисман қизиқувчанлигидан, қисман бу ерга тутилиб қолишни истамаганидан илдам қадамлар билан минбар томон юрди. У ўриндиқларнинг биринчи қатори тўғрисида тўхтади, аммо руҳонийга бу оралиқ жуда ҳам катта туюлди, у қўлини чўзиб ва кўрсаткич бармоғи билан ниқтаб пастни, нақ ўзининг олди, минбарнинг оёқлари остида келиб туришини санчиб кўрсатди. К. жуда ҳам яқин келиб, руҳоний кўриб қўйсин дегандек, бошини кўтариб, ғоз турди.

– Йозеф К. сен экансан-да! – деркан руҳоний, нақшинкор панжарада ётган қўли билан аллақандай ноаниқ амр этгандай бўлди.

– Ҳа, – деб беихтиёр жавоб қайтараркан, К. ўз исмини авваллари қанчалик осон ва ҳеч нимани ўйламай очиқ-ойдин айтиши хаёлига келди, мана бир қанча вақтдан буён эса у ҳаддан ташқари азоб берадиган бўлди, ҳаттоки биринчи бор кўриб турган мана бу кимсадай номини кўпчилик киши олдиндан билишади, илгарилари одамлар билан танишув унга хуш ёқарди; аввал ўзларини таништириб, кейингина таниш-билишчилик ипларини боғлашарди.

– Сен – айбланувчисан, бўтам, – жуда хотиржам, ишонч билан деди руҳоний.

– Ҳа, – деб жавоб берди К., – менга бу хусусда билдиришган.

– Бундан чиқди, сен мен излаб юрган кишининг айна ўзи экансан, – деди руҳоний. – Мен қамоқхона руҳонийсиман.

- Буни қаранг, – ажабланди К.
- Суҳбатлашиб олиш учун сени бу ерга чақиришни буюргандим, – деб қолди руҳоний.
- Бундан хабарим йўқ, – деди К., – бу ерга бир италянни ибодатхонани зиёрат қилдирай деб келгандим.
- Эй қаёқдаги, беҳуда гапларни қўй, – буюрди руҳоний. – Қўлингдаги нима у, Тавротми?
- Йўқ, – деди К., – бу диққатга сазовор маҳаллий қадамжолар альбоми.
- Қўй уни! – деркан руҳоний, К. альбомни шундай бир жаҳл билан ирғитдики, ичи тўкилиб кетган альбомнинг эзгин варақлари бутун пол бўйлаб учиб кетди. – Устингдан қўзғатилган ишнинг салбий тус олганидан хабаринг борми? – сўради руҳоний.
- Ўзимга ҳам шунақадай туюляпти, – деди К.
- Мен бутун кучимни ишга солиб кўрдим, аммо ҳозирча бирон-бир натижага эриша олмадим. Дарвоқе, ҳали арзнома ҳам тайёр бўлгани йўқ.
- Ўзинг бунинг охири қандай хотима топади, деб ўйлайсан? – суриштирди руҳоний.
- Бошда ҳаммаси яхшилиқ билан тугаса керак, деб ўйлардим, – деди К., – энди бўлса гоҳида ўзим ҳам бунга шубҳаланаман. Бунинг охири нима билан тугаркин, билолмай қолдим. Сен биласанми?
- Йўқ, – деб чўрт кесди руҳоний, – аммо ҳаммаси нохуш якун топмаса, деб кўрқаман. Сени айбдор деб ҳисоблашади. Эҳтимол, устингдан қўзғатилган жиноий иш жараёни суднинг қуйи боққичидан нарига ўтмас. Аммо ҳар қанақа воқеа бўлишига қарамасдан, ҳозирча айбинг исботланган уларнинг назарларида.
- Мен бегуноҳман-ку. Айблашаётганлари хато. Умуман инсонни гуноҳкор қилишларининг боиси нима? Ахир биз – мен ҳам, бошқалар ҳам ҳаммамиз ҳам одаммиз-ку.

– Тўғри айтасан, – деди руҳоний, – аммо айбланувчиларнинг ҳаммаси ҳам шундай дейишадиди-да.

– Ҳали сен ҳам менга қаршимисан? – ўсмоқчилади К.

– Сенга қарши салбий фикрим йўқ, – деди руҳоний.

– Бунинг учун сенга ташаккур, – деди К. – Аммо суд иштирокчиларининг барчаси менга қарши уйдирмалар тўқиб юрибди. Улар бу жараёндан беҳабарларга ҳам салбий таъсир қилишяпти. Аҳволим кун ўтган сари беш баттар бўляпти.

– Ишнинг моҳияти тўғрисида тасаввуринг янгилишга ўхшайди, – деди руҳоний. – Ҳукм бирдан чиқарилмайди, аммо терговнинг ўзи секин-аста ҳукмга айланади.

– Буни қаранг-а, – деркан К. бошини жуда ҳам эгиб олди.

– Ишнинг ўнгланиши учун бундан кейин қандай тадбир қўллаш керак деб ўйлайсан? – суриштириб қўймасди руҳоний.

– Бирон-бир йўл излашда давом этаман, – деркан К. бошини кўтариб, бунга руҳоний қандай қараркин, деб разм солди. – Эҳтимол, мен ҳали фойдаланмаган сон-саноксиз имкониятлар бордир.

– Сен бошқалардан ҳаддан ортиқча ёрдам кутасан, – унинг гапини маъқулламаган оҳангда деди руҳоний, – айниқса, аёллардан. Наҳотки, бунақа ёрдам астойдил бўлмаслигини сезмаган бўлсанг?

– Баъзи ишларни назарда тутганда, сўзларинг ҳақиқат, – деди К., – бу мутлақ рост дегани эмас. Зеро, аёлларнинг ўзи улкан бир ҳокимият. Агар мен бир қанча таниш аёлларимга таъсир қила олганимда, улар, биргаликда менинг фойдам учун шундай тер тўкишар эдиларки, бу билан анча-мунча муваффақиятга эришган бўлардим.

Айниқса, мана бунақа судда – ахир бунда қаторасига хотинбозлар танда қўйган-ку! Терговчига бир ҳурлиқо аёлни узоқдан кўрсатсанг, ўша офатижоннинг васлига етиш учун у столдан ҳам, ҳатто, қошидаги айбланувчининг ҳам устидан ошиб ўтишдан тап тортмай, оёғини қўлга олиб югуради.

Руҳоний бошини нақшинкор панжарага қараб янада энгаштирди. Гўё ҳозир минбар тепасидаги гумбаз уни босиб қўядигандай туюлиб кетди. Бунинг устига кўчада оби-ҳаво расво эди! У ёқда кун булутлигина эмас, нақ ярим кеча бўлгандек, зулмат босганди. Улкан деразалардан эса йилт этган шуъла тушмасди. Устига-устак ибодатхона хизматчиси асосий меҳробдаги шамларни бирин-кетин учуриб юрарди.

– Мендан хафа бўлдингми? – К. руҳонийдан суриштирди. – Кўриниб турибди, қанақа адолатга хизмат қилаётганингдан ўзинг ҳам воқиф эмассан.

Ҳеч қанақа жавоб бўлмади.

– Албатта, мен, ўзимга тегишли бўлганинигина, биламан, – деб давом этди К.

Аммо руҳоний бирдан юқорига қараб ўшқириб қолди:

– Наҳотки, ўзингдан икки қадам нарини кўрмай қолган бўлсанг!

Бақириқ дарғазаб чиқди, аммо у ҳам ҳарқалай одамзотнинг овози эди, у бошқалар йиқилганини кўриб бақирган эса-да, ғайриихтиёрий иродасизлик билан кўтарилган бу овоздан эгаси ҳам қўрқиб кетган кўринарди.

Икковлари ҳам анчагача жим қолишди. Албатта, пастни эгаллаган бу қуюқ қоронғиликда, руҳоний К.ни аниқ фарқлаши қийин ҳолда, кичкина исчироқ ёруғида К. руҳонийни аниқ кўриб турарди. Бироқ нега у пастга тушмайди? Бари бир энди у ҳеч қанақа ваъз ўқийлмади, аммо

буни унга К. маълум қилса бошқача тушуниши, фойда ўрнига зарари тегиши мумкин. Албатта, К. руҳонийнинг нияти нелигига заррача ҳам шубҳаланмайди. У пастга тушса, ҳаммасини биргаликда пишитиб олишлари турган гап; шунда руҳоний унга маъқул келадиган ҳал қилувчи маслаҳат бериши ҳам мумкин, масалан, бу иш жараёнига қандай таъсир ўтказиш ҳақидагина эмас, балки ундан қандай халос бўлиш ёки унинг ёнидан айланиб ўтишни, қутулгандан кейин эса қандай қилиб жараёнсиз янги ҳаёт бошлаши ҳақида ҳам йўл-йўриқ кўрсатса ажаб эмас. Албатта, бир куни шундай имконият туғилиши керак-ку, – кейинги пайтларда К. шу ҳақда ўйлагани ўйлаган эди. Агар руҳоний бу имконият ҳақида билса, эҳтимол, ундан астойдил ўтиниб сўралса, нажот қалъаси дарвозасини очиши мумкин, аммо унинг ўзи ҳам мана шу жазоловчилар даврасига мансуб-ку. К. Адолат масаласини ўртага ташлаганда, руҳоний киши мўмин-қобил, босиқ бўлиши кераклиги ҳолда ўшқириб, унга бақириб ташлади-ку.

– Пастга тушмайсанми? – илтимос қилди К., – бари бир энди ваъз ўқимасанг керак. Менинг олдимга туш.

– Ҳа, барака топкур, энди тушсам ҳам бўлади, – деди руҳоний, у ўшқирганидан хижолат бўлганга ўхшарди. Чироқни илгакка илдириб, сўзига қўшимча қилди. – Аввал мен сен билан маълум бир масофада туриб, гаплашиб олишим керак эди. Яқиндан эса менга таъсир ўтказиш жуда осон ва ўз бурчимни бир зумда унутиб қўяман.

К. уни пастда, зинапоялар олдида кутарди. Руҳоний ҳали зинапояда экан, юришга қулай бўлсин учун унга қўлини узатди.

– Мен учун озгина вақтингни ажрата олмайсанми? – ундан илтимос қилди К.

– Хоҳлаганингча вақт ажратилиши мумкин! – дер экан руҳоний, ушлаб тур, деб К.га чироқни узатди ва унга яқиндан қараганда ҳам негадир ўша салобатини сақлаганига гувоҳ бўлиш мумкин эди.

– Сен менга жуда улуғ марҳамат кўрсатдинг, – деди К. улар бу қоронғи бурчакда ёнма-ён у ёқдан-бу ёққа бориб келишар экан. – Суддагиларнинг ҳаммасидан бир ўзинг тузуксан. Мен шу пайтгача таниганларнинг ҳаммасидан кўра кўпроқ сенга ишонаман. Сен билан очиқчасига гаплаша оламан.

– Адашма! – деди руҳоний.

– Нимада адашмаслигим керак? – ўсмоқчилаб сўради К.

– Сен судни баҳолашда хатога йўл қўясан, – деб гапини бошлади руҳоний. – Бу янглиш тушунча ҳақида Қонун муқаддимасида нима дейилган, мана қара. Қонун дарвозаси олдида эшик оғаси туради. Қатағонга учраган киши келиб, ундан Қонун қасрига ўтказиб юборишини илтимос қилади. Эшик оғаси эса айни пайтда уни ичкарига ўтказиб юбориши мумкин эмаслигини айтади. Арзғўй бир оз ўйга ботиб, яна илтимос қиладики, бу ерга кейинчалик кирса бўладими? «Мумкин, – деб жавоб қилади эшик оғаси, – аммо ҳозир кириши мумкин эмас». Бахтга қарши Қонун дарвозаси ҳамиша бўлганидек, очиқ, эшик оғаси ҳам бир четда турар, қонун қасри ичкарисига кўз ташлаш учун арзғўй эса эгилиб-букилиб, ўлиб-тирилиб ётади. Буни кўриб турган эшик оғаси мийиғида кулиб, шундай дейди: «Агар шунчалик сабрсиз бўлсанг, тақиқлашимга қулоқ солмасдан ичкарига киришга бир уриниб кўр-чи. Фақат шуни яхши билиб қўй: куч-қувватим ичимга сиғмай турибди. Ҳолбуки, бу ердаги соқчиларнинг энг нимжони бўлсам керак. Ичкарида, хонадан хонага

Ўтишда эшик оғзида шунақа дарбонлар турадики, бири-биридан зўрабор. Улардан учинчисини тасаввур қилмоқ мен учун даҳшат». Арзгўй бунақа тўсиқлар бўлишини кутмаган, ахир у Қонун қасри ҳамма вақт, ҳамма учун очиқ бўлиши керак, унга ҳамма кириши мумкин деб ўйлаган эди-да; бироқ бу ерда эшик оғасининг, ҳайбатли оғир пўстинига, япасқи бурнига, узун, ёғли, қуюқ қора мўғулча соқолига разм солар экан, ичкарига киришига изн берилгунча, яхшиси, кутган маъқул, деган қарорга келади. Эшик оғаси унга курсича келтириб бериб, кириш томонига ўтириб туришига рухсат беради. Арзгўй унда кунлаб ўтиради, йиллаб кутади. У ичкарига кириш учун муттасил интилиб, тинимсиз таваллолари билан эшик оғасининг жонига тегиб кетади. Баъзида эшик оғаси ундан қаерда туғилган ва шунга ўхшаш кўпдан-кўп маълумотларни тергагандай қилиб сўрайди, аммо олимақом жаноб каби арзгўйнинг саволларини жавобсиз қолдириб, суҳбат охирида доим, уни ичкарига киритиш мумкин эмас, деган гапни такрорлайди. Бор-будини ўзи билан олиб келган арзгўй ҳаммасини, ҳатто уларнинг энг қимматбаҳоларини соқчини ўз томонига оғдириб олиш учун унга туҳфа этади. Соқчи буларнинг барини қўш-қўллаб олади, бироқ мана бу гапни қистириб қўяди. «Буларингни оламан, аммо бу бирон нарсани енгиллаштиради деган хаёлга бориб юрма». Йиллар ўтса-да, арзгўйнинг эшик оғасидан имдод кутиш илинжи ўзгармайди. У яна бошқа соқчилар борлиги, бу Қонун қасрига киришга тўсқинлик қиладиганларнинг бор-йўғи биринчиси эканлигини бутунлай унутади. Дастлабки йиллар ўзининг омадсизлигини баралла арз-дод қилиб юради, аммо кейинчалик қарилик келган сари, ўз-ўзича минғиллаб қўядиган бўлади, холос. У охири гўдакдек бўлиб қолиб, узоқ йиллар

Қонун қасри оғзида ўтириб, соқчини шунчалик даражада синчиклаб ўргангандан, жун ёқаси ичида нечта бурга ўрмалаб юрганигача билади, ҳатто мана шу бургачалардан эшик оғасини авраб беришни ўтиниб сўрайди. Унинг кўзларига чироқ нури тушиб, қамашганда, атрофига қоронғилик тушдими ёки кўриш қобилияти уни алдаяптими, ҳатто шуни англай олмай қолади. Бироқ бу зулматда у энди Қонун қасри дарвозасидан ҳеч ўчмайди-ган зиё таралиб турганлигини аниқ кўради. Худди шундай унинг ҳаёти ниҳоясига етиб келади. Ўлим олдидан ҳамма, у узоқ йиллар синовдан ўтказган жами ўй-фикрлари битта саволга жавоб олишга қаратилган эса-да, аммо бу саволни шу пайтгача бирон марта бўлсин эшик оғасига бериб кўрмаган эди. У соқчини имлаб олдига чақиради, унинг қадди-қомати аллақачон букчайиб, жойидан қимирлаши ҳеч мумкин бўлмай қолган. Натижада энди соқчининг ўзи жуда ҳам эгилишига тўғри келади – чунки ўзининг бўйига солиштирганда букилиб қолган арзгўйники жимжилоқдай келади. «Сен яна нимани билишни истайсан? – суриштиради ундан эшик оғаси, – очофатнинг ўзгинасисан-да, ўзи-ям!» – «Афтидан, ҳамма киши Қонун қасрига интилишади, – гап бошлайди арзгўй шунда, – лекин ўтган бу узоқ йиллар давомида биронтаси ичкарига киритишларини мендай астойдил талаб қилдимиз?» Соқчи кўрадики, гуноҳкор бу кимса жуда ҳам ҳаддан ошиб кетди, шу боис у жавобни қулоғига илиб олсин деб, бутун кучи билан қичқириб дейди: «Ҳеч кимга бу ердан киришга рухсат йўқ, бу дарвоза биргина сен учун белгиланган эди! Энди бориб уни ёпиб қўяман».

– Демак, эшик оғаси бу кишини алдабди-да, – деди шошиб-пишиб К. Бу ҳикоя уни тамоман асир этганди.

– Шошмасанг-чи, – деди руҳоний, – бегоналарнинг гап-сўзига ишонма. Мен сенга бу ривоятни шу учун айтдимки, у ишга муқаддима сифатида ярайди. Унда ёлгон ҳақида гап бўлиши ҳам мумкин эмас.

– Бироқ бу кундай равшан-ку, – деди К., – сенинг биринчи изоҳинг мутлақ тўғри бўлди. Бу кишига ҳеч қанақа ёрдам бериш мумкин бўлмаганидан кейингина эшик офаси ҳалокатдан қутқарувчи ҳақиқатни ошкор қилди.

– Аммо аввал ундан буни сўраб-суриштирмаганди-да, – деди руҳоний. – У бор-йўғи эшик офаси, шуни унутма ва шунга яраша ўз бурчини виждонан адо этди.

– Сен нега у ўз бурчини адо этган деб биласан? – сўради К. – У сира ҳам бурчини бажармаган. Унинг бурчи бу ерга бегоналарни киритмаслик бўлган, бироқ бу киши шу эшиқдан ичкарилаши белгиланган экан, вазифаси киритиш эди.

– Сен керакли даражада Қонун мажмуасини ҳурмат қилмайдиган кўринасан, – қизишди руҳоний, – шунинг учун ҳам, бу ривоятни ўзингча талқин қилиб ётибсан, унда эшик офасининг Қонун қасрига кириш хусусида иккита жуда муҳим тушунтириши бор: бири бошда, иккинчиси охирида. Биринчисича, айна пайтда эшик офаси уни ичкарига ўтказиши мумкин эмас, иккинчисига кўра, бу кириш жойи фақат унинг учун белгилаб қўйилган. Агар изоҳларда бирон-бир зиддият бўлганида эди, сен ҳақ ва эшик офаси бу кишини чиндан ҳам алдаган бўлиб чиқар эди. Бироқ бу ерда ҳеч қанақа бир-бирини инкор этадиган фикр йўқ. Аксинча, биринчи изоҳнинг ўзи иккинчисидан қарийб хабар беради. Ҳатто эшик офаси кун келиб охири бу кишига киришга рухсат берилади деб арзғўйни умидвор қилган ва шу хатти-ҳаракати билан ўз бурчига терс борган дейиш мумкин. Шунинг учун ҳам

айни пайтда эшик оғасининг ягона масъулияти бу кишини киритмаслик бўлгани ҳолда, яна кўрилганидек бурчини астойдил бажарадиган, хизматини севадиган бир ходимнинг қандай қилиб бундай хаёлга борганига бир талай Қонун билимдонлари ғоят ажабланадилар ҳам. Узоқ йиллар у ўз қўриқлайдиган жойини бир зум ташлаб кетмади ва фақат сўнгги дамга келиб дарвозани ёпди; у ўзининг хизмати муҳимлигини тўла англаган, шу учун ҳам гапнинг пўскалласини айтган: «Менинг куч-қудратим ҳазилакам эмас», аммо ўзидан бўйни йўғонларни ҳурмат қилар, буни ҳам очикдан-очик эътироф этган: «Мен бу қоровулар ичида энг нимжониман»; у оғзига маҳкам, ҳали айтилганидек, шунинг учун ҳам бу ўтган йиллар ичида фақат ўзига «сув юқмайдиган» саволлар берарди; сотилмаган, шунинг учун ҳам совға-саломларни қўшқўллаб олар экан, «Буларни оламан, аммо шу боис киришга рухсат беради, деган хаёлга борма», – деб айтишни канда қилмасди, яна унинг бурчи ҳақида сўз юритилганда, ҳеч нарсани юмшатиш ҳам, қаҳр-ғазабли қилиб кўрсатиш ҳам мумкин эмас: унда очикдан-очик айтилган, арзғўй «ўзининг таваллолари билан эшик оғасининг жуда ҳам жонига тегиб кетарди» ва ниҳоят, ташқи кўриниши – пачоқ қирра бурни, узун ёғли мўғулча соқолини ҳам унинг ўта расмиятчи феъл-атворидан дегандек бўлишади. Наҳотки, бундан ортиқ фидойи эшик оғасини топиб бўлса? Қолаверса, унда бундан ташқари, бир талай асқатадиган фазилатлар бор, кимки киришга рухсат талаб қилган бўлса, тушуниши керакки, қандайдир бўлғуси имкониятлар ҳақида имо-ишора қила туриб, қай бир даражада буни ўз зиммасига олганлигини ҳам англайди. Яширишнинг ҳожати йўқ, у бир даражада нодон, бу албатта ўзи ҳақида фикри жуда ҳам юқорилиги билан боғлиқ. Ҳатто ўзининг

зўрлиги билан бирга бошқа соқчиларнинг куч-қуввати ҳақида гапирганда афти-ангори жуда ҳам чидаб бўлмас тарзга кирар, худди айтганимдек, сўзлари ўз-ўзича адолатли бўлгани ҳолда феъл-атвори очиқ-ойдин чатоқ, у қанчалик калтафаҳм бўлса, шунчалик ўзини ҳаммадан юқори қўйишини билиб олса бўлади. Қонун билимдонлари бу ҳақида шундай дейдилар: «Ҳодисани тўғри қабул қилиб, уни нотўғри талқин қилиш мутлақ бир-бирига боғлиқ эканини ҳеч қачон мустасно этмайди». Фақатгина шунга иқрор бўлиш керакки, нодон ва ўзини ҳаммадан ақлли билишининг қандайдир оз миқдорда бўлишлиги ҳам эшик офаси феъл-атворида нуқсон пайдо қилади, қолаверса, дарвозани қўриқлашини ҳам бўшаштиради. Яна у улфат одамга ўхшайди, доимо ўзини расмиятчи бир қиёфада ушлай олмаганлигини ҳам қайд қилиш керак. Биринчи дақиқаларданок бу жойни қатъий қўриқлаши ўрнига ҳазил-ҳузул билан арзгўйни киришга таклиф қилади, кейин ҳам ҳайдаб юбормасдан, юқорида айтилгандек, курсича келтириб, кириш томонидаги жойга ўтиришга рухсат беради. Тоқатига қойил, ахир у неча йиллар қаторасига мухтасар савол-жавоблару ора-сирадаги совға-салом қабул қилишни айтмаганда, арзгўйнинг илтимосларини эшитавериб, ҳатто охир-оқибат нега айнан мана шу соқчи бу ерга қўйилган деб маломатлаб, шўринг қурғур ўзининг омадсизлигидан бор овозда айюҳаннос солганида ҳам сабр қилган экан, – буларнинг бари эшик офаси қалбида раҳм-шафқат туйғулари гирмирлаб юрган деган хулосага олиб келади. Унинг ўрнида бўлган ҳамма ҳам шундай қилавермасди. Мана, охири соқчи арзгўйнинг биргина имо-ишораси билан сўнгги саволини тинглаш учун энгашади. Фақатгина «Сен очофат одамсан», дея хитоб қилгандан кейингина бир дам енгилгина сабрсизлик ғолиблик қилади; ахир эшик офаси ҳаммаси шу

билан тутаганини яхши билар эди-да. Бир қанчалар ҳатто бу хитобга бундан-да анча-мунча юқори баҳо берадилар, уларнинг талқинича, «Сен очофат одамсан», ибораси ўз ўрнида жуда ҳам дўстона чиққан, ҳеч ортиқча эмас ва қай бир маънода, кибри ҳаволи, бари бир марҳамат кўрсатиб айтилган калимадир. Ишқилиб, ҳар на бўлганда ҳам соқчининг сурати-ю сийрати сен тасаввур қилгандан беҳроқ кўринишда, бўлак оламда намоёндыр.

– Сен бу тарих ва унинг оқибатини мендан кўра яхши биласан, – деди К. Улар жим бўлиб қолишди. Кейин яна К. сўз очди: – Демак, сен, бу одамни алдашмаган, деб ҳисоблайсан, шундайми?

– Сўзларимни нотўғри талқин қилма, – деди руҳоний, – мен фақат гапнинг нимадан иборатлиги ҳақида айтдим, холос. Бироқ унга ҳаддан ташқари ёпишиб олма-да. Қонунлар мажмуасида ҳеч нима ўзгармайди, ҳар қанақа изоҳлар эса чорасиз ҳар бир кишининг ўз фикр-мулоҳазасидан келиб чиқади. Ҳатто шундай талқин қилишлар ҳам борки, бунга кўра, эшик оғасининг ўзи ҳам алданган бўлиб чиқади.

– Албатта, бу жуда ҳам ҳақиқатдан узоқ талқин, – деди К. – У нимага асосланади?

– Бу, – деди руҳоний, – эшик оғасининг эси пастигига асосланади. Айтишларича, эшик оғаси Қонун қасрининг ичкараси ҳақида ҳеч вақон билмайди, унга фақат эшик олдидаги йўлак маълум, шунинг учун ҳам шу ерда у ёқдан-бу ёққа бориб келиб туради, холос. У Қонун қасрининг ичкарасини оғзидан она сути кетмаган гўдакдай тасаввур қилади ва ичкаридан арзгўйга қараганда ҳам кўпроқ қўрқади, деб тахмин қилишади. Ҳаммасидан кўра, унинг ваҳимаси арзгўйникига қараганда бир неча баробар кучли ҳам, арзгўй Қонун қасрининг ичидаги мирғазаб соқчилар кунини кўрсатиши қулоғига қуйилга-

нига қарамай, зор уриб ичкарига кириш пайида бўлади, эшик оғаси эса ҳатто буни истамайди, қолаверса, бу ҳақида ҳеч нима дейилмаган. Тўғри, бошқаларнинг айтишича, афтидан, у ичкарида бўлган, уни судда ишга қабул қилишган алақайси замонда, ичкарида, эҳтимол, бу энг тўрдаги хонада бу воқеа кечган бўлса ҳам ажаб эмас. Бироқ буни рад этадиганлар ҳам топилади яъни тўрдаги хонадан эшитилган кимнингдир овози, демакки, уни эшик оғаси қилиб тайинлаган кишининг овози бўлса, у унда ҳеч қачон бўлмаган, зеро, бунинг тасдиғи, шунақа кўринишли соқчилардан учинчисини тасаввур қилишнинг ўзи уни даҳшатга солади. Мана шу қатор ўтган йиллар давомида Қонун қасрининг ичкарисини ҳақида жила курси сал-пал бир нималар деганми, бу ҳақида ҳеч қаерда ҳеч нарса дейилмаган. Балки унга бу тақиқлангандир, аммо тақиқ ҳақида ҳам ҳеч қаерда бирор сўз йўқ. Буларнинг баридан шундай хулосага келиш мумкинки, соқчи Қонун қасрининг ичкарисини, унда нималар юз бериб туришидан умуман беҳабар, ҳеч нарсадан воқиф эмас, шу боис бу борадаги ҳар қанақа фикр ҳар қандай вақтда хато бўлиб чиқади. Оқибатда бундан яна бир нарса аёнлашади, у афтидан ушбу арзгўй ҳисобидан хато фикрга борган бўлиб чиқади ёхуд шунга кўра эшик оғасини арзгўйнинг бўйсунганини назорат қила олмай қолади. У албатта арзгўйга худди қўл остидаги қарам кишига қарагандек мурожаат қилади, кўп томондан бу аниқ-равшан, ҳатто сен бунинг айнан нимага шундайлигини ҳам жуда яхши эслайсан. Бироқ бу ерда, аслида тобе эшик оғасининг ўзидир, бошқа бир талқинда ҳам, жуда мавҳум изоҳланганига қарамай, айнан шу гап рост эканлигини билиб олиш қийин эмас. Ҳами-

ша озод киши қарамдан баланд туради. Моҳиятан арзғўй эркин киши, у эҳтимол, истаса боши оққан томонга кетиши мумкин, фақат унга Қонун қасрининг ичкарисига кириш тақиқланади, бунинг устига уни тўсиш учун биргина шу эшик оғаси қўйилган. Арзғўй дарвоза тарафдаги ўриндиқчага ўтириб, шу ерда бутун умрини ўтказиб юборса ҳам буни ўз ихтиёри билан қилади, алақандай нақлни эслаганидан шундай қилмайди. Эшик оғаси эса ўз вазифасига кўра мана шу жойни қўриқлаб туришга маҳкум, у бу постни ташлаб ҳеч қаёққа кетиши мумкин эмас, бироқ у Қонун қасрининг ичкарисига киришни жон-жон деб истаганда ҳам у ёққа қўйилмайди. Бундан ташқари, у Қонун учун хизмат қилса-да, вазифаси шу ерни қўриқлаш билан чекланган, яъни, у бу ерга кириши белгилаб қўйилган, биргина мана шу кишига хизмат қилади. Шу боис ҳам, айна шу сабабга кўра, эшик оғаси арзғўйга қарам бўлиб чиқади. У узоқ йиллар, яъни моҳиятан ўзининг бутун онгли ҳаётини хизмат тақозосига кўра, бой беради, деб тахмин қилсак бўлади; инчунин, ривоятда айтилгандек: бу ерга до-риган кимса, пишиққина, демакки, эшик оғаси унга узоқ пайт кўз-қулоқ бўлиб туришга мажбур, ахир ўз бурчини ўташи керак, арзғўй эса ўз ихтиёрига кўра истаганда келиб, истаганда кетади. Эшик оғасининг хизмати бу киши ҳаёти охирига етгандагина ниҳояга етиши мумкин, демак, охирги нафаси чиққунча эшик оғаси унга қарам бўлади. Кўп бора ривоятда таъкидланганидек, эшик оғасига бу ҳақида ҳеч нарса маълум ҳам эмас. Аммо бу ерда талқин қилувчилар ҳайрон қоладиган бирон нарса кўришмайди ва албатта, эшик оғаси ўз хизмат вазифасига боғлиқ тарзда янада янглиш йўлда бўлгани боис, ушбу талқинга

қўшилмасдан бошқа чора йўқ. «Мен бориб энди, шуни-да ёпиб ташлайман» ривоятнинг охирида биз эшик оғасининг ана шу гапини эшитганмиз, аммо ривоятнинг бошида Қонун дарвозаси «ҳар доимгидек» очиқлиги айтилади, агар у ҳар доим, айнан ҳар доим очиқ турар, ҳалиги кишининг умр йўлига боғлиқ эмас, шу нарса олдиндан белгилангани учун очиқ экан – демак, эшик оғаси уни бекор қилиши – дарвозани ёпиши мумкин эмас. Шу ўринни ҳар хил талқин қилишди: эшик оғаси бирон нарса деб жавоб қилиши учунгина дарвозани ёпишни маълум қилгандир ё балки ўз вазифасини таъкидлаб қўйиш учун ҳам бу гапни тилга олган бўлиши мумкин, эҳтимол, у сўнгги дақиқаларда сабр косаси тўлиб, арзгўйнинг афсус ва надоматларини йўққа чиқаришга интилгандир. Бироқ кўплар бари бир у дарвозани ёпиши мумкин эмас, деган фикрда собит туришади. Ҳаттоки, эшик оғаси эшикка тескари ўтириб олганча кириш жойини қўриқлаш билан овора бўлиб, бирон-бир ўзгаришни-да кўрмайди, пайқамайди, шунинг учун охир-оқибат у Қонун дарвозасидан таралаётган жиндаккина шуълага кўзи тушган ҳалиги кишидан ҳам ҳақиқатни англашда ҳақирдир, деб ҳисоблашади.

– Буларнинг бари аъло даражада асосли, – деди К. руҳонийнинг изоҳларидан айрим жойларини ўзича қайтариб. – Асосларингизни ҳаммаси яхши, эшик оғаси адашганига мен ҳам ишонаман. Аммо аввалги далилларим бари бир ўз кучида қолади, чунки икки талқин ҳам кўп жиҳатдан бир-бирига мос келаяпти. Эшик оғаси ҳаммасини охиригача тушуниб етдимиз ёки хато фикрда қолиб кетдимиз, бу мутлақо муҳим эмас. Мен арзгўйни бошиданок адашувда деб биламан. Агар эшик оғаси ҳаммасини охиригача тушуниб етган деган гумонга бориш

мумкин бўлганда бошқа гап эди; ҳолбуки, у алдаган экан, унинг адашуви ҳам тўғридан-тўғри арзғўйнинг гарданига тушади. Шунда, албатта, эшик оғасининг ўзи алдамчигина бўлиб қолмай, балки, у шу даража эси паст экан, бир зумда хизматдан ковушини тўғрилаб қўйишган бўлишмасмиди. Бунда бир нарсани назардан қочирмаслик керак, зеро, бу янглишув эшик оғасининг ўзига ҳеч қанақа зиён-заҳмат етказмаган ҳолда, арзғўйни тўғрилаб бўлмас мусибатга кўмиб ташлайди.

– Сен бу ерда мутлақ бир-бирига зид талқин-тавсифларни қалаштириб ташлаяпсан, – деди руҳоний. – Ҳа, кўплар, мисол учун, мана бу ривоят ҳам эшик оғасини ҳеч ким, ҳеч қанақа муҳокама қилишга ҳаққи йўқ, деб ҳисоблашади. У бизга ким бўлиб кўринмасин, Қонун хизматкори, демакки, ўзи ҳам Қонуннинг бир бўлаги, шу боис унинг устидан ҳукм чиқариш учун кишиларга ваколат берилмаган. Шунда эшик оғасини арзғўйга қарам деб ҳисоблаш ҳам мумкин эмас. Қонунга даҳддор, ҳатто шунчаки бир дарвоза оғзидаги ҳақиргина қоровул ҳам, бу ёруғ оламда ўз майлича тараллабедод қилиб юрган ҳар қандай кишидан тенглаштириб бўлмас даражада афзаллиги аёнлашади. Бир киши Қонунга мос келгачгина, белгиланган жойга қўйилади. Қонун унинг хизматини аниқлаб берган, эшик оғасининг бунга лойиқми ёки йўқлигига шубҳа билан қараш – бу Қонундан шубҳаланиш демакдир.

– Йўқ, мен бу фикрга ҳеч ҳам қўшила олмайман, – деди К. бошини чайқаб. – Агар шунақа ўйланса, соқчи нима деб гапирган бўлса, ҳаммасини ҳақиқат деб қабул қилиш керак бўлади. Ҳолбуки, ўзинг бунинг ҳеч ҳам мумкин эмаслигини ҳозиргина мутлақ асослаб бердинг.

– Йўқ, – деди руҳоний, – ҳеч ҳам ҳаммасини ҳақиқат деб қабул қилиш шарт эмас, балки ҳаммаси зарурият эканлиги англаб етилса бўлди.

– Жуда ҳам қайғули хотима! – деди К. – Ёлгон бутун жамиятда ҳукм фармо бўлибди.

К. бунга гапининг якуни сифатида айтди, аммо батамом – узил-кесил хулоса қилмади. Чунки у бу ривоятнинг жамаи талқин-тавсифларини кулоқ қоқмай эшитишга ҳаракат қилар экан, йўл-йўлаккай бу ўзида ҳам кўпдан-кўп фикр-мулоҳазаларнинг туғилишига сабаб бўлди, у бунга одатланмагани боис, ҳаддан ташқари ҳолдан тойган эди. Бу мавҳум фикрлар ҳадемай йиғилишадиган суд амалдорлари даврасида бирон-бир нарсага яраб қолар, аммо асло унинг тилаганига эмас. Оддий бир ривоятнинг дудмаллиги бошни шунча қотирди, уни калладан улоқтириш керак, шу ерда руҳоний ҳам ажабтовур тадбир ишлатди, К. нинг сўнги огоҳлантиришини индамайгина қабул қилди, ҳолбуки, у ўзининг шахсий фикрларига очикдан-очик терс эди.

Улар гап-сўзсиз ёнма-ён боришарди. К. қаерда эканлигини умуман билмаганидан руҳонийга имкон қадар яқин бўлишга тиришарди. Қўлидаги исчиноқ аллақачон ўчиб қолган. Бирдан қаршисидаги аллаққандай ҳаворийнинг кумуш сурати йилтираб кетди-ю, яна шу заҳоти атрофни зимистон босди. К. бутунлай руҳонийга бўйсуниб қолишни истамаганидан ундан сўради:

– Адашмасам, биз асосий чиқиш жойига қараб кетяпмиз?

– Йўқ, – деди руҳоний, – биз ундан жуда ҳам узоқдамиз. Сен ҳали кетмоқчияммисан?

К. бир лаҳзада олдин кетиш ҳақида ҳатто ўйламаган бўлса-да, шу заҳоти жавоб қилди.

– Албатта, кетмасам бўлмайди. Мен банкда прокуристман, кутиб ўтиришади, бу ерга фақат

бир хорижий ҳамкоримизни ибодатхонани зиёрат қилдирмоқ учун келган эдим.

– Нима ҳам қилардик, – деди руҳоний ва К.га қўл ташлади.

– Унда боравер.

– Аммо бу зулматда бир ўзим йўл топиб кетишим амри маҳол-да, – деди К.

– Чап томонга қараб юр, – тушунтира кетди руҳоний, – сўнгра бурилмасдан деворнинг охиригача борсанг, чиқиш йўлини топиб оласан.

Руҳоний бир-икки одим ташлаганди ҳам, К. жуда баланд овозда унга бақирди:

– Илтимос, шошмай тур!

– Кутаяпман! – деди руҳоний.

– Мендан сенга бошқа ҳеч нарса керак эмасми? – сўради К.

– Йўқ, – деб қўйди руҳоний.

– Қизиқ, бошда мендан марҳаматингни дариф тутмасдан, ҳаммасини тушунтириб берган эдинг, – деди К., – энди эса менга ҳеч ишинг йўқ-дек қўйиб юборяпсан.

– Бироқ, ўзинг айтганингдек, сен кетишинг керак эмасми? – деди руҳоний.

– Ҳа, албатта, – деди К. – Сен мени тушунишинг керак.

– Аввал сен менинг кимлигимни тушуниб олсанг зарар қилмасди, – деди руҳоний.

– Сен қамоқхона руҳонийисан-да, – К. шундай деркан яна руҳонийнинг олдига яқинлашиб келди, у ўзи буни қаердан тўқиб чиқарди, банкка бу қадар тез қайтиб бориши шарт ҳам эмасди, ҳали бемалол бу ерда бўлиши мумкин.

– Нафсламирига, мен ҳам судда хизмат қиламан, – деди руҳоний, – нега энди сендан менга нимадир зарур бўлиш керак экан? Судга сендан ҳеч нарса керак эмас. Суд қачон келсанг қучоқ очиб қабул қилади, қачонки кетадиган бўлсанг, хайр-хуш дегандек ўз майлингга қўяди.

ХОТИМА

К. ўттиз бир ёшга тўладиган кун арафасида, кечқурун соат тўққизларга яқинлашган, кўча шовқин-суронлари қарийб босилган паллада унинг ижарахонасига бўзарган юзли, гўё бошлари узунроқ бўлишини истагандек цилиндрсимон шляпаларини бостиришганча сюртукли икки жаноб кириб келишди. Кириш эшигидаги одадий сўрашув маросимини ўтказган бу жаноблар К.нинг хонасига киришда янада илтифотли бўлиб, бир-бирларига йўл бўшатиб бермоқчи бўлишарди. К. бу ташриф ҳақида ҳеч ким огоҳлантирмаган бўлса-да, аллақачон меҳмон кутадиган бир руҳда тамоман қора либосларга ўраниб, эшик ёнидаги курсига ўтириб олганча, тор, қора қўлқопларини имиллаб бармоқларига кийгизарди. У илкис ўрнидан туриб, бу жанобларга қизиқиш билан разм солди.

– Демак, мени сизларга топширишибди-да? – сўради у.

Икки жаноб тасдиқлашиб, бири иккинчисини шляпаси билан имлаб кўрсатишди. К. бунақа меҳмонларни кутмаганига ўзича иқроп эди. У деразага яқинлашиб, яна бир бор қоронғи кўчага термилди. Кўчанинг шу томонидаги ҳамма деразаларда қарийб бирон-бир шуъла кўринмас, кўпчилигини дарпардалари тушириб қўйилган эди. Юқори қаватдаги ёруғ ойналардан бирининг панжараси олдида икки мурғак болакай ўйна-

шар, улар ҳали оёқ босиб тикка туриб юришни уддалаша олмас, бир-бирларнинг қўлчаларига таяниб, туришмоқчи бўлишарди.

– Менга қариб-чириб, эътибордан қолган, мас-харабоз артистларни юборишади, – деркан, К. ўз-ўзича яна бир бор бунга қониқиш ҳосил қилиш учун уларга қараб қўйди. Улар сувтекинга мендан қутулмоқ истайдилар чоғи. К. бирдан уларга ўгирилиб саволга тутди:

– Қайси театрда ўйнайсизлар?

– Қанақа театр? – бир жаноб бошқасига қараб ўсмоқчилади, гўё ундан бирон-бир жўяли маслаҳат олмоқчи бўлгандек, унинг лаблари чек-каси титрарди. Иккинчиси худди соқовдай ҳеч нарса демай, юзини буриштирди ва ўз дармон-сизлигини енгмоқчидай қимирлаб қўйди.

Уларнинг бундай саволларга жавоб қилишга тайёр эмасликлари кўриниб турар, охири К. гудранганча, шляпасини олишга кетди.

Икки жаноб ҳам зинанинг ўзидаёқ К.ни икки томонидан қўлтиқлаб олмоқчи бўлишди. Бироқ К. уларни жеркиб ташлади:

– Йўқ, – кўчада тутарсизлар, мен ахир касал эмасман-ку.

Бироқ дарвозанинг олдидаёқ унга шундай тирғалиб олишдики, умрида бирор кимса унга бунақа ёпишмаганди. Орқадаги елка елкасини қисиб келар, тирсакларини эга олмас, бутун узунасига қўллар К.нинг қўлини ўраб ташлаганча, бармоқларини абжир ва чапдастлик билан ушлаб, амбурдай зирқиратиб қисишарди. К. улар орасида ҳайкалдай қотганча бораркан, гўё бир мақсадга йўналгандек, учовлон бир-бирларига шунчалик яқин эдиларки, мабодо бирини уриб қолишса, бу зарб учовига ҳам асар қилмасдан қолмасди. Бунақа чамбарчаслик, эҳтимол, фақат жонсиз нарсалардагина бўлиши мумкин.

К. ўзининг нимқоронғи хонасидагига қараганда ёруғроқ кўча фонарлари шуъласида ўз ҳамроҳларига яхшироқ қараб олмоқчи бўлар, ҳолбуки бунақа қапишиб кетилаётган вазиятда бунинг имкони қарийб йўқ эди. Эҳтимол, яллагилардир, деб ўйлади уларнинг қўша-қўша бақбақаларига кўзи тушиб. Ялтираб турган башаралари кишида уларга нисбатан жирканиш ҳиссини уйғотар эди. Айнан унинг кўзи тушган қўллар жанобларнинг кўзлари четларигача тозалаб, лабларини артиб, соқол остигача бақбақаларини текислаб қўйгандек туюлди.

К. уларга қараб, тўхтади, у билан бирга икки жаноб ҳам тўхташди; бу ер кимсасиз, майдоннинг шох-шабба қоплаган бир чети эди.

– Нега айнан сизларни юборишди? – К.нинг чинқириғида суриштиришдан кўра, сабрсизланиш кучли эди. Улар нима деб жавоб беришни билмасдан, бўш қўлларини тушириб, худди ҳамширалар бемор нафасини ростлаб олмоқчи бўлганда кутганлари каби, кутиб туришди,

– Бу ёғига бир қадам ҳам юрмайман, – деди К. оёғи билан ерни пайпаслаб.

Улар жавоб қилишни ҳам ўзларига эп кўрмасдан, шунчаки К.ни жойидан силжитишга уриниб кўрдилар, аммо у тихирлик қилиб, имкон бермади. Менга бундан бу ёғига энди куч-қувватим керак бўлмайди, шунинг учун ҳаммасини ишга солиб, зўр бериш керак, ўйларди К., ёдига бирдан қоғозга ёпишган пашшалар қутулмоқчи бўлса, оёқларидан ажралиши келди. Ҳа, бу жанобларга бу ёғига қийин бўлади.

Айни шу ерда, майдонга қараб тушган сербута йўлакда ногаҳон фройлейн Бюрстнер кўринди. Бу фройлейн Бюрстнерга қуйиб қўйгандай ўхшаса-да, бу ўшами ёки бошқалигига К.нинг

ишончи комил эмасди. Бироқ К. учун фройлейн Бюрстнерми ёки бошқа битгасими, ҳеч қанақа аҳамияти йўқ эди, у бирдан тихирлик қилиш бе-маънилик эканлигини англаб етди. У тўсидан қаршилиқ кўрсатганда ҳам, ҳеч қанақа қаҳрамонлик юз бермас, бу жанобларга озгина ташвиш ортиришини айтмаганда, улардан ўз-ўзини ҳимоя қила туриб, оқибатда зоҳирий томондангина ҳаётни сезиши мумкин эди, холос. У қувонч билан ўрнидан қўзғалиб, ҳаракатга тушди ва бу кўтаринкилик қисман ҳалиги жанобларга ҳам кўчиб ўтди. Улар К.га истаган томонга бошлаш имконини беришди, шу туфайли у жанобларни фройлейн Бюрстнер рўпарадан чиқадиган томонга бошлади, бироқ, қизни ортда қолдириб кетишни истаганидан ёки уни узоқдан кўриб олиш учун бундай қилмади, балки қиз бир нишон, фақат шу нишонни унутиб қўймаслиги учунгина бу томонга юрди. Менга қолган ягона иш шу деб ўз-ўзига пичирлаб қўяркан, ўзи ва ҳамроҳларининг бир текисдаги одимлари бу фикрни қатъийлаштирди, ҳа, менинг имконимда қолган ягона иш охиригача фикрлашдан қолмаслик ва ақлу ҳушни йўқотмаслик. Ҳаётини эҳтиёжларимни қондириш учун мен ҳамини йигирмата қўлим бўлишини орзу қилардим, аммо ҳаммаси ҳам оқибатда олиш учун эмас эди. Албатта, бу дуруст бўлмаган. Наҳотки мен ҳозир устимдан қўзғатилган жиний иш жараёни бир йил судралганига қарамасдан бирон-бир сабоқ чиқариб олмаганимни кўрсатсам? Наҳотки мен шунақа нодон ўжарлигимча ўтиб кетсам? Наҳотки, мен ҳақимда кейинчалик, иш қўзғатилганда уни охирига етказмоқчи бўлганиму энди, ниҳоясига етганда эса ҳаммасини бошидан бошлашга интилиб, тиришиб-тирмашган деб айтиб юришса? Йўқ, йўқ, шундай деб гапириб юришларини асло истамайман! Бу йўлда менга

ҳардамхаёл ва ҳиссиз кишиларни ҳамроҳ қилиб қўйгани учун Яратгандан миннатдорман, чунки нима керак бўлса, барча-барчасини ўз-ўзимга айтиб олиш ихтиёримда.

Шу орада фройлейн Бюрстнер ҳам қарийб ён томондаги кўчага бурилаёзди, бироқ К.нинг энди руҳи бўлакча, унингсиз ҳам йўлида давом эта олар ҳамда ўз ихтиёрини бутунасига ҳамроҳларига топшириб қўйган эди. Ой шуъласи остида учови ҳам ўз эмин-ихтиёрлари билан кўприкдан ўтдилар; икки жаноб К.нинг ҳар бир, энг кичик хатти-ҳаракатигача сўзсиз таъқиб қилишар, у панжара томон шунчаки бурилар экан, иккиси эса бутун гавдаси билан унинг ортидан шундай қилишди. Ой шуъласида титраб, мавжланаётган сув бута ва дарахтлари баайни дўстлардек бир-бирига суяниб зич ўсган бу кичик оролчага секин тараларди. Шағал тўшалган йўлакларда жуда қулай ўриндиқлар бўлар, – ҳозир уларни кўриб бўлмас, ёзда кўпинча К. шу ерларда хумордан чиқиб бутун борлиғи билан дам оларди.

– Мен ҳеч ҳам бу ерда тўхташни истамаган бўлардим, – деди К, ҳеч бир эътирозга ўрин қолдирмайдиган тарзда ҳаммасига ҳозир у нозир ҳамроҳларига қараб.

К.га орқасидаги ҳамроҳларидан бири иккинчисига қараб бефаҳмларча ўпкалагандек кўринди; улар яна жилдилар.

Кўча юқорига қараб ўрлаб борар, у ер бу ерда миршабларга тўқнаш келишар, улар ўз кузатув жойида турган ёки шағалли йўлга қараб юрган бўлар, бири узоқдан, бошқаси яқиндан ўтиб қолишарди. Ҳурпайган мўйловли бири қуролини дастасидан ушлаб олганча, бу шубҳали тўдани кўриш учун атайин яқин келганга ўхшарди. Шунда икки жаноб ҳам тўхтаб, миршаб ҳам бир нима дейишга

эндигина оғиз жуфтлаганди, К. бирдан ҳамроҳларини силтаб, олдга бошлади. Шу юришда К. хавфсирабгина, миршаб орқамиздан қорама-қора келмаяптими деб эҳтиёткорона атрофга аланглаб у кўринмай қоладиган бурилишга келишганда, К. оёғини қўлига олиб югурди, ҳамроҳлари ҳам нафаслари қисилса-да, унга эргашишди.

Тез орада шаҳар чеккасига келиб қолгандай бўлишди, чунки йўл-йўлаги йўқ дала бошланди. Ташландиқ бўм-бўш ва мавқесиз тош кони олдларидан чиқди, албатта, унинг биносиди ҳали ҳам шаҳар нуқси кетмаганди. Шу ерга келиб, икки жаноб тўхташди: ё улар бу жойни олдиндан белгилаб олишган ёки узоқ чопиб келишгандан ҳаддан тинка-мадорлари қуриган. Бу ёғи нима бўларкин, дегандек, жимгина кутиб турган, К.ни ўз ҳолига ташлаганича, бошларидан цилиндр шляпаларини ечиб, тош конига аланглашар, дастрўмоллари билан пешоналаридаги терни артишарди. Ҳаммаси табиий бир хотиржамликда ой ёруғи остиди кечардики бошқа оламда буни топиб бўлмасди. Вазифанинг кейинги қисмини ким амалга оширади, дегандек, бу ҳақида ёқимли гап-сўз ташлагандан кейин, – афтидан, бу жанобларга ишлари аниқ тақсимлаб берилмаганди, – улардан бири К.га яқинлашиб келиб, унинг камзулини, нимчасини, охири кўйлагини ҳам ечиб олди. К.нинг эти совуқдан беихтиёр жунжикиб кетаркан, далда берадиган оҳангда унинг елкасига уриб қўйди. Кейин эса яқин ўртада имкони бўлмаса-да, гўё ҳали булардан фойдаланиш мавриди келадигандай жуда саришталик билан К.нинг кийимларини тахлаб, жойлади. Иккинчи жаноб тош конида лойиқ бир жой излаб топгунча, бу киши К. бир жойда туриб, тунги салқинда совқотиб қолмаслиги учун қўлидан олиб, бир-

галиқда орқа-олдига бориб-келиб турди. Униси ўша жойни топиб, буларни қўл силкиб имлагач, у К.ни ўша ёққа бошлади. Шундоқ қудуқ ёнида бир бўлак харсанг турарди. Икки жаноб К.ни ерга ўтқиздилар-да, уни деворга суяб, бошини ўша харсангга қўйдилар. Бироқ, барча саъй-ҳаракатларига қарамай, К. ҳам уларга қандайдир бирон-бир ёрдам беришга уринса-да, туриши нотабийи ва зўриқувчан бир ҳолда қолаверди. Шу боис биринчи жаноб иккинчисидан К.ни қулай ётқизишга уриниб кўришни сўради, аммо бундан ҳам ҳеч бир иш чиқмади. Охир-оқибат, К. қандай ётса, уни шундай ҳолда қолдирдилар, ҳолбуки, биринчи бор ётқизишганида ҳозиргисига қараганда қулайроқ жойлашган эди. Кейин биринчи жаноб камзулини ечиб, нимчасининг юқорироғидаги бел тасмасига осилган қиндан қассобларнинг узун, ингичка дудама пичоғини олди-да, тепага кўтариб, ёруққа солиб, дамани текширди. Яна ғазабни келтирадиган сохта навозиш-сансолорлик бошланди: биринчи жаноб пичоқни К.нинг бошидан ошириб, иккинчисига тутқазди, иккинчиси эса яна К.нинг боши устидан биринчисига қайтариб берди. Шунда бирдан К. боши устида қўлдан-қўлга узатилаётган пичоққа ёпишиб, уни ўз бўғзига ботириши кераклигини тушунди. Бироқ у бундай қилмади, фақатгина ҳали қўл теккизилмаган бўйнини буриб, яна теваракка разм солди. У ўз бурчини охиригача адо этиши мумкин эмас ва бутун ишни куч билан бўйнидан соқит ҳам қилмасди. Аммо кимки бу йўлда сўнгги кучини аяса, бу сўнгги хато учун жавоб беради. Унинг нигоҳи тош конига туташиб кетган уйларнинг юқори қаватига тушди. Худди чироқ лоп этиб ёнгандек, бирдан ўша юқоридаги деразалардан бири ланг очилиб, олислигидан

бўлса керак, кичкина ва нимжон кўринадиган бир киши бирдан шиддат билан олдга эгилди ва қўлларини янада олдинроққа чўзди. Ким бўлди бу? Дўстми? Бир олижаноб кимсами? Бирон бир фалокатни билиб қолганмикан? Ёрдам бермоқчими? Балки у ёлғиздир? Ёки бошқалар унинг ортида турибдими? Эҳтимол, ҳаммаси ёрдам беришни истар? Эҳтимол, ҳали яна қандайдир далиллар унутилгандир? Ҳеч шубҳасиз, бунақа далил-асослари иш бериши мумкин, ҳолбуки, яшашни истайдиган инсон хоҳишига қарши мантиқ барқарор, уни ерпарчин қилиш мумкин эмас. Қани шунақа одил қози, у бунақа ҳакамни бирор марта кўрдими? Қаерда у адолатли олий суд, уни қаердан изласа бўлади? У қўлларини кўтариб, кафтларини очди.

Бироқ унинг бўғзига биринчи жанобнинг қўллари аллақачон теккан, иккинчиси бўлса бу орада пичоқни олиб, юракка чуқур ботирган ва уни икки бор айлантирганди ҳам. Шунда у сўнаётган кўзлари ила икки жанобнинг бир-бирининг пинжига кирганча ечимни кутаётганларига гувоҳ бўлди.

– Худди ит каби, – деркан, у сўнгги гапини шундай бир тарзда айтдики, гўё бу шармандали ҳукм ундан узоқроқ яшайдигандай эди.

Отамга хат

Азиз отажон!

Сен яқинда нега мен гапираётганда сени даҳшат босади, дея бехосдан сўраб қолдинг. Бу табиий ҳолдек, қисман айнан сендан қўрққаним, қисман бу қўрқувни равшан тушунтириб бериш учун эринмай-сиринмай ҳаддан ташқари кўп нарсани изоҳлаш керак бўлганидан, ўзаро суҳбатда бунинг ҳеч иложи йўқ, шунинг учун ҳам лўнда қилиб сенга аниқ-тиниқ бирор-бир қониқарли жавоб қила олмайман. Мана ҳозир буни ёзиб тушунтиришга чоғланар эканман, бари бир бу жавоб жуда чала бўлишига иқрорман, негаки, айти паллада ёзишга киришишим билан ақли-шуурим ва хотирамда бу қўрқувни асослашга далилларим етарли бўлишига қарамай, олдиндаги қўрқувим ва унинг оқибатлари уларни босиб, эзгилаб, ишимга халақит беришга тушди.

Сен доим кори-амалингни жуда оддий тарзда кўз-кўз қила оласан, ҳеч бўлмаганда, шунга яқин, Сен, ҳеч ҳам мунозарага ўрин қолдирмайдиган тарзда, бу ва яна бошқа нарсалар ҳақида кўпдан-кўп гапириб бергансан. Шунинг учун ҳам бор-йўгингни тахминан шундай тасаввур қилса бўлади: бутун умринг машаққат билан ўтди, бор-будингни болаларинг учун қурбон қилдинг, биринчи навбатда мен учун, бунинг эвазига эса кўнглим хоҳлаганича «яллама ёрим» қилиб яшадим, нимани билишни истасам, эмин-эркин танладим, еб-ичишимнинг ташвиши хаёлимга ҳам келмади, алқисса, мен учун умуман тирикчилик бош оғриқлари бўлмади; Сен бунинг учун мин-

натдорчилик ҳам талаб қилганинг йўқ – зеро, «болаларнинг миннатдорчиликлари»ни қадрлашни аъло даражада қотирасан – аммо ҳеч бўлмаганда инсоф юзасидан буларни ҳис қилиш ва бунга қайғуриш ҳам керак-ку; бунинг ўрнига мен аллақачондан буён хонамга беркиниб олиб, китоблар уммонига шўнғиб, телба-тескари хаёлларга ботганча ё бўлмаса думбул ошна-оғайнилар билан сандироқлаганча Сендан қочдим, Сендан яшириндим; мен ҳеч қачон Сен билан очиқчасига гаплашмаганман, Сен билан ибодатхонага бориш қаёқда, Франценсбадеда бирон марта бўйнингга осилганимни ва умуман ҳам Сенга нисбатан қариндошлик туйғусини ҳис қилганимни билмайман; дўконинг билан қизиқмадим, қолган юмушларинг ҳам парвойимга келмаган, бўйнингга тошдек осилган фабриканга қорамни кўрсатмаганим етмагандай қайсар Оттога пишанг бериб, ўзингдан ҳам юзимни тескари бурдим – Сени тарк этдим, дўстларим учун ҳамма нарсани қилишга тайёрман, аммо Сенга келганда, жимжилоғимни қимирлатишни ҳам истамай қоламан (лоақал, бир марта театрга тушгин деб патта ҳам олиб бормабман-а). Агар мени ҳар томонлама муҳокама қилиб, ўз ҳукмингни чиқарадиган бўлсанг, қаҳри қаттиқлигим ёки тартибсизлигимдан (уйланиш борасидаги сўнгги мўлжалим бундан мустасно¹) ўпкаламайсан чоғи, балки ўта совуққонлигим, бегона бўлиб бораётганлигим, илтифотсизлигим боисидан оғриниб юргандайсан. Нафсиламрини айтганда, мендан гина қилишга тўла ҳаққинг бор, ҳа, ҳаммаси учун ўзим айбдорман, ахир Сен мен учун ҳаддан ташқари бағрикенг – жоннисор бўлсангу, мен эса йўлнинг қайрилишга келганда йўналишни бутунлай бошқа томонга буриб кетган ҳайдовчидек

ҳаётингга муносабатда бўлсам, бу Сен учун кичкина адолатсизлик эмас-да.

Жўнгина ҳукминг ҳақида қанчалик бошимни қотирмай, охир-оқибат шунга амин бўламанки, бегоналашувимизда Сен мутлақ айбсиз бўлиб чиқасан. Водариғ, бу муносабатда мен ҳам бутунлай айбсизман-да. Чиқмаган жондан умид, Сени бунга ишонтиришга бир уриниб кўрай, шунда балки ҳеч қутилмаган имконият кўз очиб қолса борми – йўқ, айни пайтда янгидан ҳаёт бошлаш ҳақида шакаргуфторлик қилмоқчи эмасман, бунинг учун икковимизнинг ҳам ёшимиз ўтиб қолди – ҳарқалай шунда ҳам бу изоҳлар Сен томонингдан тинимсиз ёғиладиган гина-қудуратларнинг олди олинishiга монелик қилолмаса-да, жилла қурса, улар бироз юмшарди-ку, деган хаёлга бораман.

Балки ғалатидир, Сенга нимадир айтмоқчилигимни ўзинг ҳам бир қадар ҳис қилган кўринасан. Мана бир мисол, яқинда Сен менга шундай деб қолдинг: «Мен ҳамиша сени яхши кўриб келганман, лекин сиртдан бошқа оталар каби ширин муомалада бўла олмадим, зеро, меҳрибонлик ниқобида муғомбирлик қилиш менинг қўлимдан келмайди». Ота, менга нисбатан олижаноблигингдан ҳеч қачон шубҳаланмаганман, аммо бу сўзларинг ростлигига ишониш қийин. Тўғри, Сен муғомбирлик қилишни, ўзингни ҳар кўйга солишни уддалай олмайсан, бироқ шу фикрининг ўзи бошқа оталар сохта меҳрибонлик ниқоби остида мунофиқлик қилади, деган қарашни асослайди ёки афтидан ҳеч қанақа далил-исботга муҳтож бўлмаган сабрсизлик ёки менинг эзгин ўйларим ҳақиқатга мос келиб қолганини кўрсатади – ҳа, ўртамизда нимадир кўнгилдагидек эмас, орамиздан қора мушук ўтган ва бунинг

учун фақатгина мен айбдор бўлмасдан, Сен ҳам бунга беихтиёр алоқадор бўлиб чиқасан. Агар Сен ҳам шундай ўйлаганингда эди, унда биз бир ёқадан бош чиқарган бўлар эдик.

Мен ўзим қанақа одам бўлдим, бўлган-турганим шуми, айтмасам ҳам бу Сенинг таъсириг оқибати эканлиги шубҳасиз. Бу эса ҳаддан ошиб кетди (менда буни ҳатто бўрттириброқ кўрсатишга тийиқсиз бир рағбат бор). Ҳолбуки, Сенинг устувор таъсиригдан бутунлай озод ҳолда ҳам ўсиб-унишим мумкин эди, чунки бари бир мендан Сен орзу қилган, феъл-атворингга мос келадиган одам чиқмади. Мен нимжон, қўрқоқ, субутсиз, иродасиз бўлиб чиққанамда ҳам, на Роберт Кафкага, на Карл Германга², на бошқа бировга ўхшамаган бўлсам ҳам, нима бўлибди, қандай бўлсам, шундайлигимча, биз ҳам бошқалар каби бир-биримиз билан тил топишиб яшасак бўлар эди. Сен менинг жўрам, раҳбарим, амаким, бобом, ё бўлмаса, ҳатто қайнотам каби (бунда озгина иккиланиб турибман) муносабатда бўлганингда ҳам мен қанчалик бахтли бўлардим. Бироқ Сен айнан отам мақомида ҳаддан ташқари зўрлик тимсоли бўлиб майдонга чиқдинг, айниқса, ака-укаларимнинг гўдакликдаёқ нобуд бўлишгани, сингилларим кеч туғилишгани боис ҳам мен бу зўрлик қаршисида ожиз, унга бардош беришда ёлғизланиб қолдим, худди шунинг ўзи мени эзиб-янчиб, пачоқ қилиб қўйди.

Иккимизни солиштириб кўр, мен, Лёви³ лўнда таърифлагандек – ранг-рўйим қуйиб-қўйган Кафказодалигимни исботлашга ҳожат қолдирмаса-да, аммо ҳаёт тарзим, тирикчилик югур-югурларида талашиб-тортишиб ўз ҳақимни айириб олишда авлодимиздагиларнинг биронтасига ўхшамадим, Лёвининг луқмасини тасдиқлага-

нидек, писмиқ ва юраксизлигим дарров кўзга ташланади, бунга бошқа бир кўзгу билан нигоҳ ташласа, аксарият ҳолларда, сўлгин, ичидаги чўғи сўниб битган қулни эслатаман. Сен эса аксинча, тўрт мучанг соғ, йўлбарс билан олишгудек куч-қувватинг бор, иштаҳанг карнай, бақироқлигу гапга тўн кийдиришда ҳам биров олдингда ип эшолмайди; ўзинга қаттиқ ишонасан, шунданми, ҳаммадан устун бўлишга эришиш Сенинг жони-дилинг, иродалисан, доим руҳинг кўтаринки юради, айниқса, одамларни беш қўлдай билишинга қойил қолмасдан илож йўқ – алқисса, феъл-атворингнинг кўркамлиги ҳақиқий Кафка деса дегудек; англашимча, бу ўзига хос фазилатлар, камчилик ва ожизликлар Сенга ярашади ва бир сафар ишда жўшқинлигинг бўлиб кўзга ташланса, бошқа сафар Сени жиззаки қилиб кўрсатади. Бироқ Сени ўз дунёқарашингга кўра, амакиларим Филипп, Людвиг, Генрих⁴ билан баҳоли-қудрат солиштирганимда мақтагулик Кафка бўлмай қолишинг мумкин. Бу жуда ғалати, лекин нега бундай, бунда қандай сир яширинлигига ўзим ҳам тушуна олмайман. Очиғи, Сенга нисбатан уларнинг бари ҳаётсевар, ўктам, бемалолхўжа-ю беғам, шунга қарамай, менга қаттиққўл бўлишган. (Дарвоқе, кўпгина томонларим, Сендан суяк сурган, бу мерос шунчалик тенг тақсимланганки, қаршилиқ кўрсатиш учун менда ҳеч қандай мажол қолмаган, бунга қандай қилиб эришгансан-а?!) Бироқ бошқа томондан, бирдан шундай бўлиб қолмаганлигинг сезилди – бир пайтлар қанақа ҳаёт севар бўлгансан, аммо турли аччиқ-чучук воқеаларни кўравериб, ҳолдан тойдинг, биз – болаларнинг, айниқса мен Сени шу даражага олиб келдимки, уйдаги ғалвалар ҳафсалангни пир қилган (негаки, хонадо-

нимизга бошқалар қадам ранжида қилса, ўзгача бўлиб қоласан), назаримда, энди ўша ҳаётсеварликка қайтаётгандексан – чамаси, болаларинг кўлидан келмаган нарса – бир чимдим илиқликни, Валли⁵ни бу ҳисобга қўшмаганда, набираларинг ва куёвинг Сенга ҳадя этаётган кўринади. Нима бўлганда ҳам, ҳар ҳолда, биз бошқа-бошқа одамларга эврилдик, бу турфалик бир-биримиз учун шунчалик хавфли бўлдики, буни олдиндан тасаввур қилишнинг имкони бўлганидами, мен мурғак гўдак, Сен шу даражада улўфвор бир киши сиймосида кўринаданки, бизнинг бир-биримизга яқинлигимиз тахмин қилинмоқчи бўлинса, кўрсатган кароматингни айтайми: Сен мени оддийгина қилиб, шундай майдалаб ташладингки, мендан асар ҳам қолмади. Ҳаётда ҳеч бир нарса ни олдиндан чамалаш амри маҳол, нега деганда ҳаётда бундан беш баттари бўлиши мумкин эди, шунга қарамай, қани энди, ўтган ҳодисалар содир бўлмаганда эди, дейман. Мен ҳеч қачон арзимас, майда-чўйдаларга Сени айбдор санамаслигимни унутмаслигингни қайта-қайта сўрайман. Сен менинг алақандай бадниятимга чек қўймоқчи бўлиб, ҳукмингни шунақа ўтказдингки, натижаси худди шундай бўлиши керакдай, бу зўравонлик қаршисида тутдек тўкилиб қолдим.

Мен бир кўрқоқ бола эдим, бироқ етарлича, аксарият болалар каби ўжар ҳам эдим; онам мени алқаб турар, ўзимга пишиқлигимдан бу мақтовларга ишонолмасдим, ҳа, яна мени ширин муомала, дилкаш сўз ёки олижаноб хатти-ҳаракатлар билан ҳам ишонтириб, ўзига қаратиб бўлмасди. Сен табиатан олижаноб ва юмшоқ кўнгилсан (бу ҳеч ҳам кейингиларини рад қилмайди, бу ерда бор-йўғи болани қандай қилиб ўз таъсирингга олишинг ҳақида гапирмоқчиман, холос); би-

роқ ҳамма бола ҳам сабр билан ва қўрқмасдан бу яширин яхшилик илдизига тик қарашга қобил бўлавермайди-да. Сен кучли ва жасур ўспирин бўлишим учун астойдил куйиб-пишдинг, аммо тарбия услубинг феъл-атворингга жуда ҳам мос тарзда, қаҳр-ғазаб билан, куч ишлатиб, бақириб-чақириб мақсадингга эришмоқчи бўлдинг ва хаёлингга бундан бошқа тарбия воситалари келиши ҳам амри маҳол эди, бу эса қутилган натижага хилоф бўлди.

Болалигимдаги илк тарбиявий усулларинг ҳақида ўйласам, ҳозир, албатта, муфассал бир манзарани қоғозга туширишга ожизман, аммо кейинроқ бу масалада Феликс^бга қилган муомалангни кўриб, ўшанда бунинг Сен учун нечоғли аҳамиятли ва долзарб бўлганлиги тахминан кўз олдимга келади. Бу ерда жуда ҳам муҳим дегани нимаси, ўшанда сен ҳозиргига қараганда ёш, серғайрат, кучли, шунга яраша дўлвор ва беғам эдинг, дўконингга бутунлай боғланиб қолганингдан Сени кунига атиги бир марта зўрға кўра олардим, эҳтимол шунинг учун ҳам Сен ҳақингдаги таассуротим яна ҳам юксалар, ҳар куни кўриб юриладиган ҳаётнинг одатдаги жуда рангсиз манзаралари олдида ушатиб бўлмас ва қўл етмас даражада буюк эди.

Беихтиёр болалик йилларимдаги бир изтиробли воқеа эсимга тушади. Эҳтимол Сенинг ҳам ёдингда тургандир. Ярим кеча эди, одатдагидек ғингшиб, сув сўрадим, лекин бу сув ичгим келганидан эмасди, балки, қисман сизларнинг жаҳдингизни чиқармоқчи бўлганимдан, қисман ўзимни овунтирмоқчи эканлигимдан эди. Дўқ-пўписа билан зорланишим тинавермагач, Сен тўшагимдан даст кўтариб олдинг-да, пешайвонга чиқариб қўйдинг ва мен бир мунча вақт

ёпиқ эшик ортида, ёлғиз, биргина юпун кўйлак-да дийдираб қолдим. Бу тадбир нотўғри бўлган демоқчимасман, эҳтимол, ярим кечада болани тинчитиш учун бундан бошқа қулайроқ бир чора топишнинг иложи бўлмагандир – фақат Сенинг тарбия услубинг қандайлигини, унинг менга кўрсатган таъсирини айтмоқчиман, холос. Шунда дарров тинчидим, лекин бу менга бало-қазодай асар қилди. Табиатимга кўра, истагимга терс ҳаракатлар билан ҳеч келиша олмайман, ўшанда бемаҳал сув сўраб, хонадан ҳайдалганимда тасавурумга сизмас кўрқувни илк бор ўз бошимдан кечирдим. Қанча йиллар ўтиб кетганига қарамай, бу азобли воқеани ҳамон унутолмайман ва кўз олдимда отам сиймосидаги маданиятли киши ўрнига бир барзанги эркак пайдо бўлиб, қарийб ҳеч бир сабабсиз ярим кечада қаҳр-ғазаб билан олдимга яқинлашгани, тўшагимдан юлқиб олиб, пешайвонга чиқариб қўйгани келади-ю, демак, мен унинг учун жуда ҳам арзимас бир нарса бўлган эканман-да, дея маҳзун ўйлардан эзилиб кетаман.

Ўшандаги бу воқеа, кейинчалик кўпинча ўзлимга заҳа етказиши кучайиб борган ҳукм фармолигинг, таъсиринг (кимгадир бунинг ўзи ҳам жуда улуғвор ва фойдали сабоқдек туюлса ҳам ажаб эмас), аҳамият беришга арзимасдек кўриниши кўргиликнинг бошланиши, илк натижаси бўлган. Англашимча, ўз йўлимни топиб олиб, ундан дадил юришим учун, кўнглимни салгина кўтариш, бир тутамгина меҳр-муҳаббат инъом этиш керак эди. Сен эса ўшани ҳам менга кўп кўрдинг ва (албатта яхши ният билан) ўз йўлим қолиб, бошқа бир йўлни кўрсатдинг. Бироқ бу йўлдан юришга мен ярамадим. Масалан, Сен, баъзан аскарча салом берсам ёки шахдам қадам

ташласам мақтаб-мақтаб қўярдинг, ҳолбуки бу билан мендан зобит чиқмади-ку; ёхуд худди шу тарзда кимларнингдир аллақандай тушунарсиз ашуласини хиргойи қилсам, пиво симирсам ё ҳеч бир маъносиз севимли иборангни беихтиёр тилга олганимда мақтовларингни эшитиб қолардим, э воҳки, буларнинг бариси келажагимга жиддий даҳл қилди. Ажаб, ҳатто ҳозир ҳам, Сенга ва Сенинг ўз-ўзингга маҳдиёлигингга моҳиятан алоқадор бир нарсани менда кўрсанг, олқишлаб, кўнглимни кўтариб қўясан, фақат ўзимга даҳлдориға (масалан, уйланиш ниятим) келганда эса истеҳзо билан қарайсан ёки менга ёқмайдиган (айтайлик, Пепа⁷нинг жонимга текканидан ёзғирсам) нарсани ёқлагандай бир чучмал гап қиласан. Сен қачонки кўнглимга қўл солсанг, бу бежизга бўлмайди, ўзингга маъқул тушган бирор томонимни эслайсан, масалан, ҳеч бир баҳсга ўрин қолдирмасдан Пепанинг устидан ҳукм ўқишинг, таҳмин қилганимдек, мени ҳимоя қилиш учун эмас, балки ундан ўч олиш учун қилинаётган бўлади. Қулоғим бу далда ва ёнимни олишларга қарийб том битган, улардан менга бирон-бир фойда тегмагандан кейин нима қиламан гапириб. Қолаверса, бу ёқловлар биринчи навбатда мени ер билан битта қилади.

Менга эса ўша лаҳзаларда таскин-тасалло, қўлловлар жуда-жуда керак бўлган. Мени савлатингнинг ўзи довдиратарди. Масалан, бир сафар бир хонада ечинишга тўғри келганлигини эслай қолай. Мен – озғин, нимжон, қилтириқ, Сен – кучли, улкан, чорпахил. Бўлманинг ўзидаёқ фақат Сенгагина эмас, бутун бир дунёга ўзимни солиштириб, ўзим ўзимга жуда аянчли кўриниб кетдим ва Сен очундаги ҳамма нарсанинг ўзимга нисбатан солиштира тимсоли бўлдинг. Ўшанда

биз кишилар олдига хонадан чиқиб борар экан-миз, тахтанинг устида оёқяланг туриб, кичкина, қоқсуяк қўлларим билан қўлингдан ишончсизларча ушлаган, сувга тушишдан чўчиб, сузиш борасидаги сабоқларингни қабул қилишга ноқобил бола, ниятинг яхшилиги шундоқ кўриниб турганига қарамай, муқаррар суратда ҳамма вақтдагидек мени шармисор қилишинг кўринган-қўйган, тушкунлик мени ўз комига тортиб кетган ва ҳозир ҳам аччиқ тажрибалар ўша дақиқалардаги руҳий ҳолатимни қўллаб-қувватлайди. Бошқа сафар биринчи бўлиб ечиниб хонадан чиқиб кетганингда, ёлғиз қолиб ўзимни анча дуруст ҳис қилдим, фақат Сен қайтиб, нега ҳалиям имилаб ўтирибсан, дея хонадан ҳайдаб чиқаришинг ва омма олдида кутилган шармисорлик юз беришидан хавфсираб, буни сал бўлса-да орқага сурмоқчи бўлиб ўтиравердим, ҳолбуки, Сен тортаётган изтиробларимнинг унча-мунчасини сезмасдинг ва паҳлавон келбатимдан болам фахрланса керак, деган фикрда юргандек кўринардинг, Сендан миннатдор бўлсам, шу фаҳмсизлигинг учун миннатдор бўлишим керак. Аксига олиб, ҳозирча ўртамиздаги фарқлар тахминан шундай.

Бу Сенинг маънавий устунлигингга тўла мос келади. Сен ўз кучинг билан бир талай зафарларга мушарраф бўлганинг боис ўзингга ишончинг шунақа устуворки, ҳамиша ҳақман деган қатъий бир ишончда бўласан. Болалигимда унчалик билинмаган эса-да, бу кейинроқ ўсмирлигимни асти хароб қилдики, ўрнини ҳеч нарса билан тўлдириб бўлмайди. Сен ўз оромкурсингдан қўзғалмай, дунёни бошқардинг. Жимжилоғингда дунёни ўйнатдинг. Ҳа, фақат Сенинг фикринг энг тўғри мулоҳаза, бошқаларники эса бемаъ-

ни, телба-тескари, meschugge¹ ёки бир қайнови кам эди. Ўз-ўзинга ишончинг шунчалик баланд эдики, фикринг мантиқий бўлиш-бўлмаслигидан қатъи назар, ўзингни ҳақ эканлигингни таъкидлашдан чарчамасдинг. Ҳатто шундай воқеалар ҳам бўлиб турардики – қандайдир тўсатдан берилган саволга жавоб бериш учун Сен умуман мулоҳаза юритишга қодир бўлмай, пойинтар-сойинтар фикр юритар экансан, бу муаммога тегишли, жавобга арзигулик мулоҳазаларни ҳеч бир истисносиз сафсата деб ҳисоблардинг. Сен истасанг бўлди, масалан чехлар, немислар, яҳудийлар, ҳамма-ҳаммасига тегиниб чиқишинг мумкин. Ҳатто битта-яримтасини эмас, ҳаммасини бир йўла оёғинг остига олганингдан, охир-оқибат ўзингдан бошқа ҳеч ким соғ қолмасди. Бу билан кўз олдимда сирлилик шарафига мушарраф бўлдинг, худди қайси бир нўноқ қонун барча мустабидларнинг ақлини эмас, шахсини оқлагани каби. Ишқилиб, нима бўлганда ҳам, менга шундай туюлади.

Не тонг, аксарият ҳолларда Сен ҳайратланарли даражада менга нисбатан муносабатда ҳақ бўлиб чиқасан, ўзаро гурунглarda бу сўзсиз англашилади, очиги орамизда дилдан гурунг бўлганми ўзи? Шунда ҳам бир нарсага ақл бовар қилмайди: афтидан, менинг барча мушоҳадаларим нафрат ва ғазабингдан яралганига қарамай Сеникига тўғри келмас, биринчи навбатда, бири иккинчисининг ўрнини қоплай олмас эди. Бу мулоҳазаларим Сеникидан бутунлай озод бўлишга интилар, норозилигим маъқулламаслик йўли билан айнан кўзга ташланади; уларни охиригача ушлаб туриш ва амалга ошириш қарийб мумкин эмасди. Мен бу ерда қандайдир улўввор режалар

¹ Жинниларча.

ҳақида эмас, балки исталган болалик хархашалари ҳақида гапирмоқдаман. Булардан қай бири назарингга тушиб қолганида ҳам, ўч олиш имкони туғилганидан эътибор қаратилар, улар хусусида уйда гапирилганда эса жавобларингнинг аксарияти киноявий оҳангда янграр, бошингни норози тарзда чайқаб ёхуд столни чертиб дакки бергандек уқтиришга тушардинг: «Сен яхшиси буни каллангдан чиқариб ташла», «Доим менинг бошимда сенинг дардинг», «Мени бу даражага олиб келма-да», «Бунинг сариқ чақага ҳам арзимайди», «Бу менинг ҳам кўргилигим экан-да».

Албатта, ўз ташвишларига ботиб қолган кишини мувозанатдан чиқариш ва ҳар қанақа болалик ўй-хаёллари учун ҳайрат, завқ-шавқ талаб қилиш инсофдан эмас. Бироқ гап бунда эмас. Балки гапнинг индаллоси, сен болаларнинг одатдаги хархашалари деб қараган нарса аслида бир-биримизга терс феъл-атворларимиздан ва ҳаётга нисбатан турлича эътиқодларимиздан келиб чиққан бўлиб, унинг натижаси ўлароқ орамиздаги зиддият шунчалик тез чуқурлашиб бордики, оқибатда ҳар ким ўзини бир қадар билиб олди, ҳатто бунда фикрларимиз бир жойдан чиқади; тўғриси айтганда, бу болаларча хархаша шунчаки, нимагадир ўчлик бўлиб қолмасдан, очиқ-ойдин Сенинг шахсингга даҳлдор, қалбнинг энг чуқур ерига тиқиштирилган нимадир бўлиб чиқади. Агарки у ёки бу муносабат билан Сен қарши бўлган бирон-бир ишга ёки оддийгина номаъқул ҳисоблаганинг юмушларга киришадиган бўлсам, ўктамлигим, чўрткесарлигим, ўзимга ишончимдан асар ҳам қолмас, топадиган ҳузур-ҳаловат, завқ-шавқим ҳам қайгадир гумдон бўлар, ишқилиб, нима қилган бўлмай қарийб ҳаммаси йўққа чиқарди.

Бу фикрларга қанчалик тегишли бўлса, кишиларга ҳам шунчалик дахлдордир. Инсонни таниб, унга ихлос қўйиш учун менга унинг асл қиёфаси бир-икки бор намоён бўлса етарли, лекин инжиқлигим боис худди Сен каби бу камдан-кам ҳолларда содир бўлади; Сен эса ҳис-туйғуларимга ҳеч ҳам раҳм-шафқат қилмай, фикрларимни бир пулга олмай, ўз мулоҳазаларингни тиқиштиришни айни мен ихлос қўйган одамни қоралаш, ерга уриш ва ҳақоратлашдан бошлайсан. Худди шунинг учун ҳам яҳудий актёр Лёви каби беғуноҳ, болааларча беғуборлиги билан қолган кишилар сен билан орани очиқ қилиб қўя қоладилар. Ҳозир буни эслаш менга яна ҳам оғир, Сен мен учун азиз кишилар ҳақида гапирар экансан, айтаётганларинг кишига ҳеч малол келишини ўйламайсан, гўё ит-битлар⁸ ҳақида латифа сўйлаётган оҳангда фикр юритасан, ҳеч тортинмай уларни одам жирканадиган, ҳазар қиладиган махлуққа тенглаштирасан; билмадим, нега бундай қиласан? Бу ерда актёрни эслаётганимнинг боиси, қаердадир унга нисбатан муносабатингни ушбу тарзда ёзиб қўйган эканман: «Менинг дўстим бўлгани учун ҳам отам у ҳақда шундай фикрда (у эса буни билмайди, тасаввурига ҳам сиғдира олмайди). Ҳолбуки, мен ҳам отам «ўфиллик меҳринг, ҳурматинг йўқ» деб гина-кудурат қилганинда, бу ишингни юзига солсам бўлади-ку. Ўз тилим ва мулоҳазаларимдан оғриқ ва шармисорлик етказишга шунчалик усталигингга қарамай, устимдан ўрнатган ҳокимиятинг ҳақида аниқ тасаввурга эга эмасга ўхшайсан, балки шу боис ҳам мутлақ ҳиссизлигингга ҳеч тушуна олмайман. Албатта, менинг сўзларимдан ҳам Сенга кам азият етмасди, лекин буни бир зумда англардим-у, иродасизлигим ва ўзимни идора қилол-

маганим орқасида юз бергани изтиробга солар, ачиниш оловида жизганак бўла туриб, афсуслар билан қайта такрорланмаслиги учун ўз-ўзимга сўз берардим. Бирор нарсанинг устидан чизиқ тортаётганингда Сен аяб ўтирмайсан, яна ҳеч қачон айтган гапингдан қайтмайсан, қолаверса ножўя гапингдан афсусланмаслигингни кўриб, мен ҳамиша олдингда ҳимоясиз бўлиб қоламан.

Сенинг бутун тарбиянг шу йўсинда бўлиб келди. Фикри ожизимча, Сенда тарбиячилик иқтидори йўқ эмас, кимки тарбиянгни олган бўлса, Сен нима ҳақида кўпроқ ташвишланиб гапирган бўлсанг, у ўз тажрибаси, фаҳм-фаросати билан айнан шу жиҳатдан қайғурмаса ҳам бўлишини англаб етади ва шунга яраша тарбиянг сабоқларидан баҳраманд бўлади. Бу манзара менга болалигимдан таниш: Сен менга бирон нарсани астойдил бақариб-чақариб уқтирган экансан, у дунёни баҳолашнинг муҳим белгиси бўлгани, қолаверса, ўзинг ҳақингда баҳо эканлигидан ҳеч қачон унута олмайман, хаёлимда самовий мўъжизадай туради, аммо бу Сенинг бечоралигингни ҳам кўрсатади-қўяди. Болалиқда мен овқат маҳалидагина Сени кўрмоқ саодатига мушарраф бўла олардим ва Сендан олинажак сабоқларнинг катта қисми ҳам мана шу стол атрофида ҳам-жиҳат йиғилганимизда кўз очарди. Ҳамма стол атрофида тўпланган бундай аксарият чоғларда овқат ҳақида гапиришга ҳожат бўлмаса-да, Сен ноқулай ўтириб олиб дийдиёнгни бошлардинг: олдинга қўйилган яхшигина таомни «ювинди» деб атардинг, уни тайёрлаган оқсочни «хайвон» деб сўкардинг. Во ажаб, иштаҳанг ҳамиша қарнай, таомни иссиқ-иссиқ, шоша-пиша ютишга одатлангансан, бунинг устига ҳамма шундай тановул қилишини истайсан, ҳатто болалар ҳам

бунга амал қилишлари шарт эди, дастурхон устида жимлик ҳукм суриши билан Сенинг даккиларинг пайдар-пай янграрди: «Олдин еб ол, кейин гапирасан», «Бўл, бўл тез», «Кўряпсанми, мен алақачон еб бўлдим». Сен суякларингни қирсиллатсанг бўлади, бошқаларга бу асло мумкин эмас, Сен чапиллатиб кавшансанг бўлади, бошқага эса йўқ. Нон майдалаш керак бўлса, у ушоқланиб кетмаслигини шарт қилиб қўйгандинг, аммо уни ўзинг ёғли, қайлали пичоқ билан кесаверардинг. Полда бирон-бир чақа тушиб қолмабдими деб, синчковлик билан ерга қараб юриш Сенинг энг асосий ишларингдан бири эди. Овқат столи устида фақат тамадди қилиш жоизлигини ҳамма яхши биларди. Сен унда тирноғингни олардинг, кирини тозалардинг, қалам учини чиқарардинг, ҳатто тиш мисвоғи билан қулоғингни чуқилаб қўйишга ҳам тортинмасдинг. Илтимос, мени тушун, отажон, буларнинг бари ўз йўлига майда-чуйда, тилга олишга арзимас туюлса-да, ҳаётимда катта нуфузга эга бўлган инсон – Сен томонингдан содир этилгани, улардан ўзимни муҳофаза қилишнинг иложи бўлмагани ва бўйсуниб, айтилганини бажариш талаб этилгани боис, бу майда-чуйдалар жисмимни эзиб, қўнғимни вайрон қилиб ташлади. Шунга кўра, кўриб юрганларим алоҳида уч дунёга бўлинган эди: биринчи дунёда тамоман қул эдим, шахсан мен риоя қилишим учун бир талай қонунлар ўйлаб топилган, аммо негадир уларга тўла риоя қилишнинг ҳеч урдасидан чиқа олмасдим; бошқа бир иккинчи дунёда мenden чексиз узоқликдаги бир маъвода Сен давру давронлар суриб, амри-фармонлар берардингу, аммо бу фармонлар ҳаёт учун яроқсизлигидан бажарилмас эди; ниҳоят, учинчи дунёда бу фармон ва гуноҳлардан холи, бахтли ва озод кишилар умргузаронлик қилишарди. Мен ҳа-

миша шармисорлик оловида қовриламаман: аввало уятли иш қилгандек кўнглим ғаш бўлиб юрадики, буйруқларингни бажарганимда, баъзан улар менга алоқадор бўлгани учун ҳам шармандали кўри-нади; мабодо уларни бажаришда ўжарлик қилсам, Сенга нисбатан адолатсизлик бўлгандай яна хижолат тортаман, қай бир талабингни бажариш амри маҳол бўлиб қолганда эса, олдинда баттар уятга қолганимни сезаман. Айтайлик, Сенинг қувватин-гу иштаҳанг менда топилармиди ёки абжирлигинг кўлимдан келиши мумкинми, Сен эса нимани хаёлан чамаласанг, шуни бажаришни мендан талаб қиласан. Бу эса норасида гўдак бирон нарса кўлидан келмаслигини ҳис қилгани каби менга янада каттароқ шармисорлик олиб келади.

Бундай пайтларда қандай ҳолатга тушишимни Феликсникига солиштириб, фаҳмласа бўлади. Сен унга нисбатан кескинроқ, ҳатто даҳшатли тарбия усулларини қўллашдан ҳам тоймайсан: агар овқатланиш пайтида у жининг ёқтирмайдиган бирор ишқал чиқарса: «Ҳа, чўчқага ўхшамай ўл-э», деб менга айтадиган сўкиш билан чегараланмасдан: «Биз қанчалик ўлиб-тирилмайлик олмонлардан эканлигингга тортасан-да», дея қўшимча ҳам қиласан. Ёки: «Кўйиб қўйгандек отангни ўзисан-а», дея уни узиб оласан. Ҳа, бу ерда «Эҳтимол» сўзини тилга олишга йўл бўлсин, кундек равшан иборалар билан иш кўрасан; бари бир Феликсга бало-қазодай ёпиштирмоқчи бўлган гапларинг деярли нишонга тегмайди. Сен бобоси сифатида унга кўп нарсани англатасан, аммо ўйлашимча, унга дунё фақат сендангина иборат эмас, бунинг устига вақт ўтиб, Феликс ўзини катта эркаклардек тутадиган бўлди, табиати вазмин тортиб, овози йўғонлашди, эҳтимол додираб қолганда кимгадир бўйсуниси мум-

кин, лекин бу узоқ давом этмайди, шу боис ҳам у Сен билан тенглашиб ўтирмайди ва аллақачон ўзига ёққан даражада бошқаларнинг таъсирига тушиб бўлган. У ўзича ниманидир танламоқни истаб қолса, унга ёқимли ва галати жиҳатларнинг қўшилмаси бўлиб қўринишинг ҳеч гап эмас. Мен учун эса Сен ҳеч қанақа галати эмассан, маъқул томонларингни танлаб олишимнинг ҳам иложи йўқ, ҳаммасини сўзсиз қабул қилишим даркор.

Бунинг устига мен яна сўзлаганингда бирон марта бўлса-да, ҳовлиқмай, хотиржам гап-риш қўлингдан келмаслигини айтиш имконидан маҳрумман, мустабид, сабрсиз феъл-атворинг бунинг тўғри тушунишга йўл бермайди, қолаверса уни баргараф этиш учун ҳам бирон-бир чора топиш қўлингдан келмайди. Кейинги йилларда Сен бунинг юрагининг зўриқиши деб изоҳлайдиган бўлдинг, аммо Сени бошқача ҳолатда кўрганимни ҳеч эслай олмайман, чамаси, юракнинг чатоқлиги Сен учун ўз ҳукмининг ўтказишининг яна бир қулай йўли, кейинги бир-бирига қарши мулоҳазаларинг бунинг тасдиқлайди. Тушун, бу гина-қудурат эмас, бўлган-турганингни эслаш, холос. Мисол сифатида Отлага муносабатингнинг кўрсатиш мумкин. Сен у ҳақда «у билан дуруст гаплашиб бўлмайди, туйқусдан бошингга гап билан уриб қолиши мумкин», дейишни канда қилмайсан; ҳолбуки, воқеага ҳақиқат кўзи билан ойдинлик киритадиган бўлса, Сен билан суҳбатлашганда, ҳеч қачон жиққамушт бўлгани кузатилмаган, у бунинг истамайди; ҳа, Сен, ана шунақа, бировнинг тўнини бировга кийгизишга устасан; Сен одамнинг юрагига қулоқ солмайсан, балки уни етарлича тингламасдан, тўқмоқдек гапинг билан суҳбатдошининг бошига уриб, уни қарахт қиласан-да, ўзингча унинг тақдирини ҳал

қилиш учун от қўясан, овозингни янада баландлатиб, билганингдан қолмайсан, хос фикрингни яна ва яна олға сурасан: Сени ўз фикрингдан на қайтариб, на фикрингни ўзгартириб бўлади. «Наҳотки, сенга бирон-бир жўяли маслаҳат беришга қурбим етса? Ахир, энди катта бўлиб қолдинг. Менимча, нимани истасанг, барча ихтиёр ўз қўлингда, шундай экан, билганингни қилавермайсанми?!» каби луқмаларни Сендан кўп эшитиш мумкин. Аммо улар шунчалик ёқимсиз, бўғиқ ва ғазаб билан, тўла норозилик оҳангида янграр эдики, ўшандаги қўрқув ва титроқлар нисбатан энди-энди бироз пасайган эса-да болаларча гуноҳкорлик ҳисси ўрнини иккимизнинг ҳам ночорлигимизни англаш туйғуси эгаллади.

Бемалол фикр билдириш иложи бўлмаганлиги табиий суратда бошқа бир ҳолатни чуқур англашимга имкон берди: ўзгалар билан дардлашишни мутлақо унутиб қўйибман. Бусиз ҳам, албатта, мендан буюк нотик чиқиши даргумон эди, ҳар ҳолда, бор-йўғи оддийгина эпчил, одамшаванда гаплашиш маромини эгаллаб олганимдами, зарар қилмасди. Бироқ жуда эрта менга сўз эркини тақиқлаб қўйдинг. «Эътироз билдирма» – Сенинг бу дағдағанг қанчадан-қанча фикр айтиш учун кўтарилган қўлларимни синдириб, ҳеч бир из қолмаган кунларимга ҳамроҳ бўлмаган дейсан. Гап шахсий ишларинг ҳақида кетадиган бўлса, Сен аъло даражада нотик бўлиб кетасан, аммо менга келганда ўша чечанлигингдан асар қолмайди, гўё сўз бойлигингдаги арзимас нарсаларни ҳам қизғанаётгандек дудуқланиб, каловланиб турасан; мен буни кўп кузатганим туфайли аввалига ўжарлигим тутиб, гапирмай ўтирсам, кейинроқ Сенинг олдингда тузук ўйлаб, гапириш амри маҳоллигидан оғзимга сўк солиб оладиган

бўлдим. Ҳа, Сен шундай сабоқларинг билан бош мураббийимга айландинг ва бу кейинги бутун умримга татигулик бўлди. Мен ҳақимда ўйлаганингда, у ҳеч қачон бўйсунини истамайди, деган жуда ғалати, хато фикрга борасан. Ўжарларча, шубҳага бориб, ўйлаганингдек «доимий ўчакишиш» туйғуси ҳаётини эътиқодимга ёт. Аксинча, гапларингни шунча кам қулоққа олганимда, мендан шунча кўп рози бўлардинг. Бироқ тарбия воситаларинг изчил мақсад сари йўналтирилгани учун улардан бирон-бир лаҳза ўзимни четга олишининг иложини топа олмадим. Қандай бўлса, шундайлигимча (ҳаёт талаби ва таъсирида нимагадир чалғиган бўлишим мумкин) тарбиянг ва ўз итоаткорлигим меваси бўлдим. Бу мева кўп ҳолларда аччиқ бўлганидан Сенинг ҳам оғзингни буриштирар, шунда беихтиёр тарбиянг оқибатини тан олишдан бош тортиб қолардинг, менинг хатти-ҳаракатим билан талабаларинг ўртасида еру осмонча фарқ борлигини исботлашга тиришардинг. «Эътироз билдирма» – бу Сенинг ўзингда мужассам зиддиятлар ҳақида гапирмаслик талаби эди; нима бўлганда ҳам Сенинг таъсириг менда ҳаддан ташқари кучли бўлди ва ҳаддан ташқари мўмин-қобил, индамас, одамови бўлиб қолдим, баъзи-баъзида бунга нисбатан вужудимда исён, қалбимда журъат уйғонганида, Сендан бирозгина узоқлашганимни ҳис қилсам-да, бари бир, нимжон журъатим билан бевосита бирон-бир натижага эришувим амри маҳол, қудратли таъсиригдан бутунлай озод бўлишининг иложи йўқ эди. Сен эса ҳаммасида «посанги» мисол бир қиёфада кўз олдимга келиб оласан ва бундай дамда фақат Сенинг қудратинг ва ўз ожизлигим табиийлигини кузатиш мумкин бўлади, холос.

Нима бўлганда ҳам, мен учун барча хатти-ҳаракатинг, илон пўст ташлагудек нотихона тарбия воситаларинг: сўкиш, дағдаға, киноя, тиржайиш ҳам аслида ғалати бир уйғунлик билан ўзингга қайғуришнинг яхшигина ниқобланган йўли бўлиб туюлади.

Ҳеч қачон мени тўғридан-тўғри ҳақоратли сўзлар билан койиганингни эслай олмайман. Сенга бунинг кераги ҳам йўқ, уйда, айниқса дўкондаги муомала-мадорангда шунақа шаллақиликлар қилардинги, уларни бошқалар устига ёғдираётганинда, гоҳо ўзим ҳам сомеъ бўла туриб, бевосита менга қаратилган бўлмаса-да, худди ерга кириб кетгудек бўлардим, шунда мен ўспириннинг ҳам қулоқлари том битиб қолар, бу одамларни мендан кўра кўпроқ койишингга қарамай, айтган гапларингдан кўнглинг тўлмаётгани шундоқ кўриниб турарди. Қизиғи, ўзингни фариштадай айбсиз ва хато қилмайдиган одам деб билганинг учун бошқалар устига мағзава тўкаётганинда ҳеч кимга бу ҳақоратлардан сақланиш учун заррача имкон қолдирмасдинг.

Дашномларингни важоҳатли дўқ-пўписаларинг қойилмақом қилиб етказар, улар адашмай мени нишонга оларди. «Ҳозир бурда-бурда қилиб ташлайман», деб ғазаб билан қичқирганинда даҳшатдан тахта бўлиб қотиб қолардим, ҳолбуки, бу гаплардан кейин ҳеч бир қўрқинчли ҳодиса юз бермас (бола чоғимда мен буни қаердан ҳам билардим), бироқ Сенинг зўравонлигинг ҳақидаги тасавурум билан ишонч туйғуси қарийб бир-бирига мувофиқ келар, Сен буни ўз хатти-ҳаракатларинг билан қойиллатиб ўрнига қўяр эдинг. Сен стол атрофида бақириб-чақириб, бирон-бир нарсани ушлаб, улоқтириш учун жаҳд билан ҳаракат қилганинда даҳшатли манзара юзага келарди,

аммо негадир қўлингга ҳеч бир нарса илинавермас, афтидан, бирон-бир нарсани олишни мўлжалламас ҳам эдинг, аммо бу муғомбирликнинг миси чиқиб қолмаслиги учун, онам ўзини сендан ниманидир асраб қолмоқчидек тутар, бунинг йўлини ҳам топарди. Бу болада улуғвор марҳамат кўрсатганлик таассуротини уйғотар, шу олижаноблик эвазига ҳаётим омон қолди, деган хаёлга борган кичкинтой Сенинг қўлингдан совға олишга ҳаққим йўқ, деб ҳисобларди. Охир-оқибат бундай муносабат натижаси ўзига хос тарзда саркашлик бўлиб чиқарди. Бошлаган ишим ёқмаса, уни муваффақиятсизлик билан тугайди деб башорат қилишдан бўшамасдинг ва мулоҳазаларингга амал қилганим боисидан ҳам бу иш айтганингдек бўлиб чиқарди. Ўз фаолиятимга нисбатан ишончни йўқотдим. Мени шубҳа ва субутсизликлар енгиб олди. Улғайганим сари минг бир далил-исботлар билан ожизлигимни тасдиқлаш пайида бўлганингни кузатаман; ҳатто бу саёз фикрли омма учун ҳамиша ҳақдай бўлиб кўриниши хусусида ҳам шунча кўп далилларга эга бўлиб бордим. Аммо шуни айтиб қўяй: Сен менга бирон-бир нарсани тиқиштириб, кутилган натижага эришмоқчи бўлсанг, ҳеч кучингни аямайсан, аммо бу сафарбар қилинган жидду жаҳдинг ҳаддан ташқари ортиб кетди ва устимдан ўрнатган ҳокимиятинг шу даражага етдики, бу ҳокимият қўли билан нимани хоҳласанг, шуни намоёиш қила оладиган бўлдинг.

Сен тарбияда киноя кучидан, айниқса, унумли фойдаланардинг ва вазиятга мувофиқ келишини жуда яхши билардинг. Сен учун мана бундай оҳангда: «Буни сен удалашинг қийиндиров? Тўғри, қаердан ҳам бунинг учун куч топа олишинг мумкин? Қолаверса, бунга вақтинг ҳам бўлмаса

керак», тарзида гапириб, фаолиятдан қайтариш чўт эмасди. Бунинг устига, шу оҳангда саволлар берар экансан, айнан шунга мос юзингда иблисона тиржайиш ҳам қалқиб чиқарди. Ҳаммаси равшан бўлар, бунгача ҳам, ниманидир қўнгимдагидек охиригача етказолмаганимни билган лаҳзаларимданоқ ўзимни жазоланган ҳисоблардим. Менга нисбатан пичинг ва танбеҳларни учинчи бир шахсга қаратилгандек талаффуз этишинг ниҳоятда ёмон таҳқирларди. Масалан, Сен онам билан гаплашаётганингда олдингда ўтирганим учун ҳам: «Албатта, буни ўғил жанобларидан кутмасам ҳам бўлади», қабилида заҳарли бир луқмани гапингга тиқиштирардинг. (Бора-бора бу жанг услубинг шундай ажиб натижалар бердики, Сендан бирон-бир нарсани сўрашга ҳам юрагим дов бермай қолди, ҳадик мен учун одатга айланди, ҳатто кейинроқ бу одатга суяниб қолдим, айниқса, онам ёнимизда бўлса, бирон-бир савол билан бевосита Сенга мурожаат қилишдан ўзимни тиярдим, ҳолбуки, ёнида онаси турган бола учун Сен ҳақингда Сендан бирон нарсани сўраш энг хавфсиз ҳисобланади: мен эса шунда ҳам бирон-бир кутилмаган вазият туғилса, ўзимни муҳофаза қилай деб олдин: «Отамнинг кайфияти қандай?» – деб онамдан сўраб оламан. Гоҳида истисно тариқасида шундай ҳоллар ҳам юз берар, бадният одатларингдан бирининг томирига болта уриб қолардим, ҳолбуки, у менга эмас, масалан, мен билан йилларча жанжаллашиб келаётган Эллига тегишли бўлиши мумкин. «Бу бақалоқ қиз дастурхондан ўн метр нарида ўтириши керак» – Сен у ҳақида мана шундай масҳара оҳангида гап бошлар экансан, мендаги унга нисбатан нафрат ва ичи қоралик албатта тантана қилар, аммо бу бадфеълигим билан манзаранинг давомини ку-

затар эканман, унга ганим бўлишимга қарамай, Сенинг масхараомуз ва жирканч қарашларинг остида қолган бу қиздаги дўстона ва кўнгилчанлик қирраларини кўрмаслигим мумкин эмасди. Сен бу таҳқирли саҳнани такрорлаганинг сари гаразли мақсадингга шу қадар кам муваффақ бўлардинг. Ўйлашимча, Сенда қўқисдан пайдо бўлган қаҳр-ғазаб сабабига ҳеч қачон тўғри келмайди, шунинг учун ҳам бунчалик жаҳлинг чиқишига одам ишонмайди, масалан, стулга нотўғри ўтириш каби бир арзимас ҳолатга кўзинг тушиши билан тутақиб кетасан, демак, аслида Сен олдиндан нимадандир ғазабланган бўласан-да, арзимаган нарсани баҳона қилиб, ундан унумли фойдаланиб – хуморингдан чиқиб оласан. Бу туйғу қанчалик ишончли, қаҳрланишга сабаб бўладиган важ-корсонлар ҳамиша топилиб туришига қарамай, унинг ортидан қолмаслик, унга ёпишиб олиш шунчалик керакми, ахир тинимсиз дағдағалар зехни ўтмаслаштириб, бор иқтидорни адои тамом қилади-ку; нима бўлганда ҳам кундек аён ҳақиқатдан шубҳага боришга ҳеч ҳам ҳожат йўқ-ку. Мана шундай қилиб мен бадқовоқ, кам эътибор, қулоқсиз бола бўлиб қолдим, ҳаммасидан ҳам ўтадигани, ҳамиша писмиқ эдим, доимо кўнглимдагини яширишга тайёр турардим. Бундан Сен изтироб чекдинг, биз гамга ботдик. «Зўр тўда-ку» (яқинда Константинополдан келган бир нома муносабати билан аччиқ киноя қилганингдек), дея ўзингча яна ҳақ бўлиб чиқасан-да, тишларингни ғижирлатиб, узуқ-юлуқ, ярим тиржайиш билан болага бошиданоқ жаҳаннам манзарасини намойиш қиласан.

Сен қачонки ҳамма эшитиб юрадиган ўз-ўзингдан ёзғиришларингни бошлашинг билан – бу кўп такрорланиб туради – бу жўяли гаплар

Ўз болаларингга нисбатан муносабатингнинг акси эканини аён қилади-қўяди. Тан олиш керак, бола ўзи ҳақидаги шикоятларга қарийб иштироксиз қолади, ҳайронман, шундай қаттол фикрда бўла туриб, яна қандай қилиб раҳм-шафқат ҳақида ўйлаган бўлишинг мумкин, бунга ҳеч тушуна олмаганман (катта бўлиб, оз-моз тушуна бошладим). Сен ҳар қанақасига ҳам комил бўлсанг, қандай қилиб, раҳм-шафқатимизга, бу етмагандек ёрдамимизга муҳтожсан, ҳеч ақлимга сиғмайди? Аслида, биз кўпинча нафратланганимиз каби, Сен ҳам ундан ҳазар қилган бўлишинг керак. Чунки бу гина-кудурат ва фол очишларга ҳеч ҳам ишанолмаганман, уларда қандай махфий ниятлар яширинган бўлиши мумкин? Кейинроқ, шуни англадимки, ўша пайтларда Сен ҳам болаларингдан жуда ҳам озор кўргансан, лекин айтиб бир вазиятда ўзича йиғлоқилик болаларча соддадил, ишонувчан ҳисларни уйғотган ва бу ҳисларнинг ёрдамга тайёрлиги, ўз навбатида муқаррар янги ва очиқроқ тарбия ва ҳўрлаш воситаси бўлиб келгандай туюлади. Буларнинг таъсири унчалик кучли бўлмаса-да, оқибати шундан иборатки, бола жиддий қабул қилиши керак бўлган тушунчаларни юзакироқ тушунишга одатланиб қолади.

Бахтимга, баъзи воқеа ва вазиятларни истисно қилганда, Сенинг индамас изтиробларинг, меҳр-муҳаббат ва яхшиликларингнинг катта қисми кучини кўрсатиб, мендаги бор қаршиликларни синдириб бўлди ва бутун жони-жаҳонимни эгаллаб олди. Тўғриси, бунга камдан-кам ҳолларда эришилади, бироқ шунинг ўзиям фаройиб бўлган. Илгарилари мен Сени ёзнинг жазирама кунларида тушликдан сўнг пештахта ортида ҳориб, кўзинг илиниб қолган ҳолда учратардим; кейинроқ онаминг оғир хаста бўлиб қолган чоғла-

рини яхши эслайман, Сен бу кулфатдан ларзага тушиб, шкафга суяниб қолгандинг; гоҳо эса хотирам кўчасида сўнгги марта оғриб қолганимда Оттла билан ташриф буюрганинг кўринадиди, хонам остонасидаёқ тўхтадинг-да, мени яхшироқ кўриш умидида бўйнингни чўзиб қарадинг, аммо уриниб қолишимни истамаганингдан турган жойингдан менга қўл силкиб қўйдинг. Ўшанда ётган жойимда бахтиёрлигимдан энтика-энтика йиғлаган эдим, бу ҳақида ёзар эканман, ҳозир ҳам кўз ёшларимни тия олмаяпман.

Сенда ўзига асир этадиган сокин, сассиз, самимий, қисқаси, гўзал ва нодир табассум инъом этилганки, у кимга қаратилса, назари тушганинг дилини яйратиб юборади. Аммо бу табассум ёрқин бир алпозда менинг болалик кунларимга қиё боққанини эслай олмайман, эҳтимол шундай дамлар ҳам бўлгандир, билмадим, аммо нега Сен у чоғларда бу бахтни менга раво кўрмагансан, ҳолбуки, гўдакликдаги гуноҳсизлигим ва шабнамдай покизалигим ва яна келажакдаги улуғ умидларинг тимсоли бўлганлигим боисидан ҳам ҳаммадан кўра бу бахтга мен лойиқ бўлишим керак эмасмиди? Э воҳки, бу тасаввур лаҳзаларининг ёқимлилиги ҳам гуноҳкорлик ҳисларимни алаанга олдиради ва янада дунёни менга тушуниксиз қилиб кўрсатади.

Яхшиси, доимий ва ҳақиқий аҳволни ўйлаган маъқул. Дарвоқе, Сенга нисбатан муносабатим хусусида қанчалик кўп далил-исботга эга бўлишимга қарамасдан, қонимизга сингиб кетган ўч олиш туйғусининг кучлилиги боисиданми мен кўпинча Сенинг феъл-атворингдаги кулгили, майда-чуйдаларнинг изига тушиб кетаман, уларни тўплаб, бўрттириб юбораман. Мисол учун, Сенда баланд мартабали кишиларга нисбатан,

айтайлик, Кайзернинг аллақандай маслаҳатчиси ёки шу мақомдаги бирон-бир киши ҳақида берилиб ҳикоя қилар экансан, унга нисбатан алоҳида, бир қадар хаёлий, сўқирларча маҳлиёлик кўзга ташланади. (Бу ўз йўлига бўлса майли эди, ҳолбуки отам бўлган Сендай инсон эса арзимас баҳосини кўтариш илинжида бу амалдорларга ўзини дахлдордай кўрсатиб, уларни оғзидан бол томиб мақтагандай бўлади ва буни ҳис қилиш мени чидаб бўлмас азобларга гирифторм этади). Ёки Сенинг яна бепарда гапларга ишқибозлигинг жонимни ҳиқилдоғимга олиб келади, бировнинг устидан мазах-мутойибани бошлаб юборган чоғларингда, жуда ҳам шанғи бўлиб кетасан, бундан-да даҳшатлиси, айтилган гаплар айнан бориб нишонга тегади, ҳолбуки, бу луқмалар мантиқ нуқтаи назаридан жуда ҳам бўш, саёз, арзимас, бориб турган беадаблик намунасидир. (Бунда ҳам ҳаётдагидек зўравонлигинг кучини кўрсатиб, мени ўсал қилади). Англашилганидек, бунга ўхшаш ҳазил-ҳузул ва миш-мишларга эрк берадиган ҳар хил тафсилотлар кузатуви анча-мунча, улар мени хушнуд этади, Сен учун эса гийбатнамо манзара касб этиб, жаҳлингни чиқарган ва ўзингни ҳақоратланган ҳис қилган бўлишинг турган гап; агар ишонсанг, менда бутунлай бошқача таассурот уйғотади: уларни эслаб туриш худди Худо ва қиролларга муносабатни намоёиш қилиш имконини яратгандек, бунга ярамаса-да, ўз-ўзимни ҳимоя қилиш воситасидай бўлиб келади, бу мазахлар фақатгина чуқур ҳурмат-эҳтиромга муносиб бўлмай, ҳатто уни яратувчи бир асос ҳамдир.

Дарвоқе, Сен ҳам менга нисбатан муносабатда мендан ортиқ имкониятга эга эмас эдинг, нима қилиб бўлса-да ўзингни ҳимоя қилиш пайи-

да бўлардинг. Афсуски фаровон яшаётганлигим, учун қанчалик заҳмат чекканинг, булар бир-бирига шунчалик мувофиқ келишини чиройли қилиб эслатишни болайсан, холос. Бунинкор этмайман, лекин энг қалтис, ҳал қилувчи палларда, афсуски, менга улар асқатади, деб айта олмайман.

Ҳа, онам менга нисбатан чек-чегарасиз меҳрибон, олижаноб, аммо буларнинг бари Сенга бориб тақалишини ўйласам, алаалоқибат – машъум алоқадорлик кўринишини касб этади. Агар адашмасам, онам ўзи истамаган ҳолда, ўлжаларни қопқон сари ҳайдаб келувчи родини ўйнайди. Ростига кўчадиган бўлсам, берган тарбиянга нисбатан яширин, ярим-ёрти бўлса-да, қалбимда хушламаслик, ҳатто нафрат гимирлаб юргани мени оёққа туришга, мустақил бўлишга ёрдам берган бўлса ажаб эмас; аммо онамнинг барча олижанобликлари бу уринишларимни текислаб ташлаб, мушфиқ пандлари (болалигимда у мен учун энг юксак ақл-идрок тимсоли эди), ҳомийлиги билан зўрлаб даврангга олиб кирар, унда эса муҳит бошқача, Сенга тўғри келмаган ҳис-туйғуларнинг оёғи осмондан бўлиб, давра фақат Сенинг фойданг сари йўрғалашга маҳкум эди. Аммо бу яраштириш билан ҳам ҳаммаси тугаб қолмас, онам ўғринча Сендан мени ҳимоя қилар, яширин суратда нималарнидир ҳадя этиб, нималарнидир қилишимга рухсат берардики – шунда яна Сенинг олдинда айбдор ва жиноятчи бўлиб чиқардим, ёлғончилигим ва гуноҳкорлигимга ичдан иқрор бўлардим, ҳақир бир ҳолда ҳали ҳақхуққим, имкониятим бор ҳолда, ўзимни ҳимоя қилиш мумкинлигига қарамай, йўлимдан айланиб ўтардим, ўзимдан, ўзлигимдан чекинардим. Табиийки, кейинроқ бу йўлларни эгаллашни ўр-

ганиб олганимда ҳам, бундай қилишга ҳаққим ҳам, ҳуқуқим ҳам йўқ, бу ноҳақлик бўлади, деган фикрга тез-тез келадиган бўлиб қолдим. Бунинг ўзи ҳам айбдорлик ҳиссини бир неча карра оширарди.

Очиғи, Сен бирон марта ҳам менга расман қўл кўтармагансан. Лекин босар-тусарингни билмай бақириб-чақиришларинг, азобдан башарангнинг тиришиб кетиши, тасмангни ечиб, уни стулнинг орқа суянчиғига ташлаб қўйишларинг – буларнинг бари мен учун калтаклашдан ҳам беш баттар эди. Бу туйғуни бошдан кечириш гоҳ Сени олий жазога мустағриқ этарди. Ўйлардим: ҳақиқатан ҳам у дорга тортилса, жони узилади-ю, шу билан буларнинг бари ўз ниҳоясига етади. Эҳтимол, ҳамма нарса қатл учун тайёрлаб қўйилиб, унинг кўз олдида дор сиртмоғи саланглай бошлаганда, бир лаҳзада у ҳаммасини чуқур англаб етар ва яшаш учун имконият сўраб, бутун умридаги зулми учун азоблар чекар, илтижолар қилишга тушиб кетар, деган хаёлларга борардим. Бу етмагандай, бир талай воқеалар ҳам фикрингча менинг саваланишим лозимлигига хизмат қилар, олижаноблигинг қайтадан кабир гуноҳларни ҳис қилишга имкон яратарди. Шу боис ҳам, мен ҳамма томондан Сенинг олдинда боши-кети йўқ гуноҳкорга ўхшайман.

Сен анчадан буён менга офир меҳнатинг эвазига хор-зорликка гирифтор бўлмай, тинч, жоним ҳузурда бўлиб яшаб келганимни (ҳолбуки, ярқ этиб кўзга ташланадиган одамови ва хароб сўнгги вазиятимга кўра, шуни айтиш мумкинки, ҳеч қачон болаларинг ҳақида жиддий бош қотирмагансан, балки кўпинча чеккада ё юқоридан туриб фикр юритасан) юзимга солиб келасан. Мен кўпинча, миямни даҳшатли тарзда буровга олиб, асоратлар қолдирган огоҳлантиришларингни эслаб

тураман: «Мен етти йил тиззамгача лой кечиб, қишлоқ йўлида чорифимни судраганман-а», «Биз ҳаммамиз каталакдек хонада тиқилиб ётардик», «Ўшанда картошкамиз мўл тукканидан қувончимиз ичимизга сифмасди», «Пизекдаги дўконни менга ишониб топширганларида, ҳали она сути оғзидан кетмаган гўдак эдим», «Йиллар давомида тузук қишки пойабзалим бўлмаганидан, оёғим яра-чақа бўлиб кетганди», «Мен ҳеч қачон ҳеч нарсани уйдан олмаганман, ҳатто, ҳарбий хизматни ўтаётган давримда ҳам ўзим у-будан орттириб, уйдагиларга пул жўнатиб турардим», «Ҳар қанақа йўл тутишларига қарамай, бари бир отам мен учун энг улуғ ҳурматга лойиқ падари бузруквор эди. Ҳозир ким отасига шундай муносабатда бўлади? Тирикчилик азобларини татиб кўрмаган болалар нимани ҳам билишарди? Дарвоқе, ҳақиқатни аниқ-тиниқ англаб етмаган болалардан нимани ҳам кутса бўлади?» Эҳтимол, бу ҳикоялар бошқа бир вазиятда Сен каби оталар инъом қилган хорлик ва кулфатларни ҳайдашда асқатиши, куч ва тетиклик бағишлаши, аъло даражадаги тарбия воситалари бўлиши мумкин эди. Бироқ буни умуман истамаган кўринасан, Сенинг таъсиринг натижасида оиланинг маънавий муҳити ёмонлашди, буни яхшилаш имкони бўлгани ҳолида баттар чоҳга судрагандайсан. Бу эса зўравонликни кучайтирди, оилада кескин ўзгариш ясади, уйдан бутунлай бош олиб кетишдан бошқа илож қолдирмади (Шундай шароитда ҳам онам бунга қарши бўлмаган воситалар ила етарлича қатъият ва куч топа билгандами). Албатта, Сен буни асло истамаганингдан, уни номард, тентак, қулоқсиз, сотқин ва жинни деб атаган бўлардинг. Ўшанда намуна учун Сен кўпгина мисоллар топиб, ҳикоялар сўзларкансан,

бир томондан, ор-номус ҳиссини аланга олишини кўзлаган бўлсанг, бошқа томондан, унинг бош кўтармаслиги учун тиш-тирноғинггача қаршилиқ кўрсатгансан. Алаҳсиган паллаларингдан бирида Цюраудаги⁹ Отланинг ўзини овунтиришлари Сени жуда ташвишлантириб қўйди. У ҳам худди Сен ўз отангдан мустақил бўлганинг каби эркинлик истар ва меҳнатинг меваларига муҳтож бўлиб қолмасликни кўнглига туккан, унга бирон нарса инъом қила олишинг мумкин бўлгани ҳолда, қишлоқда ёлғиз яшаб, бемалол ишлаш имкониятига эга бўлишни хоҳларди. Наҳотки, бу шунчалик ёмон ният бўлса? Наҳотки, бу Сенинг ибратли тарбиянгдан ҳаддан ташқари узоқ бўлса? Отланинг бу ниятлари охир-оқибатда зафар тожини кия олмаган, ота-она шаънига номуносиб, яна аллақанча келишмаган томонлари-ю, ғавғоси кўп бўлса нима қилибди?! Наҳотки, бунинг учун ёлғиз унинг ўзи айбдор? Бу вазиятда Сенинг гуноҳсиз эканлигингнинг ўзи биринчи навбатда ундан ниҳоятда узоқлашиб, бегоналашиб кетганингни билдирмайдами? Дарвоқе, у Сенинг дўконингда ишлаганда кеч пайқалган бу бегоналик (кейинроқ ўз-ўзингни кўниктирганингдек) Цюраудагидан каммиди? Наҳотки у Сенинг бошқарувинг натижасида (ҳатто ўз-ўзингни енгган аҳволингда ҳам) руҳи кўтарилган, ўзига қарашга, маслаҳат олишга, ҳатто оддийгина сабр-тоқат қилишга ўрганган бўлса?

Бунақа пайдар-пай сабоқлардан кейин ҳам чучмал ҳазиллар қилавердинг: яшашимиз худди жаннатдагидек эмиш. Нафсиламрини айтганда бу бели букри ҳазилларнинг яроқсизлигини думбил ҳам билади. Гапнинг пўскалласини айтганда, буларни ҳазил ҳам деб бўлмайди. Қизиқ, Сен шу пайтгача нима учун курашиб келдинг, берган

тарбиянг бизни нимага ўргатди, чунки у ташқи дунё билан курашда бир чақага арзимас, шу боис жангга биз кечикиб, кап-катга бўлиб кирганимизга қарамай, гўдаклардай нимжон эдик. Оқибатда биз оғир аҳволга тушиб қолдик, аммо бу билан вазиятимиз Сеникидан-да аянчли эди деб исботламоқчи эмасман (вазиятдан чиқиш чораларини тенглаштира олмайман ҳам), умумий аҳволимиз қарийб тенг эди. Сен бунга қандай қилиб маҳкум этганинг хусусида сўзламасак-да, бу ҳақир аҳволимиздан шундай бир фикр келиб чиқадики, ўз ғуссаларимиздан мақтана олмаганимиздек, уларни ерга уриш ҳам қўлимиздан келмайди. Албатта, мен Сенинг машаққатли меҳнатларинг мевасидан баҳраманд бўлганимни рад эта олмайман, буни эса муваффақиятингни таъкидлаш, қувончингни орттириш учун ҳам қилганман, бироқ ҳамиша бир-биримизга бегоналигимиз бунга халақит берарди. Шу билан бу баҳрамандликда Сен ҳадя қилган уятчанлик, хавфсаласизлик, дарди кўпнинг дармони йўқ деганларидек, ичдан гуноҳкорлик ҳиссининг мавжланиши каби алоҳида меваларнинг бўлганлигини ҳам айтиш керак. Яна ҳаётимни тўғри ўзанга буриб юборганинг учун эмас, тиланчи қўлига икки чақа тутқазгандек яхшиликларинг учунгина миннатдорчилик билдиришим мумкин.

Бу тарбиянинг бошқача тарздаги ташқи натижаси шу бўлдики, нимаики Сени эслатадиган бўлса, ундан узоқлашадиган, орқа-олдимга қарамай қочадиган бўлдим. Дўконингни ҳаммадан олдин тарк этдим. Болалигимда у шунчаки чорраҳадаги дўкон эди, лекин жуда гавжум жойда ўрнашгани, кечалари чироқлардан теграси ёришиб тургани, кўп нарсани кўриш ва эшитиш мумкин бўлгани, бунинг кимгадир ёрдами теги-

ши ва ҳоказо қулайлиги билан ажралиб туриши; асосийси эса у Сенинг ажойиб тижоратчилик истеъдодингни манаман, деб кўрсатиб, шарафлаб турганини айтмайсанми; айна унда одамлар билан муомала-муносабатга киришиб, кучли ҳазил-мутойиба билан ишингни битиришинг, зарур бир қарорни тез қабул қилиш, керак бўлса, ўша заҳоти буни амалга оширишингни намоиш этиш имкони билан мени хурсанд қилган бўлиши керак; устига-устак ҳар турли молни бежирим қилиб ўрашга усталигинг, айниқса дўконда ҳар бир янги қутининг очилишининг ўзи тантана тусини олар ва Сени олқишлашга сазовор манзара ясар, буларнинг ҳаммаси эса бир бутун бўлиб, мен каби мактаб болалари учун зўр, антиқа бир томоша эди. Булардан қатъи назар тобора яна ва яна – мунтазам суратда мени қўрқитиш пайида бўлдинг, бу кўпроқ дўконда юз бергани учун Сен ва дўкон мен учун ягона, қўрқинчли бир махлуққа айланиб қолаёздингиз, шу боис ҳам дўконга кирганимда ақли-ҳушим ўзимда бўлмасди. Шунга қарамай, бошланишда буларнинг бари табиий туюлар, фақат хизматчиларга бўлган дағал муомаланг мени хижолатга солар, қийнарни. Билмадим, болалигимдан худди хаста каби ҳаддан ортиқ таъсирчан ўсганим учунми, аксари ўринларда бу табиий ҳолми (масалан, Assicurazioni Generale дан кетмоқчи эканлигимни директорга тушунтиришга уринганимда, бу ният ҳали муқаррар ҳақиқатга айланиб улгурмаган эсада, шунчаки хаёлий сафсата ҳам эмасди; рост, бу ўзимга боғлиқ бўлмаганига қарамай, дўконни ёмон кўриб қолганим учун ҳам бирор нарчасига тегишга журъат қилолмаган эдим), лекин болалигимнинг бошқа жойда ўтган кунлари дилимни бунчалик ғам-ғуссага ботирмаган. Дўконда

гувоҳи бўлганим – бақир-чақир ва дарғазабликларинг, койиш ва ҳақоратларинг, ўшандаги тасаввуримга кўра, бошқа жойда бунчалик тубан кўринишда юз бериши мумкин эмасди. Гап фақат Сенинг жаҳлинг туйқус чиқиб, ғавфо кўтаришингда эмас, балки зolimлигингдадир. Айтайлик, гоҳ дабдурустдан пештахтадаги учраган молни улоқтириб қолардинг ва бу атрофдагиларни тахта қилиб қўйганига безътибор йўлингда давом этаркансан, ҳар тугул ўшандаги ақлсизларча ножўя хатти-ҳаракатинг ҳовурингдан тушириб, ғазабингни босар, аммо ҳалиги молни гумашта албатта ердан олиб, саришта қилиши шарт эди. Ёки бир сил касал хизматчингни: «Ҳаром қотгур, касал ит», дердинг, бошқа хизматчиларни эса: «Сотиб олинган ғанимлар» деб, рижиниб юардинг; улар шундай бўлгани ва шунга маҳкум этилгани боисидан Сен менга уларнинг «ғаддор қулдори» бўлиб туюласан. Мен дўконда улуғ бир сабоқ олдим – Сен ҳам ноҳақ бўлишинг мумкин экан, агар бу фақат ўзимгагина даҳлдор бўлганида эътибор бермаган, Сени оқлайдиган далиллар топган бўлардим, чунки айбимни ҳис қилиш менда кучли; ўшандаги тасаввуримга кўра, дўконда ишлайдиган барча хизматчилар олдингда қўрқув, даҳшат ҳисси билан яшашлари шарт эди, майли бу тасаввур кейинроқ бир оз ўзгарди, унга яна нималардир қўшилди, лекин моҳиятан ўзгармай қолаверди. Албатта, буни бўрттирган бўлишим мумкин, лекин ишончим комилки, бояги мисолнинг ўзи улар ҳам мен юзма-юз келган қўрқувларга маҳкум этилганликларини тасдиқлайди. Агар ҳақиқатан ҳам шундай бўлса, фаҳм-фаросатли, катта киши бўлишларига қарамасдан, инсон асаби бардош беролмайдиган бундай ҳақоратлар уларни ерпарчин қилган,

бечоралар озод инсон каби умр кечирмаган бўлиб чиқадилар ва бунинг нуқси дўкон муҳитига уриб, оқибатда ҳаммадан кўра кўпроқ ўзинг зарар кўргансан. Буларнинг бариси менда дўконга нисбатан чидаб бўлмайдиган нафрат оловини алангалатди, Сен-ла муносабатимга ҳам қаттиқ таъсир кўрсатди: бунда амалпарастлигинг ва уddaбуронлигингни тилга олмаганда ҳам, пихини ёрган савдогар нигоҳи билан хизматчиларингга қандай ёндашишингни айтмасам бўлмайди. Бир пайтлар Сенга кимдир ўргатганидек, ходимларингнинг ишдаги ҳар қанақа натижалари асло қониқтирмас, бу инжиқлигинг менинг хатти-ҳаракатларим ила баттар ошган бўлиши керак. Шунинг учун ҳам хизматчиларинг томонига ўтиб олдим, бегоналарга шунчалик зулм қилишингга ҳеч ҳам тушуна олмасдим, қўрқоқ табиатимга кўра, хизматчиларнинг жунбушга келишларидан чўчиб, ўзаро яраштириш йўллари излардим, гўё ходимларингдан Сен ва оиламизга ҳамиша хавф бордай туюлар ва уларнинг сабр косасини нима тўлдириши мумкинлигини ўзимча чамалаб юрардим. Хўжайинлари бўлган Сени тепадан улоқтирмасинлар деб, ич-ичимдан хавотирланардим, сиртдан буни билдирмасликка ҳаракат қилсам-да, аслида оёқларини ялаб-юлқашга тайёр ҳолда юрардим, аммо менга оддий хушмуомалалик, камтаринлик хислатлари етишмас, ҳарчанд мўмин-қобил кўринишга уринмай, биринчи бўлиб салом бермоққа чоғланар, мабодо салом бериб қолишса, муносиб алик олиш билан, кўнгилларини юмшатиш пайида бўлардим. Мен бу ўринда ўзимнинг атрофдагиларга муносабатим ҳақида гапирдим, бундан ташқари (мисол учун Отланинг қашшоқларга беписанд муносабати ёки кимнингдир ходимларингдан бирига хушму-

омала бўлиши асло Сенга ёқмаслиги, жаҳлингни чиқариши ҳозирча бирон-бир хавф туғдирмас-да, охир-оқибат шундай натижага олиб келадигандай бўлаверади) дўкон келажакда мавқеингга ўзининг салбий таъсирини кўрсатмаса, деб хавфсирайман. Алалоқибат дўкондан кўрқувга туша бошладим, жилла қурса у менинг қисматим эмаслигига имон келтирдим, кўнглим қолди, гапнинг пўскалласини айтганда, ҳали гимназияга кирмасимдан олдин ундан анча узоқлашиб бўлгандим. Шунинг учун ҳам дўкон ишлари билан шуғулланишга мутлақ ақлим бовар қилмас, ҳатто тан олганингдек, у Сенинг ҳам куч-қувватингни сўриб, адойи тамом қилиб қўйганди. Дўкондан кўнглим қолгани худди болаларингдан нафратланганинг каби фақат Сенга боғлиқ шундай кулфатки, (бу мени хижолатга солади) бироз бўлса-да, ҳузур-ҳаловат топиш учун мени савдо-сотик ишларига ноқобил ва ундан-да юксак гоюлар калламини банд этган, деб исботлашга ва ишонишга интилиб келдинг. Албатта, бу гаплар онамни суюнтириб юборган эди, ҳолбуки иродангга қарши бориб, бу топилманг манманлигим боис йўлсизлигимни баттар кучайтирди. Ҳақиқатан ҳам «Юксак орзулар» мени дўкондан (мен энди, ундан чинакамига нафратланаман) айирганида, ҳаётим бутунлай бошқа бир ўзандан кетган ва ҳозиргидан тубдан фарқ қилган бўлар, мен гимназияда ҳуқуқий билимлар уммонига таваккал шўнғиб, бир кун бирор камтарона амал курсиси олдидан сузиб чиққан бўлардим.

Сендан қочишим – оилани тарк этганимни, ҳатто онамдан ҳам юз ўгирганимни билдиради. Тўғриси, унинг бағридан ҳамиша ўзингга паноҳ топсанг бўлади, аммо бу бошпанада Сенинг муҳринг излари бор. У Сени жони-жаҳони билан

севиб, бор-йўғини тамомила бахш этгани туфайли бу ҳолат оз ёки кўп даражада узоқ пайт бола тарбияси учун курашда алоҳида роль ўйнади. Аксига олиб, онам гўдак ўз савқи табиий сезгисига ишонгани каби, Сенга тобора яқинлашиб борди: у назокатли ва юмшоқ феъл, ҳеч вақт жаҳлингни чиқармас, шу билан бирга ўз эркини ҳам асраб-авайлаган, бироқ унинг йиллар ўтган сари шошқалоқлик ва сўқирлик билан болаларга зуғуминг кучайишини, албатта Оттла масаласи оғир бўлганди, жимгина қабул қилиб келганидан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Албатта, онаминг оиладаги аҳволи қанчалик азобли ва ҳолдан тойдирадиган бўлганини ҳам эсдан чиқармаслик керак. Очиғи, дўкон ва уй ғалвалари суробини тўғрилаган, оиладаги ҳамма дарзли нуқталар унга икки карра оғирлик олиб келар, бунинг мукофоти эса ҳаммиша ғам-ғусса бўлар, чунки у шундай вазиятни эгаллаган эдики, Сен ва бизнинг орамизда, ораликда қолганди. Унга нибатан эътиборлисан, муҳаббатинг ҳам йўқ эмас, лекин худди бизга бўлган муносабатинг каби жининг тутса, уни ҳам аяб ўтирмайсан. Ҳа, биз жуда ҳам шафқатсизларча – Сен ўз томонингдан, биз ўз томонимиздан уни тўрткилар, гўё бир-биримизга отиб ўйнардик. Кўринишидан, ҳеч ким бирон-бир ёмон фикрга бормас, ҳамма фақат ўзича бир мақсад йўлида курашаётганга ўхшар, Сен бизга бир нарсани буюрганингда биз бошқа бир нарсани баҳона қилгандек, ўйлашимча бу жараёнда онамни қайта-қайта ютиб олгандек бўлаверардик. Биз учун уни қийнаганинг боисидан ҳам берган тарбиянг сезиларли наф бермади. Бошқа оқловлар ҳеч ақлга тўғри келмаса-да, буниси ҳатто унга нисбатан бизнинг меҳримизни гўё оқлайди ҳам. У қандай куч билан Сенинг, Сен сабаб бизнинг

гап-сўз, писанда хатти-ҳаракатларимизга сабр қилиб келди экан? Фақат Сен ўзингни ҳақ ҳисоблаб, у бизни ортиқча суйгани, «талтайтиргани» ҳақида оғиз кўпиртирма, балки бу эркалатиш Сенинг тузумингга нисбатан беихтиёр тинч, зимдан норозилик белгиси эмасмикин? Албатта, онам, шукрки, ҳаммамизга бўлган чексиз муҳаббати кучи билан қўлидан келганини қилган, бўлмаса бунча хўрлик ва азоб бир кўнгилга сиғиши, унга дош бериш душвор эди.

Сингилларим бир қадар менинг томонимда туришарди. Айниқса, Валлининг Сенга муносабати кишини саодатманд қилади. У ҳаммадан кўра онамнинг йўлини тутиб, ҳеч бир кўзга ташланадиган қийинчиликларга дуч келмай ва бирон нафни тама қилмай, ўзини сенга мослаганди. Сен ҳам ўз навбатида онам ҳақида унутмаганингдан унга дўстона, илиқ муносабатда бўлардинг, ҳолбуки, унинг зуваласида бошқаларга қараганда кафказодалик камроқ. Балки бу одамлар кўзига шундай уюштирилган бўлиши ҳам мумкин: чунки оиламиз жамулжам бўлмаганда ўзингни тамоман бошқача тутасан, ҳатто буни талаб қилиш ҳам қўлингдан келмайдигандек кўринади; худди бу ерда биздан айириб алоҳида тақдирлайдиган ёки асраб-авайлашга арзийдиган бирон нарса йўқдай, ҳеч нарсани ҳис қилмасдан ўтираверасан. Сен афтидан, ҳеч қачон шажарамиздаги аёллардан биронтасини чинакам меҳр билан яхши кўрмаганга ўхшайсан. Эҳтимол, биз тўсқинлик қилмаганимизда, Валлининг Сенга нисбатан муносабати янада кўпроқ мулоим, дўстона бўлиши турган гап эди.

Сенинг таъсирингни қарийб синдиришга муваффақ бўлган ягона номзод – Элли бўлади. Болалигимда мен буни ундан сира кутмаган эдим.

Ахир у ўшанда қандай қўпол, бўшанг, қўрқоқ, тумшайган, ўз гуноҳкорлигидан аламзада, индамас, сержаҳл, танбал, ширинликка ўч, очкўз бир қизалоқ эди. Ва шубҳасиз Сенинг таъсиринг босими остида уни кўролмасдим, у ҳақида адолатли гапиришим ҳам амри маҳол эди. Зеро, унинг хатти-ҳаракати ўзимга ўзимни кўрсатарди. Айниқса, очкўз бола бўлганим учундир, хасислигидан жуда ҳам ҳазар қилардим. Очкўзлик – инсонни бахтсизликка дучор қиладиган оқибати маълум иллатлардан бири, бу хасталик билан болалигимдан оғриганим боис, теграмдаги бирон-бир нарсага эга бўлолмасам, меники бўлишига ишонмасам, ўзимники қилгим келар, ҳеч бўлмаса, уни қўлимга тутиш ёки оғзимга солиш пайига тушардим, аммо бу нарса насиб қилмай, ноилож воз кечишга ҳозирлик кўришим билан бу айна муддао бўлгандек, у худди шу вазиятда ўша нарсани танлар, мендан уни тортиб олиш ишқиде ёнарди. Лекин буларнинг бари унинг ўсмирлиги билан бирга қолиб кетди, кейин тамоман ўзгарди, киндик қони томган уйни тарк этиб, турмушга чиқиб, болалик бўлгач, ҳаётсевар, ўктам, беғам, холис умидларга тўла ва яна бир талай фазилатларда якто бўлиб қолди. Буларнинг юз беришига ақл бовар қилмас эдими, ундаги ўзгаришларга умуман эътибор қилмадинг, ҳар қанақа воқеалар содир бўлиб туради-ку, Эллида балқиган фазилатлар Сен томондан баҳоланмади ва унга нисбатан сўқирларча салбий қараш, қандай бўлса, шундайлигича қолди, фақат аввалгидан фарқи сезиларли даражада ўз фаоллигини йўқотди: бундан кейин Эллининг биз билан яшамаслиги аёнлигидан, Феликсга бўлган меҳринг ва Карлга нисбатан хайрихоҳлигинг бу адоватни орқароққа суриб, кучини қирқди. Ҳали бу учун

Герти¹⁰ бошқача кўринишда таъзирини ейиши керак бўлади.

Мен Оттла ҳақида битишга зўрға қарор қилдим; бу фақат хатимдаги фаолият харитасидаги белгиланган асосий нуқталар ҳаракати учун жуда зарурларини кўрсатишга ёрдами тегишидан умидвор бўлганим учундир. Оддийгина вазиятлар, масалан, унинг ўзи гўё татиб кўрмаган гам-ғусса ёки хатарларни оламизми, ишқилиб, у фақат Сенга нафрат тимсоли сифатида эҳтиёжингга яраб келади; ҳа, ҳа, ўзинг бунга иқроп бўлиб, қайта-қайта таъкидлаганингдек, у Сенга доимий кўнгилсизлик ва азоб-уқубатлар олиб келди, бу изтиробларда қоврилганингда, у бундан рози, ҳатто шодмон бўлди. Хулласи калом, унинг бўлган-тургани бир дажжолликдир. Бу қандай ғаройиб бегоналашиш бўлдики, ўртамиздагиси етмагандек, Иккалангиз орасида бундай улкан жарликнинг пайдо бўлиш муқаррарлиги ҳайратланарли даражадаги адашишга имкон яратди. У шунчалик Сендан узоқлашиб кетган эдики, уни қаерда бўлишини чамалаган бўлсанг, ўша ерда у эмас, балки шарпасини кўрардинг. У Сенга ташвишлар, талай азиятлар етказганини мен ҳам тан оламан. Лекин мавжуд аҳволни тўла тасаввур этишим қийин: юз берган ҳодиса жуда мураккаб, бироқ Лёви ҳамма томонини чамалагани каби бу ерда энг кескир қуроолар билан шайланган кафказодаликни кузатиш мумкин бўлади. Бизнинг орамизда ҳақиқий олишув жанги ҳеч қачон бўлмаган; шунчалик аҳволимни тез танг қилиб қўярдингки, жуфтакни вақтида ростлаб қолишдан бошқа иложим қолмас ва ҳасрату надомат билан ич-ичдан Сенга хезлаиб юриш пайида бўлардим. Сизлар эса ҳаммаша жанговар, куч-қувватларингиз тўлиб-тошган

ҳолатда, чатнаб-чирсиллаб турасизлар. Бунинг ваҳимали манзарасини тасаввур қилиш нақадар нохуш ўйлар уйғотади! Ҳаммасидан ҳам ўтадигани, тўртовимизнинг ичида у Сенга энг яқин туради, яна онам билан иттифоқингдаги энг ишончли ҳалқа ҳам Оттла ҳисобланади. Билмадим, сизларнинг бахтларингиз муштараклигига нима халақит берган бўлиши мумкин, ота ва боланинг ораси қандай бўлиши керак ўзи, бу ерда ҳам мен бошимдан кечирганга ўхшаш вазиятга дуч келинган бўлса ажаб эмас. Сенинг хос жиҳатларинг – мустабидлик, айрича феъл-атворинг, унинг алоҳида қирралари – Лёвига ўхшаш ўжарлиги, таъсирчанлиги, адолатпарварлиги, бедорликка даъвати – бари-бари кафказодаларга хос қудратни англатади. Эҳтимол, мен унинг таъсирига тушмагандек кўринарман, аммо бу даргумон, ҳадемай бу ҳаётда ҳам ўз исботини топса ажаб эмас. Аҳвол чигаллашиб кетганда энг охирги бўлиб даврага кирганига қарамай, ҳозир амалда кўп ишлар унинг ҳукмномаси билан ҳаётга мувофиқлашди. Тасаввур қилишимча, у ўз феъл-атворига кўра, бирон-бир объект сари юзланар экан, ҳал қилувчи паллада Сен томонингда ёки қарши томонда туришда иккиланиб қоларди; шунда Сен қандайдир ён беришлар билан ул сари сурилардинг, гўё шу билан сизларни ажойиб ҳамфикр жуфтлик ҳисобласа бўладигандек туюлади. Албатта, мен бу иттифоқда ортиқча эдим. Лекин сизларнинг ноёб ҳамжиҳатлигингиз мени озгина қадрлагандами, бу жиҳатдан болаларинг ичида мендек бундан қаноатланганини топа олмасдинг. Шунга кўра ҳам омадинг чопиб, менга нисбатан муносабатингни ўзгартирганингдами, қанақа ажойиб бўларди! Буларнинг бари албатта, бугун орзу-хаёлгина, холос. Отаси

билан Оттла ўртасида ҳеч қанақа яқинлик йўқ, у ҳам худди мен каби ёлғиз, ўз йўлини ўзи топишга мажбур эди, аммо у менга қараганда соғлом, умидли, кучига ишонар, дадил ҳаракат қилар, керагидан ортиқ шундай имкониятлари боис назарингда янада ёвуз, янада сотқинликка қобилдай кўринарди. Буни тушунаман, у Сенинг қарашингга кўра, бошқача бўлиши мумкин эмасди. Ҳолбуки, у ўзига Сенинг қаричинг билан қарар, бундан умидсизликка тушмаса-да, (умидсизлик – менинг қисматим), изтиробингни чуқур ҳис қилганидан маънос бўлиб юрарди. Сен кўпинча биз бирга, шивирлашиб-кулишиб юрганимизда, ўз исмингни оғзимиздан эшитганинг учунми, кўнгилда кечадиган туйғуларни ҳеч бир-бирига боғлай олмасдинг. Олдинда фаройиб фитначилардек таассурот қолдирардик. Фаройиб фитначилар эмиш! Албатта, Сен суҳбатларимиз мавзуси, фикр-мулоҳазаларимиз ҳақида аллақачон бир тўхтамга келиб бўлгансан; лекин биз ўйлаганингдек Сенга қарши бирон-бир фитна уюштириш, миш-миш тўқиш илинжида учрашиб турмаймиз, балки ҳазил-ҳузул ёки жиддият билан бўлсин, меҳр-муҳаббат ёки қаҳр-ғазаб, хуш кўрмаслик алангасидами, итоаткорлик билан гуноҳларимизни англаб, юрак ва ақл-идрокнинг бор кучи билан яқиндан туриб, Сен билан ўртанимиздаги даҳшатли талашиб-тортишишни бар тараф этишининг бирон-бир чоралари бўлса дея муҳокама қиламиз; бу талашиб-тортишиш шундай бир даҳмазаки, Сен ҳамон ўзингни унинг ҳаками деб ҳисоблаётганингга қарамасдан (бу ерда фақат ўзим содир этишим мумкин бўлган хатолар ҳақидаги саволни очиқ қолдираман) кўп ҳолларда охир-оқибат Сен ҳам худди биз каби шу қадар янглиш томонда, сўқирларча йўлда эдинг.

Тарбиячилик таъсирингнинг энг юксак кўрсаткичи – Ирма¹¹ ҳисобланади. Бир томондан, бу ҳиссиётларга берилиш унга бегона: ахир у ишга келганда аллақачон балоғат остонасидан ҳатлаган, ўзлигини собит сақлаш учун куч-қуввати етарли, Сенга бир бошлиқдай қарар, шунга яраша таъсирингга қисман тушган; бошқа томондан ўзини Сени яқин қариндош, отасининг биродари деб билганидан ҳам устидан ўрнатган ҳукмронлигингга кўпроқ бўйсунар, гапингга кирар эди. Нима бўлганда ҳам, нимжонгина бу қиз ақлли, уддабурон, камсуқум ва тиришқоқ, ўз манфаатини кўзламайдиган ва фидойи, ҳамиша ишонса бўладиган, бир сўз билан айтганда, дўконда етишмайдиган, ўз ишини яхши биладиган, орқа-олдини саранжомлаб юрадиган ноёб хизматчи, Сени амаки каби севиб, бошлиқ каби қувватлаб, қаватингга кирганлардан эди. Бари бир, ҳеч бир ёрдамимизсиз, Сенинг феъл-атворингдаги ўз болаларингга кўрсатган яксон қилувчи кучнинг таъсири унда ҳам билинмай қолмади (албатта бу унинг чуқур изтиробига ҳеч бир алоқасиз бўлса-да, Сенга нисбатан муносабатида унга ишонса бўлади), фаромушхотир, лоқайд бўлиб борди, қалтис ҳазил қиладиган бўлди, ўжарлиги кучайди ва тобора иллатларга рағбати ошди, охири хаста бўлиб қолди; умуман олганда, у ҳам бахтидан тинмаган, ҳузур-ҳаловати йўқолган, оилавий аҳволи уни қаттиқ эзарди. «Муқаддас қадриятларимиздан менга яхшигина чўчқа бўлиш мерос бўлиб ўтди», ҳар нарсага туғма, савқи табиий ёндашувига кўра Сен топган бу ибора унинг учун кўп нарсани шундай ифодаб берган эдики, бу худони-да таҳқирловчи одамларга муносабат шу қадар мумтоз,

шу қадар намунавий бўлганидан, ўзинг сувдан қуруқ чиқиб, фариштадай бегуноҳ бўлиб кўри-нардинг.

Мен яна Сенинг кўпдан-кўп таъсиринг, унга қарши олиб борган қурашларинг ҳақида далиллар келтиришим мумкин, бироқ гап шундаки, кейинги пайтда буларга нисбатан ўзимда гумон оз эмаслигини ҳис қиляпман ва шу боис яхшилаб ўйлаб олиб, калламда пишитиш фикри мени тинч қўймапти; шунга қарамай, оила ва дўкон ўртасида қарийб бўлиниб борганинг сари ҳамдард, самимий, хушмуомала, диққат-этиборли, ҳамма нарсадан воқифлигинг (мен фақат ташқи томондан хатти-ҳаракатингни назарда тутяпман) қаторида мустабид ўз мамлакати сарҳадида туриб, чегарадан нарида зулм ўтказиш имконияти йўқлигини англагани боис ҳам ўзини кўнгилчан тутиб, бева-бечора бегоналарга этиборли бўлишни Сенда ҳам хўб кузатдим. Масалан, Сен Франценсбадеда жамоа бўлиб тушган суратларда худди саёҳатдаги қирол каби майда-чуйда, бадқовоқ кишилар ўртасида кетворган қадди-қоматинг, табассумдан ёруғ чеҳранг билан алоҳида ажралиб турасан. Бу таъсирга болаларингни ҳам ишонтириб, бирор-бир фойда кўрилгандами, афсус бунинг уддасидан чиқиб бўлмади, мисол учун ўзим таъсиринг ҳалқасида бўғилиб кун кўришга ҳамisha ҳам мажбур эмасдим, бўлган-тургани шу эдида ҳақиқий ахволнинг.

Оқибатда мен фақат оила туйғусини бой бериб қолмадим, балки ўзинг айтгандек, унга нисбатан кучли салбий қараш тезда мавжландики, (бу ҳам ҳалокатнинг муқаррарлигидан-да) бу аввало Сендан ажралишга ич-ичидан интилиш истагини келтириб чиқарди. Ҳали ҳам оила даврасида зарарли таъсиринг кучли бўлганли-

гидан одамлар билан муносабатга киришишим қийин кечади, бунга ҳам ора-сирада имконият туғила қолганда ҳам. Мен бошқаларга холис ва меҳр-муҳаббатли бўлганим ҳолда Сенга ва оила-миздагиларга шунчалик лоқайд, совуққон тарзда ўзимни тутаман деган жуда хато фикрдасан. Ўнинчи бор қайтараман: ҳа, бунгача ҳали узоқ ва туманли йўлни босиб ўтишга тўғри келса-да, бу муқаррар юз берувчи ҳақиқат – мен нима қилмай, бари бир, одамови ва қўрқоқ бўлиб чиқавераман. (Шу пайтгача хатимда бир-бирига ниманидир солиштириб, фикр юритишдан ўзимни тийиб келдим, энди эса бу индамаслигим ҳақида озгина бир нарса дейиш керак бўлиб қолди, иқрорманки, бу Сенга, айниқса, ўзимга аянчли суратда дахлдордир. Менинг бу қиёсларим Сени айблаш учун далил-исбот етишмаганидан тўқилган уйдирма эмас, балки умумий манзаранинг кўройдин жойлари чиқиб қолганидандир, аксига олиб, менда шундай далил-исботлар борки, бу аҳволни ҳаддан ташқари кескин, қалтис томонларини намоён этишга қодир. Бунда жуда ҳам қийин ўртада холис бўлиб қола олиш.) Қолаверса, ўтмиш хотираларим ичимда биқсиб ётибди: бунда беҳад айбдор эканлигимни кашф қилганим ҳолда, ўзимга нисбатан ишончли бутунлай йўқотдим. (Бунинг чексиз-чегарасиз эканлигини эслаганимда, қачонлардир бу ҳақда жуда ҳам тўғри ёзганим хаёлимга келади: «У бу шармандаликни яна бошидан кечиришдан қўрқарди»¹².) Бир юмалаб бошқа одамга эврилиш қўлимдан келмаслиги боис Сенга қарам бошқа хизматчилар билан учрашиб қолганимда улар олдида яна ҳам кучлироқ айбдорлик туйғуси мени исканжага олади, қачондир иштирокимда қилган ёмон муомаланг ёхуд бирон-бир ғаразли ҳаракатинг-

ни тўғриламоқ пайида бўламан. Бу етмагандай, ким билан мулоқотга киришмай, яширин ё ошкора тарзда Сен нимадандир гина қилганинг учун ҳам у кишига узр сўрашни яна ҳам қуюқ қиламан. Сен уй ва дўконда ҳукмингни ўтказиб, менда кўпчилик одамларга нисбатан ишончсизлик уйғотишга астойдил интилардинг (Гапим ёлғон бўлса, айт-чи, болалигимда қандайдир даражада мен учун азиз бўлган кишиларнинг биронтаси Сенинг ҳалокатли танқид тифингдан омон қолганмикан) ва бунинг ғалатилиги шундаки, уларнинг биронтаси Сенга ҳеч зарари тегмаган (бусиз ҳам менга ишончсизлик туғдириш учун кучинг етар, балки бу ҳам ҳукм-фармолигингни кўрсатишнинг яна бир тимсоли эди, холос). Аммо бу ишончсизлик менинг болалик нигоҳимда бари бир кўзланганидек натижа бермади, шунингдек, теграмда беназир кишиларни кўрар эканман, уларга бўлган ишончсизлигинг ўз-ўзимга нисбатан ишончсизликка айланди ва қолган нарсалар олдида доимий даҳшат ҳиссини келтириб чиқарди. Афтидан бунда Сендан ҳимояланиш йўлини топа олмаган кўринаман. Янглиш фикрингга кўра, эҳтимол, кишилар билан алоқам ҳақида моҳиятан ҳеч нарса билмасдинг (наҳотки бу билан яхши кўришингни рад қилаётган бўлсам), қаердаки, бир бўшлиқнинг ўрнини тўлдирмоқчи бўлсам, ишончсиз ҳисоблардинг, қизғанардинг; ҳолбуки, уйдаими ёки уйдан ташқаридами, тирикчилик айна алпозда эди. Шунга кўра, айнан болалигимдаги ўз нуқтаи назаримга ишончсизлик ҳаммага маълум овуниш менга туҳфа қилди. Мен ўз-ўзимга дердим: «Сен, ҳеч шубҳасиз, ўсмирликда бўладиган майда-чуйдаларни шишириб, бўрттириб, улардан ҳеч мумкин бўл-

майдиган фожиалар ясаб ташлайсан». Бироқ кейинчалик дунёқарашимнинг кенгайиши билан мен бу юпанчларни-да қарийб бой бердим.

Мусавийликда ҳам Сендан паноҳ топа олмадим. Тўғриси айтганда, бунда паноҳ топишнинг имкони бор, ҳатто кўпроқ ўзимизни топишимиз, ҳеч бўлмаганда, бир-биримизни топишимиз мумкин эди. Лекин яхудолик учун Сен менга нима қилиб бердинг? Мусавийликка нисбатан йиллар ўтгани сари менинг уч бора қарашим ўзгарди.

Бола эканман, фикрингга эргашиб, ибодатхонага кам қатнаганим, рўза тутолмаганим ва ҳоказолар учун ўзимни айблаб юрардим. Мен ўзимга эмас, балки Сенга нисбатан адолатсиз қарашдан, деб билганимдан, ҳамиша айбдорлик ҳисси чулғар, бу яширин суръатда бўлса-да эзгуликка назаримни қаратарди.

Кейинроқ, ёш йигитлигимда эса бир нарсага ҳеч тушуна олмадим, Сен мусавийликдан ўзингга жуда ҳам кам нарса олганинг етмагандай (ўзинг айтганингдек, майли, у юқори даражадаги эҳтиром белгиси бўла қолсин) шуни ўзлаштиришга ҳеч ҳам интилмадинг дея мендан гина-кудурат ҳам қилишинг мумкин эди. Ўзим гувоҳ бўлганимдек, Сенда иймон туйғуси йўқ ҳисоби, у бор-йўғи кўнгилахуши, ҳатто уни кўнгилахуши деб ҳам бўлмайди. Сен йилида тўрт мартагина ибодатхонага борар ва бўлган чоғларингда ҳам ҳеч бир ақидага амал қилмасдинг; бу лоқайдликка яқин юришинг, кимгадир ўзини жуда сипо тутишдай кўринган бўлса ажаб эмас, ҳолбуки амал-тақал қилиб шунчаки расмий ибодатдан халос бўлишинг билан эса ҳозиргина оятлар янграган меҳробни менга кўрсатишга ошиқардинг. Ибодатхонадаги қолган пайтларимизни эса гапирмаса ҳам бўлаверади (бу энди асосийси),

нима мумкин бўлса, беҳуда қизиқ ишларимнинг бари-барига рухсат бераверардинг. Мен унда узоқ пайт нима қилишимни билмай, меровлардек туриб қолардим (кейинчалик фақат рақс сабоқларида шундай зериккан бўлсам керак) ва нимадир ўзига маҳлиё этадиган бирон-бир эрмак топишга интилардим. Масалан, ибодатхонанинг табаррук нарсалари сақланадиган қутини очиш учун чопардим, у юракнинг чигилини ёзиши мумкин ягона имконият эди. У менга тирни эслатарди, тирнинг антиқа шкафчаси бўлиб, эшиги очилиши билан ажабтовур олмача пастга думалаб тушаркан, ҳамиша унда нимадир ғаройиб бир хилқатга дуч келиш мумкин, бунда эса фақат бошсиз эски қўғирчоқларни кўрса бўларди¹³. Бундан ташқари, мен унда фақат одамларга даҳлдор кўпдан-кўп даҳшатларни ҳис қилиб қолмасдим – бу ўз йўлига – бир сафар гап орасида ҳозир мени Таврот ўқишга чорлаб қолишлари мумкинлигини шунчаки эслатиб қўйдинг. Бу ҳақдаги фикрдан мен йилларча даҳшатга тушиб, титраб, қалтираб юрганман. Қолган барча меъдага тегадиган ишлар бир хил, масалан, болаларни тақводор қилиш маросими ўз маромини бузмас, бу ибодатда тил келишавермас калималар ёддан қайтарилиши талаб қилинар, буни охири синов даражасигача олиб бориларди; яна буларнинг бари Сенга алоқадор бўлиб чиқади – аҳамиятсиз бир воқеада ҳам, мисол учун Сени Таврот ўқишга чақириб қолишганда ёки марҳумни эслаш учун ибодатхонага келганинда, буларни қойилмақом қилиб уудалайсан, ўзингни жамоага жуда ҳам яқин бир алпозда тутардинг. Бироқ узоқ йилларга чўзилиб, ибодатхонадан мени ҳайдаган нарса, эндигина зўрға англаганим – бу ҳайдашда аллақандай қутқу, даъват этиш ҳам

бор эдики, гўё худди шунга кўра, бу беадаб бир нарсанинг содир бўлишидек эди. Ибодатхонадаги каби уйда ҳам буларнинг ҳаммаси юз берган, Ҳайитнинг биринчи оқшоми эди чоғи, чучмал ва фақирона бир кўринишдаги манзара, ўсиб келган ёш-ялангларнинг турткиси билан бутунлай ўзгариб, комедияга айланган, унга аҳмоқона бир кулги жазаваси ҳамроҳлик қилганди. (Нега Сен ўзинг бу таъсирга дош беролмадинг? Шунинг учунки, ўзинг уни чақирган эдинг.) Мана қандай заминдан иймон озиғини олиш керак бўлган, бунга қўшимча ўлароқ «Миллионер Фукснинг ўғиллари» деб дароз қўллари билан имо қилганларидек, улуғ айём кунларининг аксарияти худди шундай алпозда падари бузруквор ҳамроҳлигида ибодатхонада бўлинарди. Мен бу юк остида нима қилишни билмасдим, ундан халос бўлиш йўлини ҳам тополмасдим; ҳолбуки, айнан мана шу халос бўлиш тақводорликнинг биринчи муждаси бўлиб туюларди.

Фақат бир қанча фурсат ўтгандан кейингина бошқача нигоҳ билан кўз ташлаб, нега мени нияти бузуқ деб ўйлашингни ва ҳамиша ўзингни ҳақ ҳисоблашингни тушундим. Албатта, сенда оз миқдорда бўлса-да, эътиқоди камситилган фақирлар ошиёни қишлоқ ҳаётидаги яҳудийликнинг қуйқалари қолган ва у шаҳардаги билинар-билимас табақаланиш шароитида, кейинроқ, ҳарбий хизматни ўташ даври таъсирида янада ожизлашган, бироқ, бари бир, ўсмирлигингдаги таассурот ва хотираларда – яҳудий ҳаёт тарзи қанча керак бўлса, шунча сақлаб қолинган, ҳолбуки, алоҳида ҳисобга оладиган бўлсак, Сен бу қавмининг кўмагига муҳтож эмасдинг, диний идрок илдизлари чуқур бўлишига қарамай, омманинг умумий тушунчасига дахл қила олмас, буям сенга

таъсир этмасдан қолмаганди. Ҳаёт тарзингнинг эътиқодга нисбатан қараши равшан, ҳеч шубҳасиз, яҳудийча қарашлар мажмуасига ишонардинг, жамиятнинг муайян синфи тушунчаларига мувофиқ, бу қарашлар Сенга қариндош каби қадрдон, аммо ростини айтганда, уларга қандай истасанг, шундай ўз-ўзингча иймон келтириб келасан. Шунинг ўзини ҳам бинойигина яҳудийпарастлик деса бўлади, аммо бу боланинг келажаги учун зарур манбага солиштирганда, жуда камлик қилар, худди гўдакка тутилган таом унинг оғзига этмасдан тўкилиб кетганига ўхшаб кетар, бу бир томондан болаликнинг тасвирлаб бўлмас ўз оламидан келиб чиқса, бошқа томондан, феъл-атворингдан ўтган қўрқув боис юз берарди. Бундай шароитда болага бирон нарсани уқтириб бўладими? Сен эса бола эътиборини бутунлай даҳшат эгаллаб олган бир дамда ҳеч тортинмай оламшумул ўғит бераётганингдек, ўз хаёлларингга мос сафсаталарни яҳудийлик номидан гапирарасан. Қолбуки, улар ўзинг учун ўтган кунлар ҳақидаги майда-чуйда хотиралар, холос, ҳа, ҳа, Сен ёниб-куйибми ё мулойимлик биланми гапирётганда булар ўзинг учун ҳеч қанақа қимматга эга эмаслиги кўриниб туради; ҳарқалай, бу каби сафсатабозлик билан бирон-бир муваффақиятга эришишинг мумкин эмаслигини англаганман, аммо Сен ўзингни ожиз ҳис қилиб турганингда ҳам доимий бағритошлигинг тиниб-тинчимасликка ундаб туради.

Буларнинг барини биргина тасвирга сиғдириб бўлмайди, мисол учун, худди балоғат остонасида яҳудийлар қавмининг катта қисми художўйликни тарк этмаган ҳолда қишлоқдан шаҳарга кўчиб ўтиш палласига ўхшайди; ўз кечмишидан келиб чиқиб юз берган бу аҳвол бусиз ҳам биз-

нинг қалтис ўзаро муносабатларимизда яна бир чигаллик келтириб чиқарган, тўғрироғи, дард устига чипқон бўлганди. Албатта, бу нуқтада Сен ҳам худди мен каби ўз айбсизлигингга ишонишинг мумкин, аммо фақат зоҳирий кўриниш ҳақида гапирмасдан ботиндан туриб, ўз феъл-атворингни, шароитни, одатий ўй-хаёлларингни таҳлил қилиб фикр юритсанг, мисол учун, умумий муаммоларимиздан ташқари ҳам айна ўша шароитда Сен кўпгина бошқа ташвиш ва ишлар билан машғул бўлишга имкониятинг борлигини изоҳлаб беролсанг адолатлироқ бўлади. Сен бировдан ноҳақ ўпкалаб турганингда ҳам кишини сеҳрлаб қўйиб, фикрни оппа-осонлик билан ўз гуноҳсизлигинг сари буриб юбора оласан. Аммо бу ноҳақлик умуман олганда ҳам, шунга ўхшаш айна воқеада осонгина ўзини фош этиб қўяди. Ҳаётга муносиб бўлиш ҳақида гап кетгудек бўлса, Сендан олган сабоқлар ҳақида болаларингдан биронтамиз ҳам тўлқинланиб, мамнун гапиришимиз мумкин эмаслиги маълум; гўё яҳудийликка эътиқодинг кучлидек, аслида эса бу намуна кўпроқ мажбуриятга бориб тақалади, қолаверса, бу даъво гина-кудуратларингга йўл очиб қолмасдан, балки гина-кудуратларнинг ҳимоячиси бўлиб ҳам майдонга чиқади. Яқинда Сен Франклин¹⁴нинг хотираларини ўқиб чиқдинг. Ростига кўчадиган бўлсам, уни Сенга атайин тақдим қилдим. Бироқ ундаги парҳез қилиш ҳақидаги ихчам ҳикоячаларни ўқиб, завқланишинг учун эмас, балки, истеҳзо билан қайд этганингдек, хотиранавис ва унинг отаси ўртасидаги муносабат яхшигина қаламга олинган, худди шу нарсани чуқур ҳис қилиб, таъсирланарсан, деб уни Сенга тақдим қилгандим. Мен бу ерда бирма-бир майда-чуйдаларга тўхталишни истамайман.

Мен яхудийлар ҳаёти билан яқиндан таниша бошлашим билан Сенинг яхудийпарастлигинг даражаси менга маълум бўлди, кейинги йиллардаги феъл-атворингда кўринган ўзгаришлар ҳам фикримни тасдиқлайди. Сен ҳамиша олдиндан ҳар қанақа қизиқишим, машғулотларимга қарши кайфиятда бўласан, бунақа алоҳида иштиёқ уйғотганларига эса норозилигинг ҳад билмайди. Ҳолбуки, ихлосинг чинлигига ишониладиган бўлса, кичик истисно сифатида, яхши қаршилашингни кутса бўларди. Модомики, сўз яхудолик ҳақида экан, Сенинг туғма яхудийлигинг, демак, ўртамиздаги муносабатларни янгича тартибда ўрнатилишига имкон яратиши керак эди. Машғулотларимга қизиқиш билан қараганингни рад этмоқчи эмасман, ҳолбуки, уларнинг ўзи шубҳаларимни айнан тасдиқлашлари мумкин. Мен бу ерда яхудийликка муносабатда Сенга қараганда афзал томонларим бор, дея даъво билан чиқиб, уни исботлаш учун ҳозирлик кўраётганим йўқ. Керак бўлса, бунинг учун далил-исбот кўрсатишга ҳожат ҳам йўқ. Сен туфайли мен мусавийликдан ҳазар қиладиган бир ҳолга келдим ва бу борада ўзим ўқиб чиқишга улгурмаган эътиқодга оид асарлар ҳам «кўнглимни оздирадиган» бўлди. Буни болалигимда ишонган ва ўзинг амал қилишни қаттиқ туриб талаб қилган иймонга солиштириб аниқлаш ва тўғри хулосага келиш мумкин. Бунинг бошқача йўли ҳам йўқ. Шундагина Сенинг таълим берганинг маълум бўлибгина қолмайди, балки «жонга теккан»ларнинг барча-барчаси биринчи навбатда яхудийликка эмас, мен ихлос қўйган шахсларга нисбатан муносабатингни билдиради, қолаверса, ким ҳақида гапиришни истамай, нафрат билан кўзингни лўқ қилиб туришинг ҳаммаси учун жавобинг эди ва

бу ўзинг истамай иқроор бўлганингни, яҳудоликдаги ожиз томонларингни ва менинг яҳудийча олган тарбиямни кўрсатади. Аммо менга нисбатан салбий муносабатингдан келиб чиқиб, яҳудоликка бўлган қизиқишимни жуда бўрттириб юбординг: биринчидан, Сенингча, у бир балага йўлиқтиргудек эди, иккинчидан, унинг равнағи яқинларга бўлган муносабатда ўз таъсирини кўрсатмасдан қолмас, айниқса қисматимда мужассам топгани вабодек хатарли эди.

Сен менинг ёзувчиликка мубталолигимни хуш кўрмаслигингда кўпроқ ҳақ бўлишинга қарамай, бу ҳақдорлик яна қандайдир номаълум алпозда орамиздаги муносабатга даҳлдор бўлиб чиқади. Ҳақиқатан ҳам, бу тийиқсиз машғулотим билан ҳатто, кимнингдир оёғи остида қолиб, ярми эзилиб адо бўлган, аммо қолган қисми билан судралиб кетаётган чувалчангни эслатсам-да, ҳарқалай таъсирингдан холи, ўз-ўзимча мустақил бўлиб қоламан. Бунда ҳузур-ҳаловат топдим, ҳавотирлардан озод бўлдим; адиблик машғулотим бошланиши билан қўзғалгувчи Сенинг ажинанг бу сафар истисно тариқасида мен учун ёқимли эди. Очиғи, менинг шуҳратпарастлигим, ўзимга меҳрим – Сенинг одатий қилиқларингдан азоблар, биз учун ёд бўлиб кетган машҳур иборангни ҳар сафар қаршилаганимдаги туядиган туганмас изтиробларимни айтадиган бўлсам, масалан, мен ҳар сафар янги китобимни Сенга тақдим қилар эканман, «Тунги стол устига қўй», дея уни бир хил, совуқ луқма билан қарши олардинги (бундан ҳам алам қиладигани, қачон китоб кўтариб келсам, қарта ўйнаб ўтирган бўлардинг), асосийси, бир томондан шу аҳволнинг ўзи ҳам яхши, балки, шунинг учун ҳам эмасдир, алқисса, менда норозилик бош кўтарар, бу билан ўр-

тамиздаги муносабатлар янгидан қарор топар, гўё бу жавобда «Сен бўшсан»нинг маъноси «Сен озодсан» қабалида эшитилгандай бўлар, бу эса менга эркин бир ҳаволарни ваъда қиларди. Аммо бу ўз-ўзини алдашдан бошқа нарса эмас, қандай қилиб ҳам озод бўлишим мумкин? Кейинроқ омадим чопиб, шундай бўлганда ҳам ҳозирча эрким ўз қўлимда деб бўлмасди. Ёзганларимда гап Сен ҳақингда кетгудек бўлса, ёзғиришларимни тўкиб-солганимга қарамай, уларни гарданингга юклашнинг ҳеч иложи йўқ. Бу бор-йўғи Сендан кўнги сўраш учун қилинган ҳаракатдай бўлиб чиқар, Сенга олдиндан маълум, аммо ўз хоҳишимнинг қулига айланганимдан қайта-қайта юз бераверарди. Афсуски, улар ҳеч нарсага арзимайди. Ҳарқалай, буларнинг бари кечган бутун ҳаётимни, ҳатто у ҳеч нарсага арзимаса-да, хотирада жонлантирар, болалигимда аввалдан ҳис қилганимдек, хаёлимни эгаллаб олиб, аввалида умид, кейинроқ умидсизлик рамзида пайдо бўлган, охир-оқибат Сенинг қиёфангда елкам оша бетайин қарорлар қабул қилишимни буюриб тургандек бўлаверади.

Мисол учун, касб танлашни олайлик. Албатта, Сен бунда кенг феълик билан, ҳатто сабр-тоқат билан бутун ихтиёрни ўзимга қўйиб бердинг. Тўғри, бу ерда яҳудийлар қавмининг ўрта табақаси ўртасида расм бўлган, ўзинг учун ҳам эътиборли тамойиллар асосида болалар тарбиясига ёндашдинг, ҳеч бўлмаганда шу таомилни бузмасликка уриндинг. Шунда ҳам охир-оқибатда Сенинг айнан менга даҳлдор гумроҳликларингдан бир чимдимини гуллаб қўйишга тўғри келмоқда. Оталик кибри, ҳақиқий ҳаётимни билмаслик, асосли хасталиқларим, шуларга кўра, ҳар хил хулосалар Сенга алақачон ўз таъсирини ўтказган,

бундан менинг ўз эркимни қўлга киритишга бўлган алоҳида иштиёқим борлигини ҳам билиб олгандинг. Хулосангга кўра, мен болакай, аввалига фақат ўқишга берилиб кетганимдек, кейинчалик худди шундай ёзишга мукка тушдим. Бу мутлақ ёлгон эди. Ҳеч қанақа лоф-қоф қилмасдан айтадиган бўлсам, аслида мен кам ўқиган, янада камроқ нарсани уққан эдим; шунчалик ғалатлик бўладими, хотира ҳофизаси ўртача, қабул қилиши ҳам унчалик мақтагулик бўлмаган, бир киши бошида қанча-қанча йиллар ўтиб нимадир қолиши мумкинми, худди ҳеч нима бўлмагандек, бир талай фанлардан тўпланган билимининг пухталигини ташқи томондан қайғусиз ва хотиржам ҳаёт шароитида сарҳисоб қилинса, унга кетган пул ва вақтга солиштирганда ҳам арзимас, айниқса, мен эътимод қилган одамларникига солиштирганда тайинли бир нарса қоладими-йўқ, Худо биледи. Бу қайғули, аммо менга тушунарли. Эсласам, шу пайтгача ўзимча ўз «мен»имни исботлаш учун, оҳ-ҳо, қанчалик азиятли кулфатларни тортишга тўғри келмабди, дейсан, қолгани эса мен учун ҳеч бир аҳамиятга эга эмас эди. Умуман, бизда гимназиячи яҳудийнинг аҳволи жуда ғалати, ҳатто ақл бовар қилмас бир даражададир, бироқ мен ҳеч қачон бунақа мағрур, совуқда зўрға ўтирган, гўдаклардек ҳимоясиз нухани учратмаганман, яна бемаъни бир даражада, ўзидан ҳайвонлардек розилигини айтмайми ва у ҳам худди мен каби, очиги, фақат бир нарсадан: гуноҳни англаш ва асаб торлари даҳшатдан узилиб кетиш хавфидан ҳимояланган бўлса ажаб эрмас. Менинг жони жаҳонимни фақат ўзимнинг ташвишларим, ўзига хос томонларим ҳақидаги қарашларим эгаллаб олганди. Мисол учун, бунга соғлигим ҳақидаги хавотирла-

римни айтсам бўлади; улар – сочларнинг тушиб кетиши, овқат ҳазм бўлмай қолиши ёки умуртқа суягининг бирдан қийшайиб қолиши мумкинлиги каби сонияда хаёлга келган енгил-елпи, арзимас бир ҳадик-хавотирдан пайдо бўлар, ўзининг босқичма-босқич давом этиши, изчил эврилиши билан охир-оқибат ҳақиқий хасталикнинг содир бўлишига олиб келарди. Бироқ буни ҳис қилишда аниқ бир тўхтамга келолмасдим ва ҳар лаҳза ҳаёт-мамотимни янгидан бошлашим керакдек бўлиб туюлаверар, ҳақиқатан ҳам ниманидир, ўзимга тўла аён бўлмаган, ҳатто менга даҳасиз нимадир қила олишим учун ўзимга амри-фармон беришга чоғланардим; лекин ишончсизлик ҳеч ўз ҳолимга қўймас, меросдан маҳрум ўғилдай, гоҳо менга ҳаммадан кўра яқин бўлган ўз танамдан-да шубҳаланаётганимни англаб қолардим; шунда бирдан қаддимни расо тутардим-у, аммо бу билан нима иш қилмоқчи эканлигимни билмасдим, натижада оғир бир юк остида қолгандай яна букчайиб қолардим, шу боис зўрға бўлса-да, ҳаракат қилиб туришга, бадантарбия билан шуғулланишга қарор қилдим, лекин бу шуғулланишларимга қарамай, нимжонлигимча қолдим; ҳарқалай иштаҳам зўр, ҳаммасидан ҳам еганимнинг танамга сингиши мўъжизадай қониқтирар; шунга ҳам шукр, васвасага тушиш эса ҳар қанақа кўнгилисизликларга йўл очиш дегани эди; сўнг ақл бовар қилмайдиган даражада уйланиш ҳақидаги босим хаёллар (бу хусусда ҳали алоҳида сўз бўлади), ўпкадан қон кетишини-да ўйлашга имкон бермади. Бунда Шёнборн саройидаги¹⁵ турган ижарахонамни ҳам алоҳида ҳиссаси бўлди – мўлжалимча, у ижод қилишим учун қулай эди деб ўйлагандирман, балки, ҳақиқатан ҳам у бир ҳисобда шундай бўлгандир. Демак, бу-

ларнинг ҳаммаси Сен кўкрагингга урганингдек фақат ҳаддан ташқари зўриқиб ишлаш оқибати эмас экан. Йиллар бўлдики мен тамоман соғлом ҳолда Сенинг бутун хаётингни, талай қўрқинчли хасталикларни ҳам заррача ўйламай асосий вақтимни диванда чўзилиб ўтказдим. Агар мен қошингдан бирон нарсани қилмоқчи бўлгандай ишчан кайфиятда жўнаб қолган бўлсам ҳам, ҳақиқатда эса, кўпинча бор-йўғи ўз хонамда биқиниб, ёлғизликда ёнбошлаб ётиш учун шундай қилардим. Девонхонадаги иш унумим (албатта, ҳамиша ҳам ишга ҳушим йўқлиги ошкора кўзга ташланмайди, балки унда юраксизлигим учун ҳам чидаб келишаётгандирлар) уйдагидек ҳеч нарсага арзимас бўлиб, ҳатто буни тасаввур қилиш ҳам Сен учун даҳшатдир. Эҳтимол, мен табиатан танбал эмасдирман, аммо ҳеч нарсани амалга ошириш имконияти йўқ бўлганидан кейин нима қилиб ҳам бўларди. Қаерда яшамай, унда ёқтирмаган, қоралаган, ҳатто зарбасини татиб кўрган вазиятларга дуч келар эканман, оғир бир юмушга ўзимни урардим, аммо фаол бўлиш, меҳнатга чанқоқликдан шундай қилмаганман, балки кичик истисноларни ҳисобга олмаганда кучим умуман етмайдиган, ҳеч қачон зафар қозониш мумкин бўлмаганидан шундай йўл тутганман.

Худди шундай вазиятда ўзимга касб танлаш эркини қўлга киритдим. Бироқ бу имкониятдан фойдалана билдимми? Ҳали ҳам ўзимдан бирон-бир касб эгаси чиқишига ишонаманми? Мен ўзимга баҳо берганда ҳаммадан кўра Сенга қарамлигимни сезаман, ташқи имкониятларни баҳолашда бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас. Энг охирги паллада бу кўп эмас, бир лаҳза кўнглимни кўтарар, кейин ҳар галгидек тарозининг

Сен томони босиб кетарди. Менга халқ мактабининг биринчи синфини ҳеч қачон тугатолмайдигандек туюларди, бироқ бунга муваффақ бўлдим, ҳаттоки ёрлиқ ҳам олдим; аммо у гимназияга кириш имтиҳонлари учун фойда бермади, бу ҳам-ку ҳал бўлди; энди гимназиянинг биринчи синфидан ўтолмаслигим аниқдай, шу каби кейинги барча муваффақ бўлганларим удаланиши олдидан мени шубҳа-гумонлар ўз гирдобига тортиб кетганди. Булар рўёбга чиққандан кейин ҳам ўзимга нисбатан ишонч қатъийлашмади; аксинча, шунга ишончим комилки, буни юзингда кўриниб турадиган, норозилик ифодаси ҳам тўғридан-тўғри тасдиқлаб борар – ҳозирча қанча кўп муваффақиятга эришсам, буларнинг бари охири шунчалик шармандали бўлиб ниҳоя топиши шартдай. Иккинчи синфда биринчидан, учинчи синфда иккинчидан қолган қарзларимни тўлашга интилар эканман – кўпинча мен ҳаёлан ўқитувчиларнинг ўзаро тил бириктириб, ўтказажак даҳшатли бир йиғинини кўз олдимга келтирдим (гимназия шароити бир мисол, аслида ҳаётда мен дуч келган ҳар қандай вазиятнинг оқибати бу манзарага жуда яқин эди); хуллас улар тўпланганларида гўё ўз касбларига хос кишини ғазабини келтирадиган даражадаги синчковлик билан синфдаги қобилиятсиз, энг қолоқ болаларни билдирмай аниқлаш, сўнг ҳеч аямай уларни ҳайдаш учун келишиб олаётгандек булар – бунинг маҳобатли умумий манзараси адолатга асослангани билан охири мен учун даҳшатга айланарди. Бола учун бунга ўхшаш тасаввурлар билан яшаш осон кечмайди. Бундай шароитда навбатдаги сабоқларгача ҳам аҳволим қандай бўлиши мумкин эди? Ким мени бирон-бир нарсага қизиқтира оларди? Бу ҳал қилувчи ёшда

сабоқлар тақдири, фақат сабоқларгина эмас, ҳамма нарса мен учун муҳим ва эътиборли бўлиб, мисол учун, ҳали бирон-бир жойга ишга жойлашмасимдан аввал бир банк хизматчиси бажариши зарур майда-чуйда ҳисоб-китоблар, вақтида қилиб борилмасдан йиғилади-ю, қутилган камомаддан шармисор бўлиш хавфи кўз олдига келарди. Буларнинг бари майда-чуйда, яна фаразгина бўлишига қарамасдан, ҳеч ҳаёлимдан кетмас, мен билан бирга нафас олаётгандек туюлаверарди. Ҳаммаси етуклик гувоҳнома сини олиш учун топширилган имтиҳонларгача шундай давом этди, шу пайтгача деярли ора бир йўлда бўлдим ва ниҳоят, бари ниҳоя топиб, озодликни қўлга киритдим. Балки анча олдиндан, гимназияда ҳам бу жабр-жафоларга нисбатан нафрат қарор топганига қарамай, улар менинг ботинимда, бировга билинар-билинемас кўринишда эди. Турган гапки, энди баридан бир йўла озод бўлгандим. Хулласи калом, касб танлада мен ҳақиқий маънода эркин бўлмаганим кўриниб турибди, шу боис ҳам аниқ биладим: бир нарса ни иккинчисига солиштириш асосан мен учун аҳамиятсиз, худди гимназиядаги барча фанларда сўз бир омил атрофида айланганидек танлаган касби корим ҳам менга катта бир енгиллик туғдириши, шуҳратпарастлигимни қондириши, аммо унинг қанақа касб бўлиши аҳамиятсиз эди. Демак, менга энг мувофиқ келадигани ҳуқуқшунослик, деб ўйладим. Бу майдагина, ҳақиқий изчил фаолиятдан холи манманликнинг шижоати, хомхаёл умидлар қарори, мисол учун, икки ҳафтага етар-етмас кимёдан ётиб тайёрланиш, ярим йилгина немис тилини чуқур ўзлаштиришга бўлган ҳаракат бор-йўғи йўл бошида ҳақиқий маслакнинг қатъийлашиши учун хизмат қилган-

ди. Ниҳоят, ҳуқуқшуносликни ўрганишга киришдим. Лекин бир неча ойлик имтиҳондан олдинги бу жараён шундай асабимни ўйнатдики, ҳеч бир муболағасиз жаҳаннам азобига рўпара келгандай бўлдим, ҳолбуки, буни мендан олдин ҳам минглаб кишилар бошидан кечирган-ку. Очиги, шу фикрга келишим, бир ҳисобда жўяли туюлади, чунки бу ҳолатимга тўла мос келар, бир пайтлар гимназияда ўқиш ҳам, кейинроқ амалдор бўлишга ҳавасмандлик ҳам мени шундай қитиқлаб, оғзимнинг сувини қочириб, ўзига жалб этган, сўнгра мана бунга ўхшаш азобларни бошдан кечиришга тўғри келган эди. Ишқилиб, ҳар қанақа ҳодисаларга қарамасдан, келажакни олдиндан аниқ кўра билишим ўз тасдиғини топди, ҳали ёшгина бола бўлганимда ҳам етарли даражадаги аниқлик билан кейинги ўқишим, касби-корим ўзимга қандай зиён келтиришини яхшигина ҳис қилганман. Шу боис ҳам келажакдан омонлик кутмай, ҳис қилинган фикрга қўл силкиб қўя қолганман.

Мен фақат бир нарсани, никоҳдан ўтиш-ўтмаслик тақдиримда қандай роль ўйнашини олдиндан кўра билмадим; оқибатда хонумонимни куйдирган энг катта даҳшат қарийб кутилмаганда юз берди ва ҳаётимни остин-устин қилиб ташлади. Гўдак жуда ҳам секин дунёни англаб борар экан, бир-бирига ўхшаш теграсидаги нарсалар унга алоқаси йўқдай кўринади; фақат гоҳ-гоҳида улардан баҳраманд бўлиш ҳақида ўй суради, аммо олдида турган нарсани синаб кўришдан, шунга ўхшаш ниманидир мўлжаллашда ҳал қилувчи ва ҳатто тажовузкор қадамни қўйиш керак; аввалига у узоқ тараддудланиб, буни тахмин ҳам қилолмайди. Нима бўлганда ҳам, уйланишга уриниш – улкан бир эврилиш,

ўзига паноҳ топишнинг умидбахш қўналғаси эдики, бунинг муваффақиятсизлик билан яқунланганлиги шу қадар фавқулодда зарба бўлди.

Мен бу йўлда ҳеч нарса қила олмадим, энди эса уйланиш учун уринганларим, лекин уддасидан чиқолмаганлигимни Сенга қандай тушунтириб берсам экан, деб азобланиб ўтирибман. Бу мени қўрқитяпти. Афтидан, ёзаётган хатимнинг муваффақиятли чиқиши айнан шу нарсага боғлиқдай. Негаки, бир томондан бу уринишларда неки ижобий жиҳатларим бўлса, бари йиғилган; бошқа томондан эса ҳеч бир муболағасиз, Сенинг тарбиянг натижаси – ўз кучига ишонмаслик, нимжонлигу доим ўзини гуноҳкор ҳисоблаш каби нуқсонларим давра қурган эдики, улар ҳеч шубҳасиз мен ва никоҳ ўртасига тушган ғовга айланди. Мен саноқсиз кеча-кундузлар мижжа қоқмай, буни ўйлаб, ҳар томонлама қайта-қайта чамалаб чиққаним учун ҳам тушунтириб беришим қийин. Бироқ ўйлашимча, буни умуман тушунмайсан, бу изоҳимни бир оз енгиллаштиради; эҳтимол англашилмовчиликни озгина миқдорда камайтириш бировнинг гўрига бировни қўйишдек қийин эмасдир.

Ҳаммасидан олдин, уйланиш борасидаги омадсизлигимни аввалги мағлубиятларим сафига қўшиб қўйдинг; мен бунга Сен шундай бир вазият туғдириб, уларни аввалги омадсизликларим давомидай қабул қилганингда, асло қаршилик кўрсатолмасдим. Бу омадсизликлар ҳақиқатан ҳам кетма-кет содир бўлган, ёнма-ён эсга келган эсада, уларни аҳамиятига қараб баҳолашинг керак эди, бунга қурбинг етмаганидан, бу ҳақда қанчалик кўп суҳбатлашмайлик, ростига кўчганда, биз умуман бошқа-бошқа нарсалар ҳақида сўзлашаётган бўламиз. Шу ерда мен бир нарсани айтсам

бўлар: очиғи бутун ҳаётингда менинг уйланиш учун уринишларимдаги каби бу қадар аҳамиятга молик, унутилмас воқеа содир бўлмаган. Бу билан ўтган ҳаётингда ҳеч бир унутилмас воқеани бошдан кечирмагансан демоқчи эмасман, аксинча, ташвиш ва машаққатларинг кўп бўлгани боис ҳам айнан мен бошимдан ўтказганига ўхшаш ҳодиса Сенда юз бермади. Тасаввур қил, кимдир ораси торгина бешта паст зинани босиб ўтиши зарур, бошқа биров эса бор-йўғи ердан бир зина тепага кўтарилади, аммо бу зинанинг юксаклиги ҳалиги беш зина бўйидан баландда туради, дейлик, биринчи киши худди шундай беш зинани босиб қолмасдан: ҳаётда яна шунга ўхшаш минглаб бошқаларини-да босиб ўтиши ва жуда фаол бир ҳаёт кечириши мумкин, иккинчиси бўлса, ўша бир зинадан ҳам ошолмасдан, бечораҳол на ном, на нишон қолдирмасдан ўтади, лекин бу зина юксаклиги, у тиришиб-тирмашиб етолмаган бу жой, бу манзил, бари бир, ҳалиги беш зинадан юксаклигича қолаверади.

Менимча: уйланиш, оила барпо қилиш, бола-чақа кўриб, бу омонат дунёда уларни асраб-авайлаш ва ҳатто, катта ҳаётга учирма қилиш – одамзотнинг энг улуғ эзгу ишидир. Кўпларга буни уддалаш ҳеч қийин эмасдай кўринади, эътироз билдиришга ҳожат йўқ, негаки ҳақиқатни айтганда, бундайлар кўп нарса қилмайдилар ҳам, ҳа, ўзлари арзимас деб ҳисоблаган мажбуриятни ҳам кишиларнинг катта гуруҳи «ўз ҳаракатлари билан адо этмайдилар», балки, шунчаки «тасодиф» кўмаклашиб юборади; очиғи бундайларга «улуғ эзгулик» туйғуси ёт, сас-садо берганда ҳам, галати, кулгили эшитилади, лекин (бу ерда «тасодифлар» ва «ўзи муваффақ бўлиб» оила қурганларни ажратиб кўрсатишнинг иложи йўқ) нима

бўлганда ҳам бу туйғу жуда муҳим ва фахрлидир. Хулласи калом, гап фақат «улуғ эзгулик» ҳақида ҳам эмас, балки ахлоқ учун зарур, аммо ундан айро тушиш мусибати ҳақидадир; ахир бир лаҳза қуёшга завқланиб боқиш, тафтида исиниб олиш учун қуёшга учиб бориш шарт эмас, заминнинг соф бир қоясига чиқишнинг ўзи етарли-ку.

Мен бунга қандай тайёргарлик кўрган эдим? Жуда ҳам ёмон. Бу ўзи олдиндан ҳам маълум эди. Зоҳиран мустақил шахс бўлиш учун берилган имконият, умумий шароит қандайлигига эътибор бериладиган бўлса, Сен бу борада менга кўп халақит берганинг йўқ. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас, негаки, бу ерда ҳаммаси замондан келиб чиқиб, халқона одатлар, айниқса, қавмимиз ўртасида расм бўлган таомиллар бўйича ҳал бўларди. Ростини айтганда, шу ерда ҳам менга монелигинг кам бўлмади, аммо кўпайиб ҳам кетгани йўқ, чунки бундай шароитда халақит беришлар ўзаро тўла ишонч шароитида муваффақият қозониши мумкин бўлиб, бу эса ҳал қилувчи онларда бизда алақачондан буён йўқ эди, начора, халақит беришда омадинг чопмади, қолаверса, эҳтиёжларимиз ҳам турлича: мени ҳаяжонлантирган нарса жуда ҳам жиғингга тегар ва Сенга фариштадай туюлган кимса, мен учун ашаддий жиноятчи бўлиб кўринар, ва аксинча; шу боис Сенга ҳеч бир зиён-заҳмати тегмайдиган ҳодиса мени гўрга киритиши мумкин бўлди.

Ҳали ҳам яхши эслайман, биз онам ҳамроҳлигида Йозефплацда сайр қилиш асносида ҳозирги ер банки қад кўтарган жойга яқинлашиб қолганда, бирдан аҳмоқларча кеккайиб, ўзимни совуққонларча (бу сохта эди), совуқ (буниси энди рост эди) тутдим-да, «антиқа нарсалар» ҳақида гапириб, Сени ўсал қилишга тушдим: сиз менга етарли даражада маърифат бермадингиз, шу

боис мактабда ўртоқларим ўртасида кўп азиятлар тортдим, ёлғизланиш хавфи билан яшадим, бунинг учун сиздан ўпкаласам бўлади (шу ерда ҳам уялмай-нетмай ёлғонлаб, ўзимни ўктам кўрсатмоқчи бўлдим, ҳолбуки, менда қуликнинг кучли асорати бўлганидан «ҳалокатли хатарлар» ҳақида тушунарли қилиб гапиришга қурбим етмайди) дедим ва гапимнинг хотимасида, шукрки, буларнинг бари ўз йўлига тушиб кетди, энди нима қилишни яхши биламан, ҳеч бир ёрдамга муҳтож эмасман, деб қўшимча қилдим. Бу гапни, албатта, шунчаки эмас, бу борада анча-мунча мулоҳазаларга борганим боис айтгандимки, ҳеч бўлмаганда, бу менга ҳузур-ҳаловат бағишларди, энг асосийси эса, нима учундир, қандай йўл билан бўлмасин, Сендан ўч олишни хоҳлардим. Сен эса ўз феъл-атворингга мувофиқ тарзда бу гапларга жуда ҳам бефарқлик билан қарадинг, бировга маслаҳат берганда ўзингга зиён етмайдиган томондан ёндашганинг каби бу луқмаларни ҳам ўзини ўзи бартараф этар қабилда эшитиб, жавоб қилдинг, холос. Эҳтимол, мен шу йўл билан, айнан ўзим кутган жавобни Сендан суғуриб олмақчи бўлгандирман, айнан бу болада нафс хархашалари тўсиндан бош кўтаргани каби унинг гўшт ёки ширинликларга ўчлигидай, бадантарбия қилишга жуда ҳам эринчоқлиги билиниб қолгани янглиғ бир умр ўзим билан оворалигим натижасида сиртдангина кўзга ташланадиган ҳаёсизлигим гапиришга ундаган бўлса ажаб эмас, лекин гапиришга мана шундай рағбатимга қарамай, Сен билан бу борада одамдек гаплашиш қўлимдан келмаслигини яна ҳис қилганим заҳоти ўша зоҳиран дағал ва калондимоғ алпозда сўзлашдан тўхтадим.

Ўшандаги жавобингни баҳолаш осон эмас; бир томондан, унда бошиданоқ очиқдан-очиқ ҳалокатга элтувчи нимадир бор эди, бошқа томондан, бу жавобда сабоқнинг асл мақсадига етиш учун жудаям замонавий тарзда бирон-бир ташвишга қолмаслик ҳам кўзланганди. Ўшанда ёшим нечадалигини аниқ эслай олмайман, лекин ўн олти ёшдан ҳатлаб ўтмаганим рост. Ўртамиздаги масофа нишони бўлган бу жавоб, менинг ёшимдаги бола учун ғалати бўлишига қарамай, Сендан олган биринчи ҳаётий сабоғим бўлди. Очиғи, бу расмана фикр ўшанда менга аниқ-тиниқ англашилган эмас, моҳиятини кейинроқ тушуниб етдим ва қуйидагича хулоса чиқардим: менга маслаҳат берар экансан, афтидан Сенга ўшандаги тушунчаларим жуда ҳам жирканч кўринган бўлиши керак. Шу боис ҳам у жамики ўй-фикрингни эгаллаб олган, оиламиз обрў-эътиборига путур етказишим эса Сен учун иккинчи даражали хавф ҳисобланган. Шунинг учун ҳам ўзингни, ўз ўлан-тўшагингни қўриқлаш пайида бўлгансан. Аммо Сен ҳаминиша яхши ёстиқдош, ҳалол инсон шамойилида бу каби нарсалардан жуда юқори турадиган кишидек берган маслаҳатларингдан ташқарида қола билардинг; шу боис ҳам эҳтимол ота-онамга никоҳ ҳақида бир оғиз бўлсин-да билдириш, уни жилла қурса бир мартагина олдиларингга бошлаб келиш мен учун ҳаддан ташқари уятсизлик бўлиб кўринган. Чунки, бу мабодо юз берганида, Сен ўзингни қор одамдай тутиб, менга янада юқорироқдан туриб қарардинг. Яна бир фикр, уйланиш дардигача ҳам Сендан шунга ўхшаш панд-насихатлар эшитиб туриш менга, умуман, ножоиздай туюларди. Ахир, Сенда бунга алоқадор дунёвий гуноҳлардан асар ҳам йўқ-да. Бу доғлар билан яшаш менинг қисматим, худди

бир талай ошкора таъна-дашномларинг билан ўша балчиққа мени итариб юборгандайсан. Агар бутун дунё иккимиздан иборат бўлгандами, шундай тасаввурлар хаёлимга кўп келади – бу дунёнинг мусаффолиги Сен билан ниҳоя топса; тергашларингдан ҳам бу сезилади, мендан эса дунёнинг барча иллатлари бошланади. Бу қандай содир бўлишини ўз ҳолича тушуниш қийин, нега бунга дучор қилдинг, ҳеч бўлмаса алақачондан бошланган гуноҳларимга нафратинг ҳаққи сабабини тушунтириб бер, негаки, мен яна жуда аёвсизларча ўзлимнинг чуқур қаърига тушиб кетиб, бу ҳалокатли чоҳдан чиқолмай ўтирибман.

Эҳтимол, мана бу мисол билан шу вазиятда иккаламизнинг-да гуноҳсизлигимиз аниқ-равшан тушунарли бўлар. Айтайлик, А ўзининг қарашига мувофиқ келадиган, унақа чиройли бўлмаса-да Б. га ҳар ҳолда бир маслаҳат бермоқчи, бироқ шаҳар ҳозир бунақа касалликдай юқумли, олдиндан бездирадиган панд-насиҳатларга тўла. Бу панд-насиҳатлар маънавий томондан, Б. учун самарасизлигига қарамай, унга кетган вақт зарарини қоплашга қурби етади, яна Б. бу маслаҳатларга амал қилишга мажбур ҳам эмас, қолаверса, унда Б. нинг бутун келажagini хароб этадиган айтарли ҳеч нарса йўқ. Айнан шунга ўхшаган ҳодисалар кўп, аммо А. бу Сен, Б. эса мен бўлганим учун талайгина кутилмаган воқеалар содир бўлди.

Бу икки ёқлама гуноҳсизлик, айниқса, менга алақачондан буён таниш, бундан йигирма йил олдин бошқа бир шароитда шунга ўхшаш воқеага иккимиз-да даҳшатли суръатда дуч келган эдикки, энди ўттиз олтига кириб яна, бўлак бир вазиятда тўқнашаётганим боис, ўз-ўзича у аввалгига қараганда зарарсиз, эҳтимол келтира-

ётган зиёнига ҳам шу сабаб эди. Ҳозир мен уйла-ниш мақсадида сўнги бор ғалвали ўтган кунлардан кейин Сенга қилган арз-додим – ўртамизда кечган суҳбатга озгина изоҳ берсам дегандим. Ўшанда, менга тахминан шундай дегандинг: «Ҳа, у ойимтилла бирон-бир ялтироқ кофтаси билан кўчага чиққан-у, ўзига маҳлиё этган-қўйган, бу асли-насли нотайин прагалик жуҳуд қизларнинг қўлидан келади ва сен ўйламай-нетмай унга уйланиш пайига тушиб қолгансан. Бу қанчалик тез бўлса, сен учун шунчалик яхши. Бир ҳафтадан кейинми, ё эртами, ҳатто бугун бўлса ҳам жон-жон дейсан. Мен сенга ҳеч тушунолмай қолдим, кап-катта одам бўлсанг, яна шаҳарда яшасанг, ахир бир марта кўрган қизга қандай қилиб уйланиш мумкин, наҳотки сен учун бундан бошқа йўл йўқ? Наҳотки? Агар боришга юрагинг дов бермаса, сен билан бирга унинг олдига ўзим боришим мумкин». Буни жуда муфассал ва аниқ-тиниқ қилиб гапирдинг, ҳозир мен ҳаммасини тўла эслолмасам-да, ҳамиша Сенинг гапингдан чиқмайдиган онам худди ўз билганидан қолмайдигандай столда нимаики бор, ҳаммасини йиғиштириб, хонани тарк этганда, кўз олдимни туман босганди.

Сен қачонки, менга гапира туриб, хўрламоқчи бўлсанг, ўла қолсанг-да, ўз нафратингни зоҳиран кўрсатмайсан. Фикримни йигирма йиллар олдинги муносабатинг ҳам тасдиқлайди: мен билан гаплашганда ўзингни шундай тутардингни, бир ёш болага қилинаётган муомала эрта балоғатга етган ўсмирга кўрсатилаётган илтифотдек таасурот уйғотар, ўз дунёқарашинг баҳосига кўра, бу фойдадан холи эмас, икки карра Сен учун қулай, болага нисбатан ҳақиқий муносабатни ниқоблар, яна мени ҳаёт майдонига ҳеч нарсадан хабарсиз ҳолда олиб кирарди. Ҳозир ҳам

шунга ўхшаш муносабатларни кўп кузатишга тўғри келади, фақат орадаги нафратнинг кучайганини айтмаганда, ўша ўсмир орадан йигирма йил беҳуда ўтиб кетишига қарамай катта ҳаётга йўлланма олган жойида қолиб кетган, бунда айтарили тажрибага эга эмас. Аниқ бир қиз ҳақидаги менинг қарорим Сен учун сариқ чақалик қиймати йўқ. Сен ҳамиша (онгсизларча) менинг бирор-бир қарорга келишимга паст назар билан қараб келгансан ва ҳозир ҳам (онгсизларча) ўша қизнинг нимага арзишини гўё ҳаммадан яхши биламан, деб ҳисоблайсан. Ҳолбуки, бу қарорга келгунча йўл қидириб, талай кўчаларга кириб чиққанганимни, нимадандир нажот истаб ёнганларим ҳақида умуман ҳеч нима билмайсан, ҳатто уйланиш фикрига охир-оқибатда олиб келган омил ҳақида бирор-бир нарса билишинг ҳам мумкин эмас, негаки Сенинг бу борада ўйлаб-топганинг, ўз фикрингга, дунёқарашингга шунчалик мос келадими, мен ҳақимдаги бу фикр шу қадар мендан нафратлантирадиган, ҳаддан ташқари қўпол, жудаям бемаъни тарздадир. Ҳеч нарса ни истиҳола қилмасдан буни Сен менга билдириб ҳам турибсан. Бундай фикрда бўлишнинг ўзи ўта кетган шармандалик, Сен қандай қилиб менга шунчалик тубанликни раво кўрдиг. Бу ҳам етмагандай, ўзингча уйланиш васвасаси билан мен Сенинг номингни-да шармандалик ботқоғига ботирганман-у, бу шармандаликни ҳеч бир номуссизлик билан солиштириб бўлмайди деб ўйлайсан.

Рост, менинг уйланишимга доир Сенда анча-мунча эътирозлар бор эди; буни ушбу тарзда намоён қилдинг: қароримни қўллаб-қувватлаш у ёқда турсин, унга ҳурмат билан қарашинг ҳам мумкин бўлмади, бунинг исботи ўлароқ мен икки бора Ф билан унашишни бузиб, яна тиклашга

майл билдирганимда, онам Берлинда туриб бу унаштирув ва шунга ўхшаш тадбирларга Сени-да иштирок этишга тортмоқчи бўлиб беҳуда уринди. Буларнинг бари ҳақиқат. Наҳотки шу даражага бориб етилган бўлса?

Уйланиш борасида иккала ҳаракатни ҳам оқил-она деса бўларди: оилавий ошиён барпо қилиш, мустақил бўлиш. Бу ният Сенга-да ёқимли эшитилган бўлса-да, амалда болаларнинг ўйинига ўхшаб кетган кўринади: биттаси иккинчисининг қўлини ушлаганда, иккинчиси бу қўлни қаттиқ тутиб турган ҳолда яна бақиради: «Жўна, – жўнасангчи; нега кетмаяпсан?» Бизнинг ўртамиздаги муносабатда ҳам шунга ўхшаш бир мураккаблик бор, очиғини айтай, Сен анчадан буён «кетсанг-чи!» деб қисташингга қарамай, бу оралиқда ҳеч нарсани ҳис қилмай, ўз сиймонгга кучли эътимодинг боис, мени куч билан ушлаб турардинг. Тўғри, танлаган иккала қизим билан ҳам тасодифан танишганман, шунга қарамай фавқулудда омадим чопган эди. Яна бир нарсани чуқур ўйлаб кўрмаганингдан шу нарса ҳам гувоҳлик берадики, ахир, қандай қилиб, Сен яхши билган мендай бир кўрқоқ, шалвираган, бадгумон йигит чиройли этагига маҳлиё бўлиб, бир онда учраган қизга уйланиш қарорига келиши мумкин? Никохлардан қай бири тез, олдиндан ҳисоб-китоб билан тузилишини тушунилса, ўзинг ҳам ўйлаб кўр, менам бунга яхши билганим, шунга асосланганимдан уйланиш учун илк уриниб кўрганимда, бир қарорга келишим учун кечалари мижжа қоқмай ўйлаб чиқишлар бир неча йилга чўзилган, кейингисида эса бир неча ойлар шу дард, ният, режа ва мўлжаллар алангасида қоврилганман.

Қизларнинг ҳеч биридан кўнглим қолмаган, балки мендан уларнинг ҳафсаласи пир бўлганди.

Шу боис ҳозир ҳам уларга уйланиш ниятида юрган пайтимдагидек муносабатдаман.

Иккинчи бор уйланишга чоғланганимда, илк тажрибасизликда эътибор берилмаган, енгил-такликлардан холи жиҳатлар диққатимда бўлди. Тўғри, юз берган ҳодиса иккисида ҳам турлича, шунга қарамасдан, иккинчисидан олинган ваъда, биринчисидан ҳосил бўлган тажрибага кўра, умид катта эди. Мен бу ҳақида ҳозир батафсил тўхталишни истамайман.

Шунга қарамай мен нега уйланмадим? Албатта, ҳамма каби бир қанча тўсиқларга дуч келдим, лекин ҳаёт худди шундай ғовлардан ошиб ўтишдан иборат эмасми?! Афсуски, энг асосий ғов шахсан менга даҳлдор бўлмасдан, яна очиқдан-очиқ мени руҳан уйланишга ноқобил деган хулосани илгари сурарди. Нега у шу фикрга келганди, уйланишга қарор қилган кунларимда уйқуни қарийб тарк қилганимдан бошим кеча-кундуз ғувиллаб, қизиб ётар, ҳам чидаб бўлмас даражада офир, жанг майдонида умидсизлик билан олиша-олиша, тинка мадорим қуриганди. Лекин бу менга чинакам маънода қайғу-алам келтира олмас, ҳолбуки қатъиятсизлигим ва ўта синчковлигим азбаройи қийнар, аммо улар ўлик асалари ғумбаклари каби жонсиз ва асосийси бўлмасдан, гап ишни ниҳоясига етказаётган – менинг бўғзимга пичоқ тираётганнинг кўрсатаётган кароматида эди. Бу айнан: доимо бошим узра қўрқув қиличининг ярақлаб тургани ва менда ўз-ўзимдан нафратланишнинг кучли эканлиги эди.

Ҳаммасини батафсил изоҳлаб беришга ҳаракат қилиб кўрмоқчиман: уйланишга уннаб кўришим билан Сенга нисбатан муносабатимда икки зиддият бош кўтардики, олдин ҳеч қачон улар бу даражада кучли тарзда намоён бўлмаганди. Уй-

ланиш – мустақил бўлиш ва ўз-ўзини озод кўришнинг ҳал қилувчи гарови эканига шубҳа йўқ. Тасаввур қилишимча, менинг ҳам оилам бўлар, энг асосийси, бу дунёда нимагаки эришиш мумкин бўлса, худди Сен буни қўлга киритганингдек, мен ҳам Сен билан тенг мақомга эришардим, энг муҳими аввалги ва кейинги давомий хўрлик ва шармандаликларимга, яъни, Сенинг барча-барча солимликларингга чек қўйилган бўлар, улар мозий мулкига айланарди. Афсуски, фақат эртакларда шундай бўлиши мумкин экан, шу боис ҳам эҳтимолдан жуда узоқ бўлди. Бу эса ҳаддан ташқари кўп нарса – ҳаётда бирйўла бунақа ҳар тарафлама имконият рўй кўрсатиши мумкин эмас, мисол учун ушбу тарзда фараз қилиш ҳам мумкин: бир одам қамоққа тушиб қолди, ҳибсдан халос бўлиши учун фақат бир йўл бор – қочишга қарор қилади: у ўзича чамалаб, буни амалга ошириш мумкин деб ўйлайди ва қамоқxonани хаёлан ҳар куни кириб-чиқиб юрса бўладиган, қўнгилочар қаср каби тасаввур қила бошлайди. Фақатгина қочишга келганда қулай бир йўлини топа олмайди, натижада бу ердан ҳеч қаёққа қочиб кетолмайди. Мен орамизда шакланган бемаъни муносабатлардан халос бўлишни истаган эканман, бунда Сенга дахлдор бўлмаган нимадир қилишим керак эди, уйланиш худди шундай бир йўл бўлиб, ҳарқалай, расмий бир мустақиллик инъом этар, айни паллада ўртамиздаги робитага ҳам зиён-заҳмат етказмасди. Во дарифки истагим айни жойда думбилликка ўхшаб қолган, ақдсизликнинг эса ҳар қандай кўриниши неки ниятидан қатъи назар одатда жазоланишга мустағриқдир.

Бироқ қисман мана шу тифиз алоқадорлик уйланишга рағбатимни кучайтириб юбор-

ди. Шундан кейин орамизда қарор топажак тенглик, Сенинг кўнглингга келган тарафдан шохламасдан, мен тасаввур қилгандек куртак чиқарар ва гўё шу билан мен ихтиёри ўзида ва гуноҳкорлик ҳиссидан халос бўлган софдил ўғил ҳолига қайтар, Сен эса ҳеч нарсадан ақли хира тортмаган, бағри кенг, дили меҳр-шафқатга лиммо-лим тўла, тақдирдан рози ота бўлардинг. Бироқ бу ният амалга ошиши учун ўрта-мизда ҳеч қандай кўнгилсизлик юз бермаган бўлиши, иккимиз ҳам мозий устидан чизиқ тортишимиз керак бўларди.

Афсуски, биз қандай бўлсак, шундай қолганимиз каби уйланиш муаммосини ҳал қилиш ҳам, менинг эмас, асосан Сенинг хоҳиш-иродангга боғлиқ эди. Буни шундай тасаввур қиламан: Сен ва кенг ёзилган жаҳон харитасига тескари ўтириб олганман. Бундай шароитда мен учун янграётган сўз шундай жойгача етиб борадики, гоҳ у Сенинг ҳудудингга қарамайди, гоҳ эса, бу сўзлар Сенга етиб бормаيدиган манзиладай туюлади. Булар Сенинг қарашларинг ҳақидаги тасаввурларимнинг бир озгинаси бўлиб, бу ҳудудда шодлик анқоннинг уруғи, никоҳ эса ҳисобда йўқлигидан ҳеч бирининг яқинига ҳам йўламайди.

Мана шу солиштиришнинг ўзи ҳам шуни кўрсатадики, ҳолбуки, буни айтишни истамасдим, Сен ўз ибратинг билан мени дўкондан қандай ҳайдаган бўлсанг, никоҳланишдан ҳам шундай қатағон қилдинг. Ҳолбуки, сизларнинг никоҳларингиз менинг кузатишимча, бевосита ўхшашликлардан узоқ бўлишига қарамай, кўп жиҳатдан никоҳнинг намунавий кўринишидир: рости ҳам онам билан Сенинг никоҳинг кўп томондан ибратли, сизлар бир-бирларингизга сунч ва ёрдамчи бўлгансизлар, биз болалар ўсиб-

улгайиб, энди бу оила пойдеворига кетма-кет пур етказаётганимизга қарамай, иттифоқингиз аввалгидек мустақкам, барқарорлигича турибди. Айнан худди шу намуна, эҳтимол, никоҳ ҳақидаги юксак тасаввуримни шакллантирган бўлса ажаб эмас; бироқ, никоҳ сари бўлган барча уринишларим натижасиз ниҳоя топганининг бошқа сабабларини изоҳлаш керак. Бу Сенинг болаларингга бўлган муносабатингга бағишланган бутун бир хатга хулоса ясайди.

Никоҳ олдидаги қўрқув бир ҳисобда ваҳималардан келиб чиққан, ўзимиз бир пайтлар отонамизга жабр қилиб, улар олдида гуноҳга ботганимиздек, кун келиб, келажакда бу – болаларингдан қайтади, дегани эди. Бу асосли фикрга ўхшаса-да, ўйлашимча, ҳаётимда жуда катта аҳамиятга эга эмас, негаки, гуноҳни ҳис қилишим, тўғриси айтганда, туғма тарзда Сендан ўтган, шунинг учун ҳам, шуурга сингиган бир қанча ўзига хослигига қарамай, кўпинча бу тасаввурнинг фавқулоддалиги – азоб унинг ажралмас қисми бўлгани ва бу азобнинг ақл бовар қилмас даражада қайтарилиб туришидир. Ҳаммасидан қатъи назар индамас, қулоқсиз, қўрс, нимжон ўғил бечора чидаб бўлмас бир ҳаёт гирдобига тушиб қолганимни қайд этишим керак, уйланиш бундан қутулишнинг бошқа бир йўли йўқлигидан, сен айтгандек, тийиқсиз кетиш ис-tagимни синаб кўришга дахлдор бўлиб чиқади. Эҳтимол, бу ҳам менинг оила қуриш борасидаги уқувсизлигимга таъсир қилди.

Бироқ бунда ўз-ўзим учун хавотир – қўрқув яна ҳам муҳимроқдир. Ушбуни қуйидагича тунтирмақ мумкин: олдин ҳам эсладим, менинг ёзувчиликка уринишим ва унга боғлиқ барча-барча воқеалар, мустақил бўлиш йўлидаги

кичкина уринишларим, қочиш борасидаги ар-зимас ҳаракатларимдир; пичоққа илинмас муваффақиятларни айтмаганда, бу борада улкан ютуқларни қўлга киритиш эҳтимолдан узоқ, буни кўп кўргиликлар тасдиқлади ҳам. Зиммамда кам бўлмаган мажбуриятим ёхуд ҳаётимнинг мазмунига айланган фикр шундан иборат эдики, ҳар қанақа дўқ-пўписалар хавф солишидан қатъи назар нимаики қилинса, ўз куч-қувватим билан қилиш ва уни асраб-авайлаш, ҳатто бу хавфларнинг муқаррарлиги юз фоиз аниқ бўлганда ҳам хавфларнинг олдини олишга қаратилиши керак эди. Никоҳда шу каби хавфлардан нажот топиш имкони бор, у шу жиҳатдан улуғ бир илҳомлантирувчи вазифани ўтай олар, мен учун унинг бу нажоткорлигининг ўзи ҳам етарли эди. Агар, у ҳақиқатан ҳам хавф-хатар туғдирса, қўлимдан нима ҳам келарди! Мен никоҳда бу хавфни ҳис қилиб, қандай яшашни изоҳлаб беришим қийин, лекин унинг содир бўлишини ҳам инкор қилолмайман! Шундай истиқбол олдида очиғи, тараддудланган бўлишим керак. Афсуски, асосийси олдиндан маълум, мен никоҳ деган нажотни рад қилишим шарт эди. Шу боис ҳам бу ерда кўкдаги турналар ва қўлдаги читтак ҳақидаги ривоят ҳеч ҳам тўғри келмайди. Ҳаммаси самода қолган, қўлларим эса бўм-бўш, бу камлик қилганидай, мана шу бўшлиқни танлашим керак – ҳаётимнинг оғир масъулияти ва кураш шарти шундай ҳал қилинган эди. Касб танлашда ҳам мен шунга ўхшаш ноилож бир ҳолатда эдим.

Бироқ уйланишга энг асосий ғов, йўқ қилиб бўлмайдиган ишончли монелик: оилани асраш, унда ҳамма нарсани бошқаришнинг кераклигини Сендан қанчалик ўрганган бўлсам, яъни жони-танингда мужассамлашган барча яхши ва ёмонлик:

қуч ва бошқага нисбатан нафрат, соғломлик ва баднафслик, сўзамоллик ва дудуқлик, ўзига ишонч ва қолган барчасидан кўнгли тўлмаслик, олимлик ва устунликни ҳис қилиш, кишиларни билиш ва бошқалар билағонлигининг катта қисмига ишонмаслик, кейин барча етишмовчиликларга қарамасдан тақдирдан розилик, мисол учун, шижоталилик ва сабр-тоқатли бўлиш, маънавиятнинг кўркемлиги ва довюраклилик ва ҳоказолардан иборат эди. Сенга солиштирганда бу каби хислатларнинг аксариятидан мосувоман, борлари ҳам айтарли даражада эмас. Булардан қатъи назар мен орзуимдаги никоҳга журъат қилишим мумкинмиди? Ўз кўзим билан кўрдим-ку, ҳатто Сенга никоҳ ҳақидаги хабарни айтиш учун қанча курашишга тўғри келди, ҳа Сен болаларингнинг хатти-ҳаракати, феъл-атворига сабр-тоқат билан муносабатда бўлишни ҳам ўзинг учун мағлубият ҳисоблайсан. Англашимча, бу вазиятда нега бундай деб ўзимдан аниқ-тиниқ сўролмаганимдек, равшан жавоб ҳам қилолмайман, бошқачаси эса жавобгарлик учун одатий фикрларни аланглади ва бошқа эркаклар ҳақидагини эслатганда борми, албатта, Сенинг қаричингга тўғри келмас (нимага керак узоққа бориб – бу борада Сендан керагича ажралиб турган Рихард амакини мисол қилиб кўрсатиш мумкин), шунга қарамай уйланган ва ҳар қанақа воқеалардан қатъи назар ўлиб қолмаганлар бир талай эдики, менга шуларнинг ўзи мутлақ етарли бўлар эди. Мен бу саволни энди қўяётганим йўқ, балки у билан бирга болаликдан яшаб келаман. Афтидан, мен никоҳ масаласи чиқибгина ўзимни синаб кўрганам йўқ, балки ис-талган майда-чуйдада бу кўзга ташланади; худди шундай, тасвирлашга уринганим каби ҳар қанақа майда-чуйдадаги Сенинг ибратинг ва тарбиянг

менга уқувсизлигимни писанда қилар, ҳақлигингни исботлар, бу адолатли ёндашилган муносабатларнинг энг йириги никоҳга бўлган муносабат эди. Бу вақтгача ҳам уйланишга уринишларим, мисол учун, уқувсиз тижоратчининг омадсизлигини эслатади; у кўп нарсани кўриб, тажрибаси ошгани каби, ўз ишида олдиндан ҳар қанақа ташвиш-таҳлика, қалтис вазият содир бўлишини ҳис қилади, фақатгина булар аниқ ҳисоб-китобдангина айро бўлади. Шу боис ҳам у бир сафар озгина даромад қилишга эришса (ҳаётда бу ҳам камдан-кам содир бўлади) хаёлан ҳамиша бу омадни бўрттириб, ундан имдод излайди, ҳолбуки асосий вақтида унинг кўрган кўргилиги камомаддан боши чиқмаслигидир. Булар кириш-чиқим дафтарига қайд қилиб борилса-да, ҳеч қачон даромад олиб келиш даражасига етмайди. Шу каби уйланиш борасида ҳам ҳукм-хулосани айтмоқ, бир фикрга келмоқ вақти етди. Катта сарф-харажатлар олдида майда-чуйда олинган фойдалар ҳисобга олинармиди – ҳаммаси кета-кетгунча қарз, йўқотиш уммони. Шунда ҳам оила қуришга бир уриниб кўр-чи, қани ақлдан озмас эканмисан?

Сенинг ҳамроҳлигингда ўтган умрим шундай ниҳоя топди ва шундай режалар билан истиқболи ҳам адо бўлажак.

Балки олдиндаги қўрқувларим асосига кўз ташлаб, Сен шундай дағдаға қилишинг ҳам мумкин: «Сен бу хатинг билан мен ҳаётимни енгил қилмоқчи бўлиб, сенга нисбатан муносабатим шунга яраша бўлгани, аммо бор айбни эса ўзингга ташлаганимни исботламоқчи бўлибсан, бор кучинг билан бутун оғирликни зиммангга олишингга қарамай, ҳаммаси сен истагандек бўлишини истайсан, деб ҳисоблайман. Биринчи навбатда, сен ҳам айбдорлигингни рад этиб, масъулият-

ни зиммангдан соқит қилиш пайида бўласан, бу жиҳатдан феъл-атворимиз бир-бирига уйқаш келади. Бироқ мен сенинг фақат ўзингга тегишли барча гуноҳларингни ошкора қайд этадиган бўлсам, бир вақтнинг ўзида «Ўта бамаъни» ва «Ўта хассос» бўлишни истаганинг ва бунинг учун барча гуноҳни гарданимга ағдарганинг маълум бўлади. Англашимча, кейингисида фақатгина сиртдан шундай кўринишга уринганинг кундек аён (ҳа, сен бошқача бўлишни истамайсан), ҳолбуки, бу лаҳзаларда сўзларинг орасида «ялтироқ иборалар» кўп учрашига қарамай, моҳиятида кўришиб турган зиддияти, ёрдамга зорлиги, сиртига тошиб чиққан айбловига кўра гўё мен ҳамиша сенга даҳл қилувчи, ўзинг эса зўрға ўзлигингни ҳимоя қилиш билан овора бўлиб чиқасан. Бу билан ўз-ўзингни алдашда шу даражага етдингки, бирваракайига уч нарсани исботлаб бергандай бўлдинг: биринчидан, сен мутлақ беғуноҳсан, иккинчидан, нима гуноҳ бўлса, мен қилганман, учинчидан, яна расмана бағрикенглик билан фақатгина мени кечиришга тайёр бўлиб қолмай, бунинг ўзи ҳам кам ёки кўп даражада шуни тасдиқлайди, ҳақиқатингга хилоф бўлса-да, гўё мен ҳам бутунлай айбсиз эканлигимга ҳам ишонасан. Ҳа, биз ўзаро жанг олиб боряпмиз, буни тан оламан, лекин бу олишув икки хил усулда бўляпти. Рицарларнинг жангида бўлади-ку, кучлари тенг икки рақиб олишар экан, ўз билганича ҳаракат қилади ва иккаласи ҳам ғолиб чиқиш пайида бўлиб, иккаласи-да мағлубият аламини тортади. Яна бундан бошқача – номардларнинг ҳам жанг услуби бор: унда найза санчишга улгурган рақиб, бу билан чекланмайди, балки ўз мавқеини сақлаб қолиш учун ўсал рақибининг қонини ҳам сўриб ичади. Мана шундай баттол рақиб бу – сен. Сен

яшаш йўллари билмайсан: шунга қарамай, бамайлихотир яшашни истайсан, шу боисдан бўлса керак, ҳар қанақа ғусса, гина-кудуратларсиз ҳам шуни исботламоқчи бўласанки, яшашга бор усталигингни мен сендан тортиб олиб, гўё ўз чўнтагимнинг чуқурига яшириб қўйган бўламан. Ва сен шу боис оёғимни чўзиб ётаверсам бўлади, жисмонан ва маънан мени отам ҳаёт майдони га етаклаб чиқиши керак, деб тасаввур қиласан. Бу билан бор жавобгарликни менинг гарданимга ортасан. Аслида, ўзинг-ку яшашга нўноқ. Мисол учун, яқинда бирдан уйланишни истаб қолдинг ва хатингда бунга иқрор бўлаётганингдек, ҳозир ҳам буни истайсан, шунга қарамай уйланишингча йўқ, чунки бу истакни амалга ошириш учун бор кучингни ишга солиб ҳаракат қилмадинг, балки бу билан уйланишнингга қандай қилиб бўлса-да мен ҳам кўмак беришимни истадинг ва «шармандали» уйланишни тақиқлаб, сен билан ҳамфикр, иттифоқдош бўлишимни кўзладинг. Бироқ бундай қилишни хаёлимга ҳам келтирганим йўқ. Биринчидан, бу воқеа ҳар галгидек содир бўлишини ва «бахтингга гов бўлиб қолишни» истамасдим, иккинчидан, бунинг учун қачондир ўз болам гина-кудуратини тинглашга тоқатим йўқ. Аммо ўз-ўзимни енгиб, никоҳ хусусида бирон хулоса чиқаришни бутунлай ўз ихтиёрингга ташлаб қўйганим билан бирон-бир фойда кўрдимми? Ҳатто, арзимас бир даражада ҳам. Бу қизга уйланишингга салбий қарашимни ўзинг ҳам рад этолмайсан, шунга қарамай, уйланиш борасидаги шошма-шошарлигинг авжига чиқди, ўз ташбеҳинг билан айтганда «қочқоқлик синови» шитоб билан тезлашди. Бироқ гапимга кириб, бир иш қилганингда ҳам бу гина-кудуратлар тавқи лаънати бўйнимдан олиб ташланмас, бари бир, ҳар қанақа аҳволдан қатъи назар

уйлана олмаганингга мени айбдор қилиб кўрса-таверардинг. Бошқача бўлиб чиққанда ҳам сен бўлак воқеалар билан менинг барча гина-кудуратларим адолатли, ҳозир улар ичида бўлмаган бири борки, бу ҳаммасидан ҳам зўри бўларди деб исботлашга тушардинг, ҳолбуки, бу ўпкалаш сохта ва ғаразли, бориб турган кўрнамакликнинг ўзидир. Адашмасам, мана шу хатинг билан ҳам ўтакетган оқпадарлик қилдинг».

Ҳаммадан олдин бу ёзғиришларга мен шундай деб жавоб бераман: Сенга қарши бўлганимда ҳам бу эътирозга қисман қўшилишим сабаби, ҳатто унга ишонгим келаётгани боиси зуғумларинг мени адоий тамом қилгани учун эмас, балки ўзимдан-ўзимнинг жоним ҳиқилдоғимга келгани учундир. Ростки, Сенинг менга нисбатан ишончсизлигинг олдида ўзимнинг ўзимга ишончсизлигим тоғ каби баланддир, буни Сен менда тарбиялаб вояга етказдинг. Мен ҳамма яхши билладиган, тарбиявий алпоздаги қаршилиқ қилишларни инкор этмоқчи эмасман, бунинг ўзи бир қадар бизнинг ўзаро муносабатларимизга янги-ча тавсиф бериш имконини беради. Ҳақиқатан ҳам ҳамма воқеалар бир-биридан келиб чиқиши мумкин эмас. Ҳар қанақа қитмирилигу мураккабликларга қарамай ҳаёт қимор: чикка ё пукка, хатимда бу бир қадар ўз исботини топгандек, албатта, уни ҳижжалаб, бутун тафсилотлари билан кўрсатиш қўлимдан келмади, буни истамасдим ҳам, шунда ҳам ҳаёт келтириб чиқарган норозиликларнинг бир чимдими ўз ифодасини топгани менимча ҳақиқатга яқин туради ва қурби қодирлиги билан озгина бўлса-да, иккаламизга ҳам таскин бериб, ҳаёт ва мамотимизни осонлаштиради.

**Франц,
1919 йилнинг ноябри**

«ОТАМГА ХАТ»ГА ИЗОҲЛАР

1. Бу ерда гап Кафканинг отаси кескин қарши бўлган адиб билан Юлия Вохрицек ўртасидаги унаштирув ҳақида кетмоқда.

2. Роберт Кафка – адибнинг амакиваччаси, Карл Германн – Кафканинг синглиси, Элининг эри.

3. Лёви – онасининг қизлик фамилияси.

4. Филипп, Людвиг, Генрих – отасининг ака-укалари.

5. Валли (Валерия) – Францнинг синглиси.

6. Феликс Германн – жияни, Элининг ўғли.

7. Пепа – синглиси Валлининг эри.

8. Кафканинг ушбу нақли кундаликларидан: «Ит билан ётиб, бит билан уйғонасан».

9. Цюрау – қашшоқ зиёлилар шаҳарчаси яқинидаги қишлоқча. Ёзувчининг синглиси Отланинг шу ерда ер-мулки бўлиб, 1917–1919 йиллар орасида Кафка уларникида яшаган.

10. Гerti – жияни, Элининг қизи.

11. Ирма – Кафканинг амакиваччаси.

12. «Жараён» романи охиридан бир неча сўзлар сал бошқачароқ қилиб ифодаланган.

13. Афтидан, Таврот ўралган қоғоз.

14. Франклин – Кафканинг шахсий кутубхонасида америкалик сиёсий арбоб ва олим Бенжамин Франклин ҳаётига оид китобнинг чехча таржимаси бўлган.

15. Шёнборн – бу ерда Франц 1917 йилда ижарага уй олиб, Фелица Бауэр билан никоҳдан ўтишга тайёргарлик кўради.

ҲАРАКАТДАГИ «ЖАРАЁН» ҚИСМАТИ

«Худди ит каби, – деркан, у охирги гапани шундай бир тарзда айтдики, гўё бу шармандали ҳукм ундан узоқроқ яшайдигандай эди».

Шундай қилиб... Йозеф К. одам ва олам ҳақидаги сўнги, тугалланмаган фикрини айтиб бўлди. Сиз ўзбек тилида ўзига қийнала-қийнала йўл топган, Франц Кафканинг васиятсиз васиятно-маси янглиг дунёга қолган довярак романи «Жараён»нинг охирги жумласини ўқиб бўлдингиз.

Азиз ўқувчи! Мен шу кунни қанчалик орзиқиб кутгандим. Қанчалик юрак ютиб, хаёлан тасавурлар қилгандим. Ҳозир мендан саодатманд киши йўқ. Ҳолбуки, олдингида хижолатлиман. Хатокорлигим, тил билмаслигим, сусткашлигим, гайратсизлигим учун мени кечиргайсиз. Шукр, Франц Кафканинг «Жараён»и ўз тилимда дардини айтди. Сурати қандаю сийрати қанақа чиқди? Бу ёғи сизга ҳавола.

84-йилнинг кузи эди, адашмасам, талабамиз, Сирдарё вилояти далаларида пахта терардик. Қадим Мирзачўл кенгликлари ҳавасларимизнинг дояси, мусаффо орзуларимизнинг кўзочар тонготари эди. Курсдошларимдан бири, ҳозир таниқли ёзувчи бўлиб кетган полвон дўстимнинг қўлида қора муқовали бир китобга кўзим тушди. Курсдошим пахтага чиққандаям, теримдан қайтгандаям, ётар жойимиз шийпонда ҳам китобни қўлига олар, аммо икки-уч бет ўқиб тўхтар, ўн беш кунлар ўтишига қарамай, иши унмас, бу кетишда бутун бир фасл шундай ўтиб кетиши кўриниб турар, нимадир халақит

бериб, асарнинг ичига кириб кетолмаётган эди. Нимадир бўлди-ю, китобни олиб, варақладиму биринчи жумласиданоқ у мени ўзига асир этди. Китобни сўраб олиб, охирига етганча бошқа асар билан ишим бўлмади. Бу китоб ўша йиллари устоз Иброҳим Ғафуров таржимасида тилимизга ўгирилиб, эндигина нашр қилинган рус ёзувчиси Фёдор Михайлович Достоевскийнинг «Телба» романи эди.

«Телба»дан айрилолмай қолдим. Фёдор Достоевскийнинг бошқа асарларини ҳам топганим қадар ўзбекчада ютоқиб, ўрисчада ҳижжалаб ўқиб чиқдим. Ҳатто «Телба»нинг ўзбекчага таржимаси борасида ўзимча ҳаяжонланиб, диплом иши ҳам олдим. Ким қўйибди мендай адабий саводи ҳаминқадар ҳаваскорга шундай маҳобатли, ҳикмати чуқур, дарди чўнг асар ҳақида фикр билдириб, таржимасига асл нусхасини солиштиришни? Бунинг бош сабаби қалби соф инсоннинг тенгсиз дарди, унга теварақдагиларининг муносабати эди. Агар шу дарднинг куйини, алангали куйнинг оқимини тополмасангиз бу асар жуда зерикарли, ҳаддан майда-чуйда турмуш воқеаларининг баёнига ўхшаб туюлиши ҳам ҳеч гап эмас. Княз Мишкиннинг ботиний оҳу-ноласи, зоҳирий афтода аҳволи, ўзимизнинг Мажнунга ўхшаб кетадиган оташин қисмати жони жаҳонимни эгаллаб олди. Ўша кунлари фақат Достоевский асарларини олиб юрганимга қизиққан кутубхоначи опа «Бунақа китобларни кўп ўқиманг. Уларга мубталолик яхши эмас, руҳиятга ёмон таъсир қилади», дегани ҳеч эсимдан чиқмайди. Балки унинг гапида ҳам жон бордир. Лекин мен қўшилолмадим. Ҳозир ҳам. Достоевский асарларидаги инсоний изтироб, мусаффо ишқ тараннумининг ҳам рамзий, ҳам психологик, ҳам фалсафий, қолаверса, реалистик тасвиридан олинадиган сабоққа муҳаббатим сусаймас.

Улар одамни адо қилмайди, тиклайди, ҳаётнинг бош моҳияти сари элтади, даҳри дунда мажозий, илоҳий муҳаббат бандалари дарвеш каби ҳар лаҳза синовдалигининг далилларидай собитдир. Фақат бу асарларни ичига, ботиний муножотига туша билиш керак...

Худди ўша 84–85 йилларда «Ёшлик», «Шарқ юлдузи» журналлари, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» рўзномасида Франц Кафканинг уч бетакрор новелласи таржимаси босилиб чиқди. Даставвал ўқиганимдаёқ Франц Кафка Достоевский мактабининг ўқувчиси экани, Достоевский кашф қилган оламнинг янги сарҳадларини очган адиб сифатида кўнглимга ўтирди.

Ҳақиқатан ҳам Франц Кафка Достоевскийни қайта-қайта мутолаа қилган. Кундаликларида буюк ёзувчини ҳатто тушида кўрганини ёзди. Бироқ Кафкага хос фавқулоддалик қудрати шундаки, унинг қати секинлик билан очилади, кашфиётининг миқёси қайта-қайта мутолаада кенгаяди. Шу боис ҳам Кафка олами таириф буюрган ўша йиллардан бошлаб, ўзбек ўқувчиси кўнглида яна бир басират кўзи очилди. Адабиётимизнинг ёш вакилларига, хусусан, ўзбек но-сирларига бу қизгин таъсир қилди.

Фавқулодда ижод, уста санъаткорлик инсоннинг ўлмас дарди, беқиёс муҳаббатисиз кўз очиши мумкин эмас. Ана шу дардга ҳамдардлик, шу дардда ўзини англаш, шу муҳаббатни орзу, шу муҳаббат билан тириклик туйғуси муаллиф шахсини, қисматини ҳам назарга туширади. Ижод қанчалик кучли, қамровли, инсоний бўлса, шахсга муҳаббат, эътибор, уни билишга қизиқиши шунчалик кучайиб боради.

Франц Кафка ҳаёти зоҳиран жуда оддий. У бор-йўғи бу ўткинчи дунёда 41 йил (1883–1924)

умргузаронлик қилди. Австрия империясининг Чехия ҳудудидаги Прага шаҳрида, яҳудий оила-сида туғилди. Отаси қишлоқ ҳунармандлари орасидан чиққан, ўз ҳаракати, ғайрати-салоҳия-ти билан ўртаҳол фабрикачи даражасига етган эди. Онаси эса аҳли китоб ҳисобланмиш яҳудий диндорлари Раввинлар сулоласи вакиласи эди. Францнинг уч синглиси бўлган.

У даставвал Прагадаги немис гимназияси-да ўқиди. 18–23 ёшида эса худди шу шаҳарда ҳуқуқшунослик бўйича таълим олади. Бирвара-кай олмон маданияти ва санъати тарихидан маърузалар тинглаб юрди. Шундан сўнг икки йил шаҳар суди қошидаги адвокатлар идораси-да иш ўрганди. 1907 йилнинг октябридан эса ху-сусий сугурта жамиятига ишга кирди. Бир йил ўтиб, билимига қаноатланмай, Прага тижорат академиясида малакасини оширди. Ва айни шу 1908 йилдан бошлаб ярим давлат идораси ҳисоб-ланган ишлаб чиқаришда жароҳатланганларни сугурта қилиш ташкилотига ишга ўтди. Док-торлик даражасида чуқур билими, тиришқоқ ва малакали бўлишига қарамасдан қарийб ўн йил кам маошли, нуфузсиз шу жойда оддий ходим бў-либ ишлади. 34 ёшида (1917) сил касалига чалинди. Шундан кейин ҳам яна беш йил қисқа танаффус – даволанишлар билан ушбу идорада фаолиятини давом эттирди. 1922 йилда шу жойдан нафақага чиқиб, тирикчилик ташвишларига этак силкиди, «қочини» режасини амалга оширмоқчи бўлди. Бун-дан кейин бутунлай ўзини адабиётга бағишлаб, эркин ижодкор бўлиш учун Берлинга йўл олади. Аммо кучли касаллик хуружи уни ортга қайтиши-га мажбур этди. Уйланишига улгурмади. У 1924 йил 3 июнида Вена яқинидаги Кирлинг санатория-сида сил касалидан қаза қилди.

Бу оддий ва жўн рақам ва маълумотлар ортида Кафканинг бениҳоят фавқулодда асарларининг изи, манбаси, нодир муҳити борки, Кафка шахси, Кафка қисмати янглиқ қайта-қайта хаёлдан ўтади, изтиробга солади, ўйлатади, шижоатлантиради. Фикрлашга ундайди.

Кафка шахсини, Кафка оламини, Кафка маънавиятининг каишфиётчиси унинг ўзи! Ўзига кўзгу солган. Ўзини тадқиқ этишида асарлари, шахсий ёзишмаларига етадиган манба йўқ. Мен унинг «Отамга хат» эссеси – газабномаси-муножоти билан танишибгина бундан воқиф бўлдим. Таржимага бетийиқ рағбат ҳам шундан кейин уйғонди.

Дунё адабиётида, қолаверса, ўзбек адабиётида автобиографик йўсиндаги асарлар талайгина. Уларнинг услуб ва гоё жиҳатидан бир-бирига ўхшаши, фойдали томонларини биламиз. Аммо Франц Кафканинг «Отамга хат» асари улардан кескин фарқ қилади. У аввало дил изҳори сифатида фавқулодда жазавали изтироб алангасида битилган. Қолаверса, ҳеч ҳам адабий-биографик асар сифатида ўқувчиларга тақдим этилиши кўзланмаган. Балки 36 ёшли инсон дилида нима бўлса ундан отаси воқиф бўлишини истаган. У хатни онасига жўнатиб, отасига бериб қўйишни сўрайди. Онаси эса хатни эрига кўрсатмай, ўзида сақлайди ва «Отамга хат» Кафка ўлимидан ўттиз йиллар ўтиб, 1952 йилда «Нойи руншоу» журналида илк бор эълон қилинди.

«Отамга хат» аввало ўзи, яқин кишилари, хосатан, отаси ҳақида ошкора тасаввур бергувчи манба. У ҳар кимга – дунёқараши, тарбияси, хусусан, эътиқодига қараб турлича таъсир қилиши мумкин. Шу боис ўқувчи наст-баланд турфа баҳо бериши, ҳар хил мулоҳаза юритиши турган гап. Ахир инсон ҳам ўзининг яралишига асосий

сабабчи бўлган, едириб-ичириб, ўқитган отасини фожиаларининг бош айбдори деб ҳисоблаши мумкинми? Бу отага нисбатан ҳаддан ташқари адолатсизлик эмасми? Тарбиясизлик, ҳатто шаккокликдай туюлмайдими?

Лекин мен уни ўқиб, ўзбек ўқувчиси адиб шахсини тушуниши, билиши учун албатта «Отамга хат» билан таниши бўлиши керак, деган фикрга келдим. Кафка фожиаси, Кафка ёзгиришлари шахсий бир мезонда унга балки фақат маломат келтирар, аммо шунда ҳам ҳақиқатан юз ўгириб бўлмайди. Шу туришида ҳам у оталар аччиқ сабоқ чиқаришлари учун ёрдами тегади. Шу боис ҳам ким бўлишидан қатъи назар инсонга қайгурган, уни тушунишга, ҳамдард бўлишга ўргатар асарга холис бўлиши керак.

«Отамга хат»нинг жуда чўнг изтироби, улкан қайғуси, илк жумласидан сўнги нидосигача оташин муножоти жони жаҳонингизга ўт ташлайди. Чин тарбия нима-ю, сохта хатти-ҳаракат қайси, руҳият кўзгусига солиб кўрсатилади. Шунда ҳар бир инсоннинг кўнгли, руҳияти, кайфияти ниҳоятда нозик ришталар билан бир-бирига боғлиқлиги, ана шу дахлсиз мамлакатга ўзидан бошқа ҳеч ким, ҳатто яхши, умидли ақидаларни-да ниқоблаб, тажовуз қилиши жиноят эканлиги; бунинг оқибатида ногирон бўлиб қолган қалб ўзини ҳеч қачон намоён эта олмаслиги, чалажон руҳ журъатсиз, ботирлик талаб қилинган жойда қўрқоқ бир ҳолда ҳаётда энг зарур сифатларни ҳам ишга сололмай, ёлғизликка маҳкум бўлиши каромат қилинади.

Ф. Кафка «Отамга хат»да ўзининг қўрқоқ, ношуд, журъатсиз, салоҳиятсиз бўлиб қолганлигини кўп тилга олади. Аммо хатда унинг ўта зийрак, мард, журъатли фикрлари ҳар бир ўқувчи қалби-

да ўз болалиги, ёшлигини хотирлашига, нималарга улгурди-ю, нималарни қилолмаганини сарҳисоблашига, ўзини тафтиши қилишига ундайди.

Аслида ҳам ҳақиқатан кўз юмиб бўлмайди. Франц Кафка қисмати жуда серзаҳмат ва мушибатли кечди. У жуда ёшлигидан ёлғизланиб қолди. Тирик туриб отасидан айрилди, ҳаётга муносабатлари кескин фарқ қилгани боис асосий масалаларда ҳеч ҳам у билан келишолмади. Ота билан болани яраштириши пайида хотин сифатида эрига бўйсунушии вожиб, она сифатида боласига қайгуриб, ўрталиқда қолган онаизорига ҳам кўнглини бўшата олмади. Сингиллари ундан анчагина ёш бўлгани боис жигарлашишига улгурмади. Тўғри, унинг уч-тўртта Оскар Поллак, Макс Брод, Оскар Баум, Фелекс Велч каби оиналари бўлса-да, у одамови ва ниҳоятда камсуқум эканлигидан улар билан сирлашмай, ўз қайғуси билан ўзи қоврилди. Гимназиядоши Эмиль Утицнинг таърифиди бўйича: «Франц гўёки ойнаванд тўсиқ билан ўзини улардан иҳоталаб олган» эди. У уч бора уйланмоқчи бўлганига қарамай, бирор бир аёл билан тақдирини боғлолмади. Бошданок буларга отаси рози бўлмади, бирида тўғри келган қизга уйланаверасанми, деб калака қилди, бошқа сафар яна нимасидир ёқмай халақит берди. Қолаверса, ўзи ҳам уйланиши адабий қисматига тўсиқ бўлиши мумкин деб қўрққанини кундалигида очик ёзади. Шундай бўлса-да, «Отамга хат» эссесидида «Уйланмоқ – оила қуриши... менимча, инсон қилиши мумкин юмушлар ичиди энг буюғи» деб эътироф этган экан, оила қуриб, зурриётлар қолдиришни орзу қилгани шубҳасиз. Ҳаёт йўлида ҳам Фелица Бауэр, Юлия Вохрицек, Милена Есенская, Дора Домант, Грета Блох каби қиз-жувонларни учратган, муносабатлари

яқин, улардан бири билан тақдирини боглаши жуда мумкин эди. Аммо...

Бу бахтсизлик етмагандек энг севган машгулоти, бутун қисматининг ягона дардкаш ҳамроҳи адабиёт билан ҳам жиддий шуғулланишга имкони бўлмади. Асосий вақти идорада ўтди.

Фридрих Нитшенинг бир ҳикмати қайта-қайта эсимга тушади: «Мангулик эмас, мангу яшаб қолиш муҳим». Ғалати фалсафа эмасми? Ҳаёт қонуниятига бу орзу тўғри келиши ҳеч мумкинми? Бироқ афтода туюлган ҳар кунини изсиз ўтказмасликка интилиши, зулумот, мавҳумликни эмас, ёруғликни севиши, шу йўлда идрок этганларини босиқлик билан гўзал тарзда айта олгани Кафкани мангу яшаб қолдирди. Очиги, инсон ўз даврида оқил ва тадбир билан яшаб ўтишининг ўзи катта гап. Ўзидан кейин ҳам маълум бир муддат эл-халқ, жуда бўлмаса, зурриётлари тилида номи тилга олинади, ҳақиқа дуои фотиҳалар қилинади. Бир камтар инсон сифатида Кафка на мангуликни, на мангу яшаб қолишни орзу қилгандай. Аммо қазои қадар бошқача бўлиб чиқди. Шахснинг ботини очилди. У яшашга ҳуқуқ олди. Ана шу ботиндаги талаблар эса жуда ҳам олижаноб инсонийлик сари йўналганди. Фикрлари ойдин, самимий тилагу дуоси руҳнинг тарбиячиси эди. У Гёте ижодини ниҳоятда севарди. Шу боис ҳам Гётенинг мана бу афоризмини кўнгли кундалигига, тўғрироғи, кундаликдаги кўнглига нақшлаб қўйган эди: «Ҳар кунни яшаш учун курашга чиқмаган инсон севиш ва яшашга лойиқ эмас». У чех бастакори, созанда ва шоири Яноух билан дилдан қилган суҳбатларидан бирида ниятини рамзий қилиб, зулматларга қарши курашганини беихтиёр билдириб кетади:

«Кундуз – улуг афсунгар! Қандай яхши бошимиз узра қуёшнинг порлаб туриши. Агарда бу қўрқинчли, уйқусиз тунлар бўлмаганда мен умуман ҳеч нима ёзмаган бўлардим».

У тинимсиз ёзди, зулмат, тун нималигини англаш учун ёзди. У бу қоронгилик тимсолидаги жаҳолат, нодонлик, тажовуз, қотиллик нималигини кузатиб, таҳлил қилиб, муқояса этиб, унинг нимадан тугилиши, нимадан сув ичиб, яйраб-яшнаб, ойдинликларга тинчлик бермаслигини ўзи англаб олмоқчи, билмоқчи эди. Унинг Олмонияда ҳар бир китоби 500–600 бет келадиган 10 жилдлиги нашр қилинган. Аммо Франц Кафка тириклигида бир китоб ҳажмига етар-етмас тўрт-беш новелласи, романларидан парчалар чиққан, холос; ўзи шуларнинг ҳам олтидан бирини ўқишга яроқли деб баҳолаган эди. Аммо адабий жамоатчилик истеъдод пайдо бўлганини ўшандаёқ эътироф этган, чоп этилган новеллаларидан бирига 1915 йили Олмониянинг йиллик адабий мукофоти муносиб кўрилган эди. Аммо асосий, хусусан катта асарларини ўзи эълон қилмаган, энди эълон қилолмаслигини ҳам билган Франц Кафка ўлим олдида туриб ёзувчи дўсти Макс Бродга қолдирган васиятномасида барча-барчасини ёқиб юборишни ўтинадди. Афтидан Макс Бродни келажак олдидаги масъулият, дўсти Францнинг соғлом пайтидаги ёруғ ва рост фикрлари ҳақиқий васияти эканини англаш бу асарларни асраб қолишга, бирин-кетин эълон қилишга ундаган бўлса ажаб эмас. Нима бўлганда ҳам уч тугалланмаган романи, қатор фавқулудда янгича ва янги ҳаёт ҳақидаги новеллалари, кескин, кенг ва чуқур фикрли ўн йиллик кундаликлар, «Отамга хат»

каби бир талай мактублари ўлимидан кейин наир этилиб, кўнгил мулкидан ўрин олди.

Франц Кафканинг «Жараён» романи ҳақида бирдан-бир қолинга сизадиган фикр юритишига киши қийналиб қолади. Бири ҳақида гапирилаётганда, иккинчиси чеккага сурилаётгандай ҳолатни сезмаслик мумкин эмас. Бу роман ҳам рамзий, ҳам психологик, ҳам фалсафий, қолаверса, жуда ҳам реалистик асар. Муҳими чигал, ўзгараётган дунёда жаҳолатнинг янгилаётгани, дақиқ бир ҳаракатга эврилаётгани, энг азалий инсоний борлиққа дарз солаётгани, Аллоҳ берган яшаш ҳуқуқини тортиб олаётгани фош этилган. Бу турли-туман фикр йўналиши билан тадқиқ этишига киришилар экан, «тўхтатиб қолинган жараён» қиссасигина эмас, ҳаракатини бошлаган, жуда ҳам зимдан тобора хуфиялашиб, махфийлашиб борган залолатнинг шитоблашуви ҳақидаги асардир!

Бу дунёга Худонинг марҳамати билан келган инсоннинг энг олий ҳуқуқи – яшаш ҳуқуқи эмасми? Ўзлигини намоёниш этадиган чегара, имконияти эрк туйғуси экан, эрки унинг ўзида бўлиши керак-да!

«Жараён» романида ана шу бош шарт қайси мезон бўйича ҳал қилина бошланганини гувоҳи бўламиз. Бу жараён бениҳоя аянчли, ҳақсиз, сирли ва машъум.

Йозеф К. тақдири ҳақида гап чиққанда ижодкор дўстларимиздан бири Йозеф К.ни тонгда туртиб уйготишганию ва ҳибсга олиниши инсон туғилишидан бошланадиган сўраб-суриштиришнинг ўзи. Туғилдикми сўроққа тўтиламиз. Улғайган сари тергов-тафтишлар кўпаяди. Нега келдигу, нега кетяпмиз, бунга жавоб бериш жуда ҳам мушкул. Унинг босими вақт ўтган

сари кучайиб боради. Ва охири... Рамзан Йозеф К.нинг қисмати ҳар биримизнинг тақдиримиз, деганда ўйланиб қолгандим. Чунки «Жараён» аввало ҳар бир инсоннинг ўз ҳаёти, унинг тадрижи, гуноҳ-савоблари, хусусан, гуноҳкор бандалиги борасида фикр қўзғайди. Аммо бу умр бошқалар учун дахлсизлиги, ҳамма ўзи учун ўзи жавоб бериши кераклигини бот-бот эсга солади.

Илоҳий китобларнинг барчасида, хусусан, Қуръони каримда марҳамат қилинадик, «Инсоннинг қони инсон учун ҳаром». Унинг айбини бўйнига қўймасдан ўлдириш, қонини тўкиш энг оғир жиноят. Ҳатто қотилнинг ўлими ҳам бу гуноҳи кабирани юва олмайди.

Хавфсизлик учун қонунлар чиқариб қўйилган, тараққиёти ер юзининг энг олди деб жар солинган Оврўпа марказида эса бир инсон ҳеч бир айби исботланмасдан, шу йўлда қарийб бир йил сарсон-саргардон қилиниб, охир-оқибатда қатл этилади.

Ҳаммадан ўзини ақлли ва қудратли ҳисоблаган имонсизларнинг хокисор, меҳнаткаш, эътиқодли кишиларга қатлиоми бу!

Йозеф К.нинг асл изтироб, тийиқсиз хатти-ҳаракати, ҳар қачон мавжланиб турадиган фикрлари ўша ўрмалаётган, ҳамма жойда гимирлай бошлаган жаҳолатга ташиланган ўтдир. Шу боис «Жараён»га талпиниш, интилиш, ўқиш ва уқиш кучаймоқда. Зеро, у XX аср тонготарида янгича кўринишдаги азалий иллатлар – тажовуз, хиёнат, гийбат, иблисга сотилиш, шаҳватпарастлик, қотилликнинг мурғак бир ҳолидан башорат қилган бўлса, йил, аср ўтган сари бу иллатлар оммалашди, фақат Оврўпада эмас, жаҳоннинг энг чекка жойларигача бориб етди. Бир мисол. 70 йил олдин кўчада биров сизни тўхтатса, кимлигингизни сўрар, аммо сиз-

дан кўра қўлингиздаги жонсиз қоғозни инсондан юқори қўйиши мумкин эмасдай эди. Бугун сиз нотаниш одамнинг олдида фақат ҳужжат билан кимлигингизни билдиришингиз мумкин. Шу боис азим шаҳарда ишгами, ўқишгами кетишдан олдин гувоҳномагиз борми ёки йўқми деб, бир қур чўнтагингизни пайпаслаб кўрасиз. Чунки сиздан кўра унга кўпроқ ишонишади. Мабодо у йўқ ёки қолиб кетган бўлса, сиздан хавфсирашлари, озодлигингизга чек қўйишлари мумкин...

Йозеф К. хонасига бостириб кирганларга кимлигини билдирмоқчи бўлиб, ҳаяжон ва аччиқ аралаш шахсий гувоҳномасини излашга киришиганини ўқир экансиз, бугун инсоннинг оғзаки гапига эътибор камайгани ҳолда жонсиз қоғозга ишониш кучайганини эсга солади ва адиб огоҳлантирган хавф дунёни олганини тасдиқлайди. Бу инсонлик шаънига тегади. Уни ерга уради, ҳақоратлайди.

«Жараён» ана шундай кўз очган, кўз очажак иллатларнинг мангу давомийлигидан сўз очган. Рост, умрларнинг ҳам бош адоғи бўлади. Ибтидодан интиҳозгача. Инсоннинг йўли ҳам шу! Офтобнинг йўли ҳам. «Жараён» топилган ном, унда чизилаётган тасвир, айлантирилаётган сахна бетиним бу ҳаракатнинг моҳиятига интилади. Ахир, яхшилик ва ёмонликнинг кураши ҳам шундай. Бири туғилиб, бири ўлгани, бири маглубиятга учраб, иккинчиси галаба қозонгани билан тўхтаб қолмайди. Бошқалар ҳаёти мисолида қайта туғилади, қайтиб умрини бошлайди. Айниқса, эзгулик орзусида ҳақиқат йўлида азоб чекиш, хўрланиш, эзилиш, охир-оқибат адо бўлиш – синов-имтиҳон дунёси – қиёмат қадар бардавом.

Романнинг бош қаҳрамони Йозеф К.нинг айни 30 ёшни тўлдираётган кунда ўз хонасида ҳибсга

олиниши ҳеч ҳам тасодифий эмас. Балки бу рамзий сана ҳақиқатчининг издоши бўлгани учун, пок ва расмана яшаётгани боис азобга маҳкум этилгани деб тушуниши керак. Зеро, яҳудийлардан чиққан сўнги пайгамбар, Парвардигор томонидан Инжил нозил қилинган Исо Масиҳ айна ўттиз ёшга тўлгач, Ҳақ динга даъват қилишни бошлаганда, худосиз, худбин, адашган, бузгунчилар тўдасига тўқинади. Исо алайҳиссаломни бадкирдорлар жазоламоқчи бўлганда кўкка кўтарилди. Йозеф эса... насронийларнинг ақида-си бўйича бадном бўлиши, ўлимга маҳкум этилиши керак, деб билади Кафка.

Қолаверса, Йозеф К. кўз очган фурсат бошқа бир давр. Унда айниқса риё ва ёлгон, фаҳш ва ахлоқсизлик, текинхўрлик ва зўравонлик бошқа бир кўринишда намоён бўлади. Уларни пайқаб олиши жуда қийин. Ошкора эмас, зимдан иш кўргувчи бу иллатлар ҳаддан урчиши, авж олиши хавфи кучайган янги бир замоннинг тонг отари. Ана шу қалтис ва янгича шароитда ўрганолмай, кўниколмай ва мослашолмай, ҳалол ва ҳақгўйлигича қолган Йозеф К. жиноят қилмай, айби топилмай, олий жазога мустағриқ бўлиши кўрсатилган экан, Исо алайҳиссалом воқеаси ҳамон тилдан тушмасдан ҳар хил талқин қилинганидан қатъи назар Йозеф К. фожиасидан ҳам инсон бирон-бир сабоқ чиқариши, ҳушёр тортиши, баттолларнинг уюшиб ҳаракат қилаётганлигини англаши керак-да.

Афсуски, шубҳа ва гумонларнинг қўли баланд жамиятда инсонга нисбатан ишончга дарз кетади. Тафсилоти арзимас ва ноаниқ воқеа ҳам пок бир кишининг номини зумда қорага чаплаш қудратига эга бўлади. Одамлар бунинг рост-ёлгонлигига эмас, изланиб, тагига етилган ҳақиқатга

эмас, эшитганларига, шубҳаларга ишонадилар. Бир-бирларига яхшилик соғинмай қолганларидан ташқари яхшилиги минг бора далилланган кишидан ҳам ёмонлик кутиб толмайдилар. Шу хатти-ҳаракатлари билан теграларидаги яхшиларни яккалаб, ўз бадгумонликлари билан уларни ҳалокат чоҳига итаришади. Ана шу бадгумонликнинг руҳий таҳлили «Жараён»нинг ичидаги бир жараён. Жамиятнинг таназзули бу. Кишилар қалби касаллигининг дарағи бу.

Қайсики муҳитда энг олий туйғулар сийқалашса, охирги ўринга тушса, истаган пайтда улардан воз кечилаверса, инсоннинг ҳабиблиги бой берилади. Шахснинг ёлқин шуъласи ўчади. «Жараён»да қатор аёллар галереяси бор. Чинакам аёлга хос латиф, жон берар фазилатлар билан бу аёлларнинг тутуми, турмуши, дунёқараши ва хусусан меҳри, севгисини солиштирилса, ана шу бузгун, йўлдан чиқиши ва тубанлик ботқоғига ботиши, иккиюзламачилик ва хиёнат ҳар бири тимсолида дунёни ағдар-тўнтар қилиши намоён бўлади.

Романда яна шундай образлар борки, адибулар тимсолида адолатсиз ва зўравон жамиятда ноҳақлик, алдов ва макр ҳисобига қўланса бир жонивор каби яшаётган, лекин ўзини ҳақ ва адолат ҳимоячиси билган, зоҳирий носамимий меҳрибонлиги билан жабрдийдаларнинг қонини сўрадиган янада ифлос, баттол бир тўданинг юзидан ниқобини сидиради. Булар адвокат ва унинг оқсочи Лени, рассом Титорелли, ҳатто руҳоний ҳам.

Кўпинча жамиятда бир киши ҳақида «яхши» ёки «ёмон» деган юзаки гап-сўз, миш-мишлар ҳукмрон бўлади. Бу алдамчи, гаразли тўхтама кишини адаштиради, нотўғри хулосалар чиқаришига ундайди. Франц Кафка деган фавқулодда

ижоднинг асоси эса ким аслида кимлигини кўрсатишида намоён бўлади. Қаранг, адвокат кўп жиҳатдан оқловчи – омма назарида ноҳақ айбланганларни қонун йўли билан оқлаб, ҳақиқат тантанаси йўлида курашувчи киши эмасми? Аммо ҳаётда бунинг тескарисини қиладиганлар ҳам бор экан. Зўравон ва тажовузкорларнинг мақри нафсини қондиришга қўл келишини билган адвокат Гульд қашишоқларга ёрдам бергувчи сиймосига киради-да, ўзининг писмиқ фаолияти билан ноҳақ айбланганларни моддий томондан шилади, маънавий томондан эса ҳурлик хаёлидаги қалби уйғоқ кимсанинг Аллоҳ инъом этган фазилатларини имкони борича ўзининг кўзига хунук кўрсатиб, юрагига кишан солмоқчи бўлади. У аслида оқловчи эмас, қораловчи, ноҳақликни оқлаб, ҳақиқатни қораловчи, яхшиларни бадном этувчи, ростгўй ва ҳалолларни айни шу фазилатлари учун маломат қилгувчидир. Ҳатто бу йўлда у ҳеч бир пастлик ва разилликдан тоймайди. Оқсочи ва ўйнаши Ленини униқига ноилож келиб-кетувчиларга қўшиб қўйиб-да, ўз режасини амалга оширади, гоясини сингдиради.

«Айбингизни бўйнингизга олинг! Ҳеч бир қаршилик қилманг».

Нима қилишини билмай боши қотган Йозеф К. фабрикачининг таклифига кўра рассом Титореллиникига умид билан йўл олганини биласиз. Бу саҳна билан ҳам кимнинг аслида кимлиги жараёни янада чуқурлашади. Ижодкорни инсоният нега эъзозлайди? Аввало, санъат асари ҳақиқатнинг бетимсол ифодаси бўлсагина яшашга ҳақли бўлади. Эзгулик билан сугорилган, бош гояси маърифат бўлган асаргина тўғри ва яхши яшашга кўмаклашади, кўнгил мулки си-

фатида яроқли ҳисобланади. Кафка Титорелли тимсолида биргина ҳақиқий санъаткор довруги, ҳурматида неча бир ўртамиёна, ўз эътиқоди ва мақсадига эга эмас, лекин ижодкорман, деб кўкрагига урадиган, аллақачон зулмга қўлини берган аянчли, тубан кимсаларнинг жамиятни қанчалик булгаётганини ёритади.

Худди шу айбсизларни айбдор қилиш, маънавий муҳит ишончли деб аллақачон қабул қилган кимсаларнинг ёвузлик машинаси қўлида қўғирчоққа айлангани, золимларнинг шериклари бўлиб олгани босқинчилар иш услуби ўзгаргани ҳақида «Жараён» таъсирли ҳужжатдир.

Охири бориб, тасодифандай қилиб тўқнаштирилган, аслида муқаррар бўлиши лозим Йозеф К. билан руҳонийнинг суҳбати, шунчалик нишонга урилган замбаракки, Кафка аён этган хавфнинг илдизи қаердан ўсиб чиққани, шуурни туртиб уйғотади. Тафаккур қилиш учун яратилганимизни хотирлатади. Ҳар бир маънавий муҳитнинг йўл бошловчиси бўлади. У жисмимизга эмас, қалбимизга ҳукмронлик қилади. У қалбимизнинг мураббийи. Унинг ўғитлари бизни тарбиялайди. Бу тарбия Ҳаққа элтса, биз нажот топамиз, ноҳақликка бошласа, икки дунё ҳалокатига учраймиз. Шундай сарбон – руҳоний-ку.

Бироқ руҳоний билан Йозеф К.нинг тўқнашуваридаги диндорман деган имонсизнинг муқаддас калом таянчидаги иддаоларини донишманднамо зугуми... айбсиз айбдорнинг ўзини оқлашга уринишидаги виждони поклиги нима билан яқунланяпти? Руҳоний унда йўқ айби учун тавба қилдирмоқчи бўлади, у эса ҳамон ҳақлигига ишончини йўқотмай, йўлидан адашганлар тавба қилиши керак деб айтса, руҳоний унинг жиноятини бил-

май туриб, нима дейди денг: **«Жамият назарида сен адашгансан, адашган ҳисобланасан».**

Ҳа, бузгун, разолат ва ноҳақликка ботган, шу йўсинда иш кўражак нопок жамият назарида Йозеф адашган ҳисобланади, айби йўқлиги, гуноҳсизлиги боис ўлимга маҳкум этилади. Энг даҳшатлиси инсоният маънавий оламининг таяни нуқтаси ҳисобланган, асрлар бўйи шундай таасурот уйғотган диндор киши – руҳонийнинг ана шу нафс – мурдорлик илинжида шайтонлар жамиятига сотилишидир. Шундай жамиятда кишилар кимга ишонишсин? Қайси меҳробга бош урсин? Кимнинг ҳимоясида жон сақласин? Кимдан куч ва руҳ олиб, ёвузликка қарши курашга чиқишсин?

* * *

XX аср Европа насрини уч наҳанг кўтариб турилади. Бу Жеймс Жойс, Франц Кафка, Мерсель Пруст деб эътироф этишади гарб адабиётшунослари. Бу дунё адабиётида янги бир йўналишга асос солган уч адибнинг хизматларига ўзига хос баҳо. Қизиги қарийб бир даврда, узоғи билан ўн беш йил орасида (1914–1929) уч адиб уч жойда Кафка Чехияда немис тилида, Пруст Парижда француз тилида, Жойс эса Ирландияда яшаб, инглиз тилида битган, бир-бирига ўхшамас асарлар яратиб, янгича адабий воқеликни инкишоф этдилар. Кафканинг «Жараён» ва «Қўрғон»и, Марсел Прустнинг «Бой берилган вақтни излаб» туркум романлари (улар еттита) ёки Жеймс Жойснинг «Улисс» ёки «Фенниганнинг маъракалари» романлари бадиий каишфи, адабий услуби, ҳикоя тарзи, мавзу ва воқелиги билан бетакрор янги иншоотлар бўлди. Аммо ички руҳий, умумий адабий ҳодиса сифатида бир дунёни тўлдирга-

ни, айниқса, ҳаётни кўздан қочирмаган ҳолда инсоният маънавий меросининг, хусусан Европа маданияти, адабиётидан хомашё сифатида фойдаланиб яратилганлиги билан бир йўналиши – модернизм сифатида майдонга чиқди.

«Модернизм инжили» деб довруқ солган Жеймс Жойс ижоди, хусусан, «Улисс» романи ҳеч шубҳасиз шу пайтгача дунё адабиётида кузатилмаган бадиий кашфиёт намунаси. Бу Онг ости ҳодисасининг очилиши. Яъни, бир вақтнинг ўзида зоҳирдаги воқеа, фикр, хатти-ҳаракат, мулоқот билан биргаликда, ботинда кечадиган, шуурда бир лаҳза ёниб ўчадиган фикрлар шиддати, дардлашиш, эслов ва ҳоказоларнинг манзараси ҳақидаги бадииятдир бу. Жоиснинг бу кашфиёти фикр тараққиётининг янги олами эди. Уни қадимги юнон адабиётининг машҳур асари устунларига монанд ясади. Ҳомернинг «Одессея» эпоси бу учун асос бўлиб хизмат қилди. Даставвал «Улисс»нинг боблари ҳам айнан «Одессия»дагидай номланди. Кейин бу боб номлари олиб ташиланган бўлса-да, «Улисс» ҳам ўн саккиз боблигича қолди ва Одессейнинг дунё бўйлаб дарбадарлиги бир шаҳар Дублин миқёсига торайтирилди. Одессейдан фарқли ўлароқ Блумнинг изгишида дарбадарлик замони ҳам қисқа. Бир кеча-кундузда бутун умрдан-да ортиқ руҳоний воқеаларни бошидан кечиради. Аммо моҳиятан Блум бари бир Одессейнинг издоши сифатида зоҳиран йўргалатилганини англаш қийин эмас. Шунинг учун ҳам бадиий тафаккур ҳақида ҳам бошқотирган лингвистларнинг фикрига кўра, бу икки асарнинг номи бир хил, «Улисс» атамаси юнонча «Одессия»нинг бузилиши, тўғрироғи, бошқа тилга бироз ўзгариб аталишидир. Албатта, бу фикр билан биз Жойс Ҳомердан сюжет шаклини ўзлаштирган демоқчи эмасмиз.

Аммо модернизм йўналишидаги асарларнинг бўртиб кўзга ташланадиган жиҳатларидан бири уларнинг шакли, воқеа қурилмаси ҳаётнинг ўзидан эмас, инсониятнинг маънавий меросга айланган воқеа ва шахслар тарихи нишон сифатида топилганлиги ва танланганини айтмоқчимиз. Бу эса янги, ўз замонидаги инсонни тадқиқ қилишига қўл келган.

Худди шундай Марсел Пруст романларида бошқача бир тарзда Европа тарихида шов-шувли, унутилмас, мусибатли воқеалар энди персонаж сифатида олиниб, XX аср кишилигининг маънавий инқирозлари тап тортмай очилади. Кечмишнинг хаёлда, хотирада тикланиши, ўша замонларни излаш орзуси, бой берилганлик армонининг қатлам-қатламлари бадиий янгилик ва тирилган эскилик: маънавий-руҳоний таназзул ва инсоний изтироб сифатида кўз очган.

Бироқ ана шу китобхондан маълум тайёргарлик талаб қиладиган, маънавий замини мустаҳкам зиёлилар учун талафоти кам, азбаройи ўз бадиий ҳақиқатини тўла етказиш илинжидагина бежалган тафсилотлар борки, улар илк ўқувчилар даврасидаёқ мунозара ва норозиликка учради. «Улисс»ни чоп этиш анча йиллар тақиқланди, Прустнинг эса вафоти кўп гавголاردан уни халос этди... Зеро, уларда маънавий, ахлоқий мезонларга дарз солган ўринлар кейинги оммавий адабиёт вакиллари ва иштиёқмандларининг тегирмонига сув қўйганидан ҳам энди кўз юмиб бўлмайди...

Кафка насрининг олий мақоми ва чин инсонпарварлиги ана шу гулувлардан холилиги ҳамдир. Қолаверса, мураккаб, кодланган ва ҳайбатли модернизм ҳодисаси Франц Кафка насрида бошқача кўринишида кўз очган. Бир ўқиғанда

Йозеф К. теграсида бораётган жараён зоҳирда-ми, ё ичида бўляпти, билиш қийин, бирдан иккинчиси ўтиб кетавериши билан бу ҳолат янада мураккаблашади. Ва онг ости, онг усти фикр ва шуур ҳаракати, бир неча қатламли воқеа шу пайтгача ақлимиз кўрмаган, тасаввуримизга тушмаган уммон теранлигида ўзгараётган фикрнинг нималигини дард билан англади. Сўнгра айнан Кафкада рамзийлаштириши маҳобати шунчалик кучлики, қадим ҳинд адабиётидаги «Калила ва Димна»даги адабий услуб ҳайвонларни одамча сўзлашининг бутунлай акси «Эврилиш» новелласида Грегор Замзанинг энди одамдан жониворга айланиши «Калила ва Димна»даги хавфдан ҳам ортиқроқ хавфдан бизни огоҳ этиб, янги адабиётга асос солди. Аммо бу ҳеч ҳам урф учун ёзилган, янгилик яратай деб атайин ўйлаб топилган ҳодиса эмас. Балки фикр ва тасвир тараққиётида мавжуд, шарт, керакли жараённинг ойдинлашиши, тилсимланган инсон юрагига кириш эди.

Ҳақиқатан ҳам, шу уч адиб, уларнинг издошлари сифатида кўз очган Фарбу Шарқнинг А.Камю, Беккет, Т.Манн, Л.Андреев, Канетти, Г.Маркес каби забардаст адиблари насри жамиятнинг осонлик билан англаб бўлмайдиган ботиний эврилиши, жоҳилият ва хунрезлик, хулқий абгорлашининг ниқобланган қиёфасини ақл шошадиган даражада нозик шуурда чизиб бера олдилар. Кейинчалик абсурд адабиёти деб ном олган, яшаи маъносидаги маънисиз кечмишларнинг исми бўлган бадиият яна бир қадар олдин кетиб, ўқувчининг кўзини очди. Аммо бугунга келиб дурдонага айланиб улгурган бу асарлар маънисизликни тарғиб қилган, дейиш тушунмасдан эски гапларни қайтариш, хатолик бўлади.

Кейин менда роман таржимаси, унинг илк наишлари, қайта ишлаш жараёнида айтса фойдадан холи бўлмас бир қатор фикрлар тугилди. Буларни адабий муҳитимиз мақомини кўтариш, бадиий мутолаа савиямизни ошириш, гўзал бир тарзда китобхонлик саводимизни шакллантириши қайғусида самимий қабул қиларлар деган умиддаман.

Нега адабиёт эмас, адабиётнинг шуҳрати қизиқтиради бизни? Нега адабиётни эмас, мода, урф бўлган нарсани билишни истаймиз. Адиб Хуршид Дўстмуҳаммаднинг мақоласидан кейин бир тенгдош дўстимиз келиб, Толстойни ҳам бунчалик мақташмаган эди. Кафка шунчалик баланд мақомли ёзувчиси, деб сўради. Толстой ҳимоячиси учун на Толстой ижоди, на Кафка ижоди аҳамиятли, уни ўзи билмаган нарсанинг гапирилаётгани гашини келтирган эди. Кафкани англаш Толстой даҳосига соя сололмайди. Қолаверса, доҳиёна фикрлар ҳажм, маҳобат билан ҳам белгиланмайди. Шу жиҳатдан инсоният олдида Кафканинг хизмати Толстойникидан кам эмас. Биз фақат бундан хабардор бўлишимиз керак.

Яна шундай китобхонлар гуруҳи бизда ҳам шаклланиб бўлаёздики, улар бадиий асарни худди баъзи ур-йиқит фильмларни кўраётгандай ҳеч нарса ҳақида бош қотирмай маза қилишни исташади. «Э, шуям асарми деб отиб юбордим, аммо бошқалар мақтаверишгач, яна қўлимга олдим, аммо ўша маза қаерда, бари бир билолмадим», деган кишилар бўлди. Очиғи, «Жараён» эрмак учун, ҳордиқ чиқариш учун чарчаганда ўқиладиган китоб эмас. «Жараён» мутолааси фикрлаш, шуур ва ҳисларни-да ишга солиш машғулоти. Шунда биргина матн остидаги реал ҳаёт, унинг руҳоний жараёни, ҳикмати, рамзи,

шунчалик кишини мутаассир этадики, унинг оҳанги, ҳар бобда қайта-қайта нақаротдай эсла-тиладиган бош мақсади, яшашни маънисини бўлган фикрлари маънавий озуқа бериш қаторида ҳам руҳиятни азоб ва қувончга ташлаб роҳатлантиради. Тўғри, одам табиатан некбин: ёруғ, кўнглига қувонч багишлайдиган нарса-ҳодисаларни яхши кўради. Аммо кишини беҳуда кулдирадиган ҳодиса қалбни қотиради, кўнглини ўлдиради. Теваракка, газет-журналларни ўқиётган, ойнаи жаҳонни кўраётган томошабинларнинг кўпини қузатаман. Қизиқчиликка маҳлиё, латифа, ҳажвия ўқиб ҳордиқ чиқаришмоқчи бўлишади. Ҳикматли гапдан кўра латифа айтиб бир-бирининг кўнглини хушнуд қилмоқча уринади. Мен умуман буларга қизиқилмасин, демоқчимасман. Лекин шу масхарабозликларга ружу қўйилди. Шу боис ҳам худди шу кўзбўямачилик, бачканалик қалбларни эгаллаб олди. Ҳатто бошланғич синф болалари ҳам бир-бирига анекдот айтадиган бўлди. Бунинг бирон-бир фойдаси тегяптими? Афсуски, болалар тарбияси, одобидан кўнглимиз тўлмайди. Ҳадиси шарифда эса виқорнинг белгиси мунг деб марҳамат қилинган. Биз қайғуга ботганимиздагина ҳаёт қонунларини теран англаб етамиз, кўнглимиз нидосини эшитамиз. Омгани, эрмакталаб, томошага ўч оломонни қўййлик, тузуккина баъзи адабиётшунос дўстларимизнинг Кафка ижоди бадбин, мавҳум, тушкун, ёруғ нарсалар ҳақида ёзса бўлмасмиди, деб айбловлар қўйиши назаримда ҳеч ҳам адолатдан эмас. Ҳатто ҳақоратдай туюлади. Кафка ижоди, айниқса, «Жараён» романида туйганим – улуг бир дард борки, у Йозеф К. тимсолида айнан ёруғликка интилади, қувончни соғинади, шу изланишда, соғинишда ҳаддан

ташқари мард бўлиб кетади, мутафаккирга айланади. Асарнинг охиригача давом этган, сўнги саҳифасида ҳам рамзан юракни ёқадиган мана бу жумлалар асар наҳотки бадбин бўлса: **«Унинг нигоҳи тош қонига тутшиб кетган уйлари-нинг юқори қаватига тушди. Худди чироқ лоп этиб ёнганидек бирдан ўша юқоридаги деразалардан бири ланг очилиб, олислигидан бўлса керак, кичкина ва нимжон кўринадиган бир киши бирдан шиддат билан олдга эгилди ва қўлларини янада олдинроққа чўзди. Ким бўлди у?»** Ахир бу тасвирнинг ҳар бир чизгиси, хатти-ҳаракати умиднинг, тирикликнинг фикрчан рамзи-ку!

Айримлар адибларни ҳам миллатига қараб айиради. Тўғри, амали тўхтаган динлар, миссионерпараст, хусусан, яҳудийча гоёлар хавфли. Улар дориган жамият издан чиқади. Лекин бу дегани яҳудий миллатидан чиққан ҳар бир шахснинг теран, тўғри, фойдали фикрларини рад қилиш керак дегани эмас-ку. Франц Кафкани ҳам яҳудий бўлгани учунгина ижодини билмасдан рад этадиган бўлсак, ўз қобилигимизга ўралганча қолаверамиз. Қолаверса, динимизда миллат ажратилмайди, инсон ажратилмайди. Амалига қаралади, эътиқоди ҳисобга олинади. Ҳатто Франц Кафка ижоди ноинсоний, инсоннинг олий тўйгуларига ёт деган қарашидагилар бор. Рост, мен Кафка ижодини тўла билмайман. Ўқиганларимда баҳслашадиган, шахсий мулоҳазаларида кемтиклар, ўзига хосликлар учради. Аммо «Жараён» боис шуни баралла айтишим мумкинки, Франц Кафка ижоди ноинсоний деб баҳо бериш, инсониятнинг маънавий ҳаётидаги хавфлардан огоҳлантирган катта адибга нисбатан туҳмат.

Эркимиз ҳақида ўйлатадиган, жоҳил ва нодон, жиноят йўлида бирлашадиган, Ҳақ амрига тесқари иш қиладиган тўдаларни аянчли ва жирканч кирдикорларидан сўзлаган асарни олмонми, яҳудийми, инглизми, арабми, ким ёзган бўлмасин, воқиф бўлайлик! Бу маънавий тараққиётимиз учун жуда зарур. «Жараён» шундай асарлар сирасидан.

Мард санъаткор, оқил, кароматгўй, дардманд ва дарджаи адиб, домла Кафка фикрларингиз билан неча йиллар нафас олдим. Аслида, бу руҳоний ошнолик, ҳамдардликнинг боши бору, адоги йўқ. Сизнинг чин инсонлик изтиробингиз энди бизники ҳам. Сиз барпо этган бадиий оламда биз ҳам яшаймиз. Рози бўлинг. Бир кунни ҳаммаси учун жавоб беришга тўғри келади!

Вафо ФАЙЗУЛЛОҲ

МУНДАРИЖА

Ҳаракатдан тўхтаган «Жараён» қиссаси (Сўзбоши. Хуришид Дўстмуҳаммад).....	3
--	---

ЖАРАЁНМ

Биринчи боб. Ҳибс. Фрау Грубах, сўнгра Фройлен Бюрстнер билан суҳбат	20
Иккинчи боб. Терговнинг бошланиши.....	63
Учинчи боб. Бўм-бўш мажлисхонада. Талаба. Девонхона	87
Тўртинчи боб. Фройлен Бюрстнернинг дугонаси.....	124
Бешинчи боб. Мирғазаб	136
Олтинчи боб. Амаки. Лени	146
Еттинчи боб. Адвокат. Фабрикачи. Рассом.....	178
Саккизинчи боб. Тижоратчи Блок. Адвокатни рад қилиш.....	253
Тўққизинчи боб. Ибодатхонада.....	301
Ўнинчи боб. Хотима	335
Отамга хат.....	343
Ҳаракатдаги «Жараён» қисмати (Сўнг сўз Вафо Файзуллоҳ).....	423

Адабий-бадиий нашр

ФРАНЦ КАФКА

ЖАРАЁН

(Роман)

Муҳаррир
Маъмура ҚУТЛИЕВА

Бадий муҳаррир
Уйғун СОЛИҲОВ

Мусаҳҳиҳ
Мадина МАҲМУДОВА

Саҳифаловчи
Суннат МУСАМЕДОВ

Техник муҳаррир
Сурайё АҲМЕДОВА

Лицензия рақами: АИ № 252, 2014 йил 02.10.да
берилган.

Босишга 2016 йил 26.01.да рухсат этилди.

Бичими 84x108 1\32.

Босма табағи 14,0 Шартли босма табағи 23,52

Гарнитура «Bookman Old Style». Офсет қоғоз.

Адади 5000 нусха. Буюртма № 32.

Баҳоси келишилган нарҳда.

«Янги аср авлоди» НММда тайёрланди.
100113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.

Мурожаат учун телефонлар:

Нашр бўлими – 147-00-14; 129-09-72;

Маркетинг бўлими – 128-78-43; 397-10-87 факс – 273-00-14;

e-mail: yangiasravlodi@mail.ru